

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

8

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

8

**EESTI- JA LIIVIMAA KROONIKAKIRJUTUSE
KÕRGAEG 16. SAJANDI TEISEL POOLEL
JA 17. SAJANDI ALUL**

KATRI RAIK

Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Tartu, Eesti

Töö on lubatud doktorikraadi kaitsmisele Tartu Ülikooli ajaloo osakonna nõukogu otsusega 28. aprillist 2004.

Teaduslikud juhendajad: professor *emeritus* Sulev Vahtre (TÜ) ja professor Tiit Rosenberg (TÜ)

Oponendid: teadur *cand hist* Ivar Leimus, Eesti Ajaloomuuseum
dotsent *PhD* Anti Selart, Tartu Ülikooli ajaloo osakond

Töö kaitsmine 29. juunil 2004.

© Katri Raik, 2004
Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee
Tellimus nr.

SISUKORD

Sissejuhatus	7
I Ajalookirjutuse kõrgeeg Eesti- ja Liivimaal	19
II Historia magistra vitae. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu	43
1. peatükk. Riia raehärra Franz Nyenstede elulugu ja kirjatööd	45
2. peatükk. „Liivimaa ajaloo“ tekkelugu, originaal, ära kirjad ja trükivariandid	51
3. peatükk. Liivimaa ajalugu ja selle allikad	58
4. peatükk. Nyenstede ideaalne Liivimaa	83
Kokkuvõtteks	109
Lisa 1. Franz Nyenstede Liivimaa ajaloo osaline tõlge vanima, nn Tallinna ära kirja järgi.	111
III Franz Nyenstede und seine Geschichte Livlands. Ein historiographischer und quellenkritischer Überblick	147
IV Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577	205
V Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses	221
Lõpetuseks	245
Allikad ja kirjandus	249
Zusammenfassung	267
Curriculum vitae	279

SISSEJUHATUS

Meie vanema ajaloo üheks põhiallikaks on kohalikud kroonikad ja neile lähedasi ajalookirjutuse žanre esindavad teosed. Neis geograafiliselt ja ajaliselt piiratud jutustustes on põhirõhk autori kaasajal, allikatesse suhtutakse kriitikata. Ajaloojutustusel on ajaloouurimise allikana ürikutega võrreldes nii plusse kui ka miinuseid. Viimastes on sündmus või fakt täpselt fikseeritud, märgitud on kuupäevad ja isikud. Kroonikates on allikaid omatahtsi kasutatud, sündmuse ebatäpsemalt esitatud, tihti on autori eesmärgist tulenevalt sündmuse kas moonutatud või vahele jäetud. Samas esitavad just need ajalookäsitlused autori kui oma aja esindaja mõtteviisi – näitavad, mida ta pidas oluliseks, millest ja kuidas, kellele ja miks kirjutas. Siinkohal räägime me kohalikest kroonikatest kui Liivi- ja Eestimaa ajaloo n-ö täispikkadest ülevaadetest, mis algavad ristiusu esindajate saabumisega ja ulatuvad autori kaasajani, esitades sündmuse rohkem või vähem täielikult nende ajalises järgnevuses. Seejuures on kroonikate maht ja teadete esitamise viis üsna varieeruv.¹

Siinne ajalookirjutus sai alguse peaaegu kaheksa aastasada tagasi koos maa ristiusustamisega. Enam kui viis sajandit oli see sakslaste ajalookirjutus omaenda maast, Vana-Liivimaast, hiljem Eesti- ja Liivimaast. Siinse kroonikakirjutuse lõpuajaks peame traditsiooniliselt 18. sajandi keskpaika, mil viitesüsteemi ja allikakriitika abil mindi üle uusaegsele ajalookirjutusele.

Eesti lugejale on rohkem tuntud need teosed, mis on täismahus tõlgitud eesti keelde ja räägivad siinsest maarahvast. Neli korda on eesti keeles ilmunud

¹ Ajalookirjutuse erinevatest žanridest ja kroonika mõistest kohalikus kontekstis vt: **Sulev Vahre**. Keskaja historiograafia. Kuidas mõisteti ja kujutati ajalugu keskajal? Ettekanne Akadeemilises Ajalooseltsis 15. aprillil 1999. Käsikiri autori valduses; **Sulev Vahre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 3 (114). Lk 5–26. Kroonika mõistest vt Lexikon des Mittelalters. Bd. 2. München und Zürich 1983. Sp. 1954–2028; Lexikon des Mittelalters. Bd. 2. Stuttgart-Weimar 1999. Sp. 1964–1957.

Henriku Liivimaa ristiusustamise lugu.² 1960. aastal ilmusid Sulev Vahtrelt nooremal riimkroonikal põhinevad tekstid eestikeelse tõlkega.³ Kolm korda on eesti keeles avaldatud Balthasar Russowi kroonika.⁴ Ligi kümme aastat tagasi ilmus eesti keeles Johann Renneri Liivi sõja eellugu ja algust käsitlev kroonikaosa, kus on muuhulgas juttu ka 1560. aasta talurahvarahutustest.⁵ Viimati ilmus vanema riimkroonika kommenteeritud tõlge.⁶

Nimetatutest kaks, Russowi ja Renneri tööd, on koostatud 16. sajandi teisel poolel, siinse kroonikakirjutuse kõrgajal. See oli muutusterohke aeg kogu Saksa kultuuriruumis, ajaloo käiku mõjutasid usuvõitlused ja talurahvasõda. Kohalikus ajaloos on see Vana-Liivimaa lagunemise, Vene, Poola ja Rootsi omavahelise võimujagamise, ühtlasi reformatsiooni ja vastureformatsiooni aeg. Samal ajal jõudsid meie aladele humanistlikud ideed, mis tõid kaasa ajaloohuvi kasvu, pöörduti Liivimaa ajaloo poole, kirjutati nii geograafiast kui ka põlisrahvastest. Eeskujuga saadi seejuures nii Saksa humanistidelt kui ka kohalikest vanematest ajaloojutustustest, oluliseks mõjutajaks olid kaasaegsed maadeavastused.

Huvi ajaloo vastu on murranguaegade märk, kui antakse parim seletus vanadele traditsioonidele ja ka ülimatele privileegidele. Vana-Liivimaa lagunemine õhutas pöörduma Liivimaa ajaloo poole. Kaasaegsete hulgas ei olnud üksmeelt ei maa tuleviku ega mineviku osas. Igal huvirühmal oli vaja oma ajalugu. Kui Saksa esimestel võimusaajanditel koostati vaid mõned kroonikad, mis algasid võõraste saabumisega meie aladele ja lõppesid autori kaasajaga, siis 16. sajandi keskel lisandusid Liivi ordu kõrge ametniku Thomas Horneri ning Riia linna-sekretäri ja sündikuse Johann Lohmülleri tööd. 16. sajandi teisest poolest ja 17. sajandi algusest teame vähemalt kaheksat Liivimaa ajalugu, mille autoriteks on Poola kuninga sekretär Matthias Strubyscz, Tallinna pastor Balthasar Russow, aadlik Heinrich von Tiesenhausen, endine orduametnik Johann Renner ja endine Riia peapiiskopi alam Bartholomäus Grefenthal, Eestimaa rüütelkonna sekretär

² Läti Henriku Liivimaa kroonika ehk Aja raamat. Tõlkinud Jaan Jung. Tallinn 1881, 1883; Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Julius Mägiste. Stockholm 1962; Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982; 1993. aastal ilmus viimase faksiimiletrükk.

³ Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348. Tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre. Tallinn 1960.

⁴ **Balthasar Russow.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud Kaarel Leetberg. I–II. Tartu 1920, 1921; **Balthasar Russow.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Stockholm 1967. 1993. aastal avaldati viimase faksiimiletrükk.

⁵ Johann Renneri Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Tallinn 1995.

⁶ Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe. Teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn 2003.

Moritz Brandis, Riia bürgermeister ja kaupmees Franz Nyenstede ja katoliku preester Dionysius Fabricius. Nimelt ajalugudeks, mitte kroonikateks tavatseti oma töid nimetada.

Kaasaja kirjeldused moodustavad tollase ajalookirjutuse kogumahust ülekaaluka osa. Kaasaja ajalugu oli propagandavahend, mis ei olnud uutest võimudest, Poolast ja Rootsist sugugi sõltumatu. Traditsiooniliste ajaloojutustuste, kroonikate kõrvale tekkisid kaasajal uued žanrid: poliitiline pamflett, ajaloo lühiülevaade, värsivormis esitlusviis, päevaraamat või dokumendikogumik. Viimane oli vanade õiguste põhjendamiseks eriti sobiv. Osad ajalootööd ilmusid kaasajal trükis, see kasvas nende mõju veelgi.

Kohaliku kroonikakirjutuse uurimist võib tinglikult jagada kolme etappi, meie seisame täna viimase etapi lävel.⁷ 19. sajandi keskel oli seni tundmata ja juba teada olevate vanemate ajalootööde üllitamise kõrgaeg. See tööloik vajab pooleteise sajandi järel uuesti tõsist läbivaatamist. Põhiliselt 19. sajandi teisel poolel kirjutati läbi kroonikute elulood, alustati jutustuste allikate märkimist ja autorite originaalteadete eraldamist. Põhjalikult uuriti läbi Renneri ja Salomon Henningu tööd, need on tänini koos Peter Karstedti 1953. aasta Renneri käsikirja ja väljaandega kroonikauurimise eeskujudeks.⁸ See tööpõld on lõputu, sama kinnitab Paul Johanseni viimati ilmunud ülevaade Russowi kroonika kohta.⁹ Siiski võime kinnitada, et rohkem või vähem täpselt on meie vanem ajalookirjutus kui ajalooallikas läbi uuritud. Praegusaja ülesanne on ilmselt kergem, vähem kannatlikkust ja ülimat tähelepanu nõudev, rohkem vaba mõttelendu võimaldav ning seeläbi vast uutele uurijatele võluvamgi – kroonikaid võib vaadelda kui oma aja mõttemaailma tutvustajaid, pühenduda sellele, milline oli autori maailmavaade ja kuidas ta ajaloost aru sai. Eraldi uurimisteema on taas prof Johanseni töös vaatluse alla võetud konkreetse töö retseptioon: kuidas üht kroonikat kasutasid kaasaegsed ja millisel viisil järgmised põlvkonnad.

Ülevaateid kogu kohaliku kroonikakirjutuse kohta pole Eesti ajalooteaduses kuigi palju. Mahukaim uurimus pärineb Lemmit Margilt 1950. aastate algusest

⁷ Senise uurimistöö põhjaliku kokkuvõtte ning suunised edapsidiseks esitab prof Sulev Vahtre. Vt **S. Vahtre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest.

⁸ **Johann Renner**. Livländische Historien 1556–1561, zum ersten Mal nach der Urschrift hrsg. von Peter Karstedt. // Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, Bd. 2. Lübeck 1953; Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen 1876; **Theodor Schiemann**. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Mitau 1874.

⁹ **Paul Johansen**. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 14. Köln 1996.

ja on kättesaadav Tartu Ülikooli raamatukogus.¹⁰ Teise mahuka ülevaate (1998–1999) autor on professor Sulev Vahtre, ent ka see seisab kahjuks käsikirjas. Prof Vahtre on kolm aastakümnet tagasi kirjutanud ka kaks paarikümne lehekülje pikkust artiklit, millest üks on poola keeles.¹¹ Kõige mahukam trüki avaldatud kohaliku kroonikakirjutuse ülevaade pärineb Läti ajaloolaselt Janis Zutiselt.¹² Enamik siinset ajaloojutustust käsitlevatest ülduurimustest on seega kirjutatud viimasel kahel sajandil hoopis saksa keeles – autoriteks Friedrich Konrad Gadebusch (1772), Karl Eduard Napiersky (1824), Leonid Arbusow jun (1926–1927) ning Georg von Rauch koos oma kaaslastega (1986).¹³ Ei ole põhjust ka imestada – ajalookirjutajad olid põhiliselt sakslased ja meie ajalugu kuulub Saksa ajalooruumi, lisaks on meie oma ajalooteadus küllalt noor.

Viimastel aastakümnetel on huvi ajalookirjutuse ajaloo vastu taas kasvanud, tulipunktis on just 16. sajandi teine pool. Märkimisväärse tõuke andis 1996. aastal Paul Johanseni pärandi põhjal üllitatud, siin juba mitu korda nimetatud ülevaade Balthasar Russowist kui humanistlikust ajalookirjutajast.¹⁴ Seda tööd oodati aastakümneid. Saksamaal ilmus seejärel ülevaade pastor Timann Brakeli maailmapildi ja ajaloomõistmise kohta, samuti üllitati esmakordselt Johann Lohmülleri reformatsioonijärgsel ajal kirjutatud Liivimaa ajalugu ja selle ana-

¹⁰ **[Lemmit Mark]**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond. Fond 75, säilik 10.

¹¹ **Sulev Vahtre**. Ajalookirjutus Vana-Liivimaal. Varauusaegne Balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool). Varauusaegne Balti ajalookirjutus II (17. sajand ja 18. sajandi I pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri autori valduses; **Sulev Vahtre**. Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanduse ajalugu. 1. kd. Toimetanud Aarne Vinkel. Tallinn 1965. Lk 91–106; **Sulev Vahtre**. Kroniki baltyckie (inflanckie) XIII–XVIII wieku jako źródła historyczne. // Zapiski Historyczne. 34. 1969. 4. S. 73–86.

¹² **???? ?????**. ?????? ?? ?????????????? ??????. I. ?????????????-????????? ??????????????. ??? 1949.

¹³ **Leonid Arbusow**. Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. // Latvijas Universitātes Raksti. XV. Rīga 1926. S. 189–341; XVI. Rīga 1927. S. 125–202; **Friedrich Konrad Gadebusch**. Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern. Riga 1772; **Karl Eduard Napiersky**. Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern. Mitau 1824; Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Köln-Wien 1986.

¹⁴ **P. Johansen**. Balthasar Russow.

lütis.¹⁵ Eesti ajaloo õppetoolis käivitati 1998. aastal professor Tiit Rosenbergi juhtimisel uurimisprojekt „Eesti ajaloo historiograafia“. Selle seni trüki avaldatud tulemused vanema historiograafia kohta pärinevad professor Sulev Vahtrelt ja Ivar Leimuselt. Prof Vahtre esimest artiklit on eespool viidatud ning see annab ülevaate vanema historiograafia uurimisseisust ja üleannetest. Järgmised tutvustavad taas 16. sajandi teist poolt, Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu ning võrdlevad omavahel Timann Brakeli ja Russowi töid. Ivar Leimuse kirjatööd tutvustavad majandusajaloo historiograafiat.¹⁶ Taas on tavaks koostada kroonikate põhjal üliõpilastöid, meid huvitavast perioodist on sellised valminud Franz Nyenstede ja Moritz Brandise kroonikate kohta.¹⁷

Käesolev doktoritöö jätkab vanu häid uurimistraditsioone, kuid püüab samas kaasa aidata uute uurimisülesannete lahendamisele. Kahe üksikkroonika uurimuse puhul kirjutatakse juba 19. sajandi viimasest veerandist tuntud traditsioonilises võtmes autori eluloost ja kroonika ära kirjadest ning allikatest. Mõlemal puhul keskendutakse krooniku arusaamale ajaloost, uuritakse miks just see autor ja just sel viisil ajalugu kirjutab. See on nende tööde uudsem osa. Ühtlasi püüeldakse humanistliku perioodi ajalookirjutuse üldpildi loomise poole ning pühendatakse enam kogu tollase ajalookirjutuse omavahelistele seostele. Lõpetuseks analüüsitakse ka üht teemat kõikide kroonikate kaudu, pidades silmas toonast talupojapilti. Kogu töö on püütud esitada viisil, mis oleks üldisemalt mõistetav, see on kirjutatud austusega laiema ajaloo huviliste ringi vastu nii Ees-

¹⁵ **Martin Linde.** Das "Christlich Gespräch" des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen. Bd. 26. München 1998; **Ulrich Müller.** Johann Lohmüller und seine livländische Chronik "Warhaftig Histori". Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Schriften des Baltischen Historischen Kommission. Bd. 10. Lüneburg 2001.

¹⁶ **Ivar Leimus.** Eesti majandusajaloo historiograafiast. I. Keskaja kaubandus. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 25–46; **Ivar Leimus.** Eesti majandusajaloo historiograafiast. II. Keskaja käsitöö. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 3 (118). Lk 5–20; **Sulev Vahtre.** Timann Brakel ja Balthasar Russow. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat (Annales Litterarum Societatis Esthonicae) 2000–2001. Tartu 2003. Lk 29–44; **Sulev Vahtre.** Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 15–24.

¹⁷ **Katri Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Juhendaja prof Sulev Vahtre. Tartu 1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus; **Erki Teder.** Moritz Brandise kroonika. Allikad ja retseptioon. Peaseminaritöö. Juhendaja prof Sulev Vahtre. Tartu 2000. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna üldajaloo õppetoolis.

tis kui ka Saksamaal. Eesti huviliste tarvis on püütud esitada ka ühe kroonika eestindus.

Siinkirjutaja doktoritöö koosneb viiest eraldiseisvast publikatsioonist, millest on trükivalgust näinud kaks. Kolm tööd on saanud väljaandjatelt kinnituse, et need ilmuvad lähiajal. Publikatsioonid koonduvad teema alla „Ajaloookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal“, silmas on peetud 16. sajandi teist poolt ja 17. sajandi algust.

Uurimuse juhatab sisse käesoleva sissejuhatuse laiendus, Ajaloolises Ajakirjas ilmunud doktoritöö nimilugu „Ajaloookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal.“¹⁸ Tegemist on taustaseletusega kogu 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse kroonikakirjutusele, ühtlasi esimese eestikeelse trükis ilmunud põhjalikuma ülevaatega toonasest kohalikust kroonikakirjutusest. Vastukaaluks traditsioonilistele küsimustele kroonikate originaalide ja ära kirjade, kasutatud allikate ja teadete tõesuse ning kroonikute poolehoiu kohta, on siinkohal keskpunktis Saksamaa kui emamaa ajalookirjutuse, hariduse ja ajaloosündmuste mõju, kogu Saksa kultuuriruumi toonase ajaloojutustuse üldised arengusuunad ja ühisjooned. Vaadeldud on ajalookirjutajate omavahelisi suhteid ning nende suhteid võimukandjatega.

Kohalikke kroonikaid võib tinglikult jagada tuntuteks ja vähemtuntuteks, läbiuurituteks ja peaaegu tundmatuteks. Viimaste puhul esitatakse pahatihti sarnaseid andmeid ja hinnanguid juba sajandeid, rääkimata aastakümnetest. Kolm järgmist tööd tutvustavad kahte vähem teada ja ehk ka problemaatilisemat kroonikat. Doktoritöö mahukaim osa on ülevaade Riia raehärra ja kaupmehe Franz Nyenstede kroonikast ning selle vanima variandi, Tallinna ära kirja ühe osa tõlge eesti keelde.¹⁹ Raamatu ülesanne on määratleda selle kroonika koht kohalikus kroonikakirjutuses. Nyenstede esindas Riia linna raadi, suurkaupmehi ja kohalikke maavaldajaid. See kroonika on saanud vastandlike, sealhulgas üsna ränkade hinnangute osaliseks. Samas on Nyenstede mitme teema puhul (Tartu ajalugu 1554–1571 ja Riia kalendrirahutused 1584–1589) hilisemate uurijate silmis üks olulisemaid allikaid. Siinkirjutaja on teinud katse Nyenstede „rehabiliteerida“ ning avada krooniku isiku, kroonika ära kirjade ja allikate ning viimaste kasutamiskiisi ja usutavuse ning kroonika retseptiooni kõrval põhjalikumalt just autori maailmapildi teema. Doktoritöö autor uurib kroonika koostamise põhjusi ning

¹⁸ **Katri Raik.** Ajaloookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 5–26.

¹⁹ Ülevaade Franz Nyenstede kroonikast tugineb doktoritöö autori magistritööle ning selle kaitsmisel toimunud arutelule. Magistritöö on iseseisva raamatuna avaldamiseks veelkord põhjalikult läbi töötatud ja täiendatud. Vt **K. Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu.

autori antipaatiad ja sümpaatiad. Eraldi alapeatükid on pühendatud kahele Nyenstede kaasaja lemmikteemale: Liivimaa avastamisloole ning Nyenstede talupojapildile. Just viimased võimaldavad avada Nyenstede ning teiste kaasagsete ajaloojutustajate arusaamisi ajaloost ning selle vajalikkusest kaasajal.

Kroonika tõlkeosad on siinkohal valitud kaalutlusel, et Nyenstede Eesti- ja Liivimaa ajalugu puudutavad originaalteated, Liivimaa avastamisloogu, teated põlisrahvaste kohta ning Liivi sõja eelse ja aegse Tartu ajaloo kirjeldused on samavõrra huvipakkuvad ning kaasakiskuvad kui Russowi ja Renneri hästituntud eestindatud jutustused. Seda kinnitab osaliselt juba eespool viidatud Nyenstede teadete rohke kasutamine hilisemas ajalookirjutuses.

Doktoritöö järgmine osa on sama kroonika saksakeelne ülevaade, mis ilmub prof Norbert Angermanni poolt toimetatava sarja „Baltische Reihe“ 5. vihikuna ning on abiliseks saksakeelsetele Balti ajaloo huvilistele ja täienduseks hiljuti Saksamaal ilmunud sama perioodi ajaloojutustuste uuringutele.²⁰

Uurimuse neljas osa annab ülevaate Poola kuninga alama Matthias Strubyczi Liivimaa ajaloost.²¹ Viimane valmis samal aastal, mil Balthasar Russowi kroonika, aastal 1577. Russowi kroonika sai kohe tuntuks oma ladusa jutustamisviisi ja trüki avaldamise tõttu. Saksa kultuuriruumi kuuluva Eesti- ja Liivimaa ajalugu oli emamaal populaarne. Meie alad olid Saksamaa idapiiriks, tol ajal kardeti täie õigusega Venemaa sõjaohtu. Poola poolel kirjutatud Strubyczi töö jäi aga vastukaaluks sajanditeks tegelikult tundmatuks, kuna seda ei nimetata üldtunnustatud ajalookirjutuse ülevaadetes ning selle trüki on tänaseni raskesti kättesaadavad. Samas on Strubyczi ajalooülevaade juba seetõttu tähtis, et selle käibeletoomine toob Poola ajalookirjutuse meie aladel kolm aastakümnet varasemas aega. Traditsiooniliselt seostatakse seda 17. sajandi alul koostatud katoliku vaimuliku Dionysius Fabriciuse ladinakeelse Liivimaa ajalooga.

Artikkel Strubyczist püüab anda traditsioonilise ülevaate krooniku eluloost, tema Liivimaa ajaloo tekkeloost, sisust, allikatest ja retseptioonist. Juba väga pealiskaudne tutvumine kinnitab, et kroonika faktivigade rohkus ei luba seda hinnata väärrikaks ajalooallikaks. Samas täiendab see töö ettekujutust ajaloo olulisusest murranguaegadel ning selle propagandarolist. Strubyczi kroonika oli mõeldud andma Poola lugejale esimesi teadmisi maast, millest suurriik parasjagu huvitatud oli. Eraldi on pööratud artiklis tähelepanu sellele, milline oli Königsbergi hertsogi Albrechti õukonna ja Preisi ajalookirjutuse, siinjuures isiklike tutvuste mõju sinsele ajalookirjutusele, konkreetselt Strubyczile.

²⁰ **Katri Raik.** Franz Nyenstede und seine Geschichte Livlands. Ein historiographischer und Quellenkritischer Überblick. (Ilmumisel, vt ka lk 147–201 siinses töös.)

²¹ **Katri Raik.** Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577. (Ilmumisel, vt ka lk 205–217 siinses töös.)

Doktoritöö viimane osa on Ajaloolises Ajakirjas avaldamisele tulev artikkel „Eesti- ja Liivimaa talupojad 16. sajandi teise poole kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses“.²² Seni on tuntuim teema, mida eri kroonikate kaudu vaadeldud, tollane Venemaa-kujutus.²³ Sarnased läbivad teemakäsitlused toovad kroonikate uurimisse uut perspektiivi, on uurijale pinget pakkuvad ja lugejale paeluvad. Siinse teema valikul on saadud innustust käesoleva töö juhendaja professor Sulev Vahtre samateemalisest kirjatööst, prof Paul Johanseni (1996) klassikasse kuuluva Russowi-ülevaate humanistlikku ajalookirjutust tutvustavast alajaotusest ning dr Gert von Pistohlkorsi uurimusest sotsiaalse, etnilise ja rahvusliku argumentatsiooni kohta 19. sajandil.²⁴ Talupojapilt on meile, eestlastele, huvipakkuv, seda eriti murranguajal, mil taas püütakse sarnaselt toonasele ajale Euroopas seletada, millised on need inimesed, kes meie aladel ajalooliselt elavad. Sajandeid tagasi püüti ja püütakse ka tänapäeval luua siinse elaniku stereotüüpi. Artiklis otsitakse tüüpilise eestlase ja naaberrahvaste pildi juuri ning vaadeldakse selle arengut humanismiperioodil ning võimalikku säilimist tänapäevani. Siinkohal esitatakse kroonikute väited eelkõige kolmel kõige olulisemal teemal: usk, kombed ja keeled. Omavahel võrreldakse Saksamaa ja siinsete ajalookirjutajate teateid. Arusaadavalt erinevad nende informeeritus, tihti ka hoiak ja tõepärasus.

Artikkel püüab selgitada sakslaste ja mittedakslaste vastuolusid pärisorjuse väljakujunemise ajal, 16. sajandi teisel poole ja 17. sajandi alul. Sel ajal on tagaplaanile jäänud veel 13. sajandil ja 14. sajandi esimesel poolel kasutatud pöördumised – eestlased, liivlased, kurelased. Need olid asendunud talupoja või mittedaksa talupojaga. See kinnitab, et pinged eri keeli kõneleva ülem- ja alamkihi vahel olid kasvanud ning lubab oletada, et talupoegade vabadusiha ning

²² **Katri Raik.** Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. (Ilmumisel, vt ka lk 221–244 siinses töös.)

²³ Ülevaade kirjandusest sel teemal vt **Karsten Brüggemann.** Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum von frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von Ortwin Pelc und Gertrud Pickhan. Lüneburg 1996. S. 249 ff.

²⁴ **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 203–213; **Gert von Pistohlkors.** Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. // Von regionaler zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen, Letten und Esten vom 13. bis 19. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Angermann. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. 7. 1998. H. 1. S. 235–253; **S. Vahtre.** Balti kroonikad.

protestivaim ei olnud kahanenud.²⁵ Heaks seletuseks on siinjuures kaasajakirjeldustes, põhiliselt sõjasündmuste tutvustamisel loodud pilt.

Doktoritöö allikaks on eelkõige kaasaegsed kroonikad, nende trükivariandid. Esmapilgul tunduvad need hästi kättesaadavad. Suur hulk 16. ja 17. sajandi ajalookirjutusest avaldati trükis juba kaasajal.²⁶ Järgmisel sajandil asuti vanu kroonikaid välja andma, nende hulgas oli ka käesoleva töö ühe nimiloo Matthias Strubyczi kroonika kaks varianti. Siiski oli siinsete kroonikate avaldamise kõrgaeg 19. sajandi keskpaik. Seni ilmumata jutustused üllitati tollal kogumiku "Monumenta Livoniae Antiquae" viies köites. 1853. aastal ilmusid kahes köites need, mis olid varem trükis avaldatud, kuid juba harulduseks muutunud.²⁷ Mõned kroonikad ja muud kirjatööd ilmusid sajandi teisel poolel esmatrükis või uusväljaandena eraldi raamatutena. Paljud lühemad ajaloojutustused avaldati baltisaksa perioodilistes väljaannetes. 19. sajandi lõpuks oli kroonikate avaldamise aeg möödas. Hiljem on leitud mitme toonase kirjatöö algvariante, kuid avaldatud neid ei ole. Erandiks on siin Johann Renneri algkäsikiri aastaist 1556–1561.²⁸ Trükivariantide puhul on oluline, kes on avaldaja, kui põhjalikult on ta oma töö teinud. Paljud trükitekstid vajavad seetõttu tõsist läbivaatamist.²⁹ Kohalike kroonikate kõrval on kasutatud Saksa humanistlikke kroonikaid alates Albert Krantzist. Meie ala kui Saksamaa osa on ka nende huviorbiidis. Teisalt on pöördutud naabrite kroonikate, Vene leetopisside poole.

Vaadeldav periood on hästi kaetud ürikutega, mis pealegi on trükis avaldatud. Dokumentide suurokogud on ilmunud Freidrich Bienemanni ja Carl Schirreni toimetusel.³⁰ Eelkõige Franz Nyenstede kroonika ülevaate koostamisel on pöör-

²⁵ Paul Johansen esindab risti vastupidist positsiooni. Vt **Paul Johansen**. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Göttingen 1963. S. 88–115. Erik-Niiles Kross on artikli tõlkinud ka eesti keelde, vt **Paul Johansen**. Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. // Looming. 1989. 11. Lk 1502–1517.

²⁶ Christian Bomhower – Köln, 1508; Thomas Horner – Königsberg, 1551; Balthasar Russow – Rostock, 1578; Timann Brakel – Antwerpen, 1579; Lorenz Müller – Frankfurt am Main, 1585; Salomon Henning – Rostock, 1590. Käesolevas loetelus on nimetatud ainult esmatrükid.

²⁷ Monumenta Livoniae Antiquae. 5 Bde. Riga, Dorpat und Leipzig 1835–1847. 1968. aastal ilmus Osnabrückis Monumenta Livoniae Antiquae faksiimiletrükk; Scriptores rerum Livonicarum. 2 Bde. Riga und Leipzig 1853.

²⁸ **J. Renner**. Livländische Historien 1556–1561. Franz Nyenstede, Bodeckeri ja Thomas Hjärni varasemaid ärakirju ei ole avaldatud.

²⁹ Vt **S. Vahtre**. Meie vanema historiograafia uurimiseisust ja ülesannetest. Lk 22.

³⁰ **Friedrich Bienemann**. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands m den Jahren

dutud kroonika ära kirjade poole, mis asuvad Eesti, Läti ja Peterburgi ajalooarhiivides.³¹

Doktoritöö koostamisel on kasutatud kohalike ajalookirjutuse ülevaateid, nii trükiseid kui ka käsikirju, nii eesti-, saksa- kui ka venekeelseid töid. Olulisemad neist on eespool nimetatud. Ehkki Eesti- ja Liivimaa ajalookirjutus Saksa kroonikakirjutuse ülevaadetes üldreeglina käsitlemist ei leia, on nende poole pöördutud eelkõige humanistliku ajaloo-jutustuse ülevaadete osas. Sama perioodi puhul on kasutatud klassikalisi ning uuemaid uurimusi.³² Autor on püüdnud võimalikult täielikult kaasata meid huvitava perioodi ajalookirjutuse ning sellega seotud teemade üksiku uurimused.

Doktoritöö autorile on olnud hindamatuks abiks professor Sulev Vahtre, professor Tiit Rosenbergi, professor Norbert Angermanni (Hamburg), doktor Karsten Brüggemanni (Hamburg/Narva) ning doktor Juhan Kreemi nõuanded. Teksti toimetamise eest tänan südamest Mart Oravat ja Karsten Brüggemanni. Viiteid korrastasid Katrin Martsik ja Anu Lepp. Tõlgetes lubasid oma lahkete abi dotsent Koidu Uustalu ja proua Ülle Sirk. Töö küljendas Tanel Mazur.

Täna oma ema ja kadunud isa, kes oma tütres ajaloohuvi äratasid, arutlema ja kahtlema õpetasid ning väsimatult edusammude järele küsisid. Aitäh kõigile lähedastele ja sõpradele hea sõna ja usu eest. Aitäh teile, Riina Laidvee ja Jaanus Villiko, kes minu ametikohustusi Narvas lahkelt enda kanda võtsid ning mulle seeläbi doktoritöö kirjutamiseks vajaliku jõu ja aja kinkisid.

1558–1562. 5 Bde. Riga 1865–1876; **Carl Schirren**. Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Archive zu Kopenhagen. 3 Bde. Reval 1883–1885. **Carl Schirren**. Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. 7 Bde. Reval 1861–1881.

³¹ Kõige olulisem ära kirjadest on Nyenstede kroonika vanim variant Eesti rüütelkonna raamatukogu fondis. Vt Eesti Ajaloomuuseumi Arhiiv 92-1-24.

³² **Eduard Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. 3 Aufl. München und Berlin 1936; **Paul Joachimsen**. Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus. Th. 1. // Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hrsg. von Walter Goetz. H. 6. Leipzig und Berlin 1910; **Paul Joachimsen**. Der Humanismus und die Entwicklung des deutschen Geistes. Unveränd. Nachdruck. Darmstadt 1969; **Paul Joachimsen**. Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. 4. Auflage. Göttingen 1967; **Franz-Josef Schmale**. Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985; Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. von Franz Brendle u. a. Contubernium 56. Stuttgart 2001; Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. von Hans Patzen. Vorträge und Forschngen. Bd. 32. Konstanz 1987.

Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal

Katri Raik

Viimastel aastatel on nii Eestis, Saksamaal kui ka kaugel Ameerikas tõusnud huvi tänase Eesti ja Läti vanema ajalookirjutuse vastu. Uurijad on keskendunud eelkõige 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ajaloojutustusele. Professor Sulev Vahtre sulest ilmus äsja pikem ülevaade vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest.¹ Koos tema juba üle 35 aasta tagasi ilmunud kroonikateülevaatega on need kummalisel kombel ainsad eestikeelses trükisõnas seda teemaderingi üldisemalt tutvustavad kirjatööd.² Viimatinimetatu keskendus kroonikatele kui põlisrahvaste kirjeldamise allikatele. Käsikirjas ootab Eesti ajaloo õppetoolis oma järege sama autori 3-osaline ülevaade meie vanemast ajalookirjutusest kuni 18. sajandi keskpaigani.³

Sulev Vahtre teeneks on ka korduv tähelepanu juhtimine Tartu Ülikooli Raamatukogus peituvale Lemmit Margi vanema historiograafia ajaloo käsikirjale.⁴ Selles tänaseni väärilise tunnustuseta olevas töös on märkimisväärne koht *üldise maa ajaloo käsitlejatel*, 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ning järgmise sajandi alguse kroonikutel, kes panid kirja kogu Vana-Liivimaa ajaloo, alates sakslaste saabumisest kuni autori kaasajani. Need on ordu alam Thomas Horner; endine Riia linnasekretär, Preisi hertsogi nõunik Johann Lohmüller; Poola kuninga sekretär Matthias Strubyz, Tallinna pastor Balthasar Russow; aadlik Heinrich von Tiesenhausen, endine orduametnik Johann Renner; endine Riia peapiiskopi alam Barthalomäus Grefenthal; jesuiidipreester Dionysius Fabricius ja Riia bürgermeister Franz Nyenstede. Eestimaa

¹ **Sulev Vahtre.** Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri 2001. 3 (114). Lk 5–26.

² **Sulev Vahtre.** Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanuduse ajalugu. I köide. Toimetanud A. Vinkel. Tallinn, 1965. Lk 91–104.

³ **Sulev Vahtre.** Ajalookirjutus Vana-Liivimaal; Varauusaegne balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool); Varauusaegne balti ajalookirjutus (17. sajand ja 18. sajandi 1. pool). Käsikiri TÜ Eesti ajaloo õppetoolis.

⁴ **[Lemmit Mark].** Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR. KHO. F 75. S. 10).

rüütelkonna sekretär Moritz Brandis kirjeldas vastukaaluks vaid vanemat ajalugu ning Kuramaa hertsogi nõunik Salomon Henning keskendus vaid kaasajale.

16. sajandi teise poole ajalookirjutuse uurimisele andis märkimisväärse tõuke 1996. aastal Paul Johanseni pärandi põhjal üllitatud ülevaade Balthasar Russowist kui humanistlikust ajalookirjutajast.⁵ Seda teost oodati kaua – 30 aastat – ning seetõttu pole imestamist väärt, et nii vahetult enne kui pärast Russowi-raamatu ilmumist avaldati mitmeid kroonikatõlkeid ja uurimusi ning neile on ka lisa oodata.⁶

Peale tõlgete on Russowi-uurimuse kõrvale lisandunud ka uurinuid üksikutest 16. sajandi autoritest ja nende töödest. Monograafia on ilmunud Timan Brakeli maailmapildist ja ajaloo-mõistmisest⁷ ning artikkel Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajaloost.⁸ Üliõpilastöödena on valminud uurimus Moritz Brandise allikatest ja kroonika tõesusest⁹ ning historiograafiline ja allikakriitiline analüüs Franz Nyenstede kirjatööst.¹⁰ Sel aastal ilmus esmakordselt trükis Johannes Lohmülleri reformatsiooni-järgsel ajal kirjutatud Liivimaa ajalugu ning selle analüüs.¹¹

Seega on 16. sajandi teise poole ajalookirjutuse uurimisega jõutud perioodi, kus ei pea enam uurima ainult kõrgelttunnustatud kroonikaid, vaid on aeg pöörduda ka vähemtuntute poole. Kohaliku ajaloo kirjapanijatest ootavad oma järge eelnimetatud Strubyz, Russowi opo-
nendina tuntud von Tiesenhausen – viimaste tööd ei ole trükivarian-
dis kergesti kättesaadavad – ning Grefenthal. Ajaliselt lühemate tööde autoritest vajavad kindlasti analüüsimist endine Tartu stiftifoogt Elert Kruse ja Kuramaa hertsogi ning Poola kuninga alam Laurentius

⁵ **Paul Johansen.** Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Band 14. Köln-Weimar-Wien, 1996.

⁶ Eesti keelde on viimase kümnendi jooksul tõlgitud Renneri kroonika kaasajakatke 1556–1561 (Ivar Leimus, 1995). Taas ilmus Russowi kroonika eestindus (1993). Püütud on eestindada üks osa Nyenstede kroonikast (Katri Raik, 1999). Oodata on Fabriciuse kroonika tõlget. Vt täpsemalt: **Sulev Vahtr.** Meie vanema historiograafia uurimiseisust ja ülesannetest. Lk 24–25.

⁷ **Martin Linde.** Das «Christlich Gespräch» des Tilman Brakel. Untersuchung zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. München, 1998. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen Nr. 26.

⁸ **Sulev Vahtr.** Tilmann Bredenabchi Liivimaa sõdade ajalugu. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 15–24.

⁹ **Erki Teder.** Moritz Brandise kroonika. Allikad ja retseptioon. Peaseminaritöö. Juhendaja prof Sulev Vahtr. Tartu, 2000. Käsitöö TÕ üldajaloo õppetoolis.

¹⁰ **Katri Raik.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Magistritöö. Juhendaja prof Sulev Vahtr. Tartu, 1999. Käsitöö TÕ raamatukogus.

¹¹ **Ulrich Müller.** Johann Lohmüller und seine livländische Chronik «Wahrhaftig Histori». Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd 10. Lüneburg, 2001.

Müller. Aukartustäratav loetelu kinnitab, et siinkirjeldatud aeg on kohaliku ajaloojutustuse tõeline kõrgaeg. Ühtlasi on see periood, mil ajalookirjutus eraldus ilukirjandusest ning kujunes eraldi tegevusalaks. Kohalike kroonikate kõrvale tekkisid poliitline pamflett, dokumendikogumik, päevaraamat.

Käesolev artikkel keskendub kroonikatele, mahukatele jutustustele, mis hõlmavad autori jaoks nii minevikku kui ka olevikku. Me teame suhteliselt hästi, kes ja kunas leidsid siinsete kroonikate originaalid ja ära kirjad, mis neis kirjas, milliseid allikaid seejuures kasutati. Oleme tuttavad kroonikute poolehoiuga ühele või teisele võimule, teame, kuidas needsamad kirjatööd mõjutasud hilisemat ajalookirjutust.¹² Oleme harjunud lugema hinnanguid, kas kroonikafaktid on valed või õiged. Kroonikaid on tihti hinnatud *headeks* ja *halbadeks*. Vähema tähelepanu osaliseks on saanud oma aja arusaamad ja kontekst; saksa ajalookirjutuse, hariduse ja ajaloosündmuste mõju; kogu siinse ajaloojutustuse üldised arengusuunad, ühisjooned; ajaloojutustajate omavahelised suhted ning suhted võimukandjatega. Lühidalt öeldes on täna aeg otsida vastust küsimustele, miks just siis, need inimesed ja miks just sel viisil meie ajalugu kirjutasid. Alljärgnev on katse lühidaks taustaseletuseks kogu 16. sajandi teise poole ajalookirjutusele.

Liivimaa ajalookirjutus sai alguse võõrvallutajate saabumisega – sinne ala jäi kohe pärast sümboolset ülesleidmist, *Aufseglung*i ja ristiusustamist Saksa emamaa huviorbiiti. Asuti kiirelt rajama linnu ja kloostreid, edenes kaubandus, mitu sajandit käisid ägedad võitlused nii kohalikega kui ka vallutajate eneste vahel. Sündmusterohke ajaga kaasnes ajalookirjutus.¹³ Sajanditeks, kogu kroonikakirjutuseperioodiks jäi see sakslaste jutustuseks vallutatud aladest, mida nad täie iseenesestmõistetavusega oma maaks pidasid.

Esimesed Liivimaa kroonikad on võitlus- ja kangelaslood, mis räägivad järeltulevatele põlvedele maa vallutamisest, ristiusustamisest ja võitlustest vaenlastega. 1227. aastaga on dateeritud esimene sinne kroonika – preester Henriku eestlaste, liivlaste ja latgalite ristiusus-

¹² Kokkuvõtte senisest uurimistööst vt: **S. Vahre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest; **Arved Freiherr von Taube**. «Der Untergang der livländischen Selbständigkeit»: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts; **Gottfried Etzold**. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd 20. Herausgegeben von Georg von Rauch. Köln, Wien, 1986. S. 21–62.

¹³ Saksamaa ajalookirjutusest vrld: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts. Herausgegeben von Ottokar Lorenz. Bd. II. 3. Aufl. Berlin, 1886–1887. S. 224.

tamise lugu.¹⁴ Vallutuse järel jagati maa ordu ja piiskoppide vahel. Piiskopi- ja ordukroonikad kirjutati eraldi. Me tunneme rohkem viimaseid, vanemad piiskopikroonikad on väärilise tähelepanuta jäänud ja ootavad veel enese üle otsustajaid.¹⁵

Esialgu oli ordu oma ajalookirjutuses aktiivsem pool. Esimesed ordukroonikad kirjutati Saksa ordu tollase traditsiooni järgi riimis ja oma aja saksa keeles. Mõlemad siinsed riimkroonikad, nii 13. sajandi lõpul koostatud vanem riimkroonika kui ka 14. sajandi keskpaigast pärit Bartholomäus Hoeneke noorem riimkroonika, olid oma ajale iseloomulikult mehised rüütlimoraalile vastavad võitluslood. Riimkroonikate põhisisuks olid kaasaegsed heitlused, ehkki vanema riimkroonika autor alustas sarnaselt Läti Henrikule sakslaste saabumisega Liivimaale. Esimestel ordukroonikatel oli ilmselt kindel adressaat ja kitsas lugejate ring. Ordukroonikaid kasutati laudaraamatuna vendadele ettelugemiseks. Sarnase ettelugemisraamatu nõue on kirjas ordu reeglites. Võimalik, et kroonikate abil kutsuti Liivimaale uusi ristosõdijaid.¹⁶

Siin ja edaspidi, kuni 16. sajandi teise pooleni näeme, et kohalik ajalookirjutus jälgib Saksa moejoont, seda nii keele, vormi kui ka kroonika ulatuse osas.¹⁷ Kohaliku ajalookirjutuse algusest peale on populaarsed n.ö täismahus kroonikad, mis algavad sakslaste saabumisega Liivimaale ning ulatuvad krooniku kaasaega, viimane moodustab tavaliselt enamuse jutustuse sisust. Samuti näeme, et kroonikaid kirjutatakse mõne konkreetse, olulise, pöördelise ajaloosündmuse ajal – Henriku kroonika on koostatud muistse vabadusvõitluse lõpul, vanem riimkroonika lõpeb semgalite alade vallutusega, noorem riimkroonika jutustab ajast, mil ordu laiendas Jüriöö ülestõusu järel oma valdusi Põhja-Eestis. Kumbki ühisjoon pole Liivimaa eripära, vaid iseloomustab kogu saksa keskaegset ajaloojutustust.¹⁸ Vahe on vaid sel-

¹⁴ Ruumi kokkuhoiu mõttes on edaspidi toodud ainult 16. sajandi ajalookirjutuse kaasaegsed esmatrükkid koos ilmumisaastaga või esitatud hilisem esmatrükk. Vanema ajalookirjutuse kohta vt ülevaadet: **Norbert Angermann**. Die mittelalterliche Chronistik. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Herausgegeben von Georg von Rauch. Köln–Wien 1986. S. 3–20.

¹⁵ Vrdl: **N. Angermann**. Die mittelalterliche Chronistik. S. 15–16.

¹⁶ **Eduard Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. München und Berlin 1936. S. 454; **Alan v Murray**. The Structure Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle. / Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Edited by Alan V. Murray. Aldershot, 2001.

¹⁷ Esimene omakeelne riimkroonika Saksamaal koostati 1147. aastal.

¹⁸ **Franz-Josef Schmale**. Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985. S. 151 ff. Ajaloosündmuste mõjust ajalookirjutusele vrdl: **František Graus**. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. / Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Herausgegeben von Hans Patzen. Vorträge und Forschungen. 32. Konstanz 1987. S 52 ff.

les, et kohalik ajalookirjutus keskendus arusaadavlt sakslaste ajaloole ja käsitleski üldreeglina nende saabumist ajaloo alguspunktina. Saksa vanemad kroonikad olid maailmakroonikad ning nende traditsiooniline alguslugu on maailma loomisest.

14. sajandi teisel poolel kandusid suured võitlused Liivimaast eemale, need haarasid leedulaste ja žemaitide alasid. Saksa ordu keskuseks oli Marienburg, hiljem Königsberg. Ordu ajalookirjutus kandus sinna üle.¹⁹ Koos heitlustega lõppes ka siinse ajaloojutustuse esimene õitseage. Ehkki 14. sajandi kolmandast veerandist pärineb enne pikemat ajalist lünka, ühtlasi enne Saksa ordu kõrgaja lõppu veel üks Liivimaa ordukroonika – ordumeistri kaplan Hermann Wartberge lugu. Ka tema kroonika on nõ täispikk, algas Liivimaa avastamisega ning ulatus autori eluajani, kuni 1378. aastani. Traditsiooniliselt oli kroonika põhisisuks kaasaeg, ordu võitlused Leeduga.

Vanema ajaloo puhul piisas seni kogu siinse ajaloo kirjapanekuks suures osas enese ja kaasaegsete mälestustest ning üksikutest kirjalikest allikatest. Wartberge pidi juba laiemalt kasutama varasemaid kroonikaid, riimkroonikaid ja Henriku tööd, samuti ürikuid.²⁰ Just Wartberge tõi käbele uue tööviisi, kus kirjutas vanema ajaloo tarvis ümber ühe või mitu varasemat kroonikat ning lisas sinna oma kaasaja kirjelduse.²¹

Riimkroonikate kirjutamine oli Wartberge ajaks möödas. Tema kroonika oli kirjutatud vabas vormis; ladina keel, milles autor kirjutas, oli moest minemas.²² Siinse ajalookirjutuse huviorbiiti tõusid uued teemad: sisevaenused ja diplomaatia. Ordu ja peapiiskopi vastuolud olidki järgmise perioodi märksõnad. Kohaliku ajalookirjutamise keskus oli Riia. Esimesena andis uuest põhiteemast 15. sajandi keskpaigas märku Riia linnakirjutaja, hilisem toomhärja ja toompraost Theodericus Nagel.²³ Vastukaaluks senistele ordukroonikatele, esindas ta Riia peapiiskoppi. Viimase alamad, tihti kirjatöö koostamise ajaks teenistusest erinevatel põhjustel juba lahkunud mehed, etendasid siinses ajalookirjutamises edaspidi märkimisväärset osa.²⁴

¹⁹ 14. sajandi teisest veerandist pärineb Dusburgi Peteri Preisimaa vallutamise lugu ja 15. sajandist kõrgmeistri kroonikad.

²⁰ **N. Angermann.** Die mittelalterliche Chronistik. S. 14–15. Allikate kasutamisest vt: **F.-J. Schmale.** Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 153 ff.

²¹ Wartberge kirjelduse iseseisev osa on vaid ajavahemik 1358–78. **Янис Зутис.** Очерки по историографии Латвий. Прибалтийско-немецкая историография. I. Рига, 1949. С. 22.

²² **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 201.

²³ Nageli kroonikat ei ole tänini leitud, vt: **N. Angerman.** Die mittelalterliche Chronistik. S. 17.

²⁴ Riia peapiiskopi teenistuses olid olnud 16. sajandi keskpaiga ja teise poole ajaloo kirjutajates Lohmöller, Tiesenhausen ja Grefenthal.

Riiga, meritsi Saksamaale avatud hansalinna, jõudis esimesena ka uus mood – linna ajalookirjutus. Nii Saksamaal kui siin oli see linna ja aadli kasvava vastasseisu märk.²⁵ 15. sajandi teisest poolest teame Riia linnakirjutaja, hilisema raehärra Hermann Heleweghi linna ning ordumeistri ja peapiiskopi vastuolude kirjeldust. Helewegh on ühtlasi esimene teadaolev sinne Liivimaal sündinud ajalookirjutaja. Mõnevõrra hiljem, 16. sajandi algul sai oma ajaloojutustuse ka Tallinn. Bürgermeister Johann Gellinckhusen kirjutab õigusemõistmisest, kaubandusoludest ja linna võitlustest aadliga. Mõlemad autorid kesken- dusid eelkõige oma kaasajale, kirjeldasid oma mälestusi.

Uue, 16. sajandi algus tõi sisevõitluste kõrvale uue mure, Vene- maa-ohu. Sõda Venemaaga (1501–03) ei puudutanud ainult Vana- Liivimaad, see tegi ärevaks ka Saksamaa, sest võitlused toimusid otse maa idapiiril. Saksa lugejat huvitas, mis toimub; liivimaalased omakorda vajasid emamaa toetust. See on ka põhjus, miks sinne aja- lookirjutus esmakordselt trükki jõudis.

1508. aastal avaldati Kölnis aastaid 1494–1508 käsitlev alamsak- sakeelne *Üks ilus lugu*, mille sisuks olid põhiliselt kaasaegsed sõja- sündmused.²⁶ Ka selle kirjutab Liivimaa mees, õigusteaduse doktor, ordusekretär ja tulevane Tartu piiskop Christian Bomhower. Ta õi- gustas oma hädas ja viletsuses vaevlevat kodumaad. Nii nagu kõige vanematel ordukroonikatel oli ka sellel kirjatööl praktiline eesmärk: täita tühja ordukassat.²⁷ Bomhoweri töös oli kaks uue sajandi märk- sõna. Esiteks kinnitas ta sõnaselgelt, et Liivimaa on Püha Rooma riigi osa. Teiseks nimetas ta Liivimaa põhivaenlaseks Venemaad. Ehkki venelase vaenlasekuju oli selleks ajaks tuntud juba kolm sajandit, asus ta nüüd esikohale paganate ees.²⁸

²⁵ **F. Graus.** Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 47–48; linna ajalookirjutusest vt: **Susanne Rau.** Stadthistoriographie und Erinnerungskultur in Hamburg, Köln und Breslau. / Deutsche Landesgeschichtssc hreibung im Zeichen des Humanismus. Herausgegeben von Franz Brendle, Dieter Mertens u.a. Stuttgart, 2001.

²⁶ **Christian Bomhower.** Eynne schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren to lyfflandt myth den Rüssen vnde Tartaren. 1508.

²⁷ **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 203. **Arved Freiherr von Taube.** «Der Untergang livländischen Selbständigkeit»: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Köln, Wien, 1986. S. 26.

²⁸ **Friedrich Benninghoven.** Russland im Spiegel der Schonnen Hysthorie von 1508. / Rossica Externa. Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg 1963. S. 12–13; **Kari Tarkiainen.** Se vanha vainoja. Käsitukset itäisestä naapurista Ivana Julmasta Pietari Suureen. Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia. 132. Helsinki, 1986. S. 16 ff. Vene- vaenust vrld: **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22, 24–26

Saksamaal oli samal ajal rahutu: võideldi keisrivõimu tugevdamise eest, kasvas linnade iseteadvus ja talupoegade rahulolematuus. Humanismiideed ja keerulised olud ärgitasid huvi mineviku vastu, eeskujuks võeti antiik, otsiti üles varasemate ajaloojutustajate tööd, uuriti oma rahva päritolu, tunti huvi kommete ja rahvaluule vastu, kirjutati geograafiast. Tugevnes eneseteadvus ja tekkis rahvustunne. Saksa humanismi kujunemislugu on tihedalt seotud haridusega, ülikoolidega, teadmiste edasiandmisega järeltulevatele põlvvedele. Tänu Gutenbergi trükipressile olid ajaloojutustused nüüd laiemalt kättesaadavad, koos hariduse edenemisega kasvas nii kroonikakirjutajate kui -lugejate arv. Hakati arvestama laiemat lugejaskonda, kirjutati emakeeles – saksa keeles.²⁹

Saksamaal oli ajaloojutustuse põhižanriks endiselt maailmakroonika. Samas kasvas huvi ühe piirkonna, ühe rahva ning eriti selle esiajaloo vastu. Selle ajaloosuuna rajajaks oli hansasündikus Albert Krantz, kes kasutas esimest korda sõna *humanitas*.³⁰ 1490. ja 91. aastal külastas Krantz Riia, Tartut ja Tallinna. Hiljem kirjutas ta Liivimaa geograafiast ja talupoegade eluolust. Temast alates on saksa humanistlikus traditsioonis üldtuntud tõde: Liivimaa talupoegade saatus on võrreldav koeraeluga.³¹ Liivimaalased ei saanud järgmisel sajandil sellest teesist mööda vaadata, see kompromiteeris kohalikku ülemkõhki, aadlit. Seda enam, et siinmail oli välja kujunemas pärisorjus.

16. sajandi esimeste aastakümnete sisevastuolud viisid Saksamaa reformatsioonini, mis kandus kiiresti Liivimaale. Siin tekkis samal ajal uus isikukeskne kaasaegsete sündmuste kirjeldamise žanr – päevaaraamat.³² Reformatsiooni perioodist teame Wittenbergi ülikooli kas-

²⁹ F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 20 ff, 43 ff; Notker Hammerstein. Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus. / Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Herausgegeben von Franz Brendle, Dieter Mertens u.a. Stuttgart, 2001. S. 34 ff; Paul Joachimsen. Der Humanismus und die Entwicklung des deutschen Geistes. Darmstadt, 1969. S. 438, 476–479; P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 204; Lexikon des Mittelalters. Bd. II. München und Zürich 1983. Sp. 1963–1964; Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts. S. 224; F.-J. Schmale. Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 150–155; Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 24.

³⁰ E. Fueter. Geschichte der neueren Historiographie. S. 192; P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 233.

³¹ Paul Johansen. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühl. / Alteuropa und moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Herausgegeben vom Historischen Seminar der Universität Hamburg. Göttingen, 1963. S. 105. Humanistide Liivimaa-kriitikast vrdl: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 26.

³² Päevaaraamatute kõrgaeg saabus alles 16. sajandi lõpul (vt lk 23). Kaasaegsest individualismist, mis toob kaasa biograafia tekket loe: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 24.

vandiku, Riia pastori Sylvester Tegetmeyer'i päevaraamatut aastaist 1518–25 ning Tallinna Oleviste kiriku pastori Halle Peteri kirjatööd ajavahemikust 1529–39.³³

Reformatsioon tõi kaasa ülikoolihariduse ja ühtlasi ajalookirjutuse õitsengu. Lähematel aastakümnetel jõudis ka Vana-Liivimaa laiemalt maailmakroonikate lehekülgedele. Tänu võlgnele siin Wittenbergi ülikooli professor Philipp Melanchthonile. Tema tundis huvi siinse vallutusloo ja põlisrahvaste, samuti kohaliku vanema ajalookirjutuse vastu, ta teadis Läti Henriku kroonikat.³⁴ Melanchthoni õpilased reisisid Liivimaale ja kirjutasid siin kogetust. Sarnaselt Krantzile jutustati põlisrahvastest, talurahva rõhumisest ning kasutati kohalikku keelt.³⁵ Järeldused, mis Liivimaal kogetu põhjal humanistlikus traditsioonis tehti, sarnanesid varasemate Krantzi efektsete, ent legendilaadsete teadetega.³⁶ Siinsed olud said Saksamaal üha rohkem tuntuks, kuid mitte positiivses mõttes. Samas ei vaidlustanud keegi sakslaste ülimaid õigusi meie aladel. Saksamaal Melanchthoni õpilaste hulgas populaarsust kogunenud ühe piirkonna ajaloo kirjeldamine ja vanade kroonikate käibesse toomine tekitas huvi pikemalt Liivimaa vanemat ajalugu tutvustada ja valmistas ette siinse ajalookirjutuse kõrgaega.

Järgmise poole sajandi Vana-Liivimaa ajalookirjutust mõjutasid kolm ülikooli, esialgu Wittenberg, seejärel Königsberg ning hiljem Rostock. 1540.–50. aastatel õppis Wittenbergis 25 Vana-Liivimaalt pärit noormeest.³⁷ Kohalikest ajalookirjutajatest on seal õppinud Brakel, Salomon Henning ja Sylvester Tegetmeyer, ilmselt ka Thomas Horner. Kuulsat ülikooli arvatakse olevat külastanud Russow.

³³ Das Tagebuch des Peter von Halle. Herausgegeben von Otto Greiffenhagen. // Beiträge zur Kunde Esthlands. Band X. 1.–2. Heft. Reval, 1925. S. 1–17; Sylvester Tegetmeyer's Tagebuch. Herausgegeben von Friedrich Bienemann. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. 12. Riga 1880.

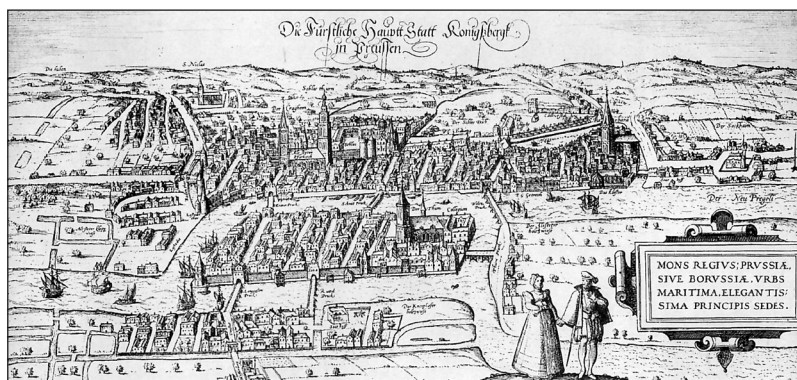
³⁴ **Paul Johansen.** Die Legende von der Aufseglung Livlands durch Bremer Kaufleute. / Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg, 1961. S. 45 ff.

³⁵ 1547. ja 1548. aastal oli Riias Johannes Hansetödter, tema andmeid kasutas oma *Kosmograafias* Sebastian Münster (Basel, 1550); **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 206–207; **Juhan Kreem.** Sebastian Münster ja Liivimaa. // Akadeemia. 1995. 3. Lk 516 jj; **Juhan Kreem.** Sebastian Münster and «Livonia illustrata». / Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Herausgegeben von Enn Küng und Helina Tamman. Tartu, 1998. S. 160 jj. 1552. aastal viibis Tartus Johannes Leuenclaius, kes ise hiljem Venemaast kirjutas ja sellega kaasäegsete ettekujutusi korrigeeris (Frankfurt/Main, 1558 ja 1596); **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 80–84.

³⁶ Tuntuimad saksa legendid on üksjalgade talupojakihi seletamine ühe jalaga talupojadega ning rahvalalu *Jõrru! Jõrru!* põhjal on tehtud järeldus, et eestlased on pärit Jeruusalemmast ja Damaskusest. Vt: **P. Johansen.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. S. 206–208.

³⁷ **P. Johansen.** Die Legende. S. 50.

1544. aastal asutati ülikool Königsbergis, meile lähemal. Viis aastat hiljem saabus Preisi hertsogi Albrechti õuejutlustajaks Melanchthoni üks tuntumaid õpilasi Johann Funccius, kes oma *Kronoloogiaga* tõi Liivimaale veelgi tuntust juurde.³⁸ Ülikoolilinn Königsberg oli ühtlasi ajalooline ordukeskus. Sõjaeelsetel aastakümnetel, Liivi ordu hävingu hirmus, kirjutati pea kahe aastasaja järel taas ordukroonika, mis algas aegade algusest ja jõudis autori kaasaega. Jurist Horner, professor Funcciusse õpilane, avaldas 1551. aastal Königsbergis Liivimaa ajaloo.³⁹ Autor jälgis oma aja moejoont: 16. sajandi keskpaigas muutus kogu Saksa ruumis populaarseks vanade ajalooallikate ümberkirjutamine ja jätkamine, millele meie viitasime juba varasemal ajal, 14. sajandi lõpul.⁴⁰ Ehkki 16. sajandi teise poole ajalookirjutajaid huvitas ajalugu, oli nende tööde põhiriõhk siiski tormiliste sündmustega olevikul.

Joonis 1. Königsberg aastal 1550 (Fitz Gause. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*. I. Köln, Weimar, Wien, 1996).

Sarnaselt Horneri kroonikale oli Königsbergiga seotud hertsog Albrechti nõuniku, varasema Riia peapiiskopi ja linna alama Lohmülleri täispikk Liivimaa ajalugu, mis keskendus eelkõige Riia ajaloole, reformatsioonile ja suure sõja eelloole, ordu ning peapiiskopi vastuoludele.⁴¹

³⁸ P. Johansen. Die Legende. S. 55, 67; ajalookirjutusest hertsog Albrechti õukonnas vt: Peter Gerrit Thielen. Die Kultur am Hofe Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568). / Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. 12. Göttingen 1953. S. 157–164.

³⁹ Thomas Horner. Livoniae historia in compendivm ex Annalibus contracta. 1551.

⁴⁰ Horner kasutas samu allikaid, mis ta õpetajagi, ning tõi lugejani väikese kõrgmeistrikroonika ümbertõtluse ladina keelde (N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 20). Vanale kroonikale lisas ta kaasajaosa.

⁴¹ U. Müller. Johann Lohmüller.

Mõni aasta hiljem algas Liivi sõda, millest sai Liivimaa ajaloo pöördepunkt: Vana-Liivimaa lagunes. Siinne ajalookirjutus aga sai tõelise hoo. Uute ajalookirjutajate esmane ülesanne oli sõjast tingitud muutusi Saksamaa lugejatele seletada. Seetõttu oli loomulik, et ka edaspidi jäi jutustajate huvikeskmesse kaasaeg, eelkõige võitluslood ja välisvaenlane, seejärel kohaliku elu keskustes, linnades toimuv. Kõiki kohalikke jutustajaid ühendas hirm tuleviku ees.

Liivi sõda sundis sulge haarama ka Saksa emamaal. Sõja algusega kaasnes oma aja kohta kiire arvamusavalduste buum, mida võimaldas Melanchthoni asutatud *Neue Zeitungen*, tänase ajalehe eelkäija. Kogu Saksamaa oli hirmul venelaste edasitungi pärast.⁴² Melanchthon ise kirjutas Tartu langemisest ja elanike küüditamisest: ta oli šokeeritud nii venelaste julmusest kui liivimaalaste pöördumisest abisaamiseks Poola poole. Saksamaa õpetaja andis toimunule hinnangu: tegemist on karistusega usuvõitluse eest, Jumalale ei oldud tänulikud. Ta kutsus kõiki Saksamaa inimesi üles palvetama oma vere- ja usuvendade eest Liivimaal.⁴³ Rahvuslikku nooti lisades kinnitas ka Melanchthon sajandi algusest pärit Bomhoweri teesi: Liivimaa on sakslaste oma maa, Saksamaa üks ja lahutamatu osa. Just Melanchthoni kaaslased – luterlased – moodustasid kohalike ajaloojutustajate hulgas lähikümnenditel enamuse.⁴⁴

Saksamaa usuvõitlus ei olnud aga veel läbi ning katoliiklased vastasid kohe. Sõja esimestest aastatest pärines neid sündmusi risti vastupidiselt usupositsioonilt käsitlev kirjatöö, teoloogiadoktor Tilmann Bredenbachi Liivi sõdade ülevaade. Ka selle autor ei olnud sarnaselt Melanchthonile ise Liivimaal käinud; ka tema nägi sõjas ohtu Liivimaa senisele korraldusele ja kinnitas, et kolme ja poole sajandiga on sellest maast saanud sakslaste oma maa. Vastukaaluks Melanchthonile oli Bredenbachi töö põhisõnumiks luterlaste katastroofisüü.⁴⁵ Sõja peapõhjuses olid seega nii luterlased kui katoliiklased ühel meelel, see on Jumala karistus liivimaalastele nende patuse elu eest. Osa ajalookir-

⁴² Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 27

⁴³ Richard Grasshoff. Die briefliche Zeitung des 16. Jahrhunderts. Diss. Leipzig 1877; Robert Stupperrich. Melanchthon und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg. // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. 103. Karlsruhe, 1955. S. 275–276, 280.

⁴⁴ Katoliiklased olid vaid Strubyz, Bredenbach, Grefenthal ja Fabricius.

⁴⁵ Tilmannus Bredenbach. Belli Livonici, quod magnvs Moschoviae dvx, anno 1558. contra Livones gessit, nova et memorabilis historia bona fide per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Bredenbachi andmed pärinevad Tartu toomhäralt Philip Olmenilt, kes lahkus Tartust linna alistumise järel. S. Vahtre juhib tähelepanu, et ilmselt trükiti Bredenbachi töö esmakordselt 1564., mitte 1558. aastal, nagu enamuses märgitakse (S. Vahtre. Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. Lk 16).

jutajaid nägi karistusena ilmajätmist Jumala hoolest, teised uue häda lisandumist. Selle sõjapõhjenduse juurde jäid kõik järgmise poolesaja aasta kohalikud ajalookirjutajad.⁴⁶

Järgmistel aastakümnetel lagunes sakslaste ainuvõim Liivimaal. 1559. aastal müüs Saare-Lääne piiskop oma valdused Taanile, 1573. aastal liideti Saaremaa Taaniga. 1561. aastal läksid Tallinna linn ja Harju, Viru ning Järva rüütelkond luterliku Rootsi võimu alla. Samal aastal lõpetas oma viimastel aastakümnetel kõikunud eksistentsi sinne suurvõim – ordu –, alistudes Poolale. Viimane ordumeister Gotthard Kettler sai tasuks Kuramaa hertsogi tiitli. Osa Vana-Liivimaast oli järgmisel enam kui kahel aastakümnel Vene võimu all. Neil keerulistel aastatel säilitas oma iseseisvuse 1582. aastani vaid Riia linn. 1582. ja 83. aasta rahulepingutega jagunes praegune Eesti ala Rootsi ja Poola vahel, Saaremaa jäi Taanile.

Need muutused ja eraldumine Saksamaast tekitasid paanikat. Sõja edenedes kadus lootus senise olukorra säilitamisele. Puudus üksmeel selles, millise võimu poole tulevikus hoida.⁴⁷ Oma nägemuse põhjendamiseks oli hea see kirja panna. Ühe ajaloojutustuse koostamise motiivina rõhutavad siinsed autorid järgmisel poolsajandil, et jutustatakse kaasaegsetele ja järeltulevatele põlvedele manitsuseks ja hoiatuseks vigade eest. Ajalugu käsitleti elu õpetajana.⁴⁸

1570.–80. aastate ajaloojutustused olid eelkõige sõjalood. Nüüd oli Vene-küsimus, võitus Venemaaga ja rõõm ohu lõpliku taganemise ees jutustuste põhisisu. Vaen venelaste vastu, Ivan IV süüdistamine türannias ja venelaste barbaarsuses ühendasid kõiki 16. sajandi teise

⁴⁶ **M. Linde.** Das «Christlich Gespräch». S. 24–25. Sõja põhjendamisest vrld: **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 24–25).

⁴⁷ Vrld: **Я. Зутис.** Очерки по историографии Латвий. 1. С. 32; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22; **Georg von Rauch.** Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (1940). / **Georg von Rauch.** Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover-Döhren, 1980. S. 147–158.

⁴⁸ Hoiatuseks ja manitsuseks kirjutatati juba keskajal (**Sulev Vahtr.** Ettekanne Akadeemilise Ajalooseltsu koosolekul 15. aprillil 1999. Käsikiri artikli autori valduses. Lk 4). **Timann Brakel's** Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter, vom 58. Jar her geschehen. Herausgegeben von Theodor von Rieckhoff. / Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft 1889. Fellin, 1890. S. 51–52; Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Herausgegeben von Gotthard Tobias Tielemann. Riga, 1837. S. 3–4, 44; Joh. Renner's Livländische Historien. Herausgegeben von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen, 1876. S. 5; **Balthasar Russow.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud D. ja H. Stock. Stockholm, 1927 (faksiimiletrükk 1993). Kroonika 1584. aasta tiitel, lk 13. Vrld: **N. Hammerstein.** Universitäten und Landeschronistik. S. 42.

poole ajaloojutustajaid vaatamata nende suhtumisele ususse või erinevatesse riigivõimudesse.⁴⁹

Tunneme kolme jutustust Liivi sõjast. Esimese ja ühtlasi värvikaima ning tänaseni tuntuima kirjelduse esitas Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja, väidetavalt esimene eesti soost ajaloojutustaja Balthasar Russow.⁵⁰ Tema sündmuste keskmes oli kodulinn Tallinn ja selle juhtumised, töös oli kirikuõpetaja moraliseerivat tooni ja poolehoidu linnas kanda kinnitanud rootslastele. Johann Renner, ordu sõjakroonik, oli Vana-Liivimaa lõpuaastatel jurist ja notar ordu alamate, Järva foogti ja Pärnu komtuuri teenistuses. Ta koostas tõsise faktikirjelduse Liivimaa sisevaenustest ning orduvendade ennastsalgavast võitlusest aastail 1556–61.⁵¹ Tema sümpaatia kuulus sellele osale ordust, kes lootis Saksamaa abile. Ordumeister Kettleri mõistis ta viimase Poola-orientatsiooni pärast hukka. Kolmas sõjakroonika on ordumeistri, hilisema Kuramaa hertsogi Kettleri nõuniku ja sekretäri Salomon Henningi töö.⁵² See on huvitav eelkõige diplomaatia ajaloo seisukohalt, sõjasündmused on võrreldes teiste kaasaegsete kroonikatega vähetähtsal kohal. Henning keskendus oma isandale Kettlerile, tema tegevusele sõja ajal ja läbirääkimistele Poolaga.⁵³ Koos Henrich von Tiesenhauseni ja veidi hilisemal ajal Rootsi alal tegutsenud Brandisega oli ta oma aja kõige produktiivsem kirjamees.⁵⁴

Ka sõja ajal ja vahetult sõja järel ei puudu ülikooli mõju Liivimaa ajalookirjutusele. Aastatel 1559–1600 oli Rostockis professoriks

⁴⁹ **Lutz Spelge.** Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. / Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Herausgegeben von Norbert Angermann. Lüneburg, 1988. S. 175 ff; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 22, 24 jj. Üldise Vene-vaenulikkuse teooriat kritiseerib Karsten Brüggemann: **Karsten Brüggemann.** Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhenad seiner «Chronica der Prouintz Lyfflandt» (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. S. 249–268.

⁵⁰ **Balthasar Rüssow.** Chronica der Provinz Lyfflandt. Rostock 1578. Jüri Kivimäe seab Paul Johanseni esitatud faktid krooniku eesti päritolu kohta kahtluse alla. Vt: **Jüri Kivimäe.** Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. // Keel ja Kirjandus. 1999. 4. Lk 285–289.

⁵¹ **Johann Renner.** Livländische Historien 1556–1561, zum ersten Mal nach der Urschrift herausgegeben von Peter Karstedt. Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, Bd II. Lübeck, 1953. Täispikkuses kroonika hilisemate ära kirjade järgi: Joh. Renner's Livländische Historien. 1876.

⁵² **Salomon Henning.** Liffländische Churländische Chronica. Rostock, 1590.

⁵³ Theodor Schiemann, Henningu-uurija nimetab viimast täie õigusega Kettleri õuehistoriograafiks (**Theodor Schiemann.** Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Eine Quellenuntersuchung. Mitau, 1874. S. 37).

⁵⁴ Henning koostas kroonika, dokumendikogumiku ja päevaraamatu; Tiesenhausen kirjutas vastulause Russowi kroonikale, Liivimaa kroonika ja perekonna ajaloo. Brandiselt pärineb Uexkülliude perekonnalugu, dokumendikogumik ja samuti kroonika.

Joonis 2. Rostock aastal 1560. Hans Weigeli puulõige (*Rostock. Geschichte der Stadt in Wort und Bild.* Berlin, 1980).

Melanchthoni üks lähedamaid õpilasi David Chyträus. Saksa ajalookirjutuses peetakse tänu temale Rostocki 16. sajandi teise poole Wittenbergiks.⁵⁵ Professoril on teeneid nii Liivimaa ajaloo uurimisel kui ka isiklike kontaktide arendamisel kohalike ajaloojutuste keskuste Riia ja Kuramaaga.⁵⁶ Viimases ei tegutsenud ainult Rostocki ülikooli kasvandik Henning vaid ka Horner ja Laurentius Müller, viimane pälvis kaasajal vähemalt sama suure tuntuse kui Russow. Tema tutvustas Liivimaa, Poola, Venemaa ja Rootsi kaasaega.⁵⁷ Kuramaa esiletõus oli ajendatud endisest ordumeistrist hertsog Kettlerist, kes oli ise endale soodsast ajaloojututusest huvitatud ning perekondlike sidemete läbi seotud ka Preisi hertsog Albrechtiga.⁵⁸

Just Rostock kujunes siinse ajalookirjutuse avaldamise keskuseks. Sõja lõpupoolel, 1578. aastal trükiti Rostockis Russowi kroonika esmaväljaanne.⁵⁹ Kümmeaast hiljem ilmusid ülikoolilinnas Henningi Kuramaa usuprivileege käsitlev dokumendikogumik ja kroonika.⁶⁰ Need humanismist ja luteriusu vaimust kantud kirjatööd olid vastu võetavad Mecklenburgi hertsogile, kes oli tollal vajaliku trükiloo andja.

Saksakeelne trükk võimaldas ajalookirjutuse kiire leviku ja mõju.⁶¹

⁵⁵ **Peter Paulsen.** David Chyträus als Historiker. Rostock, 1897. S. 11.

⁵⁶ Chyträusel oli pikk diskussioon Riia linnasündikus David Hilcheniga. Henningu kroonikale on Chyträus kirjutanud eessõna (**S. Henning.** Lifflandische Churlendische Chronica. Herausgegeben von Theodor Kallmeyer. / *Scriptores reru, Livonicarum.* Bd 2. Riga, Leipzig, 1848. S. 197–207); **P. Johansen.** Die Legende. S. 65; **P. Paulsen.** David Chyträus als Historiker. S. 32, 29.

⁵⁷ **Lorenz Müller.** Septentrionalische Historien Oder Warhafft Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Muscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten ... Frankfurt a. Main, 1585.

⁵⁸ **Norbert Angermann.** Gotthard Kettler. Ordensmeister in Livland und Herzog von Kurland. Herausgegeben von Bund der Vertriebenen. Arbeitshilfe Nr 52. Bonn, 1987. S. 10.

⁵⁹ **B. Rüssow.** Chronica der Provinz Lyfflandt.

⁶⁰ **Salomon Henning.** Warhafftiger vnd bestendiger Bericht, wie es bisshero vnd zu heutiger stunde, in Religions sachen, Im Fürstethum Churland und Semigaln, in Lieffland, ist gehalten worden ... Rostock, 1589; **Salomon Henning.** Lifflandische Churlendische Chronica. Rostock, 1590.

⁶¹ Käsitletav poolsada aastat on ülemineku aeg alamsaksa keelelt ülemsaksa keelele. Üldtegelina kirjutati mahlakamas rahvakeeles, kroonika oli hea lihtne lugeda.

Raamatukaubandus tegi trükised kergesti kättesaadavaks kogu saksa ruumis. Kuna Liivimaa ajalooülevaated tutvustasid suuri muutusi ajaloolise Saksa alade idapiiril, olid need lugejate poolt oodatud.⁶² Bredenbachi, Russowi, Henningi ja Mülleri kõrval trükiti kaasajal Timann Brakeli värsivormis traktaat.⁶³ Eelkõige tunti huvi siiski tänapäeva vastu, ainult üks trükitöödest – Russowi oma – oli täismahus Liivimaa ajalooülevaade. Samas oli see populaarne, anti välja kolmel korral.⁶⁴ Ajaloojutustuste taastrükkimine oli kaasajal tavaks.⁶⁵ 17. sajandi alguseks oli Liivimaa lootusetult Saksamaa mõjusfäärist väljas ja Saksa lugejal kadus huvi siinse ajalookirjutuse vastu. Ülikooli avamiseni Tartus rohkem siinset ajalookirjutust ei ilmunud.

Uutes oludes, kus võim oli koondunud võõraste kätte, pidid nii ajalookirjutajad kui kogu siinne ülemkiht siduma end selle võimuga, kelle all nad elasid. Ajaloojutustus pidi meeldima võimukandjale. Seetõttu polnud ajalookirjutajad oma tekstis sõltumatud.⁶⁶ Seda kinnitas nii tulevaste ajalookirjutajate, oma aja mõjukate meeste, või oma töö juba valmis saanud ajaloojutustajate kinnimaksmine. Vajadusel ajaloojutustused keelustati. See oli 16. sajandi teisel poolel tavaline. Ordumeister Kettler annetas kunagi kroonik Hornerile mõisa ning omistas aadlitiitli. Henning sai Kettleri eestkostel aadlitiitli juba mitukümmend aastat enne kroonika avaldamist, hiljem omistati talle Kuramaa hertsogi nõuniku staatus. Sigismund Augustilt sai Henning eluaegse pensioni. Russow oli ilmselt oma elu lõpul kinni makstud Eestimaa rüütelkonna, Chyträus aga Riia rae poolt. Nyenstede sai Poola kuningalt maavaldusi, Müller sai aadlitiitli.⁶⁷ Jõuvõtet – keelus-

⁶² L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 168 jj, 187–188.

⁶³ T. Brakel's Chrstlich Gespreech ilmus 1579. aastal Antverpenis. See keskendus Liivimaad tabanud õnnetusele.

⁶⁴ Russowi kroonika ilmus kahes trükis 1578. aastal ning kolmandat korda 1584. aastal.

⁶⁵ Horneri kroonika uustrükk ilmus 1562, Henningu oma 1594. ja 1595. aastal, Bredenbachi töö ilmus ainuüksi aastatel 1564–65 viies trükis. Müller täiendas ise oma jutustust ning see ilmus sajandivahetuseks veel kolmel korral.

⁶⁶ Vaid Liivimaalt lahkunud Renner võis oma eemal lõpetatud töös kohalikke uusi võime eirata. Vrdl: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 33, 36–37; A. v. Taube. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 26–28. Saksamaa hiliskeskajase ajalookirjutuse võimu-sõltuvusest vrdl: F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 11 ff.

⁶⁷ N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. S. 20; Benjamin Bergmann. Die Kalenderunruhen in Riga in den Jahren 1858 bis 1859. / Bergmann's historische Schriften. Bd II. Leipzig, 1806. S. 20; F. Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. S. 135 ff; Johann Friedrich von der Recke und Karl Eduard Napiersky. Lorenz Müller. / Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, esthland und Kurland. Bd. 3. Mitau, 1831. S. 237–238; Th. Schiemann. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 7, 25; A. v. Taube. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 34.

tamist – rakendati 1590. aastate keskpaiga Riias, seda nii Henningi kui Mülleri jutustustega.⁶⁸ Peasiüü oli just autorite päevapoliitika, kalendrirahutuste kirjeldustes.

Kahe uue võimu, Poola ja Rootsi aladel kujunes ajalookirjutus erinevalt. Liivimaa ajalugude autoritest olid Russow ja Brandis Rootsi, teised autorid Poola meelt. Kuni sajandivahetuseni oli ajaloo kirjutamine aktuaalne just endise Vana-Liivimaa Poola-aladel. Siin sattus kohalik saksa ülemkiht suurema löögi alla. Poolal ja selle kuningal Stefan Batoryl olid oma selged huvid, tema valitsusajal (1576–86) piirati sakslaste maavaldusi peaaegu kolmandiku ulatuses. Poolal olid ka oma usuhuvid, toimus vastureformatsioon ja aktiivsed olid jesuiidid. Üks aktiivse Poola-poliitika väljendajaid on Russowi kroonika esimesest trükist juba aasta varem valminud meile vähetuntud Poola kuninga alama, Koknese maakohtu sekretäri Strubyzi Liivimaa ajaloo ülevaade aegade algusest kuni orduriigi lõpuni.⁶⁹

Vaatamata üldisemale Poola-orientatsioonile sai kohalikele eeskujuks hoopis Rootsi-meelne Russow. Tema hästiloetav ja kaasajal kergesti kättesaadav Liivimaa allakäigu lugu sundis teisi oma töödesse korrektiive tegema, Russowiga nõustumata või talle vastu vaidlema. Tallinna kroonikat kasutasid kõik järgmised ajaloojutustajad sõltumata sellest, kas nad olid Russowiga nõus või mitte.⁷⁰

Võtmeküsimuseks sai suhtumine aadlisse. Brakel, Henning ja Renner olid ühte meelt Russowiga ning kritiseerisid kohalikku aadlit, kes nende arvates maad ei kaitsnud.⁷¹ Kolm Tallinna krooniku oponenti – Riia peapiiskopi nõunik von Tiesenhausen, Koluvere lossipealik Tönnies Maydell ja endine Tartu stiftfoogt Elert Kruse – püüdsid vastukaaluks iseenda ja oma lähikondsete, teiste aadlike mainet heastada.⁷²

⁶⁸ B. Bergmann. Die Kalenderunruhen in Riga. S. 14–23; G. Etzold. Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. S. 44; Th. Schiemann. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 14–15.

⁶⁹ Kroonika allikatest, sisust ja 18. sajandi trükkidest vt: Friedrich Konrad Gadebusch. Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern. Riga, 1772. S. 20–21; L. Mark. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 192–193. Ekslik on mõlemas kirjatöös kasutatud väide, et Strubyz oli liivimaalane (Friedrich Konrad Gadebusch. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. III Th. Riga, 1777. S. 236).

⁷⁰ Üldreeglina kaasaegseid allikaid, mille autoritega nõus ei oldud, ei kasutatud. Nyenstede kroonika näitel kaasaegsete kirjalike allikate kasutamisest vt: K. Raik. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Lk 107 jj.

⁷¹ Vrdl: M. Linde. Das «Christlich Gespräch». S. 31–34.

⁷² Elert Kruse's Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefvländische Chronica Balthasar Russow's. Herausgegeben von August Buchholtz. Riga, 1861; Heinrich von Tiesenhausen. Begangene irrthumbe und Fehler dess livländischen Chronikenschreibers Balthasar Russowens. Herausgegeben von Carl Schirren. / Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 8. 1861. S. 287–313.

Aadli kaitsele asusid ka rüütelkondade esindajad Grefenthal ja Brandis ning suurmaavaldaja Nyenstede.⁷³ Usuküsimused taandusid saksa ülemkihi majandushuvide ees. Ajaloo ülesandeks sai oma kitsa huvirühma kaitsmine.⁷⁴ Rüütelkondadesse kuuluva aadli kõrval ajasid oma õigusi taga linnakodanikud, luterlased kaitsesid oma privileege. Ajalugu hakkasid kirja panema mehed, kel polnud akadeemilist haridust, kuid olid oma kindlad huvid. Koos kirikumeestega kadus ka kroonikate sügavalt moraliseeriv toon.⁷⁵

Enda ja lähikondsete selgepiiriliste huvide esitamise kõrval iseloomustavad toonast ajalookirjutust tihedad isiklikud sidemed. Horner ja Lohmüller olid ühel ajal Königsbergis, mõnevõrra hiljem saabus sinna Strubycz. Ordukroonik Horner oli Kuramaa Kettleri erasekretär Henningi äi. Henning ja Müller puutusid kokku Kettleri teenistuses. Henning ja David Hilchen tundsid mõlemad Chyträust. Hilchen oli omakorda Nyenstede väimees. Kruse ja Nyenstede olid head sõbrad. Brandis, kes kirjutas oma töö küll Rootsi võimu all, oli varem olnud Kruse teenistuses, võimalik, et tema erasekretär. 1593. aastast oli Tönis Maydell Eestimaa rüütelkonna peamees, Brandis oli samast ajast rüütelkonna sekretär.

Kuna oma privileegide tõestamiseks oli tänuväärseim Liivimaa vanim ajalugu, võimsad võitluslood, siis juhinduti lisaks Russowi kroonika sisule edaspidi ka selle sobivast vormist ning hakati enam koostama kogu Liivimaa ajaloo ülevaateid.⁷⁶ Esimesena järgnes Russowile Renner.⁷⁷ Oma kroonika koostas ka eelnimetatud Tiesenhausen. Temagi kirjeldus algas sakslaste esmaretkest Väina jõe suudmesse ja ulatus kaasaega, 1563. aastani.⁷⁸ Kangelaslikku mineviku kõrval tutvustati kaasaegseid positiivseid ja negatiivseid tegelasi, õgvendati Saksa humanistide loodud arusaamu talupoegade õudustäratavast

⁷³ Rüütelkondade juhtivast rollist 16. sajandi lõpu ajalookirjutuses vt: Я. Зутис. Очерки по историографии Латвий. С. 38.

⁷⁴ Grupihuvide esindamisest hiliskeskajal vt: F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 12, 27, 41

⁷⁵ Viimased tõsiluterlikud tööd olid Lohmülleri ja Russowi jutustused ning Brakeli töö.

⁷⁶ *Landesgeschichte*, ühe piirkonna ajaloo, oma ajaloo koostamine, privileegide rõhutamine oli kaasajal suurmood kogu Saksa kultuuriruumis (N. Hammerstein. Universitäten und Landeschronistik. S. 38).

⁷⁷ Vrdl: Peter Karstedt. Vorrede. / Johannes Renner. Livländische Historien. 1953. S. X. Kroonikakirjeldus ulatus 1582. aastani.

⁷⁸ Tiesenhauseni kroonikast on trükitis avaldatud ainult algusosa: Heinrich Tiesenhausen. Gewiss und wahrhaftige Beschreibung wan, und zu welcher Zeit die Lande Lifflandt angefangen durch Teutsche Kauffleute aufzusegeln ... // Die Handschriftliche Überlieferung des «Chronicon Livoniae» Heinrichs von Lettland. Acta Universitas Latviensis. 16. Riga, 1927. S. 179–191.

olukorrast.⁷⁹ Vanadest headest aegadest, ilusast minevikust otsiti ja leiti keerulisevõitu olevikule lohutust.⁸⁰ Ka Liivimaa lähiminevikku püüti näidata võimalikult positiivselt.⁸¹ See vähendas kohalike vastutust muutuste eest endisel Vana-Liivimaal. Ajaloost sai kaasajal propaganda- ja võitlusvahend. Sõja lõpuks olid oma ajalood olemas juba Tallinna linnal, selle kirjutas Russow; Renneri ordukaaslastel, kohalikul aadlikel, kellele mõtles von Tiesenhausen ja poolakatel, kellele kirjutas kroonika Strubyz.

Lisaks erihuvidele kaitsti ka sakslaste ühishuve. Püüti tõestada, et siinsed alad on põline saksa ala. Just selleks sobis ideaalselt Liivimaa värvikas avastamisluгу, mis on ühtlasi traditsiooniline kohaliku ajalookirjutuse esimene peatükk. Liivimaa avastamise käiku ning esimeste piiskoppide ja ordumeistrite tegevust kujutati kangelasteona.⁸² Käibe le toodi *isamaa* mõiste, ehkki siit oli pärit ajalookirjutajate vähemus.⁸³

Sõja lõppedes jätkus Liivimaa ajalugude koostamine samas tempos. Osa neist jõudsid saksa aegade algusest välja Liivi sõja lõpu või ordu lagunemiseni, teised hilisemate aastakümneteni. Kaks neljast järgmise kolme aastakümne Liivimaa ajaloo koostati Riias. Bartholomäus Grefenthal koostas kroonika ning lisas sinna dokumendikogumiku, millest tuleb juttu allpool.⁸⁴ 17. sajandi alguses sai

⁷⁹ Saksa humanistid kohalike talupoegade olukorrast vt: **Paul Johansen**. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgeföhle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Herausgegeben von Historischen Seminar der Universität Hamburg. Göttingen, 1963. S. 105–109.

⁸⁰ Mineviku hinnangust vt: **Я. Зутис**. Очерки по историографии Латвий. С. 11. Ajalookirjutuse ülesannetest 16. sajandi teisel poolel vt: **S. Vahtr**e. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 28.

⁸¹ Eelkõige püüti siluda peapiiskopi ja ordu sõjaeelseid vastuolusid. Teine lemmikteema oli ordumeister Plettenbergi sajandi alguse võitlused Venemaaga. Siis saavutati vana hea Liivimaa püsimine veel pooleks sajandiks. Sellest kirjutasid ka need autorid, kes kaugemale ajaloole tähelepanue ei pööranud. Nii toimisid Bredenbach, Brakel ja Henning.

⁸² Saksamaa ajaloo algusloost ning selle rollist, samuti kangelaskuju vajalikkusest. Vt: **F. Graus**. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 20, 42–43; **A. v. Taube**. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 25.

⁸³ 16. sajandi teise poole ajalookirjutajatest olid Vana-Liivimaalt pärit vaid Brakel, Kruse ja Russow. *Isamaa* mõistest 16. sajandi teise poole ajalookirjutuses vt: **S. Vahtr**e. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 4 jj; vrđl: **F.-J. Schmale**. Funktion und Formen. S. 156 ff.

⁸⁴ Kroonika käsitleb ajavahemikku 1158–1539. Sellele on lisatud 621 lehekülge dokumente on peapiiskop Wilhelmi valitsusajast 1539–1563 (**Bartholomäus Grefenthal's** Livländische Chronik. Nach der Handschrift der königlichen Bibliothek in Dresden herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 5. Riga, Dorpat und Leipzig 1847. S. 1–123). Autorist ei ole midagi täpsemat teada. Arvatakse, et ta on viimase Riia peapiiskopi teenistuses olnud Marcus Grefenthali sugulane. **Friedrich Georg Bunge**. Vorrede. / Bartholomäus Grefenthal's Chronicon Livoniae. S. 5.

oma Liivimaa ajaloo valmis Riia bürgermeister, kaupmees ja maa-
valdaja Franz Nyenstede.⁸⁵ Mõlemad kaitsesid Riia linna privileege,
Nyenstede keskendus eraldi linna ülemkihile, samuti soosisid mõle-
mad rüütelkonda, kohalikke saksa maavaldajaid.

Vaatamata lühikesele võimulolekule jõuti ka Poola alal kirja panna
kirja oma ladinakeelne Liivimaa kroonika. Selle katoliiklasele omasel
viisil legendide ja mõistujuttudega kaunistatud kirjatöö koostas Vil-
jandi preester Dionysius Fabricius.⁸⁶

Joonis 3. Riia 17. sajandi lõpul (*Zur 700 jährigen Jubiläums-Feier der Stadt Riga 1201–1901. Riga, 1901*).

16. ja 17. sajandi vahetusel säilitas Riia kohaliku ajalookirjutuse
pealinna positsiooni. Pärast peapiiskopi ja ordu omavaheliste vas-
tuolude lõppu saabus rahulikum aeg. Iseseisev linn säilitas oma
sidemed Saksamaaga. Siin kujunes oma humanistide ring, siia toodi
raamatuid. Riias avati Liivimaa esimene trükikoda, raamatukogu ja
-pood.⁸⁷ 1582. aastal lõppes Poolale alistumisega linna õitseage, mõni

⁸⁵ Franz Nyenstädt's Livländische Chronik.

⁸⁶ Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series. Herausgegeben von Carl Eduard Napiersky. / Scriptorum rerum Livonicarum. Band II. 1848. S. 247–510. Kroonika ualtub sakslaste saabumisest Liivimaale kuni 1611. aastani. Täpsemaid eluloolisi andmeid Fabriciuse kohta ei ole teada.

⁸⁷ **Arend Buchholtz.** Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga, 1890. S. 13, 39.

aasta hiljem vapustasid linna kalendrirahutused. Omavahel pörkus kodanike iseteadvus ning Poola võim, võimendused linna sisevastuolud. Järgmisel kahel aastakümnel toimusid ka Poola ja Rootsi omavahelised võitlused just Riia lähistel.

Samal ajal oli Riias kaasaegsete sündmuste kirjeldamine suurmood, ju saadi eeskuju linnas ringi liikuvatest trükitöödest. Tunneme raehärrade ja raesekretäride, kirikuõpetajate ning kaupmeeste üles-tähendusi. Jutustused on üldreeglina päevikulaadsed. Isiklikku laadi tähelepanekud on üheks nende aastakümnete märksõnaks. Linnakodanikud kirjutasid neil teemadel, mis kõige enam muret tekitasid: linna siseolud, õigusemõistmised, võitlused linna all. Kõige enam peatuti kalendrirahutustel.⁸⁸ Viimane oli võrdväärne sündmus Liivi sõja algusega ning Poola ja Rootsi omavahelise vaenutegevusega. Ka kalendrirahutuste tähtsus kandus Liivimaa piiridest väljapoole. Vaatamata sellele ei avaldatud ühegi kaasaegse riialase tööd trükis. Jutustused ei sobinud Poola poliitikaga.⁸⁹

Samal ajal, sajandivahetusel aktiveerus ka Rootsi Eestimaa-poliitika. Löögi alla sattusid sakslaste maavaldused. Ka seasel aadlil tuli asuda oma privileege kaitsma. 1597. aastal valmis siinse vanema ajaloo ülevaade – kroonika ulatub vaid 1237. aastani, Mõõgavendade ordu liitumiseni Saksa orduga – Eestimaa rüütelkonna sekretäri Moritz Brandisel. Ka tema töö oli sarnaselt Grefenthali omale sissejuhatus dokumendikogumikule.⁹⁰

Sajandivahetusel ning veel edaspidigi juhitudi Russowist. Temalt võeti üle hulk n.ö kohustuslikke teemasid ja üldine jutustamiskeem.⁹¹ Tollased Liivimaa kroonikad ei olnud täismahus ajalooülevaated tänases mõttes. Nad olid ebaproportsionaalsed nii mahult kui teemavali-

⁸⁸ Raesekretär Johannes Schmiedt kirjeldas sündmusi 1558–62; isa ja poeg Jürgen ning Caspar Padeli päevaraamat ulatub ajavahemikku 1539–93. Ajavahemikus 1574–89 kirjutas pastor Johann Reckmann. Bodecker kirjutas sündmustest 1593–1638. Michael Zaupe tutvustas aega 1598–1621. Kroonik Nyenstede päevaraamat on ajavahemikus 1571–1607. Hermann Wismanni märkused on ajavahemikus 1601–03. Vt: **A. v Taube**. Der Untergang livländischer Selbständigkeit. S. 39–40; **K. Raik**. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Lk 34–35. Kuramaal koostas oma päevaraamatu kroonik Henning (**Th. Schiemann**. Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 15 ff).

⁸⁹ Kaasaegsetest on Riia sündmuste osas Poola võimuga ühel meelel vaid kroonik Nyenstede.

⁹⁰ **Moritz Brandis**. Chronik, oder älteste Lieffländische Geschichte, ... zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. III. Riga und Leipzig 1842. S. 1–195. Ilmselt kavatses autor oma kroonikat jätkata (**S. Vahre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 48).

⁹¹ Kõik Liivimaa ajaloo autorid annavad ülevaate geograafiast ja põlisrahvastest, nimetavad Liivimaa avastamislugu, kiidavad esimesi piiskoppe ja esitavad seejärel Vana-Liivimaa ajaloo ordumeistrite valitsemisaegade kaupa.

kult. Kaasaeg oma kohustuslike võitlusteemadega moodustas suures enamuses töödest endiselt vähemalt kaks kolmandikku jutustuse mahust. Tollased kirjutajad polnud veel ajaloolased tänases mõttes, nende kaasajakirjeldus on mineviku tutvustusest palju täpsem.⁹² Just 16. sajandi lõpul kasvas märkimisväärselt kirjalike allikate hulk, kasutati kaasaegsete trükitöid ning käsikirju. Samuti võeti kasutusele vanu seniteadmata allikaid, pöörduti ürikute poole, tekkisid eraarhiivid.⁹³ Autorid valisid sündmusi, millest kirjutada. Eelkõige jutustati nendest sündmustest, mida ise tunti, neist aladest, mis geograafiliselt lähemal.

Töövõtted võeti üle humanistidelt. Lisaks vanade ajalooallikate ümber kirjutamisele ja täiendamisele kasutati ladinakeelseid tsitaate, antiikautoreid ja kirikuisasid, tähelepanu pöörati üksikisikutele. Ebasobivatest sündmustest vaikiti või tõlgitseti fakte omatahtsi. Kirjutati ettemääratusest, Jumala karistusest, viimast näidati loodusimede abil. Kasutati hulgaliselt legende, tihti pöörduti Piibli poole.⁹⁴

Kuna kohalike sakslaste õiguste kaitseks sobisid kõige paremini vanad privileegid, soovitavalt ürikute kujul, siis tekkis kaks uut ajaloo kirjapanemise žanri: dokumendikogumik ja ühe perekonna ajalugu.⁹⁵ Dokumendikogumikud valmisid Henningil, Grefenthalil ja Brandisel.⁹⁶ Esimene kaitses Kuramaa luterlaste, teine Riia peapiiskopi endiste alamate ja kolmas Eestimaa rüütelkonna liikmete huve. Siinsed põlised aadlikud asusid oma perekonna ajalugusid tellima või koostama. Neid pandi kirja nii Poola kui Rootsi aladel. Brandis kir-

⁹² Vrdl: **L. Mark**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 184.

⁹³ Läti Henriku kroonika, hiljem kõige tuntuim kohalik kroonika, tuli laiemasse käibesse 16. sajandi kolmandal veerandil (**P. Johansen**. Die Legende. S. 47).

⁹⁴ Humanistliku ajalookirjutuse mõjust kohaliku ajalookirjutuse tööviisidele vt: **A. v. Taube**. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 24–25; **Я. Зутис**. Очерки по историографии Латвий. С. 24.

⁹⁵ F. Graus kinnitab, et veel 15. sajandil kasutati kroonikaid kohtus, tõestamaks oma õigust (**F. Graus**. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 23).

⁹⁶ **Moritz Brandis**. Collectaneen, oder Ritterrechte des Fürstenthums Ehsten. Zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker./ Monumenta Livoniae antiquae. Bd 3. Riga und Leipzig, 1842. S. 1–122. Henningu dokumendikogumik on Eesti ajalookirjutuses vähe tuntud, kuna keskendub Kuramaale. Dokumendid ulatuvad ajaliselt ordumeister Kettleri ja Poola kuninga Sigismund Augusti kokkuleppes 1559. aastal kuni Kuramaa hertsogi Kettleri testamendini aastast 1587. Autori ülesandeks on kinnitada, et hertsogkonnas on alati valitsenud luteri usk ja iseenesest mõista peab see nii ka jääma (**S. Henning**. Warhafftiger vnd bestendiger Bericht; **Bartholomäus Grefenthal**. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des letzten Erzbischofs von Riga, Markgrafen Wilhelm von Brandenburg und seiner Zeit. Herausgegeben von Friedrich Georg v. Bunge. / Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 5. S. 127–748).

jutas von Uexküllidest.⁹⁷ Kaks aastakümnet varem oli Heinrich von Tiesenhausen kirjutanud Riias oma perekonna ajaloo.⁹⁸

Kokkuvõtteks

Huvi ajaloo vastu ja ajalookirjutus on murranguaegade märk. Seda meie aladel 16. sajandi teine pool vaieldamatult oli. Ajalugu on parim õigustus oma ülematele privileegidele. See tõukas tagant ajalookirjutuse kui eraldi kirjatööžanri väljaarenemist. Kui esimestel võimusaajanditel koostati vaid mõned kroonikad, mis algasid sakslaste saabumisega ning 16. sajandi keskel lisandus kaks, siis ainuüksi 16. sajandi teisest poolest teame hästi vähemalt kaheksat Liivimaa ajalugu. Kusjuures autorid hakkasid aegapidi pretendeerima just nimetusele ajalugu, mitte kroonika.⁹⁹

Toona kirjutati esmakordselt nii palju kohalikust esiajaloost, sealhulgas põlisrahvastest. Ka paljud meie tänased teadmised keskajast pärinevad just 16. sajandi teise poole ajalookirjutusest. Muidugi on tollastes jutustustes palju vigu. See sõltub eelkõige sellest, millised allikad olid autorile kättesaadavad. Allikakriitika oli olematu. See teeb tollased ajaloojutustajad ja nende tööd kergesti rünnatavaks.

Sama oluline kui vanem ajalugu, oli tol ajal kaasaja kirjeldamine.¹⁰⁰ Igaüks püüdis oma ajalookäsitluse poole, kuhu vajadusel lisati ka oma isiklik lugu. Kuna jutustused avaldati trükis, ja seda just taotleti, siis oli neil ühiskonda mõjutav roll. Uued võimud, Poola ja Rootsi, jälgisid kohaliku ajalookirjutuse arengut pingsalt.

16. sajandi teise poole ajalookirjutuse teevad huvitavaks tema erinevad tahud ja vastuolulisus. Tollaseid jutustusi on keeruline hinnata kui ajalooallikat. Tihti on raske selgeks teha, kas autoril oli meie tänases mõttes vigane allikas või vassis ta tahtlikult. Kuid vaieldamatult

⁹⁷ Folget nun ein kurtzer doch wolgegrundeter Bericht auss allehand hystorien vonn denn allt adelichenn Geschlechte der Vxkuln. Herausgegeben von Gustav O. Hansen. / Geschichte derer von Uexküll. Bd. 1. Reval, 1900. S. 225–230.

⁹⁸ Deduktion des Tiesenhausenschen Geschlechts. / Neue Nordische Miscellaneen von August Wilhelm Hupel. Stück 7–8. Riga, 1794. S. 239–354; Stück 9–10. Riga, 1795. S. 488–496; Stück 13–14. Riga, 1796. S. 575–604; Stück 18. Riga, 1798. S. 15–105. S. Vahtr juhiv tähelepanu, et genealoogia-aalne tegevus jõudis Vana-Liivimaale juba 16. sajandi esimesel veerandil, mil Riia toomherra ja Kuramaa toompraost Augustin von Gethelen koostas Uexküllide suguvõsa ajaloo ülevaate (S. Vahtr. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. Lk 6).

⁹⁹ Vt Renneri, Brandise ja Nyenstede kroonikate pealkirju.

¹⁰⁰ F. Graus juhiv tähelepanu, et autorite kaasajakirjeldused on uurimistöös jäänud minevikukirjelduste varju (F. Graus. Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. S. 38).

on tollastel töödel suur väärtus oma aja mõttemaailma kirjeldamisel.¹⁰¹ Uurijate tööpõld on mitmes suunas piiritu. Ning seetõttu küsimustering ka sellevõrra huvitav.

Käesolev artikkel on ilmunud sihtfinantseeritava uurimisteema TFLAJ 0532 «Eesti ajaloo historiograafia» raames.

¹⁰¹ S. Vahtre juhib tähelepanu vajadusele just selles suunas töötada (**Sulev Vahtre**. Ettekanne Akadeemilise Ajalooseltsi koosolekul 15. aprill 1999; vt ka **E. Teder**. Moritz Brandise kroonika. Lk 41).

Katri Raik. *Historia Magistra Vitae.* Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Raamatu käsikiri avaldamiseks ette valmistatud.

HISTORIA MAGISTRA VITAE. FRANZ NYENSTEDE LIIVIMAA AJALUGU

SISSEJUHATUS

Eesti- ja Liivimaal tekkis eriline huvi ajaloo ja kaasaja kirjeldamise vastu Liivi sõja ajal, kui oli selge, et senine maa korraldus enam ei säili. Saksa ülemkiht, kes esines tollases ajaloojutustuses esirinnas, otsis ajaloos õigustust enda ja oma lähikondlaste privileegidele. Kaasaja sündmusi püüdis igaüks kirjeldada endale sobivaltl, seejuures maa uuele valitsejale, Poolale või Rootsile, vahel ka katoliiklusele või luterlusele sügavat või veel sügavamat reveranssi tehes. Ajalookirjutusele andis tuult tiibadesse saksa humanism. Just Saksamaalt jõudis 16. sajandi keskel meile tava kirjeldada ühe Saksa piirkonna ajalugu alates sakslaste saabumisest kuni autori kaasajani.

Eesti ajaloo huviline tunneb sellest ajast kõige enam Tallinna Pühavaimu kiriku pastori Balthasar Russowi ja endise orduametniku Johann Renneri Liivimaa kroonikaid, jutustusi kohalikust ajaloost. Mõlemad algavad traditsiooniliselt sakslaste ajaloo algusest siinmail ja ulatuvad autorite kaasaega. Need kaks kroonikat on tuntud rohkete Eesti-sündmuste kirjelduste ja talurahva – eestlaste – esitlemise poolest. Samas on Liivimaa ajaloo ülevaadete autorite reas meile vähem tuntud nimesid: Poola kuninga sekretär Matthias Strubycz, aadlik Heinrich von Tiesenhausen, endine Riia peapiiskopi alam Bartholomäus Grefenthal, Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis, katoliku vaimulik Dionysius Fabricius ning Riia bürgermeister ja kaupmees Franz Nyenstede.

Franz Nyenstede oli sündinud 1540. aastal Vestfaalis. 14-aastasena saabus ta Liivimaale ja elas 1571. aastani Tartus, kus temast sai iseseisev kaupmees tulutooval Venemaa-suunal. Seejärel asus ta Riiga, kus tegi kiiresti karjääri: tõusis raehärraks, seejärel bürgermeistriks. Ta kuulus Liivimaa võimsaima linna, selleks ajaks juba Poola võimu all oleva Riia juhtivate isikute hulka. Tema rikkuse allikaks oli elu lõpuni viljakaubandus. Kroonik suri eaka mehena 1622. aastal oma mõisas Suntaži kihelkonnas.

Nyenstede “Tähelepanuväärsed asjad ja lood õilsate Liivimaa provintside avastamisest...”, mida me selguse mõttes “Liivimaa ajalooks” nimetame, on trükivariandis 128 lehekülge pikk ja hõlmab ajavahemikku sakslaste esimestest

retkedest Väina jõe suudmesse kuni autori kaasajani, 1609. või 1611. aastani. Eessõna on dateeritud 1604. aastaga. Kahe kolmandiku ulatuses kirjeldab Nyenstede neid sündmusi, millele ta Liivimaal ise kaasa elas, seega aega alates 1554. aastast. Rohkem tähelepanu pöörab ta Tartu ajaloole ajavahemikus 1554–1571 ning Riia kalendrirahutuste käigule 1585–1589. Nyenstede kroonikat ei avaldatud kaasajal trükist, nagu see juhtus paljude teistegi kroonikatega. See ilmus esimest korda alles 1839. aastal sarja “Monumenta Livoniae Antiquae” 2. köites.

Nyenstede kroonika on saanud kahe ja poole sajandi jooksul erinevate, enamuses ettevaatlike, ent ka hävitavate hinnangute osaliseks. See on ilmselt üks põhjus, miks kroonika on seni põhjalikumalt uurimata. Siinne Nyenstede-tutvustus annab ülevaate krooniku isikust, tema kirjatöödest, kroonika tekkeloost ja selle ärakirjade saatusest, samuti tutvustab kroonika sisu, selle allikaid ning nende kasutamise viisi, autori ajaloonägemust ja kroonika retseptiooni.

Raamatu lugeja saab esmase ülevaate, et hinnata Nyenstede kroonika tõlevastavust ajalooallikana, ning ühtlasi ka teadmisi sellest, millisena Nyenstede kujutas oma aega, kelle mõtteviisi ja kuidas ta esindas.

Üks raamatu osa on Nyenstede Liivimaa ajaloo osaline tõlge. See tugineb kroonika Tallinna ärakirjale. Viimane on vanim teadaolev kroonikavariant, mis on nime saanud oma säilimiskoha järgi Tallinnas Eestimaa rüütelkonna raamatukogus (praegu asub see Eesti Ajaloomuuseumi arhiivis). Teame, et 1837. aastaks kuue tollal Riias kättesaadava ärakirja põhjal koostatud kroonika trükivariant pole kõige täpsem. Siiski on see tekst, mida uurijad on seni kõige rohkem kasutanud. Ka selles töös on pöördutud krooniku trükis avaldatud tekstide poole, mis lugejale võrdluseks kergesti kättesaadavad. Nyenstede Liivimaa ajaloo võimalikult täpse teksti trükis avaldamine seisab veel ees.

Eesti keelde on tõlgitud kroonika sissejuhatus ja esimesed peatükid, mis justustavad põlisrahvaste tavadest ja Liivimaa avastamisloost, ning Tartu sündmusi aastail 1555–1571 kirjeldav kroonikaosa. Just “Liivimaa ajaloo” esimesed peatükid on kõige enam seadnud kahtluse alla kroonika väärtuse ajalooallikana. Samas on Tartu-sündmuste kirjeldus hinnatud kroonika üheks kõige väärtuslikumaks osaks. Nyenstede on ainus kroonik, kes neil pöördelistel aegadel ise nii pikalt Tartus elas.

Siinne käsitlus tugineb suures osas autori magistritööle ning selle kaitsmisel toimunud väitlusele. Tõlkekorrektuuri eest võlgnen tänu dotsent Koidu Uustalule. Ei seda tööd ega raamatut poleks olemas ilma Tartu, Narva ning Hamburgi kolleegide ja sõprade toeta. Aitäh teile!

1. PEATÜKK.
RIIA RAEHÄRRA FRANZ NYENSTEDE
ELULUGU JA KIRJATÖÖD¹

Franz Nyenstede sündis 23. augustil 1540. aastal Saksamaal Vestfaalis Hoya krahvkonnas.² Nyenstede pärimist mõisamajast, ilmselt alama aadli hulgast kinnitab tema maa-elu eelistus, millest ta ise kirjutab.³

Järgmine teade Nyenstede eluloost pärineb 1554. aastast, mil kroonik saabus Tartusse, „tutvus heade inimestega” ja asus leiba teenima Detmar Meyeri juures.⁴ Viimane oli üks tollase Tartu juhtfigure, kaupmees, Suure Gildi oldermann (1555), raehärra ja bürgermeister.⁵ Tol ajal, 16. sajandi keskel, ei olnud

¹ Siin ja edaspidi kasutame nimekuju, mida kroonik ise kasutas – Franz Nyenstede. Hilisemas saksa kirjasõnas on levinud Nyenstedt ja Nyenstädt. Paul Johansen kasutas nimekujusid Frantz Nyenstedt või Neustedt (**Paul Johansen**. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 14. Köln 1996). Eesti keeles on kasutatud peamiselt Nyenstedt ja Nyenstädt. Läti keeles kirjutatakse Nienstede või Nyenstede, vene keeles ? ???? ????? ????

² **Franz Nyenstädt**. Personalien. / Franz Nyenstädt's Livländische Chronik nebst dessen Handbuch. Hrsg. von Gotthard Tobias Tielemann. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. 164. (edaspidi: **F. Nyenstädt**. Personalien). Franz Nyenstede eluloo uurimise allikaks on tema kroonika, selle lõpul tema enese alustatud ja ühe kaasaegse lõpetatud *Personalien* ning krooniku päevaraamat – *Handbuch*: Franz Nyenstädt's Livländische Chronik nebst dessen Handbuch. Hrsg. von Gotthard Tobias Tielemann. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. 1–128. (edaspidi: **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik); Der Bürgermeisters Franz Nyenstede Handbuch, nach dessen auf der rigischen Stadtbibliothek befindlicher Original-Handschrift herausgegeben. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. 129–163 (edaspidi: **F. Nyenstädt**. Handbuch). Kõige põhjalikuma Nyenstede eluloo on koostanud Johann Christoph Schwarz. Samas ei ole Schwarz kriitiline Nyenstede enese öeldu suhtes. **Johann Christoph Schwartz**. Franz Nyenstädt. // Nordische Miscellaneen. Stück 27/28. Riga 1791. S. 397–408. Vt ka **Heinrich Julius Böttführ**. Franz Nyenstede. / Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 24. Leipzig 1887. S. 70–74. **Heinrich Julius Böttführ**. Franz Nyenstede. // Rigaische Stadtblätter. 1890. 36. S. 281–286.

³ **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 134. Nyenstede päritolule viitab ka kroonikakirjeldus vanaonust, orduvannast Arendt Wolkenhaarist. **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 39.

⁴ **F. Nyenstädt**. Personalien. S. 164.

⁵ **Robert Arthur von Lemm**. Dorpater Ratslinie 1319–1889. Marburg/Lahn 1960. S. 106.

Liivimaale elama asumises midagi ebatavalist. Küll oli Nyenstede sel ajal veel väga noor, 14-aastane. Ajaloolased on oletanud nii tema vanemate varast surma kui ka nende head varanduslikku seisu, mis pojal Liivimaale asuda võimaldas. Oletatud on ka seda, et Nyenstedel oli Tartus sugulasi.⁶

Liivi sõja eelne aeg, mil Nyenstede Tartusse jõudis, oli linna kõrgaeg, mille tõi venelaste ja ülemerekaupmeeste omavahelise kauplemise keeld. Nyenstede liitus tulutoova Venemaa-kaubandusega. Kroonikas kirjutab ta, et külastas enne 1560. aastat korduvalt Pihkvat, samuti nimetab ta üht enese Novgorodi käiku. Enne Liivi sõja algust käis Nyenstede korra Moskvast, see reis oli seotud diplomaatilise missiooniga. Kroonika tekst lubab väita, et need ei ole autori ainsad kaubareisid.⁷ Kroonik nimetab oma kirjatöös toiduaineid ja jooke, ilmselt need olidki ta kaubaartiklid.⁸ Jääb vaid oletuseks, et Nyenstede kiire ärilise iseseisvumise võimaldas ta leivaisa, hilisema äia Meyeri küüditamine 1565. aastal.⁹

Nyenstede kohanes Vene võimu all hästi. Seda kinnitavad nii tema positsioon kaupmehena, korduvad kaubareisid kui ka pääsemine küüditamistest. Siiski suundus Nyenstede uue aastakümneni vahetusel Riiga. Küllap oli hästiinformeeritud krooniku lahkumise põhjuseks ebastabiilne olukord linnas ja keeruli-

⁶ Nyenstede teated sugulastest, nende abistamisest ja ühest hilisemast Saksmaa-reisist pärandusajus ei luba täpsemaid järeldusi teha. Liivi sõja eelses Tartu kodanikkonnas teame kaht sarnase nimekujuga meest: Ewert või Eberhart Neustede (ka Neustädt, Nystet) ja Clas Nystette. Esimesele kuulunud maja nimetab Nyenstede oma kroonikas, sugulust ta ei märgi, kuid Nyenstede ei nimeta kroonikas sugulaseks ka oma nõbu Johannes Nyenstädti, kes kirjutab alla krooniku viimasele, 1613. aastast pärit testamendile. **Hermann von Bruiningk**. Über die Abführung der Einwohner in die Gefangenschaft nach Russland 1565. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. 1903. Riga 1904. S. 41; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 77. **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 129–130. Vrd **H. J. Bötfführ**. Franz Nyenstede. / Allgemeine Deutsche Biographie. S. 70.

⁷ Sündmusi, milles Nyenstede ise ei osalenud, ei kirjelda ta tihti üldse või annab nende kohta vaid lühikese ja pealiskaudse informatsiooni, mis tugineb teistele ajalookirjutajatele. Kaasaegsete Tartu-sündmuste kirjeldamise viis näitab, et Nyenstede ei olnud Tartus ei 1558. a talvel, kevadel ega sügisel, 1559. a sügisel ega 1565. ja 1570. a kevadel. Venemaa-reisidest vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33, 42, 77.

⁸ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33.

⁹ Ekslik on H. J. Bötffüri väide, et Nyenstedest sai iseseisev kaupmees kohe pärast Tartusse saabumist. **Heinrich Julius Bötfführ**. Die Rigische Rathslinie vom Jahre 1226 bis auf die gegenwärtige Zeit. Riga 1857. S. 56. Vrd **H. v. Bruiningk**. Über die Abführung. S. 41.

sed sõjaolud.¹⁰ Kaupmehe Tartust lahkumise aeg langeb ilmselt küüditatute tagasisaabumise aega, 1570. aasta teise ja 1571. aasta esimesse poole.¹¹

Juba 1571. aasta augustis sai Nyenstedest Riia linna kodanik. Septembris abiellus ta ülalnimetatud Meyeri lesestunud tütre Katharina Krumhauseniga. Nende abielust sündis üks poeg, kes peagi suri. Naise esimesest abielust oli perekonnas tütar, kes 1587. aastal abiellus Riia sündikuse ja linnasekretäri David Hilcheniga, oma aja ühe mõjukama linnapoliitikuga.¹²

Riias jätkas Nyenstede kaupmehetegevust. 1574. aastal võeti ta Riia Suure Gildi liikmeks. Esialgu orienteerus ta sidemetele Saksamaaga, mis tol hetkel veel vabas linnas Riias parimat tulu tõid. Kroonika ja päevaraamatu tekstid lubavad kinnitada, et Nyenstede külastas Visbyt, Wismarit ja Lüübekit. Oma päevaraamatus kirjutab Nyenstede, et loobus peagi ülemerekaubandusest.¹³

Kohe pärast Riiga asumist ostis Nyenstede enesele Brieži mõisa Suntaži kihelkonnas Riia lähedal. Nyenstede poeg sündis 1572. aastal juba oma isa mõisas.¹⁴ Maavaldused kuulusid tollasel Liivimaal jõukuse ja võimuloleku juurde. Nyenstede sissetulekuallikaks jääb endiselt kaubandus, nüüd Poola võimu all

¹⁰ Nyenstede ise kirjutab 1569. aastal Tartusse saabunud Kruse kartusest tsaari viha ees ning kurdab Narva linna esiletõusu üle. **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33–34, 71–72.

¹¹ Nyenstede on ise vestelnud pagendusest tagasi saabunutega, seda kinnitavad teated Ivan IV raamatukogust. **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 68.

¹² **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 129, 131, 133. **F. Nyenstädt**. Personalien. S. 164. David Hilcheni eluloost vt **Herta von Ramm-Helmsing**. David Hilchen. // Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen 1936. H. 31. S. 141–212.

¹³ **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 134; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 13, 32.

¹⁴ Nyenstede ise nimetab oma *Bresse* mõisat märkustes noorema kõrgmeistri kroonika serval. Vt **Karl Eduard Napiersky**. Zur livländischen Chroniken-Kunde. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 1. H. 3. Riga und Leipzig 1840. S. 421. Vt samuti **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 133. Vrd **Heinrich von Hagemeister**. Materialalien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I Theil. Riga 1836. S. 61–62; **Leonhard von Stryk**. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. II Theil. Der lettische District. Dresden 1885. S. 106. Tavaliselt kirjutatakse, et Nyenstedele kuulus Suntaži mõis. See eksitus on laialt käibel alates Gotthard Tobias Tielemannist (1837). **Gotthard Tobias Tielemann**. Vorrede. / Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Hrsg. von G. T. Tielemann. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. III.

tulutoov viljaga kauplemine sisemaal. Nii lubab kinnitada kroonikateade Riia viljahindadest.¹⁵

Pärast kümmet rahulikumat aastat sattus Nyenstede taas ajaloosündmuste keerisesse: 1582. aastal läks Riia linn Poola võimu alla. Ka nüüd kohanes Nyenstede kiiresti võõra võimuga. Kahe aasta pärast valiti ta raehärraks, 1585. aastal rae noorima liikmena bürgermeistriks. Juba 1584. ja 1586. aastal esindas ta Riia linna Varssavi Seimil.¹⁶ Kiire tõus Liivimaa suurima linna ladvikusse annab tõendust nii diplomaatilisest taibust kui ka majanduslikust heaolust. Nyenstedest kujunes peagi üks linna tähelepanuväärsemaid figure.¹⁷

1580. aastate teise poole Riia kalendrirahutuste kirjeldustes näitas Nyenstede end oma kroonikas tegusa ja autoriteetse kodanikuna, kes tegutses Poola-meelse rae huvides. Teame, et ta oli ametis kortermeistrina ja rahu tagamine linnas kuulus tema ametiülesannete hulka. Rahutuste ajal oli ta üks linna saadikutest Poola kuninga juures. Tema teened ei jäänud märkamata riigivõimule, kuningas Zygmunt III annetas Nyenstedele maavaldusi.¹⁸

Ka 1590. aastad olid Nyenstede linnapoliitilises tegevuses edukad. 1590. aastal esindas ta taas Riia linna Varssavi Seimil.¹⁹ Bürgermeister oli ametis linnusekrahvi ja seejärel „sõjahärrana“, tema südameasjaks olid linnakindlustustega seotud küsimused. Nyenstede kulul ehitati üles linna püssirohukelder ja uus arsenal, ta relvastas oma kulul sõjamehi ja algatas viljatagavarade kogumise. Kaupmehena huvitus ta viljakaubanduse täpsusest, selleks asutas ta linna kaalukojas kantselei.²⁰ Rae liikmena oli Nyenstede vaeslastekohtu eesistuja. 20. sajandi alguseni oli Nyenstede nimi Riias tuntud tema asutatud linnakodanike leskede varjupaiga kaudu. Nyenstede konvent *Nyenstädtische–Wittwen–Konvent* oli vanuselt teine omasugune Riias.²¹

¹⁵ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 118. Nyenstede 1621. aastal omandatud maavalduste kohta vt **L. von Stryk.** Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. S. 90.

¹⁶ **H. J. Böttführ.** Die Rigische Rathslinie. S. 57; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 137, 143; **F. Nyenstädt.** Personalien. S. 164.

¹⁷ Riia tunnustatud kultuurikeskuseks oli krooniku väimehe David Hilcheni maja, mis oli ehitatud Nyenstede rahade eest. Vt **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 130; **H. v. Ramm-Helmsing.** David Hilchen. S. 184 ff.

¹⁸ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 91 ff.; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 129 ff.

¹⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 102; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 157–158.

²⁰ **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 134, 157–160. **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VI.

²¹ **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 159–160; Kleiner Führer durch Riga. Riga 1896. S. 115; **Constantin Mettig.** Illustrierter Führer durch Riga. Riga 1901. S. 32.

Ebaedu tabas Nyenstedet 1600. aastal, mil ta astus välja oma väimehe Hilcheni kaitseks. Mõned linnakodanikud ja rae liikmed süüdistasid viimast äraandlikkuses. Koos Hilcheniga kõrvaldati bürgermeister Nyenstede linna teenistusest. Tema vara konfiskeeriti. Järgmise viie aasta jooksul tuli Nyenstedel võidelda Riia raega, mille liige ta varem oli olnud, ning tõestada oma süütust Poola kuningale. 1605. aastal õnnestus bürgermeistril saavutada enese rehabiliteerimine. Pagenduse saatis Nyenstede mööda oma maamõisas. Seal on kirja pandud ka kroonika eessõna. Ta ise kinnitas, et see aeg andis võimaluse lugeda ja õppida, tema aega täitsid kohtuprotsessid ja kirjatööd.²²

1605. aastal suundus Nyenstede tagasi linna teenistusse ning oli bürgermeister kuni surmani 1622. aastal. Veel 1611. aastal valiti ta juhtivaks bürgermeistriks, kuid enne 1613. aastat halvenes Nyenstede tervis niivõrd, et oma viimasele testamendile ei olnud ta võimeline ise alla kirjutama. Kroonik suri oma aja kohta eaka mehena 1622. aastal. Ta maeti Suntaži linnuse lähedal Annanskalnsi kirikusse oma perekonnakabelisse.²³

Nyenstedele kuulunud maju Riias ega tema asutatud leskede varjupiiga hoonet ei ole säilinud. Annanskalnsi kiriku varemetest kirjutatakse veel 1957. aastal Ogre reisijuhis. Ka neid ei ole enam.²⁴ Joachim Christoph Brotze joonistuste järgi tunneme vaid Nyenstede vapikujutist ja hauakivi.²⁵

Liivimaa kroonika kõrval on Nyenstede päevaraamatu – *Handbuch*’i – autor. Selle esimene sissekanne on 1571. ja viimane 1607. aastast. *Handbuch* sidaldab andmeid Nyenstede igapäeva elu kohta: tegevus Riia raes, perekondlikud sündmused, varanduslik seis, kinnisvarade omandamine, majanduslikud väljaminekud. Ühe osa *Handbuch*’ist moodustab Riia kalendrirahutuste, eelkõige Nyenstede enese osaluse kirjeldus. Samadest sündmustest jutustab ta ka kroonikas. Päevaraamatu originaal on säilinud, Gotthard Tobias Tielemann on avaldanud selle koos kroonikaga trükis.²⁶ Päevaraamatute koostamine oli Nyenstede

²² **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 158, 162; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 4

²³ **F. Nyenstädt.** Personalien. S. 164. Vt Einige Testamente aus ältester oder alter Zeit. / Rigaische Stadtblätter. Den 28. April 1825. Nr. 17. S. 135–136.

²⁴ ? ??? . ? ??????????? ? ???????? ??????. ??? 1957. ??? 47. Käesoleva töö autor külastas Suntaži ja Annanskalnsi 1998. aasta kevadel. Kohalike sõnul hävitati vana kiriku varemed 1970. aastatel.

²⁵ **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. I.

²⁶ **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 137–152; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 87–101. Päevaraamatu originaal vt Latvijas Akademiska Biblioteka (edaspidi LAB). F 25. Mscr. 179.

kaasajal populaarne, seda eriti krooniku kodulinna, Riias.²⁷

Lisaks nimetatud kahele pikemale kirjatööle on ajaloo-uurijad Nyenstedele omistanud märkused kahe autori kaasaegse, Laurentius Mülleri ja Elert Kruse töödele, ning kaks kirjutist Riia kalendrirahutuste kohta.

Johann Gottfried Arndt (1753) väidab, et Nyenstede tegi märkusi viimase kaasajal ülipopulaarse Laurentius Mülleri “Poola, Liivimaa, Rootsi ja teiste maade ajaloo” kohta.²⁸ Kahjuks ei lisa Arndt, milles see kriitika seisnes. Me saame võrrelda vaid Arndti nimetatud märkuseid ja kroonika teksti. See kinnitab, et Nyenstede kriitika Arndti poolt märgitud küsimustes on mõeldav.²⁹ Arndti väidet krooniku autorsuse suhtes on meil põhjust uskuda ka seetõttu, et Arndt oli viimane ajaloo-uuriija, kes kasutas Nyenstede kroonika originaali ja võis otsuse langetada käekirja sarnasuse põhjal.³⁰

1861. aastal avaldas baltisaksa ajalooallikate kolleksionäär August Buchholz esimest korda trükkis Elert Kruse vastulause Balthasar Russowi kroonikale. Tea-

²⁷ Ajavahemikust 1539–1593 jutustasid oma päevaraamatus isa ja poeg Jürgen ning Caspar Padel. Mõlemad olid raehärrad, teine tegev kaupmehena. Ajavahemikust 1574–1589 kirjutas Wittenbergis õppinud pastor Johannes Reckmann. Bodecker kirjeldas sündmusi Riias ja selle ümbruses aastail 1593–1638. Kaupmehe ja Riia linnaametniku Michael Zaupe tööst teame aastate 1598–1621 ebatäielikku kirjeldust. Sündmusi 1601–1603 kirjeldas Hermann Wismann. Vt ka **Karl Eduard Napiersky**. Fortgesetzte Abhandlung von livländischen Geschichtschreibern. Mitau 1824. S. 10–12; **Arved Freiherr von Taube**. Der Untergang des livländischen Selbständigkeit: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Köln, Wien 1986. S. 39–40; **Sulev Vahre**. Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 3 (114).

²⁸ Johann Gottfried Arndti poolt Nyenstedele omistatud teated puudutavad Petseri kaugust Pihkvast, Pihkva tornikuplite välisilmet, Vasknarva linnuse ehitamise aega, Riia üleandmist poolakatele 1582. aastal, talupoegade õigusi Poola võimu all. **Johann Gottfried Arndt**. Der Liefländischen Chronik. II Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alter Geschichte des Ordens und der benachbarten Völcker erleutert. Halle 1753. S. 2–3.

²⁹ Vene kaubalinnaga seonduvat Nyenstede tundis, kuid lähemalt neist küsimustest ta ei kirjuta. Vasknarva linnuse ehitamisest annab Nyenstede oma kroonikas teada: tema asetab selle Wolter von Plettenbergi valitsemisaega, Müller aga hertsog Magnuse perioodi. Poola võimu suhtes oli Nyenstedel Mülleri arvamusele vastupidine seisukoht. Talupoegade õigustel Poola ajal Nyenstede ei peatu, kuid kriitikat Mülleri jutustusele, kus talupojad Stefan Batory antud privileegidest keeldunud, võis ta tänu olude paremale tundmisele teha. **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 6, 82 ff.

³⁰ Vt 2. ptk lk 53.

me, et Nyenstede ja Kruse olid omavahel tihedasti seotud ja Nyenstede kasutas Kruse tööd oma kroonika koostamisel.³¹ Buchholz omistas Nyenstedele käsikirja ja servale tehtud parandused. Selle väite toesuses sunnib kahtlema asjaolu, et märkused ei lange kokku kroonika väidetega.³²

Eduard Winkelmann nimetab oma *Livonica* ülevaates kahte Nyenstede kirjutist kalendrirahutustest.³³ Selle põhjal omistab Juhan Libe "Eesti Biograafilises Leksikonis" Nyenstedele 1585. aasta jaanuari Riia rahutuste kirjelduse. Hilisema, kõrgsaksakeelse ärakirjana on see säilinud Läti Riiklikus Ajalooarhiivis.³⁴

2. PEATÜKK. „LIIVIMAA AJALOO“ TEKKELOO, ORIGINAAL, ÄRAKIRJAD JA TRÜKIVARIANDID

Oma keskülemsaksakeelse Liivimaa ajaloo "Mälestusväärased asjad ja lugu õiltsate Liivimaa provintside esmaavastamisest, kuidas needsinatsed sakslaste poolt avastati ja alistati ning paganlikust ebausust ristiusku pöörati, ka muidu mõnedest tegudest ja lugudest nagu need erinevatel aegadel seal juhtusid ja toimusid" eessõna dateerib Nyenstede 1604. aastaga.³⁵

³¹ Vt 3. ptk lk 78.

³² Nyenstede olla Kruse töös parandanud ordumeister Plettenbergi ja venelaste vahel sõlmitud rahu kestvuse kolmekümnelt neljakümnele aastale, kahe vahetult enne Liivi sõda sõlmitud rahulepingu omavahelise vahe kolmelt aastalt neljale. Esimesel juhul nimetab Nyenstede 35 aastat; teisel juhul Nyenstede rahu kestvust ei nimeta, ajades sõjaeelsed rahuläbirääkimised omavahel segamini. **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefplendische Chronica Balthasar Russow's. Hrsg. von August Buchholtz. Riga 1861. S. 9–10; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 40, 43 ff.

³³ **Eduard Winkelmann**. Bibliotheca Livoniae historica. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. 2. Ausgabe. Berlin 1878. Nr. 7340, 7353.

³⁴ Latvijas Valsts Vestures Arhivs (edaspidi LVVA). 214-6-311. 54.–59. lp.; **Juhan Libe**. Franz Nyenstedt. / Eesti Biograafilise Leksikon. 2. kd. Tartu 1928. Lk 349.

³⁵ Denckwürdige Sachen und Geschichte von der ersten Erfindungen der edeln Provintzen Liefplandes, wie dieselbige von den Deutschen erfunden, und die Völcker seyn darein bezwungen, auch aus der Heydnischen Abgötterey zum Christen Glauben gebracht worden, auch sonst von etlichen Händeln und Geschichten, so sich in unterschiedenen Zeiten darinnen zugetragen und verlauffen haben. Eessõna dateeringut vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 4.

Siit lähtub senine kindel arusaam, et Nyenstede koostas oma kroonika 17. sajandi alul. Võime aga kindlalt väita, et ta tegi eeltööd juba palju varem: tunneme tema märkmeid noorema kõrgmeistri kroonika ärakirja köites (1592) ja päevaaraamatut (alates 1571), eelmise peatüki lõpus nimetasime eraldi kirjutisi kalendrirahutustest.³⁶ Kroonikateksti algusosas on ajamärke, mis viitab kroonika koostamise varasemale ajale, 1580. aastatele. Võimalik, et kogu mahuka kroonika kirjapanemine vältas üle kolme aastakümne.³⁷

Kroonikas kirjeldatud sündmused ulatuvad viis aastat kaugemale kui eessõna lõpus märgitud daatum, 1609. aastani. Mõnedes ärakirjades ulatuvad sündmused koguni 1611. aastani.³⁸ Viimaste aastate kirjeldused on väga täpsed, lausa päevikulaadsed. Ilmselt asendab see kroonika osa autorile päevaaraamatut, mille pidamise ta lõpetas 1607. aastal. Kroonika järsku katkemist seletab autori silmanägemise järsk halvenemine.³⁹

Nyenstede töö jäi pärast autori surma 1622. aastal kas perekonna või Riia linna käsutusse. 18. sajandi keskpaigani, mil algkäsikiri kadunuks jäi, pole selle saatus täpselt jälgitav. Teame vaid, et 17. sajandi ajalookirjutajatele oli kroonika tekst hästi tuntud. Selle poole pöördusid Dionysius Fabricius, Jürgen Helms, Friedrich Menius, Paul Einhorn, Thomas Hiärn, 18. sajandil Johann Gottfried Arndt, Friedrich Konrad Gadebusch, August Wilhelm Hupel, Joachim Christoph Brotze ja Carl Eduard Napiersky.⁴⁰

³⁶ Nyenstede märkmetest vt **K. E. Napiersky**. Zur livländischen Chroniken-Kunde. S. 420–425.

³⁷ Kroonikas on kirjas, et osa Liivimaast kuulus 550 aastat tagasi Venemaale. Silmas on peetud Tartu vallutamist 1030. aastal. Ehkki toona märgiti Tartu langemist mitme erineva aastaarvuga, lubab see siiski viidata kirjutamise alustamise ajana 1580. aastatele. Vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 9. Vrd **Eduard Pabst**. Der russische Krieg in Livland 1558, namentlich die Katastrophe Dorpats und damit verbundene Ereignisse. / Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. 1. H. 3. Reval 1873. S. 256–257.

³⁸ LVVA. 214-6-309, 311.

³⁹ Gadebuschi kahtlus, et viimase viie aasta sündmusi pole kirja pannud autor ise, ei leia veenvat kinnitust. **Friedrich Konrad Gadebusch**. Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern. Riga 1772. S. 84. Einige Testamente. S. 135–136.

⁴⁰ Fabriciuse kroonikas viitavad Nyenstede geograafilised kirjeldused, teated põlisrahvastest, eriti Liivimaa ülesleidmise lugu. Sama kinnitavad teated Poola võimu algusest Riias ja kalendrirahutustest ning Poola ja Rootsi omavahelistest võitlustest. Kurzer Abriss der livländischen Geschichte von Dionysius Fabricius, Probst zu Fellin. Aus de Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Georg und Karl von Freymann. // Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899. Fellin 1900. S. 68–76, 148–172 (edaspidi: **D. Fabricius**. Kurzer Abriss). Vrd **Eduard Pabst**. Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige

18. sajandi keskpaigaks oli algkäsikiri jõudnud leitnant von Ceumerni kätte.⁴¹ Riiginõuniku Caspar von Ceumerni (1619–1692), tõenäoliselt eelmise isa sulest pärineb 1690. aastal avaldatud ülevaade Liivimaa vanadest õiguskirjadest, siinsetest valitsejatest, aadelkonnast, linnadest, lossidest, kirikutest ja müntidest. Ceumern tundis Nyenstede tööd, ehkki tema esitatu ei võimalda midagi lisada algkäsikirja kohta.⁴²

Leitnant Ceumern andis Nyenstede kroonika kasutada Riia bürgermeistrile Peter von Schievelbeinile (1687–1771).⁴³ Teadaolevalt ei koostanud viimane ise ühtegi ajalooülevaadet, kuid andis oma materjale kasutada Johann Gottfried Arndtile (1713–1767).⁴⁴ Nyenstede nime leiame Arndti töös Liivi sõja eeloo ja 1558. aasta sündmuste kirjelduste joonealustes.⁴⁵ Meile tuntud ärakirjade ja Arndti kroonika võrdlemisel selgub vaid üks täpsustav pisifakt, mis lubab väita, et kroonika algkäsikiri oli täielikum kui hiljem tuntud ärakirjad. Sama fakt on kirjas kroonika Tallinna ärakirjas, mis on ühtlasi vanim tänini säilinud ärakiri.⁴⁶

critische Versuche. // Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 3. H. 1. S. 24; H. 3. S. 254. Dorpat 1844. Menius nimetab Nyenstede kõrgmeistrikroonika ärakirja, kahes töös on samased teated paganlikest kuningatest ja põlisrahvaste kommetest. **Friedrich Menius**. Syntagma de origine Livonorum. Dorpati 1632. / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. S. 256 ff. Ka Einhorn toetub Nyenstede põlisrahvaste kirjeldusele. **Paul Einhorn**. Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. Ein Christlicher Unterricht Wiederlegungen der Abgötterey und nichtigen Aberglaubens von Paulo Einhorn (im Auszuge); Der ander Theil. Wieder der Aberglauben Missbrauch der Heiligen Schrift (im Auszuge). / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1853. S. 567–652. Hiärn kasutas Nyenstede kroonikat Liivimaa geograafia, losside, põlisrahvaste tavade, Liivimaa avastamisloo ning 1557. ja 1558. a Tartu sündmuste kirjeldamisel. **Thomas Hjærn**. Liffendische und Churlendische Chronik. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 1. Riga, Dorpat und Leipzig 1835. S. 212, 278, 356–357. Järgmised ajalookirjutajad kirjutasid juba Nyenstedest endast, muidugi kasutades lisaks ka tema kroonikat. Esimese hinnangu Nyenstede kroonikale andis Arndt. **J. G. Arndt**. Der Liefländischen Chronik. II Theil. S. 2. Vrd **G. T. Tielemann**. Vorrede. S. VII.

⁴¹ **G. T. Tielemann**. Vorrede. S. VII.

⁴² Nyenstede järgi esitas Ceumern linnade, linnuste ja kloostrite nimekirja ning kirjeldas sakslaste esimesi retki Liivimaale. **Caspar von Ceumern**. Theadridium Livonicum oder kleine Liefpländische Schaubühne. Riga 1690. S. 7–9.

⁴³ **G. T. Tielemann**. Vorrede. S. VII.

⁴⁴ Peter von Schievelbein. / Deutsches Biographisches Lexikon. Köln–Wien 1970. S. 677.

⁴⁵ **J. G. Arndt**. Der Liefpländischen Chronik. II Theil. S. 236.

⁴⁶ Tartu piiramiseks ehitasid venelased kaks kaitsevalli, ühe Andrease, teise Saksa värava ette. Vt **J. G. Arndt**. Der Liefpländischen Chronik. II Theil. S. 236; Eesti Ajaloomuseumi Arhiivkogu (edaspidi EAMA). 92-1-24. L 52.

Tallinna ära­kiri on koostatud pool sajandit hiljem kui originaal, 17. sajandi keskpaigas. 1855. aastal kinkis parun Wilhelm Friedrich Rossilioni selle Eesti­maa rüütelkonna raamatukogule Tallinnas. Praegu asub käsikiri Eesti Ajaloo­muuseumis, kus see 131 lehekülge pikk kirjatöö moodustab ühe osa Riia ajaloo materjalide köitest.⁴⁷

1772. aastast pärineb kroonika sisu ainus teadaolev ümberjutustus. Selle koostas maakohtunik von Brömseni käest saadud 165-lehekülje pikkuse ära­kirja põhjal Friedrich Konrad Gadebusch.⁴⁸ Viis aastat hiljem, 1777. aastal, nimetas Gadebusch üht enesele kuuluvat Nyenstede kroonikavarianti. Ilmselt on tege­mist eelkirjeldatud ära­kirja või selle koopiaga.⁴⁹

Järgmine teade Nyenstede kroonika ära­kirjade kohta on 1834. aastast. Tartu Ülikooli professor Walter Friedrich Clossius kasutas mitut ära­kirja Ruhja pasto­ri Benjamin Bergmanni kogust ning kahte Riias asuvat kroonikavarianti, millest üks oli pedagoogi ja kolleksionääri Joachim Christoph Brotze kogust.⁵⁰ Samu ära­kirju nimetab paar aastat hiljem kroonika trükivariandi koostaja Gotthard To­bias Tielemann.⁵¹ Clossius avaldas vaid tsaari raamatukogu tutvustava kroonika­lõigu. Juba ainuüksi selles pooleteise lehekülje pikkuses jutustuses on suuri eri­nevusi: raamatukogu pärinevat Konstantinoopolist, teistel andmetel hoopis Roomast. Erinevalt märgitakse raamatukogu asukohta Moskvast ning ka küsimu­ses, kas ja kuidas liivimaalased raamatutega täpsemalt tutvusid, ei ole ära­kirjad omavahel identsed.⁵²

Tuntuse võlgneb Nyenstede kroonika kuue eelloetletud ära­kirja põhjal koos­tatud trükivariandile. Selle üllitas pedagoog ja luuletaja G. T. Tielemann (1773–1856). Ta valmistas ette 1837. aasta trüki, mis 1839. aastal ilmus ajalooallikate

⁴⁷ EAMA. 92-1-24; **E. Pabst**. Der russische Krieg. S. 229.

⁴⁸ Gadebusch kirjutab, et teises peatükis jutustab kroonik põhjalikumalt Vasknarva ehi­tamisest. Tielemanni variandis märgitakse Vasknarvat lühidalt 1. peatükis. 23. peatüki kohta märgib Gadebusch, et kroonik kirjutab Narva ja Tartu õitsvast elujärjest 1558. aastal. Tielemanni tekstis selline pikem kirjeldus puudub, kuigi nii võib teksti tõlgen­dada. Kroonika ära­kirjad ei ole identsed. Vt **F. K. Gadebusch**. Abhandlung. S. 85–87; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33. Ilmselt on tegemist Läti Riikliku Aja­looarhiivi kahe vanima ära­kirjaga. Vt LVVA. 214-6-308, 309.

⁴⁹ **Friedrich Konrad Gadebusch**. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ord­nung. Th. 2. Riga 1777. S. 94.

⁵⁰ **Walter Friedrich Clossius**. Die Bibliothek des Grossfürsten Wassilij IV Iwano­witsch und des Zaren Iwan IV Wassiljewitsch. // Dorpater Jahrbücher. Bd. 3. Riga und Dorpat 1834. S. 292–294.

⁵¹ **G. T. Tielemann**. Vorrede. S. VII–VIII.

⁵² **W. F. Clossius**. Die Bibliothek des Grossfürsten. S. 292–294.

kogu “Monumenta Livoniae Antiquae” 2. köites.⁵³ Veel kolmas kord on Tielemanni tekst trükkis avaldatud, 1968. aastal ilmus Osnabrückis faksiimile-trükk.⁵⁴ 1880. aastatel tõlkis sama teksti vene keelde slavofiilist ajakirjanik Jevgraf Tšešihhin-Vetrinski. See avaldati koos mitme teise baltisaksa ajalooallikaga kogumiku “Materjale ja artikleid Baltimaade ajaloo kohta” 3. ja 4. köites.⁵⁵

Mitme ära kirja põhjal uue teksti koostamisel sõltub viimase allikaline väärtus ja täpsus suurel määral koostaja ajalooteadmiste tasemest ja tööviisi põhjalikkusest. Tielemannil akadeemilist ajalooharidust ei olnud, ta töötas lühikest aega Riia linna raamatukogu-hoidjana (1805–1817), kust ilmselt pärinebki ta huvi Riia bürgermeistri Nyenstede kroonika vastu. Enamuse oma elust oli ta ametis kooliõpetajana. 19. sajandi algusest pärineb Tielemanni sulest kaks väikest jutukogumikku, mis pajatavad Vana-Liivimaa ajaloost peamiselt 16. sajandil.⁵⁶ Ka need ei näita autori laialdasi ajalooteadmisi.

Tielemann iseloomustas ära kirju vaid lühidalt ja väliste tunnuste alusel. Kõige täpsemaks nimetab ta Bergmanni valduses olnud ära kirja. See koosnes 93 foolioformaadis lehest, mõned neist olid seejuures ülejäänutest hiljem kirjutatud, osa tekstist puudus üldse.⁵⁷ See ära kiri on tänini säilinud.⁵⁸

Teine trükivariandi koostamisel kasutatud ära kiri oli pärit Riia bürgermeistri Johann Cristoph von Schwartzi kogust. Kõnealusel ajal, 1830. aastatel, oli see Riia linna raamatukogus. 150 foolioleheküljest koosnev ära kiri oli Tielemanni hinnangul ühest vanemast ära kirjast rohkete vigadega maha kirjutatud. See ära kiri asub praegu Läti Akadeemilises Raamatukogus.⁵⁹ Kolmas tähtsamatest ära kirjadest, 109 fooliolehekülge, pärines Brotze kogust. Tielemann lisab, et see ära kiri oli lühendatud ja sisaldas muuhulgas ühe vana ära kirja 15 lehekülge.⁶⁰

⁵³ Vt 1. ptk, viide xxx

⁵⁴ **Franz Nyenstädt.** Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Neudruck. Osnabrück 1968.

⁵⁵ ? ???? ????? ???? ?????. ??????? ?????. ?????? ? ? ???? ?????. / ???-?? ?????. ? ???? ? ???? ? ???? ?????. ???? ? ? ???? ?????. ? 3. ??? 1880. C?? 353–400; T. 4. ??? 1883. C?? 7–124.

⁵⁶ **Gotthard Tobias Tielemann.** Livonia. Ein historisch-poetisches Taschenbuch. Riga und Dorpat 1812; **Gotthard Tobias Tielemann.** Livonia’s Blumenkranz. Bd. I. Riga und Dorpat 1818. Nende koostamisel ei ole Nyenstede kroonikat kasutatud.

⁵⁷ **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VII–VIII.

⁵⁸ LVVA. 4038-2-2.

⁵⁹ LAB. F. 25. Mscr. 498.

⁶⁰ Clossius esitatud kroonikalõigu põhjal võib kindlalt väita, et vähemalt 1565. a sündmuste osas oli just viimane Tielemanni trükiteksti aluseks. Vrd **W. F. Clossius.** Die Bibliothek des Grossfürsten. S. 291; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 67–68; **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VIII.

Lisaks loetletud kolmele kasutas Tielemann veel kolme uuemast ajast pärinevat ära kirja. Teame, et üks neist kuulus Riia kirikuõpetajale Hermann Treyle.⁶¹

19. sajandi teisest poolest leiame veel kaks teadet Nyenstede kroonika ära kirjade kohta.

Carl Schirren nimetas oma “Liivimaa ajalooallikate nimistus” (1860–1868) üht Stockholmis Rootsi Kuninglikus Raamatukogus asuvat kroonika ära kirja.⁶² 1878. aastal märkis Eduard Winkelmann oma Liivimaa ajalooallikate bibliograafias Nyenstede kroonika seitset erinevat ära kirja. Ta lisab ilma pikema põhjendusega, et kõik ära kirjad on tugevasti lühendatud ja muudetud. Ühena parematest nimetab ta ajaloolase ja arhivaari Eduard Pabsti kasutatud Tallinna ära kirja. Peale viimase asus Winkelmanni andmetel 19. sajandi lõpul kaks ära kirja Peterburi Teaduste Akadeemias, neli Riias, neist kolm vanemat Liivimaa rüütelkonna raamatukogus.⁶³

Kahe viimati nimetatud leksikoni ilmumise vahelisel ajal 1873. aastal tõi Pabst laiemalt käibe Tallinna ära kirja, nimetades seda õigusega täpsemaks säilinute hulgas. Seejuures kritiseeris ta Tielemanni kasutatud variante, nimetades neid lühendatuteks ja vigaderohketeks. Süüks pani ta ka kirjaviihi ja keele muutmist.⁶⁴ Trükis avaldas Pabst vaid ära kirja Tartu-sündmuste kirjelduse ajavahemikust 1556 kuni 1558.⁶⁵ Sama ära kirja põhjal on avaldatud veel kaks kroo-

⁶¹ **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VIII. Trey raamatukogu oli suures osas pärit kirikuõpetaja Liborius von Bergmannilt (1754–1823). Võimalik, et sealt pärineb ka kroonika ära kirja. Tielemann kasutas kindlasti ühte ära kirja, mis on Läti Teaduste Akadeemia raamatukogus. Vt LAB. F. 25. Mscr. 497. Ilmselt pöördus ta ka kahe Läti Riikliku Ajalooarhiivi uuema ära kirja poole: LVVA. 214-6-310, 311.

⁶² Schirren esitab üheteistkümne peatüki pealkirjad või esimesed laused. Need langevad kokku nii Tielemanni trükivariandi kui Tallinna ära kirjaga. **Carl Schirren.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat 1860–1868. S. 173.

⁶³ **E. Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Nr. 472. Venemaa Teaduste Akadeemia Raamatukogu käsikirjade osakonnas on kaks Nyenstede kroonika ära kirja. Q Nr. 119, F Nr. 110 (andmed Sulev Vahtrelt, november 2002). Läti Riikliku Ajalooarhiivi rüütelkonna fondis on samuti kaks Nyenstede kroonika ära kirja. Vt LVVA. 214-6-308, 309.

⁶⁴ **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 228–229.

⁶⁵ Samas. Lk 231–251. Siinkohal märgib Pabst põhjalikult Tallinna käsikirja ja trükiteksti erinevusi sündmuste kirjelduses 1554–1558. Oma väidet trükivariandi rohkestest vigadest kinnitab ta erinevuste esiletoomisega jutustuse algusosas. Nt trükivariandi lk 9 on Saaremaa talupoegi ekslikult nimetatud kura talupoegadeks. Lk 10 kirjutab Tielemann *die alten Häuser, Städte, Schragen*, peab olema *de altenn Hensesteden schragen*. Lk 14 on *unkunde* asemel *Urkunde*. Lk 19 on 11 aasta asemel märgitud 4 aastat. Vt **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 230–231.

nikakatkendit: juba varem (1869) oli Pabst avaldanud Mahu lahingu kirjelduse, Paul v. Ungern-Sternberg esitas 1601. aasta Koknese lahingu kirjelduse (1913).⁶⁶

Kaks sündmust, 1558. aasta Tartu langemine ja 1571. aasta Tartu mäss, on oma värvika kirjeldamisviisi tõttu esitatud baltisaksa ja eesti ajaloolugemikes. Nyenstede 1558. aasta kirjeldus on kõigis kolmes eestikeelses ajaloolugemikus.⁶⁷ 1571. aasta mässu kirjeldus on avaldatud nii ühes 20. sajandi alguse baltisaksa noorsoole mõeldud kogumikus kui ka Juhan Kahki toimetatud ajaloolugemikus.⁶⁸

Juba kroonika esmaavaldaja Tielemann on Nyenstede kroonika ära kirjade puudulikkuse kõrval kurtanud ka teksti lünklikkuse üle.⁶⁹ Pikad ajalised lüngad, töö ebaühtlane liigendatus, osaline sündmuste ajalise järjekorra eiramine, amuti pikad ja lohisevad laused on põhjused, miks ajaloolased on kroonika stiilile andnud hävitava hinnangu.⁷⁰ Hiljem näeme, et lünklikkuse süüdistusega tuleb siiski ettevaatlik olla, sest autor ei taotlegi kõigi sündmuste kirjeldamist. Oma mõju avaldas üleminekuage alamsaksa keelelt ülemsaksa keelele ja see, et kroonikul puudus pikem kooliharidus.⁷¹ Lisaks ei olnud Nyenstedel endal soliidse ea tõttu võimalus viimistlustöödeks, kroonika lõpeb igasuguse kokkuvõtteta. Teksti on kindlasti puudujääke lisandunud ka ära kirjade koostamise käigus.

⁶⁶ **Eduard Pabst.** Die Russenschlacht bei Maholm im Jahre 1268, nicht von Plettenber 1501 geliefert. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. 5. H. 2. Reval 1869. S. 137–138; **Paul von Ungern-Sternberg.** Aus dem Leben eines Livländers zur Zeit des Ringens zwischen Schweden und Polen um den Besitz Livlands 1600–1621. // Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1909/1910. Mitau 1913. S. 145.

⁶⁷ **Hans Kruus.** Eesti ajaloo lugemik. 1. kd. Tartu 1924. Lk 201–205; Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. kd. Toimetanud Juhan Kahk. Tallinn 1961. Lk 143–144; **Sulev Vahtra, Helmut Piirimäe.** Eesti ajaloo lugemik VII ja VIII klassile. Tallinn 1987. Lk 69–70.

⁶⁸ Heimatbuch für deutschbaltische Jugend. Bd. 2. Hrsg. von Leon Goertz. Riga 1901. S. 118–123; Eesti NSV ajaloo lugemik. Lk 158–160.

⁶⁹ **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VIII.

⁷⁰ Kroonikas ei ole toodud 13. saj viimase veerandi ja 14. saj sündmusi. Puudub kirjeldus ajavahemikust 1341–1495. 16. saj sündmustes puuduvad aastad 1535–1550. Vt hinnangud: **J. G. Arndt.** Der Liefländischen Chronik. II Theil. S. 2; **F. K. Gadebusch.** Abhandlung. S. 84–91; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 228, 256; **E. Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Nr. 472.

⁷¹ Leonid Arbusowi väide, et tegemist oli õpetatud bürgermeistriga, on ekslik. Vt **Leonid Arbusow.** Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. // Latvijas Universitātes Raksti. XV. Riga 1926. S. 253. Vt 1. ptk lk 45–46.

Alles kroonika vanima ja parima ära kirja trükis avaldamine võimaldaks Tielemanni trükiteksti kõrvale heita. Senisele lugejale võib lohutuseks öelda, et kahe eelnimetatud kroonikavariandi võrdlemine kinnitab, et need polegi nii väga erinevaid, tegemist on üsna ebaühtlase, lünkliku kirjatööga.

3. PEATÜKK. LIIVIMAA AJALUGU JA SELLE ALLIKAD

Vormiliselt jaguneb Nyenstede kroonika eessõnaks ja 24 peatükiks, millest viimane on teistest oluliselt pikem, hõlmates poolsada lehekülge. Järgnevad numbrdamata alajaotus “Uus kalender ja sellele järgnevad rahutused” ning 25 lehekülje pikkune pealkirjastamata osa. Meieni säilinud kroonikavariantides on peatükid ilma pealkirjadeta, seletatud on vaid esimese kaheksa alajaotuse sisu.

Sisu poolest jaguneb kroonika kolme perioodi kirjelduseks. Need on ajaliselt erineva pikkusega, kuid kirjelduse mahult enam-vähem ühepikkused. Nyenstede töö esimese osa moodustavad 1.–23. peatükk ja osa 24. peatükist. See ulatub Saksa ajaloo algusest Liivimaal kuni aastani 1554, mil kroonik ise Liivimaale saabus.⁷² Tavapärasest esimeste piiskoppide ja ordumeistrite valitsemisaegade kirjeldustest rohkem huvitab autorit Liivimaa geograafia, eelkõige kaubateedega seonduv, põlisrahva kombed ja eluolu, sakslaste esimesed Väina-retked, Liivimaa kaubanduse minevik ja hetkeseis. Seejuures tutvustab ta Vene- ja Saksa kaubalinnu ning Riia algus- ja kaasaega. Mahult kokkusurutud ja ajaliste lünkadega orduaja kirjeldus on vaid ühenduslülil kroonika algusosa ja autori kaasaja vahel.

Kroonika jätkub Liivi sõja eelloo ja sõjasündmuste kirjeldusega aastail 1554–1582.⁷³ See moodustab enamuse 24. peatükist. See ja järgmine, kolmas kroonikaosa käsitlevad krooniku kaasaegset Liivimaad. Suuremat tähelepanu pöörab Nyenstede neile sündmustele, milles ta ise osales või mida kaasaegsete kaudu hästi tundis.

Aastatel 1554–1571 on kirjelduse keskpunktiks autori kodulinn Tartu. Nyenstede vahendusel saame teada sõjaeelsetest Vene- ja Liivimaa läbirääkimistest, Tartu maksuga seonduvast ja sõja ettevalmistustest, Vene saadiku Kelar Terpigorre visiidist Tartusse 1555. aastal, linna langemisest venelaste kätte

⁷² **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 5–42. Vt siinses raamatus toodud tõlget lk 113–121.

⁷³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43–82; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 231–251.

1558. aastal, Tartu alistumis-tingimustest, venelaste tegevusest linnas ja mujal Liivimaal, linnakodanike mitme-kordsest küüditamisest ja 1571. aasta Tartu mässust. Kroonik teatab meile kuningas Magnuse viibimisest Tartus 1570. aastal ning jutustab tsaari raamatukogu loo. Viimast nägid Moskvasse küüditatud tartlased.⁷⁴ Ta esitab napisõnaliselt ka sõja üldise käigu; selles on ajalisi lünki ning täit ülevaadet Liivi sõja sündmustest me ei saa. Põhjalikum on autor Liivi sõja lõpuaastate, eelkõige 1577. aasta kirjelduses.

Kroonika kolmas osa hõlmab Poola võimu aega Riias ning Poola ja Rootsi vaheliste võitluste perioodi, ajavahemikku 1582 kuni 1609.⁷⁵ Vormilises jaotuses hõlmab see 24. peatüki viimased leheküljed, alajaotuse “Uus kalender ja sellele järgnevad rahutused” ning järgneva pealkirjastamata tekstiosa. Autor keskendub Riiale ja selle lähemale ümbrusele, sest linna kõrval oli tema teiseks elukohaks Brieži mõis. Nyenstede tutvustab Poola võimude esimesi ümberkorraldusi ja aadli võitlust oma privileegide eest. Viisteist lehekülge hõlmab Riia kalendrirahutuste kirjeldus ajavahemikul 1585–1589. Kroonika lõpus keskendub Nyenstede üksikutele linna sündmustele ja sajandivahetuse Poola ning Rootsi sõjategevusele. Põhjalikumalt on selles kroonikaosas kirjeldatud Rootsi ja Poola vaenutsemist.

Kroonika lõpeb kahe alajaotusega autori kaasaja mäletamisväärsetest juhtumistest. Need on eelkõige teated autori kaasaegsetest loodusnähtustest ja -ime-dest, tulekahjustest ja muutustest ehituste, eelkõige Riia kirikute välisilmes. Kroonika viimased laused puudutavad paganlikku matmispaika Nyenstede naabermõisas. Kroonik viis läbi oma-pärased arheoloogilised kaevamised. Ta kutsub kõiki huvilisi neid vaatama ja annab teejuhise.⁷⁶

Juba jutustuse algusosas kirjutab Nyenstede ise, et kasutas kroonika koostamisel kirjalikke materjale.⁷⁷ Trükitud allikatest nimetab ta “vanu trükitud Preisi kroonikaid”. Hiljem märgib ta kahel korral Tallinna kroonikat, mille all mõtleb muidugi Russowi tööd.⁷⁸ Ka käsikirjad pole autorile võõrad, päevaraamatus mainib ta endale kuuluvat Nürnbergi käsitsi kirjutatud kroonikat.⁷⁹ Teame, et Nyenstede käsutuses oli noorema kõrgmeistikroonika ärakiri. Ta ise ütleb, et

⁷⁴ Kroonikatekst, mis puudutab sündmusi ajavahemikus 1554–1571, leidub siinses raamatus lk 121–144.

⁷⁵ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 82–125.

⁷⁶ Samas. Lk 125–128.

⁷⁷ *aus denen alten Schriften; etliche schreiben.* Vt **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9, 14.

⁷⁸ Samas. Lk 10, 64, 76. Vt ka **K. E. Napiersky.** Zur livländischen Chroniken-Kunde. S. 420–423.

⁷⁹ *Meyne grosse Norenberger Cronica Folio 80.* Vt **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 161.

sai selle oma healt sõbralt ja lasi enese jaoks ümber kirjutada. Sama ära kirja ser-
val märgib ta ka David Chyträuse uut kroonikat.⁸⁰ Nyenstede tundis kaasaegse
tava järgi huvi vanade dokumentide vastu. Oma kroonikas nimetas ta kaupme-
hele kohaselt vanu skraasid.⁸¹

3. 1 NYENSTEDE ENESE KOGEMUS JA TEMA KAASAEGSETE TEATED

Nyenstede kaasajal tuli ajalookirjutuses, eelkõige selle lühivormides moodi ene-
se osatähtsuse rõhutamine kaasaegsetes sündmustes. Meie autori sooviks oli end
lugejale heas valguses näidata, seda eriti kroonika koostamise aegsete sündmus-
te puhul, sajandi lõpukümnendite Riias.⁸² Selline kirjutamisviis on teinud aja-
loo-uurijatele Nyenstede kritiseerimise eriti lihtsaks. Traditsiooniliselt on rõhu-
tatud suuliste allikate eriti suurt osa tema töös ning sellest tulenevaid faktivigu.
Vastupidiselt Eduard Pabsti (1873) ja Paul Johanseni (1951) hinnangutele on
Arved von Taube püüdnud Nyenstedet rehabiliteerida (1986).⁸³

Nyenstede kirjutab selge sõnaga kümnekonnal korral, et paneb nüüd kirja
isiklikud tähelepanekud. Neid kaasaegseid, kellelt autor ütles end olevat üht või
teist kuulnud, koguneb ligi paarkümmend. Rohkem laseb Nyenstede end ja
kaasaegseid aimata jutustamisviisist. Paljud kirjeldused on üksikasjadesse las-
kuvad. Teiste kaasaegsete allikatega võrdlemine selgitab, et Nyenstede teab pal-
judest sündmustest rohkem ja täpsemalt. Eelkõige leiame krooniku isiklikke
mälestusi tema lemmikteemade kirjeldustes: Tartu ja Riia sündmused just sel
perioodil, mil ta ise linnas elas, ning kaubanduse ja reisimisega seotud teated.

Juba kroonika esimeses peatükis kirjutab Nyenstede oma põhitegevusest –
kaubandusest. Nyenstede oli ainus kohalik kroonik, kes ametilt kaupmees. See

⁸⁰ (*aus der*) *Nyen Croniken des Dr. Dauides Getreus*. Vt **K. E. Napiersky**. Zur livländi-
schen Chroniken-Kunde. S. 420.

⁸¹ *In den gantz alten Schragen, aus den alten Comtoir-Schragen*. Vt **F. Nyenstädt**.
Livländische Chronik. S. 10, 13.

⁸² Samas. Lk 87 jj.

⁸³ **Paul Johansen**. Die Legende von der Aufseglung Livlands durch Bremer
Kaufleute. / Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg 1961. S.
62; **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 262–263; **E. Pabst**. Der russische Krieg. S.
228–229, 251–258; **A. v. Taube**. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S.
34–36. Vrd ka [**Lemmit Mark**]. Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri
Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (F 75. S
10). Lk 242–245; **???? ?????**. ?????? ?? ?????????????? ??????. I ??????-
?????-????????? ??????????????. ??? 1949. C?? 42–43.

oli kogu Saksa ruumis üsna ebatavaline kombinatsioon. Just see võimaldas tal esitada hulga väärtuslikke teateid, mis on seotud ta tegevusala ja reise sihtkohadega. Oma maa geograafiast, Eesti- ja Liivimaast kirjutamine oli tol ajal tavaks.⁸⁴ Nyenstede jutustab eelkõige Narva–Pihkva–Novgorodi veeteest ja Emajõe, teab pikkusi, laiusi, kaugusi. Autorile oli see kant hästi tuttav. Sama peatüki lõpus loetleb ta kaupu, mida Venemaalt ja Saksamaalt Riiga toodi, ning teab, kuidas Väina jõel kaubandus on korraldatud.⁸⁵ Kaubanduse juurde pöördus Nyenstede ikka ja jälle tagasi. Sama teemat käsitleb kroonika 4. ja 23. peatükk, Riia viljahindu 17. sajandi alul nimetab ta kroonika viimastel lehekülgedel.⁸⁶ Nyenstede näitab end asjaliku kaupmehena, kes tundis Tartu ja Riia kõrval ka piirilinna Narvat. Viimases ei ole ta ise elanud, kuid on linnas käinud ja selle oludega hästi kursis.⁸⁷

Vene linnadest teadis Nyenstede hästi Moskvat, Pihkvat ja Novgorodi. Kõigist kolmest esitab ta kaubahoovidega seotud teateid. Novgorodi puhul jutustab autor Peetri kauba-hoovi väljanägemisest ja allakäigust nii, nagu ta seda ise 1570. aastast mäletas.⁸⁸ Oma Pihkva-reise järelkajana nimetab ta sealse saksa kauba-hoovi asukohta ja põlengut. Moskvast tundis autor Inglise kaubakontorit.⁸⁹ Kõik Nyenstede isiklikud Venemaa-teated pärinevad ajast, mil ta Venemaa kaubandusega tegeles, seega ajavahemikust 1554–1571.

⁸⁴ Vrd **Leonid Arbusow**. Zur Würdigung der Kultur Altlivlands im Mittelalter. // Historische Zeitschrift. 151. 1935. S. 34 ff.; **A. v. Taube**. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 33.

⁸⁵ Nyenstede nimetas Tartu piiskopi aegset Kastre tolli ning maahärra õigust kümnendikule kalasaagist. Seejuures kinnitab ta, et *es ist mir erinnerlich*, teises seoses *wenn ich mich recht besinne*; vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 5–7.

⁸⁶ Samas. Lk 12–13, 32–35, 118.

⁸⁷ Samas. Lk 5, 33–34, 39.

⁸⁸ Traditsiooniliselt peetakse Nyenstede Tartu-kirjelduste kõrval teiseks oluliseks tema Venemaa tundmist. **J. G. Arndt**. Der Liefländischen Chronik. II Theil. S. 2; **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 262; **L. Mark**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 241; **A. v. Taube**. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 36; **G. T. Tieleman**. Vorrede. S. III. Nyenstede teated kaubakontoritest on pakkunud ainest kaheks eraldi uurimuseks. Norbert Angermann (1971) kummutas Nyenstede kroonika abil väärettekujutuse, et Pihkvas polnudki kaubakontorit või see rajati alles 1580. aastatel. Novgorodi Peetri kaubahoovi kohta on Nyenstede teade ajaliselt viimane. See võimaldas Paul Johansenil (1953) selgitada kaubalinna allakäigu lugu: **Norbert Angermann**. Zu den deutschen Handelsniederlassungen in Pleskau und Krasnyi. // Hansische Geschichtsblätter. 89. Köln–Wien 1971. S. 79–92; **Paul Johansen**. Nowgorod und die Hanse. / Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig. Lübeck 1953. S. 121–149.

Tolle aja siinsele kaupmehele tavaline vene keele oskus võimaldas tal naabritega suhelda. Nyenstede ise kinnitab kroonikatekstis, et sai moskoviitidelt kuulda Narva kaubaoludest Vene võimu alul.⁹⁰ Nyenstede vene tutvusringkonnale viitavad ka jutustused venelaste ärakutumisest Liivimaalt enne sõja algust, teated nende varade saatusest ning märkmed siia saabunud venelaste kiirest rikkatumisest sõja alul.⁹¹ Muidugi sai Nyenstede täiendavaid teateid teistelki kaupmeestelt.⁹²

Kui Nyenstede Tartusse elama asus, oli ta vaid 14-aastane; kui ta Tartust lahkus, oli ta kolmekümne ringis. Vaatamata autori noorusele ja sellele, et kroonika ei ole kirjutatud vahetult sõja ajal, on meil kroonikat ja linna ajaloo teisi allikaid võrreldes alust väita, et Nyenstede tugineb just neis kirjeldustes enese mälestustele ja kaasaegsete jutustustele. Küll nimetab Nyenstede ise end vaid kolme Tartu sõja-eelse ja sõja alguse sündmuse osalisena.⁹³ Ehkki eneseusaldus tõi kirjeldusse ebatäpsusi, kogeme siinkohal inimälu omadust: vanas eas on mõned noorpõlvejuhtumised hämmastavalt hästi meeles. Võrdlemine teiste kaasaegsete kirjatöödega kinnitab, et Nyenstede oli töö selles osas üsna põhjalik. Ühtlasi on ajaloolased just seda kroonikaosa hinnanud kõige heatahtlikumalt.⁹⁴ Nyenstede kroonikat tunnevad kõik hilisemad autorid, kes on kirjutanud Tartu 16. sajandi teise poole sündmustest, linna ajaloo Vene ja Poola võimu all. Selle perioodi uurimise kõrgaeg oli 19. ja 20. sajandi vahetus ja uue sajandi algus. Siis tegutsesid ülikooli ajaloo professor Richard Hausmann ja Tartu linnaarhivaar Titus Christiani. Esimene neist tõi käibele Nyenstede esitatud linna alistumistingimused, mis muu hulgas võimaldavad heita pilgu sõja-eelsele Tartule, selle elukor-

⁸⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 33.

⁹⁰ *Von den Moscovitern gehört.* Vt samas lk 34.

⁹¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43–44, 50; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 250.

⁹² 17. sajandi alguse näljahäda kirjeldust vt **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 113.

⁹³ Nyenstede kirjutab, et käis ühe Liivimaa saatkonna ettevalmistamiseks Moskvast; 1558. a kevadel aidanud ta oma leivaisal Detmar Meyeril Tartu maksu kokku pakkida; sama aasta juulis, pärast linna alistumist suundus ta koos teiste linnakodanikega Tallinna. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43, 49; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 248.

⁹⁴ **J. G. Arndt.** Der Liefländischen Chronik. II Theil. S. 2, 236; **F. K. Gadebusch.** Abhandlung. S. 84–87; **Georg von Rauch.** Stadt und Bistum Dorpat zu Ende der Ordenszeit. // Zeitschrift für Ostforschung. 24. 1975. S. 598–599; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 34–35. Vaid Eduard Pabst on kriitiliselt meelestatud: **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 251–259.

raldusele ja välisilmele.⁹⁵ Tartu ajaloojutustust on kasutanud kõik linna ajaloo ülevaadete autorid, sealhulgas eestikeelsete Tartu ajalugude koostajad Otto Freymuth (1927) ja Enn Tarvel (1980). Viimane Tartu piiskopiaja lõpu põhjalikum käsitus pärineb Georg von Rauchilt (1975). Sõja eellugu kirjeldades oli Nyenstede kroonika talle usaldusväärne põhiallikas.⁹⁶

Vene saadiku Kelar Terpigorre Tartu-visitide sündmused on Nyenstede esitanud kaasakiskuvalt, ehkki kronoloogiliselt ebatäpselt. Nende järjekord erineb linna raeprotokollides toodust.⁹⁷ Samas teab autor fakte, mida teistes kaasaegsetes allikates ei ole. Nyenstede tundis linnakodanike omavahelisi vastuolusid lepingu sõlmimisel ja saadiku visitide käiku. Ta teadis, mida kohtumistel üksteisele öeldi ja mida omavahel arutati, kus saadik elas, mida söi ja jõi. Vaid Nyenstede kroonikast tunneme lugu Pihkva venelasest, kes oma venna tapmise eest Tartu

⁹⁵ **Titus Christiani.** Die Neubildung des Dorpater Rates zu Beginn der Polenzeit. Tartu 1919; **Titus Christiani.** Dorpats erstes Privileg in polnischer Zeit. Dorpat 1910; **Titus Christiani.** Martin Kuiwleha und Magnus von Holstein. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1914. Dorpat 1914. S. 21–80; **Richard Hausmann.** Die Monstranz des Hans Ryssenberch in der Kaiserlichen Ermitage zu St Petersburg. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 17. Riga 1900. S. 165–212.

⁹⁶ **Julius Eckardt.** Zur Geschichte Dorpats. Dorpat 1867; **Otto Freymuth.** Tartu linn ordu ajal. Tartu linn aastail 1558–1625. / Tartu. Tartu 1927. Lk 12–58; **Richard Hausmann.** Aus der Geschichte Dorpats. Dorpat 1872; **Friedrich Lenz.** Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat. Dorpat 1803; **G. v. Rauch.** Stadt und Bistum Dorpat. S. 577–625; **Enn Tarvel.** Hansalinnana 13. sajandist Liivi sõjani. Liivi sõjast Põhjasõjani. / Tartu ajalugu. Tartu 1980. Lk 33–70. Hans Kruus usaldab Nyenstedet suuresti sõjaeelsete sündmuste ja Tartu alistumise kirjelduses. Ta juhib küll tähelepanu Nyenstede faktieksimustele, kuid langeb ise samas nende ohvriks. Kruus paigutas Nyenstede kirjeldused ettevalmistustest sõjaks 1555. aastasse, arvates ekslikult, et kroonik kirjeldab ettevalmistusi sõjaks Rootsiga: **Hans Kruus.** Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu 1924. Lk 18–62, eriti lk 20.

⁹⁷ Nyenstede kirjutab Russowi järgi, et piiskop ja raad pidasid omavahel aru rahulepingu allakirjutamise üle saadiku linnas viibimise ajal. Raeprotokollide järgi toimus see enne Terpigorre saabumist. Vt **F. Nyenstdät.** Livländische Chronik. S. 45–46; **Balthasar Rüssow.** Der Prouintz Lyfflandt, darinne vermeldet werdt, Wo dath su[e]luige Landt ersten gefunden ... Dorch Balthasar Russowen ... 1584. / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. Bl. 37a–37b; Eesti Ajalooarhiiv (edaspidi EAA). 995-4-20. L 541 jj. Nyenstede kroonika hindamisel tuleb arvestada asjaoluga, et järgmisest, 1556. aastast ei ole raeprotokolle enam säilinud.

piiskopilt ja raelt raha nõudis.⁹⁸ Enese kogetu kõrval võimaldas Nyenstedel aja-lookirjutusse uusi teateid tuua tema kuulumine Tartu tollaste juhtfiguuride, bürgermeister Meyeri ja raehärra Ewert Neustede lähikonda.⁹⁹ Mitu korda nimetab kroonik “vana tõlki” Jacob Krabbet, kes oli toimuvaga oma ameti tõttu hästi kursis.¹⁰⁰

1557. ja 1558. aasta vahetusel oli Nyenstede diplomaatilise missiooni koosseisus Moskvast. Kroonikatekstis asetab ta selle ekslikult Kelar Terpigorre Tartu-visiidi eelsesse aega, seega aega enne 1555. aastat. 1557. aasta kasuks räägib meie krooniku kirjeldus: saadikud kavatsesid Moskvast sealsetelt kaupmeestelt raha laenata, kuid tsaar oli selle ära keelanud. Nyenstede väitel käskis tsaar saadikutel Moskvast kiiresti lahkuda, mida need ka tegid, saates Tartusse kirjaliku teate läbirääkimiste ebaõnnestumisest. Sellise kirja saatmist kinnitab säilinud ürik.¹⁰¹ Samamoodi leiavad kinnitust Nyenstede teated postijaamade ja sildade ehitamise ning piirile varustuse kogumise kohta. Venemaa sõjaettevalmistusi kinnitab Tartu piiskopi kiri ordumeistrile 1557. aasta lõpust.¹⁰²

Ilmselt paremini kui 1555. aasta oli Nyenstedel meeles 1558. aasta Tartu alistumine. Ta oli siis 18-aastane ja kirjutas hiljem just sellest, mida ise nägi ja lähikondlaste kaudu täpsemalt kuulnud oli. Nyenstede teadis venelaste ülalkirjeldatud ettevalmistusi sõjaks, tundis Tartu maksu kogumise lugu ning raha edasist saatust. Ta jutustab Tartu siseoludest enne alistumist ning linna ja piiskopi läbirääkimistest juulikuus. Nyenstede pidi ise toimuvaga hästi kursis olema. Samas olid hiljem tema kasutada kahe kaasaegse Tartuga seotud mehe kirjatööd: Nyenstede sõber, tol ajal kohalik stiftifoogt Elert Kruse ja kohalik Jaani kiriku õpetaja Timann Brakel olid 1558. aastal Tartus. Viimase värsivormis „Kristlik

⁹⁸ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 45–48.

⁹⁹ 1555. a. Terpigorre visiidi üksikasju teadis Nyenstede ilmselt bürgermeister Meyeri vahendusel, kelle majas ta sel ajal elas. Krooniku elulugu kirjeldavas alajaotuses oletasime, et raehärra Neustede oli tema sugulane. Just viimane ratifitseeris rahulepingu Tartu linna poolt. Vt 1. ptk, lk 46; **E. Tarvel.** Hansalinnana 13. sajandist Liivi sõjani. Lk 38.

¹⁰⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 45–46.

¹⁰¹ Samas. Lk 48–49; **Carl Schirren.** Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Bd. 1. Reval 1861. Nr. 62. Vrd **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 251–256.

¹⁰² **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43; **Carl Schirren.** Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Bd. 2. Reval 1862. Nr. 124.

kõnelus“ avaldati 1579. aastal ka trükis.¹⁰³ Tartu-kirjeldused näitavad Nyenstede tööviisi: ta värskendas oma mälu kaasaegsete kirjatööde abil.

Edaspidi on Nyenstede kroonika Tartu-kirjelduste ainulaadne allikas, Olmen ja Kruse lahkusid Tartust koos võimuvahetusega, Brakeli kirjatöö ei ole nii informatiivne. Nyenstede kirjutab, millised muutused tõi uus võim kaasa, kuidas venelased maale ja linna saabusid ning kuidas linnas kord tagati. Kroonik nimetab sõja esimeste aastate, 1558. ja 1559. aasta kodanike küüditamist ja vangistamist. Need sündmused on kirja pandud mälu järgi.¹⁰⁴

Järgmised Nyenstede Tartu-jutustused räägivad 1560. aastate keskpaigast, Tartu vojevoodi Andrei Kurbski põgenemisest 1563. aastal, 1565. aasta küüditamistest. Järgnevad aastakümneidivahetuse sündmused. Mõndagi neist tunneme taas vaid Nyenstede vahendusel. Ükski teine kaasaegne kohalik kroonikakirjutaja ei pajata pagendatute tegevusest Venemaal, Ivan IV raamatukogu tõlkimise loost.¹⁰⁵ 1570. aastal krooniti hertsog Magnus Moskvas Liivimaa kuningaks. Tema tagasipöördumisest Liivimaale annab kaasaegsetest samuti vaid Nyenstede teada. 1571. aasta mässi ja selle järelkaja, Tartu kolmanda küüditamise kirjeldus on Nyenstedel põhjalik.¹⁰⁶

Nyenstede ise oli 1560. aastatel oma kaupmeheameti tõttu Tartust ilmselt tihti eemal. Oma kroonikakirjelduses tugineb ta suures osas kaasaegsetele, keda ka

¹⁰³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43–60; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 231–251; **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 12–21; **Timann Brakel's** Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter. Hrsg. von Theodor von Rieckhoff. // Jahresbericht der Felliner Literarischen Gesellschaft 1889. Fellin 1890. S. 88–90. Vt ka **Karl Heinrich von Busse.** Die Einnahme der Stadt Dorpat und damit verbunden Ereignisse. / Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 1. Riga 1840. S. 450–522. Tilmann Bredenbachi toomhärä Philipp Olmeni meenutustele tuginevat kirjatööd Nyenstede ei kasutanud, Kruse ja Brakeli tööde ning Nyenstede kroonika sidemetest vt ptk 3.2 ja 3.3, lk 74, 78.

¹⁰⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 58–61; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 246–251. Vrd **Friedrich Bienemann.** Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. 3. Riga 1868. Nr. 437.

¹⁰⁵ Seda Nyenstede kroonikalõiku on hilisemas ajalookirjutuses kasutatud kõige enam. Krooniku teated tsaari raamatukogust on ajaliselt viimased ja seetõttu eriti huvipakkuvad. Teema tõi 1830. aastatel käibe Tartu ülikooli ajaloo professor Walter Friedrich Clossius. **W. F. Clossius.** Die Bibliothek des Grossfürsten. S. 289–304. Alates 19. sajandi lõpust on raamatukogu lugu Vene historiograafia pärusmaa. Täni nenditakse, et raamatukogu tekke- ja kadumislugu on lõplikult lahendamata.

¹⁰⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 66–68, 70–75. Magnuse tagasisaabumisest Liivimaale vrd **T. Christiani.** Martin Kuivleha und Herzog Magnus. S. 33.

nimepidi mainib. Kurbski lahkumislooga, eriti tema ja Ivan IV kirjavahetusega oli kroonik kursis Riia kodaniku Alexander Königi vahendusel. Tsaari raamatukogust jutustasid talle Tartu kodanikud Thomas Schreffler ja Johann Wettermann. Oma aja poliitiliste seiklejate Johan Taube ja Elert Kruse kirjust Poola kuningale, kus kirjas soov linn viimasele üle anda, rääkis Dietrich Kall. 1571. aasta Tartu mässu järelkajad tuginevad taas põhiliselt suulistele allikatele.¹⁰⁷ Kõige rohkem kuulis Nyenstede Elert Kruselt. Viimase kaudu teadis ta ordumeister Fürstenbergi meelitamisest Vene võimu alla ja ordumeistri vastusest, samuti aastakümnevahetuse sündmustest.¹⁰⁸

Sellel ajal asus Nyenstede Riiga. Edaspidi ei keskenduta enam praeguse Eesti ala sündmustele, ehkki sõjakirjeldustes tulevad ka siinsed juhtumised, sealhulgas krooniku endise kodulinna Tartu sündmused jutuks.¹⁰⁹ Oma uue kodulinna Riia sündmusi kirjeldab Nyenstede alates linna üleminekust Poola võimu alla 1582. aastal. Poolakate saabumisest, nende esimestest ümberkorraldustest ning eelkõige maade ümberjagamisest – viimane oli mõisnikust Nyenstedele eriti oluline – jutustab autor osalt enese mälu, osalt kaasaegsete ürikute järgi.¹¹⁰ Samal viisil, oma isiklikest kogemustest, loetleb ta juba eespool, kroonika 13. ja 14. peatükis Riia kirikuid ja kloostreid, hoolekandeaosutusi, tsunfte ja gilde, tundes viimaste sisekorraldust. Kroonik oli kursis kohaliku õigusemõistmise korra ja linnapidustuste traditsiooniga.¹¹¹

Riia kaasaegsete sündmuste kirjeldustes oli Nyenstede ise tihti keskne tegelane. See lubabki väita, et ta kasutas taas eelkõige enese kui linnas korra eest vastutava raeliikme teadmisi ja kaasaegsete mälestusi. 1585. aastast olid tema käsutuses ka väimees David Hilcheni, tollase sündikuse ja linnasekretäri meenutused. Samal aastal alanud kalendrirahutuste kirjeldamisel oli Nyenstede põhjalik. Ta esitab kiriku ja linna võimumeeste arutelu enne ülestõusu, kirjeldab selle käiku: rahutusi linnas, korra jaluleseadmist, lepitus- ja lahendusotsinguid ning lõpuks ülestõusu juhtide karistamist. Autor nimetab oma jutustuses ligi 40 kaasaegset, kõige rohkem on nende hulgas kaaslinlasi, ka Poola ametimehi. Kindlas-

¹⁰⁷ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 67–68, 72, 74.

¹⁰⁸ Samas. Lk 68–69. Nyenstede käsutuses oli ka Kruse käsikiri, ent selles polnud autor kuigi tõene. Vt ptk 3.3, lk 78.

¹⁰⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 75 ff.

¹¹⁰ *Mehr weiss ich nicht; weiss ich eigentlich nicht.* Vt **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 82–86. Vt ptk 3.3, lk 81.

¹¹¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 24–26.

ti olid osa neist krooniku isiklikud tuttavad.¹¹² Nyenstede kirjelduse faktirohkuse ning kroonika ja päevaraamatu hea kättesaadavuse tõttu Riias on neid andmeid hiljem kasutanud kalendrirahutuste tunnuimad kirjeldajad Benjamin Bergmann (1806) ja Wolfgang Küttler (1962, 1966).¹¹³

16. sajandi viimase pooleteise kümnendi ja uue sajandi alguse Riia sündmustega toimib autor samamoodi nagu juhtumistega Liivi sõja aegses ja 1560. aastate lõpu ja 1570. aastate alguse Tartus. Ta esitab ainult need sündmused, mis on talle kasulikud; ja taas just sel viisil, nagu talle endale vaja. Ta kirjutab enese osalemisest Poola Seimil 1590. aastal ja võitlusest katoliiklaste tulemise vastu linna. Samuti kirjutab ta kodanikkonna ja rae lahkelist ning leppimisest 1604. aastal. Enese väimehe Hilcheni ja bürgermeister Nicolai Ecki tüliküsimuse esitatud interpretatsioon oli samuti krooniku huvides. Samas on tendentslikult esitatud raehärra Nikolaus Ficke kuju.¹¹⁴ Kõik need Riia kirjeldused tuginevad ilmselgelt suulistele allikatele.

Krooniku kaasaeg oli sõdaderohke, seetõttu on loomulik, et nende kirjeldused on ta kirja-töodes olulisel kohal. Liivi sõja sündmustele, välja arvatud enese kodulinnaga seotule, ei pööra Nyenstede 1570. aastate teise pooleni erilist tähelepanu. Ajavahemikul 1577–1582 tõusid kroonikakirjelduse keskpunkti Lõuna-Liivimaa sündmused. Just siis jõudsid lahingud krooniku kodukohale ohtlikult lähedale. Kõige paremini tundis Nyenstede võitlusi Võnnu ja Pihkva all. Teine krooniku särav sõjakirjeldus on 17. sajandi algusest, ajavahemikust 1600 kuni sügis 1602. Täpsemalt loeme 1601. aastal Riia all toimunust ja võitlusest 1602. aasta suvel Viljandi all. Põhjalikud on kirjeldused Poola väeülem

¹¹² 1585. a kirjeldus: *mir sagte, sandte ich, mit mir gehen, bekehrte ich, mochte ich sagen, ein Rath sandte mich, zog ich aus der Stadt etc.* **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 87–101. Vrd **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 138–151.

¹¹³ Benjamin Bergmann, Lemmit Mark ja Arved von Taube on Nyenstede kalendrirahutuste kirjelduse väärtusliku allikana esile tõstnud. Seejuures tugineb Bergmanni töö põhiliselt Nyenstede kroonikale. **Benjamin Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga in den Jahren 1585 bis 1589. / Bergmann's historische Schriften. Bd. 2. Leipzig 1806. S. 9–11; **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 242–243; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 35–36. Vt ka **Friedrich Dsirne.** Die Rigaische Kalenderstreit. Riga 1867; **Wolfgang Küttler.** Die Volksbewegung in Riga 1584–1589. // Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Bd. 6. Berlin 1962. S. 267–310; **Wolfgang Küttler.** Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Dissertation. Leipzig 1966.

¹¹⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 87 ff.; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 137 ff. Vt ka krooniku sümpaatiatest ja antipaatiatest ptk 4.3, lk 103–104.

Chodkiewiczzi võitlustest Paide ja Põltsamaa all 1604/1605. aasta talvel. Muidugi teadis Nyenstede Riia all toimunud lahinguid alates 1604. aastast, mil ta taas pärast nelja-aastast vaheaega linna teenistusse oli asumis.¹¹⁵

Lisaks lahingukirjeldustele, kus Nyenstede sarnaselt oma orduaja kirjeldusele annab teada lahingus osalejate ja surmasaanute arvu, on kroonikas kirjeldusi, mis pärinesid Poola poolel võidelnud sõjameestelt endalt. Nyenstede jutustab, kuidas poolakad end Viljandis ise kogemata õhku lasid; millised olid Poola sõjameeste omavahelised lahkkelid ja kuidas nad Riia all kaklesid; kuidas sõjavangid oma vabaduse eest võitlesid ja kuidas nad Rootsi laevalt põgenema said. Kroonika lõpuosas saavutab Nyenstede sõjakirjeldustes tõelise meisterlikkuse, ta esitab sõjaplaane ja tutvustab sõjakavalusi. Ta ei tea mitte ainult inimeste hulka, vaid tunneb ka relvastust ja teab üksikute väeüksuste suurust.¹¹⁶

Konkreetsetele isikutele, kes kroonikule toimunust rääkisid, lubavad osutada tema tekstis esinevad nimed. Suntaži sündmustega seoses nimetab ta korduvalt Poola väeülemat Liivimaal, Suntaži lossi omanikku Matthias Dembinskyt. Korra nimetab ta juba mainitud Taubet. Korduvalt mainib Nyenstede Võnnu vojevoodi Jürgen Farensbachi. Farensbach langes 1602. aastal Viljandi all. Sama sündmusega katkevad Nyenstede põhjalikumad sõjakirjeldused. Need ei ole ainsad isikud, keda Nyenstedes nimetab. Nii nagu kalendrirahutuste kirjeldused, on ka Nyenstede võitluskirjeldused nimederohked.¹¹⁷

Riia linna ja sõjasündmuste kõrval toob Nyenstede meieni teisigi kohalikke teateid. Uue sajandi alul vapustas Liivimaa lisaks sõjale ka näljahäda. Sellest, mis juhtus Liivimaal lõuna pool Tartut, esitab kroonik värvika kirjelduse. Näiteks Tartu linna kohta kirjutab ta 1602. aasta 4. märtsist, kuidas üks talupoeg praadis avalikult ära teise inimese käe. Rootsi armee sõdur rebis samas hammas-
tega liha oma paremast käest ja sõi selle ära. Samal ajal sõi üks naine ära oma lapse ja tappis iseenda. Nagu Nyenstede ütles, kasutas ta kirjelduses kaasaegsete jutustusi. Kroonika viimastel lehekülgedel Liivimaa imelikke juhtumisi loetledes nimetab Nyenstede taas neid isikuid, kellelt ta andmeid sai.¹¹⁸

Kaasaegse tava kohaselt pöördus Nyenstede põlisrahvaste ja legendide poole. On loomulik, et kauaaegse mõisaomanikuna tundis Nyenstede kohalikke tava-
sid, kindlasti oskas ta mõnevõrra ka läti keelt. Seda kinnitavad talupoegadelt pärit andmed, millele autor viitab.¹¹⁹ Ta kinnitab näiteks, et on pealt näinud pagan-

¹¹⁵ F. Nyenstädt. Livländische Chronik. S. 77–82, 106–112, 116–125.

¹¹⁶ Samas. Lk 111–112, 121–124.

¹¹⁷ Samas. Lk 77–79, 81–82, 104–107, 110. Farensbachi ja Nyenstede sidemetest vt ptk 4.1, lk 87–88.

¹¹⁸ F. Nyenstädt. Livländische Chronik. S. 112–114, 126–128.

¹¹⁹ Kirjeldus paganlikust matmiskohast on samas lk 127–128.

likku kohtumõistmist. Nyenstede kirjeldus paistab teiste kaasaegsete hulgas silma oma kirjelduse temaatilise ulatuse ja asjatundlikkusega.¹²⁰

Kohaliku vanema ajaloo esitamisel olid legendilaadsed lood Nyenstede kaasaajal suurmoeks, neid võeti üle Saksa humanistidelt ja lisati ka omalt poolt.¹²¹ Ajaloolisel traditsioonil oli trükite töde vähesuse tõttu kindlasti suurem roll kui tänapäeval. Nyenstede kirjeldab oma kodukohale lähedal asuva Jersika linnuse kindlustustöid ning lisab loo, kuidas lähenevast vaenlasest teada anti. Nimelt pidas üks mees puu otsas vahti ja andis pasuna abil signaali edasi. Igal külal oli oma pasunamees, nii teatati vaenlase saabumisest kümne või ka kahekümne miili taha.¹²² Teine jutustus, „tornikiskuja“ lugu, mis oli teada juba Henrikule, on ilmselt võetud mõnest kirjalikust allikast, ehkki jutustus oli ka suulisel traditsioonis rahvusvaheliselt tuntud.¹²³

Ka mitme vaid inimpõlvkonna taguse sündmuse puhul ei ole kirjalikke allikaid teada. Saranane on 15. sajandi lõpu sündmuse puudutav lugu saksa kaupmeeste vangipõlvest ja nende kurvast saatusest pärast Novgorodi kaubakontori sulgemist. Samuti on värvikas kirjeldus müütilisest Mahu/Viru-Nigula lahingust 1501. aastal. Nyenstede lisas mõlemale loole kaasaega või teda ennast puudutavad märged. Hansa-kaupmeeste puhul nimetab ta mälestuskivi Tallinna sadama-

¹²⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10–12. Vt ka ptk 4.4, lk 105–109.

¹²¹ Legendid humanistlikus ajalookirjutuses, eriti vanema ajaloo kirjeldamisel vt **Eduard Fueter.** Geschichte der neueren Historiographie. 3 Aufl. München und Berlin 1936. S. 183 ff.; **Dieter Mertens.** Landesgeschichte im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterlichen Wurzeln. // Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. Von Franz Brendel u. a. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 56. Stuttgart 2001. S. 25–26.

¹²² **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 20–21. Lisaks kroonikale kirjutab Nyenstede sama loo, ehkki mõnede variatsioonidega, Chyträuse kroonika servale. **K. E. Napiersky.** Zur livländischen Chroniken-Kunde. S. 421–422.

¹²³ Henrik kirjutab Holmi kindlusest, Nyenstede Söneburgist. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9. Vrd **Paul Johansen.** Die Chronik als Biographie. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. Bd. 2. H. 1. München 1953/1954. S. 17–18; **Marek Tamm.** Uus allikas Liivimaa ristiustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*’is (u 1255). // Keel ja Kirjandus. 2001. 12. Lk 883–884.

sillal ja täpsustab Tartu kaupmehe Ludwig Bursteli edasist saatust. Wolter von Plettenbergi võitluskohal teadis ta veel kaasajal seisvat üht kirikut.¹²⁴

Tänini on ebaselge, millist allikat kasutas Nyenstede ajaliselts kõige varasema sündmuse, Liivimaa avastamisloo juures. Mõned faktid võttis autor varasemate ajaloojutustajate töödest, kuid jutustust tervikuna peetakse traditsiooniliselt legendiks.¹²⁵ Kahtlema kutsuvad nimed ja kuupäevad jutustuse tekstis. Samuti kasutab kroonik Lüübeki taasasutamise aasta 1158 kõrval ka aastaarvu 1148, mida üheski meile tuntud kirjalikus allikas ei ole. Ta märkis, et sakslased kostitasid 30 paganate ülikut ning „pandi lahkumisel nende nimed kirja.“¹²⁶ Viimane väide võib viidata lepingut kinnitanud meeste arvule. Niikaua kui meil täiendavaid kirjalikke allikaid pole, peame uskuma, et Nyenstede kasutas rahvajuttu ja laskis ähmaste faktide toel enese fantaasial lennata. Elavad jutustused olid autorile meelepärased, pealegi olid loo peategelased tema ametikaaslased, kaupmehed.

¹²⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 32–33, 38; **E. Pabst.** Die Russenschlacht bei Maholm. S. 137–138. Nyenstede kirjeldus Mahu lahingust on pärvinud üllatavalt elavat tähelepanu. Otto Kienitz kirjutas sellest eraldi raamatukese (1849). Aasta hiljem kinnitas Carl Schirren Horneri kroonikat avaldades, et Nyenstede on liivimaalaste võiduka lahingu välja mõelnud. Eduard Pabst kirjutas mõni aasta hiljem, et Mahu lahing toimus hoopis 1268. aastal. Praeguseks on müütiline lahing oma aktuaalsuse kaotanud. **Otto Kienitz.** Schlachten bei Maholm und Pleskau. Riga 1849; **Christian Bomhower.** Eynne Schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren. Hrsg. und eläutert von Carl Schirren. // Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. 8. Reval 1861. S. 232; **E. Pabst.** Die Russenschlacht bei Maholm; vrd ka **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 229; Franz Nyenstede. // Latviešu konversācijas vārdnīca. 15. d. Riga 1937. Sl. 28 922–28 925.

¹²⁵ Alates Gotthard Tobias Tielemannist (1837) on ajalooürijad ajuti viidanud siiski ka võimalusele, et Nyenstede käsutuses oli mõni senitundmata ürik või muu ajalooallikas. **E. Pabst.** Die Anfänge. Bd. 3. H. 3. S. 252–259; **A. v. Taube.** Der Untergang livländischen Selbständigkeit. S. 36; **G. T. Tielemann.** Vorrede. S. VIII. Vrd ka **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 242; **Sulev Vahtre.** Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanduse ajalugu. I. Toimetanud Aarne Vinkel. Tallinn 1965. Lk 100; ?. **?????.** ?????? ?? ?????????????? ? ??????. C??, 44.

¹²⁶ F. Nyenstädt. Livländische Chronik. S. 14–18. Läti Henriku 16. sajandi versiooni järgi pidi sama arv ülikuid andma oma pojad kaasa Saksamaale. Vt Heinrich von Lettland. Livländische Chronik. Heinrici Chronicon Livoniae. Bearb. von Leonid Arbusow jun. und Albert Bauer. Hannover 1955. IV: 4, V: 1. Liivimaa avastamisest vanemas riimkroonikas vrd **????? ? ?????? ? ????????.** ??? ?????????? ??? ? ?????????? ?????????? ?????????? / ?????-???????????? ??????????????. ?????? ?????????? ??????. XV. ? ? ??? 2002. ??. 29–41.

Suulist traditsiooni ei ole põhjust alahinnata. Need kirjeldused, eelkõige Liivimaa avastamisluгу, põliselanike- ja geograafilised kirjeldused võeti järgmiste põlvkondade poolt kiiresti kasutusele.¹²⁷ Tänapäevasele pilgule kahtlasevõitu vanema ajaloo humanistlikule traditsioonile tuginevad teated varjutasid ka Nyenstede kaasaja jutustusi. Nyenstede oli siinkohal adekvaatsem kui senised hinnangud lubavad arvata. See tõsiasi sunnib ka tema varasema ajaloo teadetesse tõsisemalt suhtuma.

3. 2. TRÜKITUD ALLIKAD

Nyenstedele olid tema jõukuse ja huvi toel kättesaadavad kõik Saksamaal kaasajal trükitud tööd, nii Liivimaal kirjutatud kui ka emamaal koostatud. Eriti kergeks tegid raamatute hankimise 1588. aastal Nyenstede väimehe David Hilcheni poolt Riias asutatud Liivimaa esimene raamatupood ja taas ellu kutsutud raamatukogu.¹²⁸ Samas raskendas Nyenstedel kirjalike allikate kasutamist maapagu, kus ta vähemalt ühe osa oma kroonikast kirja pani. Veelgi olulisem oli krooniku kasin keeleoskus: saksa ja vene keele kõrval ei osanud ta oma aja õpetatud keelt, ladina keelt.¹²⁹

Just Nyenstede kaasajal tõusis trükitud ajalooallikate hulk aukartustärataval määral, tavaks oli eelkäijate töid ümber kirjutada. Teame, et need läksid kohe aktiivsesse käibesse. Seetõttu peame arvestama, et Nyenstede võis vaatamata lühikesele ajalisele distantstile oma andmed saada juba vahelüli kaudu. Et Nyenstedet huvitas eelkõige Liivimaa, on meil alustuseks põhjust vaadelda kõiki kroonika eessõna kirjapanemise ajaks ilmunud selleteemalisi kohalikke kirjatöid. Kindlasti ei suuda me tuvastada kõiki käsitlusi, mida Nyenstede tundis. Nagu allpool näeme, võis Nyenstede üht või teist trükitööd küll teada, aga ei tarvitsenud seda kasutada. Selle põhjuseks olid muuhulgas ka autorite erinevad antipaatiad ja sümpaatiad.

Ajaliselt esimesed kohalikud ajalootööd olid ladinakeelsed ning Nyenstedele seetõttu arusaamatud: 1551. aastal trükiti Königsbergis Thomas Horneri ordukroonika ja 1564. aastal ilmus Kölnis Tilmann Bredenbachi “Uus ja mälestusväärne lugu”. Samal põhjusel ei saanud Nyenstede kasutada suurt osa Riia trükikoja tollastest väljaannetest.¹³⁰

¹²⁷ Vt 2. ptk viide 40.

¹²⁸ **Arend Buchholtz**. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga 1890. S. 15; **H. v. Ramm-Helmsing**. David Hilchen. S. 160, 167.

¹²⁹ **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 129; vt ka **L. Mark**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 243.

¹³⁰ Riia trükikoja tegevusest ja trükistest Nyenstede eluajal vt **A. Buchholtz**. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga. S. 15–74.

1578. aastal ilmus Russowi Liivimaa kroonika esmatrükk.¹³¹ See kaasaja aja-lookirjutust kõige enam mõjutanud kohalik kirjatöö oli Nyenstedele muidugi hästi teada, kuigi see talle ei meeldinud. Nyenstede astus ise konkreetse sammu, ta kutsus endist Tartu stiftifoogti, kaasajal Poola alamat Elert Kruset üles kirjutama Russowile vastulauset.¹³²

Kahe Liivimaa kroonika pealkirjad ja sissejuhatuse esimesed laused, aga ka kogu töö ülesehitus üldse on ühesugused: mõlemad algavad märkustega Liivimaa geograafiast, loetletakse linnu ja losse ning kõneldakse maa avastamisloost. Juba oma kroonika teises peatükis kasutab Nyenstede Russowi Liivimaa linnade ja kindluste nimekirja. Ka Russowi toodud Liivimaa avastamislegendiga on Nyenstede tuttav. Esimeste piiskoppide valitsemisaegade kirjeldustes on kahes töös sarnasusi, ent ka mitte kokkulangevaid osi, mis viitab 13. sajandi esimeste aastakümnete sündmuste kirjeldamisel teisele algallikale Russowi kõrval.¹³³

Mõõgavendade ordu ja hiljem Liivimaa ordumeistrite valitsemisaegade kirjeldamisel – välja arvatud 1330. aastad – oli Nyenstede põhiallikaks Russowi töö. Seda järgib ta kuni ordumeister Plettenbergi valitsemisaja kirjelduseni. Osaliselt on Russowi tekst jälgitav lausa sõna-sõnalt. Mõnel puhul võttis ta Russowi teksti kokku või esitas enda poolt suvaliselt valitud üksikteateid.¹³⁴ Nyenstede ei olnud kuigi täpne allikate kasutaja. Meile täna tuntud Nyenstede tekstis esineb ümberkirjutusvigu, seda eriti arvude puhul. Üheaastaseid erinevusi on aastaarvude märkimisel.¹³⁵ Ei saa välistada, et ka siin on ebatäpsusi lisanud arakirjade ümberkirjutamise käigus.

Liivimaa keskaja tutvustamisel ei olnud Nyenstede nii järjekindel kui Russow. Kogu tekst ei ole esitatud ordumeistrite valitsemisaegade kaupa ning jutustuses on pikad ajalised lüngad. See kinnitab, et Nyenstede kasutas vaid

¹³¹ **Balthasar Rüssow.** *Chronica der Prouintz Lyfflandt / darinne vormeldet werdt: Wo datsu[e]luige Landt ersten gefunden / vnde thom Christendome gebracht ys: ... Anno M.D.LXXVIII.*

¹³² **Elert Kruse's** *Wahrhafftiger Gegenbericht.* S. 1. Russowi kroonikast Nyenstede allikana vt **G. v Rauch.** *Stadt und Bistum Dorpat.* S. 599; **G. T. Tieleman.** *Vorrede.* S. VIII; ? . ????? . ????? ? ? ????????????? ? ????? . C?? . 42–43.

¹³³ **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik.* S. 11–12, 19–21; **B. Rüssow.** *Chronica* (1578). Bl. 1a–8a; **B. Rüssow.** *Chronica* (1584). 1a–8b. Nooremast kõrgmeistri kroonikast kui Nyenstede kroonika allikast vt ptk 3.3, lk 79.

¹³⁴ **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik.* S. 22–24, 27–32, 36–37; **B. Rüssow.** *Chronica* (1578). Bl. 8b–10a, 12b–13a; **B. Rüssow.** *Chronica* (1584). Bl. 8b–14a, 15a–22a.

¹³⁵ Vt **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik.* S. 22–23; **B. Rüssow.** *Chronica* (1584). Bl. 6b–7a.

neid Russowi kroonika osasid, mis talle huvi pakkusid. Keskaeg tervikuna Nyenstedet eriti ei huvitanud. Kui Russowi huvi keskmes olid Tallinna sündmused, siis Nyenstedel Tartus ja hiljem Riias sel ajal toimunu. Kahe kroonika võrdlemine näitab, et Nyenstede kasutas Russowi teksti kuni 1570. aastate teise poole kirjeldusteni. Mõlemad kirjutasid ka 1570. aastate lõpu sündmustest, näiteks Dünaburgi ja Võnnu all toimunust, kuid need kirjeldused on erinevad.¹³⁶ See lubab kinnitada, et Nyenstede kasutas enamasti just Russowi kroonika esimest trükki. Vajadusel tegi Nyenstede lisamärkusi 1584. aasta kolmanda väljaande alusel, ehkki see ei olnud autorile vastuvõetav juba üheselt Rootsi-meelse hoiaku pärast.

Liivi sõja kirjeldamisel toimus Nyenstede Russowi tekstiga samamoodi nagu orduaja tutvustamise puhul: ta kirjutas Russowi pealt sõna-sõnalt maha või esitas kokkuvõtte viimase kirjapandust.¹³⁷ Ka sõja kirjeldust ei võtnud ta üle täismahus: Nyenstede jättis põhjendusega välja osa 1560. aastate teise poole ja 1570. aastate alguse sündmusi. Rootslaste võitlused Liivimaal talle huvi ei pakkunud.¹³⁸

Nende kaasaegsete sündmuste kirjeldamisel, mida Nyenstede ise hästi tundis, võttis ta Russowilt jutustuse raami ja tegi enese mälu ning kaasaegsete jutustuste järgi täiendusi. Sellist tööviisi näeme nii sõjaeelsete rahusobituste, Terpigorre visiidi kui ka hertsog Magnuse Venemaale suundumise ja 1571. aasta Tartu mässu kirjeldustes.¹³⁹ Vaatamata sellele, et Nyenstede ise elas samal ajal Tartus, kirjeldas ta Russowi järgi, osalt lausa sõna-sõnalt Tallinna kodaniku Wilhelm Wifferlingi rahavargust ja 1559. aasta sündmusi linna all. Tallinna kroonika järgi nimetab Nyenstede kodanike tagasisaabumist 1560. ja 1570. vahetusel suu-

¹³⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 77–78; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 113a–114a.

¹³⁷ Russowi kroonika ümberkirjutus: **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 60–63, 65, 70, 75; **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 24a–32b; 34b–35a, 42b–43a, 46–47a. Kokkuvõttes Russowi kroonika tekstist: **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 49–50, 61, 63–66, 70–71, 75–76; **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 54–55, 58–71, 81 ff.

¹³⁸ Oleksime hinnangus ülekohtused, kui ei märgiks, et kaasaegsete sõdade kirjeldustes esitab Nyenstede üksikuid pisifakte, mis näitavad tema Russowist paremat kursisolekut kohalike oludega. Nt Riia vägede osa võitluses Narva all 1558. a kevadel, 1558. aastal Moskvast Riiga tagasi saadetud Tartu maksu saatus, Nõo kaugus Tartust. Vt **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 49, 59–60.

¹³⁹ Samas. Lk 43–49, 70, 71–75; **B. Rüssow.** Chronica (1578), Bl. 62b–64a; 119a–119b, 137b–138a; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 37a–37b, 70a, 78b–79b.

reks õnnetuseks.¹⁴⁰ Tartus toimunu oli Nyenstedele nii oluline, et ta ei jätnud koolulinna tähtsamaid sündmusi oma jutustuses vahele ka siis, kui ta neid ise hästi ei teadnudki. Kaubareiside tõttu oli ta olnud tihti Tartust eemal.¹⁴¹

Ehkki kolmandik Nyenstede kroonikast on mitte kõige õnnestunud ja täielikum ümberjutustus Russowi tööst, ei ole kaks meest oma hinnangutes ühel meelel. Nende suhtumine aadlisse, talupoegadesse, Tartu linna ja piiskoppi ning Elert Krusesse on lausa vastandlik.¹⁴² Nyenstede on vajaduse korral jõudnud samade faktide põhjal teistsuguse järelduseni või pakkunud teistmoodi lõpplahendusi.¹⁴³ Selline tööviis ei olnud tema ajal erandlik.

Raevukalt Vene-vaenuliku autori Timann Brakeli moraliseeriv värsivormis jutustus “Kristlik jutustus moskoviitide tohutust hävitustööst” oli Nyenstedele tuttav, ehkki fakte oli sellest emotsionaalsest tööst vähe üle võtta. Siiski ajendas ilmselt just Brakeli tekst Nyenstedet kirjeldama põlisrahvaste kombeid, Narva kaubandusolusid ja kiitma pastor Johann Wettermanni.¹⁴⁴

1590. aastal ilmus Rostockis Kuramaa hertsogi nõuniku Salomon Henningi Kuramaa kroonika. Teame, et Nyenstede oli selle tööga tuttav, ta oli ise seotud Henningi kroonika keelustamisega Riias.¹⁴⁵ Arvestades Nyenstede Poola-orientatsiooni ning vajadust Riia kalendrirahutuste järel kinnitada oma sümpaatiat linna valitsejale, ei ole põhjust kahe töö otsest sarnasust otsida. Seda kinnitab ka tekstide võrdlus. Ühtede ja samade kaasaegsete sündmuste kirjeldamisel – Henningi kroonika puudutab ainult ajavahemikku 1554–1590 – kasutasid mõlemad tihti Russowi kroonikat või toetusid oma kaasaegsetele.¹⁴⁶ Lisaks keskendusid autorid erinevatele teemadele. Nyenstedele ei pakkunud suuremat huvi ei ordu ega uus hertsogkond, Henningut ei puudutanud Tartu ega Riia linn. Küll

¹⁴⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 59–60, 71; **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 71a–71b, 119a–119b; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 35a–35b, 59b.

¹⁴¹ Vt 1. ptk, lk 46–47.

¹⁴² Vt ptk 4.3, lk 96–104.

¹⁴³ Nyenstede järgi lubas Vene väeülem Šuiski 1558. a suvel Tallinnale soodsaid alistumistingimusi, Russowi järgi esitas väeülem ultimaatumi. 1561. a talurahva ülestõusu puhul oli Russow talupoegade suhtes leplikum kui Nyenstede. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 59, 63–64; **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 68b, 79b–80a; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 46a, 49b.

¹⁴⁴ **Timann Brakel's** Christlich Gespräch. S. 38 ff.; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 5, 9–12, 34, 38, 67–68.

¹⁴⁵ **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 24–25; **Theodor Schiemann.** Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Mitau 1874. S. 14–15.

¹⁴⁶ **T. Schiemann.** Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 23 ff.

tundis Nyenstede David Chyträuse eessõna Henningu kroonikale. Just sealt võttis ta üle kroonikas kajastuvad humanistlikud põhiteesid.¹⁴⁷

Henningiga sarnane oli Nyenstede kirjutamisviis ja allikakasutus, ehkki siin näeme ka tolle aja autorite üldisi ühisjooni. Mõlemad tarvitavad ladinakeelseid sõnu ja lauseid ning iseloomustavad ülivõrdes kohalikke saksa võitlejaid. Tava kohaselt pööravad mõlemad tähelepanu neile sündmustele, mida nad ise paremini tundsid. Kui nad kaasaegseid juhtumisi piisavalt hästi ei teadnud, otsisid mõlemad tuge Russowilt. Autorid viitavad otsesõnu viimasele, soovitades selle tööst järele vaadata, kui kellelgi on rohkem huvi.¹⁴⁸ Mõnel korral mainivad nad, milliseid kirjalikke allikaid nad on kasutanud, ürikute kattesaadavuse korral on autorid meeleldi neile tuginenud.

Nii nagu Henningi töö, keelati 1590. aastatel Riias ka Kuramaa hertsogi endise alama Laurentius Mülleri mitme maa kaasaja sündmuste võrdlus.¹⁴⁹ Muidugi teadis Nyenstede ka seda tol ajal kõige enam trükitud tööd.¹⁵⁰ Kahe autori sise poliitilised seisukohad olid üldjoontes sarnased: nad kaitsesid aadli ja Riia linna privileege. Samas ei olnud Müller ja Nyenstede ühte meelt kalendrirahutuste ning Poola ning Rootsi võimu osas. Müller oli esimeses ülestõusnute poolel, talle sümpatiseeris pigem luterlik Rootsi. Just need küsimused olid Mülleri töö keelustamise põhjuseks Riias.¹⁵¹ Küll olid Nyenstede ja Mülleri teemad sarnased. Mõlemad kirjutasid 1580. aastate Riias: linna alistumisest, rüütelkonna kaebusest Poola kuningale ja kalendrirahutustest.¹⁵² Selle kõige kohta oli Nyenstedel endal piisavalt teadmisi ning hea toongi ei lubanud keelatud töö poole pöörduda.

Muidugi tundis Nyenstede Saksa humanistide tööde saksakeelseid variante. Lisaks töö- ja mõtteviisile said Liivimaa autorid sealt eeskju, mida ja kuidas

¹⁴⁷ **David Chytraeus.** Den Durchleuchigen, Hochgeborenen Fürsten und Herrn, Herrn Friedrich ... Herzogen in Liifland. / **Salomon Henning.** Lifflandische und Churlendische Chronik. Hrsg. von Theodor Kallmeyer. Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1853. S. 198–207.

¹⁴⁸ Vrd **T. Schiemann.** Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. S. 11–14, 22–32.

¹⁴⁹ **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 24–25.

¹⁵⁰ Arndt omistas Nyenstedele parandused Mülleri kroonika serval, vt 2. ptk, lk 50.

¹⁵¹ **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 24–25.

¹⁵² **Laurentius Müller.** Septentrionalische Historien Oder Warhafft Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten so sich von anno 1576 bis 1593 augentragen. Buch 1–2. Amberg 1595. S. 27–31, 40–54, 103 ff.; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 82–83, 85–86, 87–101.

kirjeldada. Põlisrahvaste tavade tutvustamine, kohanimede seletamine ning maarahvakeelsete lausete esitamine viitab otse Saksa humanistidele.¹⁵³ Autori enese sõnul langevad tema teated põlisrahvastest kokku ühe Preisi kroonikaga. See viitab ilmselt Caspar Schützi tööle (1592).¹⁵⁴ Idee kirjutada põlisrahvaste keeltest sai Nyenstede Krantzi „Wandaliast“. Samast on pärit osa Liivimaa avastamislegendist. Paganlike kommete, riietuse ja söögi, ka liivimaalaste õllelem-buse teemad viitavad Münsterile. Kahele viimanimetatud autorile tuginevad lood muistsetest kaubalinnadest Vinetast ja Julianast. Sigismund von Hebersteinile viitavad eelkõige teated Venemaa-kaubandusest ja Põhja mere-teest.¹⁵⁵ Chyträuse „Saxonia“ uuema variandi kasutamist kinnitab kroonik ise.¹⁵⁶

Nyenstedele oli Riias kindlasti kättesaadav ka kaasaegne kirjavahetus, samuti lendlehest ajalehe eelkäija *Neue Zeitungen*. Nii nagu teisedki sellel ajal, kirjutas ka tema nendest võõrastest maadest, millega tema kodukoht oli hetkel seotud, sõdadest ning imeasjadest.¹⁵⁷ Nii näiteks kirjutab Nyenstede 16. sajandi viimas-

¹⁵³ Vrd **P. Johansen**. Baltasar Rüssow. S. 203–213. Talupoegadest Nyenstede kroonikas vt ptk 4.4, lk 105–109.

¹⁵⁴ Caspar Schützi kroonika on siin viidatud David Chyträuse poolt täiendatud kroonika-variandi alusel. **Caspar Schütz**. *Historia rerum prussicarum, warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen* (beteiligt von David Chyträus). Leipzig 1599. S. 2a–3a; **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 10. Vt ka **K. E. Napiersky**. *Zur livländischen Chroniken-Kunde*. S. 420

¹⁵⁵ **Sigismund von Herberstein**. *Das alte Russland*. In Anlehnung an die älteste deutsche Ausgabe aus dem lateinischen übertragen von Wolfram von den Steinen. Mit einem Nachwort von Walter Latsch. Zürich 1984. S. 155–162, 285–293; **Albertus Krantz**. *Wandalia oder: Beschreibung wendischer Geschicht: darinen der Wenden eigentlicher Ursprung, mancherley Völcker und vielfaltige Verwandlungen sampt dero vollbrachten grossmechtigen Thaten und was sie entweder vor Reiche angerichtet oder auch zerstöret .../ erstlich vom Authore in Latein verfertigt: Nun aber ... in hochdeutsch transferiret und übers durch Stephanum Macropum*. Lübeck 1600. B. II, Cap. 19, 20; B. III, Cap. 10; B. VI, Cap. 9; B. VIII, Cap. 28. Sebastian Münsterit on siinkohal viidatud Eduard Pabsti poolt avaldatud 1598. aastani ulatuva versiooni järgi. **Eduard Pabst**. *Beiträge zur Kunde der Ostseeprovinzen in alten Zeiten*. // *Das Inland*. 1841. Nr 28. 441–446; Nr 29. 457–460; Nr 30. 473–477. Vrd **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 9 ff. Vt ka **P. Johansen**. **Balthasar Rüssow**. S. 204–209.

¹⁵⁶ *Aus der Nyen Chroniken des Dr. Davidus Getreus*. Vt **K. E. Napiersky**. *Zur livländischen Chroniken-Kunde*. S. 420, 423. Vrd **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 12, 14–18. Chyträuse osa Nyenstede allikana vt ka **Sulev Vahre**. *Ajalookirjutus Vana-Liivimaa*. Varauusaegne Balti ajalookirjutus II (17. sajand ja 18. sajandi I pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis. Lk 4.

¹⁵⁷ **Emil Weller**. *Die ersten deutschen Zeitungen mit Bibliographie (1505–1599)*. Hildensheim, New York 1971. S. 1–3.

te aastakümnete ja uue sajandi alguse Poolast. Oma aja tava kohaselt huvitavad teda uued valitsejad ja suuremad sõjasündmused. Ta teadis 1570.–1580. aastate vahetuse sündmusi, lahinguid Polotski ja Velikije Luki all ning sõja lõpu käiku. Ta kirjutas tulevase Rootsi kuninga hertsog Karli ja Poola ning Rootsi valitseja Zygmunt III omavahelisest võitlusest, Vale-Dimitrist ja Boriss Godunovist, ungarlaste ülestõusust, Poola riigimees Jan Zamoisky surmast ning türklaste pöördumisest Poola kuninga poole.¹⁵⁸ Sajandialguse näljahäda kirjeldamisel sai kroonik just lendlehest eeskju.¹⁵⁹

3. 3. KÄSIKIRJAD JA DOKUMENDID

Nyenstede kroonikale kõige lähem käsikiri on tema enese päevaraamat – *Handbuch*, mis kirjeldab sündmusi ajavahemikust 1571–1605. Autor ise kinnitas, et tahtis selles kirja panna oma juhtumised linnakodanikuna.¹⁶⁰ Muidugi kasutas Nyenstede päevaraamatu teksti oma kroonika kirjutamisel. See aitas tal rohkem kui kolme viimase aastakümne sündmuste kirjeldamisel mälu värskendada ja tagas kronoloogilise täpsuse. Päevaraamatul oli eriti suur osa kalendrirahtuste kirjeldamisel, samast pärinevad üksikud faktid nii varasema kui ka hilisema perioodi kirjelduses. Nyenstede on oma päevaraamatule tuginenud 1577. aastast ja ajavahemikust 1605–1607 jutustades.¹⁶¹ Varasemas ajalookirjanduses on levinud seisukoht, et päevaraamatud on ausad, iseenele lugemiseks mõeldud tekstid, kroonikad aga adresseeritud laiemale publikule. Nyenstede puhul oli viimases üllatavalt suur osa autori enda tegude kiitmisel, ja eriti selle aja kohta, kui ta linnateenistusest eemale jäetuna rehabiliteerimist otsis.¹⁶²

¹⁵⁸ Emil Welleri loetelu ulatub 1599. aastani. Vrd **E. Weller**. Die ersten deutschen Zeitungen. Nr. 473, 484, 493, 533, 534, 540, 560, 561; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 80–82, 104–105, 117–118.

¹⁵⁹ Vrd **Friedrich Engelken**. Neue Zeitung. Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar nur allen im Fürstenthumb Semgallen ... zugetragen. / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. S. 657–664; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33.

¹⁶⁰ **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 131. Vt ka 2. ptk, lk 49–50.

¹⁶¹ Samas. Lk 135, 137–157, 163; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 78–79, 87–101.

¹⁶² Kroonik kurdab oma raske saatuse üle, kuid sellest, miks ta rae tegevusest kõrvale jäi, vaikib ta nii päevaraamatus kui ka kroonikas. See lubab kinnitada, et ka päevaraamat oli mõeldud laiemale lugejaskonnale. **F. Nyenstädt**. Handbuch. S. 161. (Pean vajalikuks siinkohal märkida, et päevaraamatu trükivariandis järgneb leheküljele 152 lehekülg 157, kuid teksti puudu ei ole). Vt ka **B. Bergmann**. Die Kalenderunruhen in Riga. S. 9–10; **L. Mark**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 245.

Teine käsikirjaline töö, mida kroonik kindlasti kasutas, on Elert Kruse vastu-
lause Russowi kroonikale. Seda lubab väita juba Kruse pühendus: “Kõrgestiaus-
tatud härra Franz Nyenstedele, Riia raehärrale, minu kõrgestiaustatud isandale
ja heale sõbrale.”¹⁶³

Kruse töö kasutamise tegi lihtsaks asjaolu, et kahe autori seisukohad sõprade
ja vaenlaste suhtes olid sarnased. Kruse kirjatöö põhiülesandeks oli pareerida
Russowi süüdistusi Kruse enese, Tartu piiskopi ja linnakodanike vastu.
Nyenstede omakorda suhtus Krusesse soosivalt.¹⁶⁴ Oma väidete tõestamiseks
keskendus Kruse kaasaegsetele sündmustele, eelkõige Tartu maksule ning 1558.
ja 1571. aasta juhtumistele. 1558. aasta sündmuste kirjelduses on kahe autori
töös märkimisväärseid sarnasusi. Mõlemad teavad, kes annetasid raha Tartu
maksu jaoks ning kirjeldavad ka seda, mis rahast edasi sai. Samuti kirjutavad
mõlemad linna pöördumisest ordumeistri poole, kellelt loodeti abi. Nii Kruse
kui ka Nyenstede nimetavad, et 1558. aasta kevadel suri linnas rohkesti inimesi;
nad kirjeldavad Tartu piiramise algust ning Vene väeülemä Peeter Šuiski luba-
dusi linnale.¹⁶⁵

Tartu mässule eelnenud sündmuste esitamisel on Kruse ise rohkedõnaline. Ta
püüab igati eitada enese osa selle ettevalmistamisel. Nyenstede märgib Kruse
järgi läbirääkimisi Kuramaa hertsogi ja Magnusega. Osa kirjeldusi on
Nyenstede peaaegu sõna-sõnalt Kruse tööst maha kirjutatud. Ka mässu järelka-
jade kirjeldamisel jälgib Nyenstede osaliselt viimast.¹⁶⁶ Eeltoodu kinnitab, et
Kruse kaasajakirjeldus on Russowi kõrval teine Nyenstedet oluliselt mõjutanud
kirjatöö. Ettevaatlik peab olema Kruse suulisi ja kirjalikke teateid eristades.¹⁶⁷

¹⁶³ *Dem Ehrnuesten Wolweisen Herrn Franz Neustedt, Rathsverwandten der Stadt Riga, meinem grossgünstigen Herrn und gutten freundt. Elert Kruse's Wahrhaftiger Gegenbericht.* S. 1–2. Kruse kirjatöö väljaandja August Buchholz omistas Nyenstedele parandused selle käsikirja serval. Vt 2. ptk, lk 50–51. Vrd **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 263.

¹⁶⁴ Täpsemalt vt ptk 4.3, lk 96 jj.

¹⁶⁵ Ilmselt oli teade, mis Kruse järgi oli ordumeistrile saadetud pärast Vastseliina lange-
mist, seesama, millest värvikalt jutustab Nyenstede. Ordumeistri eitava vastuse esita-
vad mõlemad autorid enesele sobival viisil: Kruse teeb ordumeistrile ränki ettehei-
teid, Nyenstede toob ära ordumeistri kahetseva, ent eitava vastuse. **Elert Kruse's**
Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 8–9, 14–26; **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik.* S.
49–51, 59; **E. Pabst.** *Der russische Krieg.* S. 233–239; 249–250.

¹⁶⁶ **Elert Kruse's** *Wahrhaftiger Gegenbericht.* S. 35–36; **F. Nyenstädt.** *Livländische*
Chronik. S. 69–74.

¹⁶⁷ Vrd ptk 3.1, lk 64–66.

Nagu juba nimetasime, kuulus Nyenstedele ka üks noorema kõrgmeistrikroonika ärakiri, mille ta lasi 1592. aastal enese jaoks ühest 15. sajandi keskpaigast pärinevast ärakirjast ümber kirjutada.¹⁶⁸ Viimane oli kaasajal kõige levinum vanem kirjatöö. Nyenstede kroonikateksti varasema osa viited “mõnedele kirjutistele” ja samas toodud teated langevad ordukroonika tekstiga kokku. Sealt luges Nyenstede Liivimaa avastamisloost ning teadis esimeste piiskoppide Meinhardi, Bartholdi ja Albrechti ajast, samuti esimestest ordumeistritest kuni 13. sajandi lõpuni. Ka Leedu kuninga Mindaugase võitlused, 1330. aasta vaenutegevus Riias ja ordumeister Eberhard von Monheimi hilisem sõjategevus on esitatud suures osas selle kroonika järgi.¹⁶⁹ Nyenstede kõrgmeistrikroonika variandi Liivimaad puudutav osa lõppes nende sündmustega ja ka Nyenstede kroonikas järgneb siin ajaline lünk kuni ordumeister Wolter von Plettenbergi valitsemisajani.

Nyenstede kaasajal tunti mitmeid vanemate kohalike kroonikate ärakirju. Seetõttu võis Nyenstede ilma vahelülita kasutada ka nooremat või vanemat riimkroonikat ja Henriku tööd.¹⁷⁰ Et Nyenstede sai vajalikud teated kõrgmeistrikroonikast ja Russowi kroonikast kätte, ei olnud tal enamaks vajadust. Pealegi võis varasematest kroonikatest pärit teateid teiste kaasaegsete töödest leida kergemgi ning Nyenstede esmane huvi oli seotud siiski tema kaasajaga, mitte aga minevi-

¹⁶⁸ **L. Arbusow.** Die handschriftliche Überlieferung. XV. S. 253; **K. E. Napiersky.** Zur livländischen Chroniken-Kunde. S. 419–425. Napiersky andis 1853. aastal uuesti välja varem Antonius Matthäuse avaldatud (1783) kroonikavariandi Liivimaad puudutava osa. Kroonikateksti taasavaldamisel võrdles ta seda Nyenstede käes olnud ärakirjaga. Sama trükki on kasutanud ka siinkirjutaja: Der Auszug aus der (Deutsch-Ordens-) Chronik, soweit sie Livland betrifft, mit untergesetzten Varianten. Hrsg. von Carl Eduard Napiersky. / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 1. Riga 1853. S. 843–902 (edaspidi: Jüngere Hochmeisterchronik). Vrd **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 14. Noorema kõrgmeistrikroonika kasutamisest Nyenstede poolt vt ka **Wilhelm Christian Friebe.** Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- und Kurlands. Bd. 1. Riga 1791. Vorbericht. Nr. 16; **K. E. Napiersky.** Fortgesetzte Abhandlung. S. 12–13; **K. E. Napiersky.** Zur livländischen Chroniken-Kunde. S. 419–425.

¹⁶⁹ Jüngere Hochmeisterchronik. Cap. CXCIV–CCCXIV, CXXVII–CLI; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 14–24, 27–32, 35–37. Vrdl **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 32b–34b; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 14a–15a

¹⁷⁰ Gadebusch peab Henriku kroonikat Nyenstede allikaks vt **F. K. Gadebusch.** Abhandlung. S. 86–87. Arbusow ja Mark lükkavad selle seisukoha ümber: **L. Arbusow.** Die handschriftliche Überlieferung. XV. S. 253, 321; **L. Mark.** Eesti vanema historiograafia ajalugu. Lk 242.

kuga.¹⁷¹ Üks põgus viide lubab oletada, et kõik Nyenstede kasutada olnud kohalikud ajaloojutustused pole meile teada. Autor nimetab Lambertus Kemmerlingi kirjatööd, kust ta sai teateid 1550. aastate Narva sündmustest.¹⁷² Teame, et Kemmerling oli sel ajal Narva raekirjutaja, ent tema jutustust me ei tunne.

Nyenstede kaasajal pöördui võimalusel meeleldi ürikute poole. Need sobisid tõetsingutel, mida autorid ise nii rõhutasid, ajalooallikaks kõige paremini.¹⁷³ Ürikute kasutamise üle lubab kõige täpsemini otsustada kroonikateksti esitamise viis – ürikuid kirjutati tihti lihtsalt ümber – ja teksti täpsus. Nyenstede kroonikast leiame kümnekonna dokumendi jäljed. Tema kasutatud ürikud käsitlevad eelkõige aega, mil ta oli Riias kõrges linnaametis ja dokumendid olid talle hästi kättesaadavad.¹⁷⁴ Riia rae juures leidis ta kindlasti ka varasemaid kirjutisi. Kroonika vormistamise ajal piiras ürikute kasutamist pagendus, Nyenstede sai kasutada ainult neid dokumente, millest ta oli varem koopiad teinud.

Mahukaim ürik, mille Nyenstede oma kroonikas esitab, on Tartu linna ja piiskopi alistumistingimused Vene vägedele 1558. aasta juunis. Ta loetleb 34 linna soovi ja 12 piiskopi tahtmist. Vastav ürik ei ole säilinud.¹⁷⁵ Tartu perioodist oli Nyenstede käsutuses tõenäoliselt ka Vene väeülemä Šuiski kiri Tallinna linnale.

¹⁷¹ Nyenstede kindlalt teadaolevatest allikatest kasutas noorema kõrgmeistikroonika autor vanemat riimkroonikat, Russow tundis omakorda nii kõrgmeistikroonikat kui ka riimkroonikaid.

¹⁷² Lambertus Kemmerling – Narva raekirjutaja 1550–1552. **Arnold Süvalep**. Narva ajalugu. 1. kd. Toimetanud Arnold Soom. Narva 1936. Lk 264. Samuti ei ole teada, millist tööd pidas Nyenstede silmas Nürnbergi käsitsi kirjutatud kroonika all. Vt 3. ptk, lk 59.

¹⁷³ Vrd **Paul Joachimsen**. *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*. Th. 1. // Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hrsg. von Walter Goetz. H. 6. Leipzig und Berlin 1910. S. 116–122. Tõetsingutest kaasajal vt ka 4. ptk, lk 84–85.

¹⁷⁴ Nyenstede muretses oma päevaraamatus linnakantselei saatuse pärast. 1598. aastal võeti vastu linna kantseleikorraldus, selle initsiaatoriks oli krooniku väimees David Hilchen. **F. Nyenstädt**. *Handbuch*. S. 158, 160; **H. v. Ramm-Helmsing**. David Hilchen. S. 160, 179–181.

¹⁷⁵ Alistumistingimustest teame Nyenstede kõrval veel teist loetelu. Elert Kruse esitab oma kirjas Riia peapiiskopile 14 punkti. Kiri on dateeritud 5. augustiga ning ilmselt arvestab juba kujunenud olukorda. Punktide vähene arv ja üldsõnalisus võrreldes Nyenstedega viitab enese mälu, mitte üriku kasutamisele. Bericht des Dörptschen Stiftovgts Eilert Kruse an den Erzbischof Wilhelm in Riga, über die Uebergabe der Stadt Dörpt, vom 5. Aug. 1558. / **K. v. Busse**. Die Einnahme der Stadt Dorpat. S. 478–479; **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 54–56; **E. Pabst**. Der russische Krieg. S. 244. Eesti Ajalooarhiivis on 19. sajandi ärakirjana säilinud 6. septembril 1558 Ivan IV kinnitatud privileegid. EAA. 995-2-20.

Selles tegi väetlem ettepaneku linn Vene võimu alla anda. Kirja sisu langeb üldjoontes kokku Stockholmi arhiivis säilinud ürikuga.¹⁷⁶

Riia linna privileegidest kirjutab Nyenstede kroonikas kahel korral. 13. peatükis tutvustab ta Modena Wilhelmi poolt Riia linnale antud õigusi. Ta tundis linnapiire, piiskopi, linna ja kodanike vastastikuseid õigusi ja kohustusi. Vastav ürik oli Nyenstede kaasajal kindlasti olemas Riia rae juures.¹⁷⁷ Linna alistumisega Poolale 1582. aastal kaasnenu muudatusi Riias tutvustab autor lühidalt, tehes seda ilmselt Stefan Batory antud õiguskirja järgi. Samas annab ta põhjalikult teada Lõuna-Liivimaa linnuste edasisest saatusest ja ökonoomiate moodustamisest. Ta teatab, kes sai poolakatele maad tagasi, kes mitte. 1582. aastast näeme kroonikas veel ühe kirja ümberkirjutust: Liivimaa rüütelkonna pöördumist Poola kuninga poole.¹⁷⁸ Põhjalikkus ja esituse ülesehitus kinnitavad, et Nyenstede käsutuses olid 1589. aastast pärit süüdistused kalendrirahutuste ühele juhile Martin Giesele.¹⁷⁹ Samuti pidid kroonikule olema kirjalikult kättesaadavad Suure Gildi 1604. aastal Riia raele esitatud süüdistused.¹⁸⁰ Autor ise oli veel pagenduses ning asjade käiguga nii täpselt kursis olla ei saanud.

Eeltoodu kinnitab, et Nyenstede pöördus ürikute poole eelkõige kaasaegsetes, kohaliku ülemkihi privileege puudutavates küsimustes. Ta kasutas neid, mis tema kroonika tooniga kõige paremini sobisid ning rõhus taas endale sümpaatsetele teemadele: Riia ja Tartu sündmused ning kaubandus. Ise viitas kroonik ürikute kasutamisele vaid kahel korral, mõlemal puhul vanema Venemaa kaubanduse käsitlemisel. Ta nimetab Novgorodi kaubakontori väga vanu skraasid, kus räägitakse Vene- ja Liivimaa kaubandussuhetest. Selle järgi olnud lepingu rikumise eest trahv 5 liivi naela vaha. Arvepidamist liivi vahakaalu järgi nimetatakse tõepoolest ühes vanemas säilinud, tõenäoliselt 13. sajandi algusest pärine-

¹⁷⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 59; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 248–249; **C. Schirren.** Quellen. Bd. 2. Nr. 278.

¹⁷⁷ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 24–26; Urkunden zur ältesten Geschichte Rigas. Nr. 9–15. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. IV. Riga und Leipzig 1844. S. CXLIV–CXLVII.

¹⁷⁸ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 82–85; **E. Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Nr. 7332–7334. Vrd **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 2–4.

¹⁷⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 98–99; **E. Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Nr. 2567.

¹⁸⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 114–115; **E. Winkelmann.** Bibliotheca Livoniae historica. Nr. 7396, 7397, 7398. Vrd **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 304–305.

vas skraas.¹⁸¹ Teist korda viitab Nyenstede kaubakirjadele Visby ja Novgorodi vahelisest kaubateest kirjutades. Ka nendest oli skraades juttu.¹⁸² Me ei tea, kus Nyenstede skraasid luges, võimalik, et oma kaubareisidel Novgorodi. Teame, et Nyenstede hea tuttav Kruse uuris Tartu maksu küsimuses selguse saamiseks vanu ürikuid.¹⁸³ Jääb vaid oletuseks, et ta kasutas selleks Nyenstede abi.

Kõik loetletud dokumendid on saksakeelsed. Ootamatult leiame kroonika-tekstist väite, mida sellisel kujul ei ole üheski kaasaegses saksa allikas. Vene leetopissid ja Nyenstede nimetavad 1565. aasta Tartu kodanike küüditamise sihtkohtadeks Vladimiri, Kostromad, Nižni Novgorodi ja Uglitšit.¹⁸⁴ Siinkohal võib olla tegemist ka suulise allikaga, kuid väide on väga täpne. Teame, et leetopisside koostamise aluseks olid kohalike vojevoodide aruanded tsaarile. Võime oletada, et Nyenstede head sidemed Tartu Vene võimumeestega tegid need ürikud talle kättesaadavaks. Tihedatest kontaktidest saksa kaupmeeste ja kohalike võimuesindajate vahel kirjutab Nyenstede ise, seda küll Narva näitel.¹⁸⁵

Võime kinnitada, et Nyenstede töötas samamoodi kui teisedki kroonikud tollal. Ta kasutas oma mälu ja kaasaegsete jutustusi, tundis paljusid Saksamaal ja meie aladel kirjutatud saksakeelseid ajalootoid. Sugugi kõiki neist ei pidanud ta vajalikuks kasutada. Võimalust mööda, eelkõige kaasaja osas, pöördus ta ürikute poole. Allikaid kasutas Nyenstede oma aja kombe koheselt nii, nagu talle sobis – kui vaja, vaikis neist, kui vaja, esitas neid pikalt ja rohkeseõnaliselt, kui vaja, tegi võõrastest faktidest oma järeldusi. Kaasaegsetest sündmustest, millega ta isiklikult kokku ei puutunud, ta üldiselt ei kirjutanud. Kui ta mõnda sündmust teadis, siis otsis ta oma teadmistele lisa nii suulistest kui kirjalikest allikatest. Nyenstede oli üsna osav allikatega manipuleerija. Täpsus pole tema voorus.

¹⁸¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10; **Wolfgang Schlüter.** Die Nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom XIII. Bis XVII. Jahrhundert. Dorpat 1911. I, II, 2; vt ka IV, 96; V, 98. Vrd **Wolfgang Schlüter.** Die Nowgoroder Schra in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13. bis 17. Jahrhundert. Sonderdruck. Riga 1910. S. 18–19.

¹⁸² **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 13; **W. Schlüter.** Die Nowgoroder Schra in sieben Fassungen. I, II, III, 1–9. Vrd **W. Schlüter.** Die Nowgoroder Schra in ihrer geschichtlichen Entwicklung. S. 18.

¹⁸³ **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 9.

¹⁸⁴ Ehkki Nyenstede tundis küüditatuid, kes Tartusse tagasi jõudsid, osutab nelja sihtkohta esitamine suurele täpsusele. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 67; ? ?????????? ?????????? ?????????? ?????????? ??????????. T. 29. ? ????? 1965. C?? 346.

¹⁸⁵ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 34.

4. PEATÜKK. NYENSTEDE IDEAALNE LIIVIMAA

Franz Nyenstede kuulus 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi alguse uut tüüpi ajaloojutustajate hulka. Nii nagu keskajal, kirjutasid ka 16. sajandi keskel ja teisel poolel tavaliselt ajalugu, eriti just pikemaid töid, õpetatud mehed. Ka Nyenstede ajal olid need siinmail tihtipeale ametilt notarid, hariduselt juristid, kes olid õpinud ülikoolis või jesuiitide kolleegiumis, aga Nyenstedel kõrget kooliharidust ei olnud.¹⁸⁶ Samamoodi pole ilmselt kõrgharidust omandanud ning sealt kaudu ajalookirjutamise pisikut saanud tema kaasaegnegi, Poola alade suurmaaomanik, endine Riia peapiiskopi nõunik Heinrich von Tiesenhausen.¹⁸⁷ Kunagise Riia peapiiskopi alama Bartholomäus Grefenthali eluloost teame liiga vähe, et midagi väita.¹⁸⁸ Kõik kolm tahtsid kirja panna Liivimaa täispikkuses ajalugu, alustasid saksa ajaloo algusest ning jõudsid välja Vana-Liivimaa lõpuaastateni või oma kaasaega.

Erandlik pole seegi, et Liivimaa ajalugu koostama ning siinsete sakslaste privileege asus kaitsma mees, kes polnud siin sündinud. Liivimaalastest kroonikud olid tollal vähemuses.¹⁸⁹ Nyenstedega samal ajal tulid Saksamaalt Liivimaale suuroonikud Salomon Henning ja Johann Renner, ilmselt mõnevõrra hiljem ka Moritz Brandis. Nad olid toona küll verinoorest Nyenstedest veidi vanemad, kahe- ja kolmekümneaastased. Ümberasumine polnud ebatavaline, tuldi õnne otsima. Tollane Liivimaa oli Saksamaal tuntud kui rikas paik. Nyenstedet sidusid Liivimaaga veel ka peresidemed. Krooniku elusajandi alul andis võitluses venelastega Liivimaa eest oma elu tema vanaonu Arendt Wolkenhaar.¹⁹⁰

¹⁸⁶ **Katri Raik.** Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 5–26.

¹⁸⁷ Heinrich von Tiesenhausen. / **Johannes Friedrich Recke und Karl Eduard Napiersky.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Bd. 4. Mitau 1832. S. 372–373. Moritz Brandise hariduskäigu kohta ei ole täpsemaid andmeid, kuid Sulev Vahtre peab tema haritust kroonikateskti järgi vägagi kõrgeks. **Sulev Vahtre.** Ajalookirjutus Vana-Liivimaal. Varauusaegne Balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis. Lk 47.

¹⁸⁸ **Friedrich Georg von Bunge.** Vorrede. / Bartholomäus Grefenthal. Chronicon Livoniae. Liefländische Chronica. Hrsg. von Fr. G. von Bunge. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 5. Riga und Leipzig 1847. S. V–VI.

¹⁸⁹ 16. sajandi teise poole kroonikutest olid siin sündinud ainult Timann Brakel, Elert Kruse ja Balthasar Russow.

¹⁹⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 39. Vt ka 1. ptk, lk 46.

Pöördelised sündmused, head eeskujud, aga ka Riia eelnimetatud võimalused: raamatukogu, raamatupood ja trükikoda ning lähikondsed ärgitasid Nyenstedet. Kõrgeltharitud väimehe, õigusteaduste doktori David Hilcheni kaudu oli Nyenstede kogunisti seotud tollase Saksa ajalookirjutuse suurkuju Rostocki ülikooli professori David Chyträusega. Viimane oli Hilcheniga tihedas kirjavahetuses. Sellest on ajendatud Chyträuse „Saxonia“ parandused: 1593. aastal ilmunud ladinakeelses variandis oli ta kalendrirahutuste ülestõusnute poolel, 1599. aastal ilmunud saksakeelses kroonikas aga Hilcheni ja Nyenstede poolel. Viimast kiitis Chyträus tarkuse, tasakaaalukuse ja vankumatu iseloomu pärast.¹⁹¹ Kindlasti aitas kaasa juba eelnimetatud populaarsus Riias.¹⁹²

16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse kohalikus ajalookirjutuses hakkas üha suuremat rolli mängima ajalookirjutaja positsioon, tema lähikond, ka tema lähedus võimule. Nyenstede positsioon oli ehk võrreldav Kuramaa hertsogi nõuniku Salomon Henningu omaga, kelle kaasajakirjeldus trükiti kohe.¹⁹³ Varasemal ajal olid saksa kroonikad tavaliselt koostatud võimukandjate tellimusel. Nüüd asuti kirjutama ka enese initsiatiivil, iseenesestmõistetavalt sooviga töö trükis avaldada.¹⁹⁴

Nyenstede ei tahtnud enam koostada kroonikat kui pelgalt seostatud jutustust, vaid kirjutada ajalooülevaadet, pidades ise oma tööd Liivimaa ajalooks. Seegi oli tolele ajale iseloomulik. Tollased ajaloojutustajad andsid oma töödes suuri lubadusi, eelkõige lubati kirja panna tõde, tõeline ajalugu. Sellele viitavad juba

¹⁹¹ **David Chyträus.** Saxonia ab a Chr. 1500 usque ad a. 1599. Leipzig 1599. S. 805 p. Vrd **J. G. Arndt.** Der Liefländischen Chronik. II Theil. S. 2. Hilcheni ja Chyträuse sidemetest vt **David Chyträus.** Schreiben des David Chyträus an den Magistrat zu Riga bei Übersendung eines verbesserten Chronikon, mitgeteilt von Adelung. / Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hrsg. von L. Büchler und C. G. Dümge. Bd. 2. Frankfurt 1820. S. 395–396; **B. Bergmann.** Die Kalenderunruhen in Riga. S. 14–23; **H. v Ramm-Helmsing.** David Hilchen. S. 145–146.

¹⁹² Vt 1. ptk viide 49–50.

¹⁹³ **Salomon Henning.** Liffländische Churländische Chronica. Rostock 1590.

¹⁹⁴ Vrd **František Graus.** Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. // Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. von Hans Patzen. Vorträge und Forschungen. 32. Konstanz 1987. S. 11 ff. Nyenstede kaasaegsetest peetakse tellimustööks ainult Moritz Brandise kroonikat. **S. Vahtr.** Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 47.

kroonikate pealkirjadki.¹⁹⁵ Õige, tõese ajaloo otsingud olid kogu tollase saksa ajalookirjutuse püüdluseks, vastandati end Itaalia humanismile, otsiti oma, saksa minevikku. Ajalookirjutuse roll Saksa alal tõusis ning just tol ajal hakkas ajaloo kirjutamine aegapidi kujunema eraldi tegevusalaks.¹⁹⁶ Nii nagu tänapäevalgi, oli ajalugu ka tollastel murranguaegadel populaarne.

4. 1. LIIVIMAA AJALOO KOOSTAMISE MOTIIVID

Liivimaa täispikkuses ajaloo kirjutamist põhjendab Nyenstede oma kroonika eessõnas. Ta ütleb, et kirjutab “vanuigi paos olles” ja vaba aega kasutades maast, mida pole “mul põhjust ... mitte vähemaks kui oma isamaaks pidada”. Autor kinnitab, et ajalugu on õpetlik järeltulevatele põlvedele ja rõhutab, et ei pea end ajaloolaseks ning jutustab eelkõige viimasest viiekümnest aastast, mil ta ise Liivimaal elanud. Ta lisas selle aja iseloomustamiseks: “olen läbi elanud rohkesti muudatusi ja raskeid aegu.”¹⁹⁷ Nyenstede enese põhjendustest – vaba aeg, elukogemus, pöördelised sündmused, ajaloohuvi, usk minevikuteadmiste kasulikkusse ja patriotism – on kolm viimast humanismile ja 16. sajandi teisele poolele iseloomulikud.¹⁹⁸

Nyenstede oli oma tööd sisse juhatades otsekohene: ta teadis, et kroonika ei meeldi kõigile. Ju pidas ta silmas analoogiat Russowi kroonikaga: viimane teki-

¹⁹⁵ Brandise kroonika pealkiri: *Lieffländische Geschichte, oder: Wahrhafft und ordentliche Verzeichniss ...*; Lohmülleri töö pealkiri algab sõnadega „Warhaftig Histori“; Mülleri kroonika tiitel kõlab „... Oder Wahrhafft Beschreibung ...“; Renneri kroonika algab „Warhaftiger und gruntlicher bericht“; Tiesenhauseni pealkirjas sisaldub „Gewiss und wahrhafft Beschreibung“. Vt ka **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 25.

¹⁹⁶ **Notker Hammerstein**. *Geschichte als Arsenal. Geschichtsschreibung im Umfeld deutscher Humanisten. / Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Hrsg. von August Buck, Tibor Klaniczay und S. Katalin Németh. Budapest 1989. S. 25–27; **Notker Hammerstein**. *Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus*. Hrsg. von Franz Brendle, Dieter Martens u. a. // *Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*. Bd. 56. Stuttgart 2001. S. 33–47.

¹⁹⁷ **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 3–4.

¹⁹⁸ Vrd **Susanne Rau**. *Stadthistoriographie und Erinnerungskultur in Hamburg, Köln und Breslau*. // *Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*. Hrsg. von Franz Brendel u. a. *Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*. Bd. 56. Stuttgart 2001. S. 227–257.

tas elavat vastukaja, ka Nyenstede ise aitas selle tekkele aktiivselt kaasa.¹⁹⁹ Nyenstede kuulus koos Poola ja Rootsi aadlike ning nende alade suurmaaomanike Elert Kruse, Tönnis Maydelli ja Heinrich von Tiesenhauseniga Russowi vastaste hulka. Samu seisukohti esitas sajandivahetusel Rootsi aladel Moritz Brandis. Barthalomäus Grefenthal astus välja endiste Riia peapiiskonna alamate kaitseks. Paarkümmend aastat pärast kroonika valmimist ei olnud Russowi töö oma mõju kaotanud. Kohalik ajalookirjutus oli oma tõusulainel.²⁰⁰

Russow kritiseeris aadlit ja kirjutas talupoegade elu-olust, need küsimused kuulusid tolle aja ajalookirjutuse sõlmküsimuste hulka. Aadel ja maaomanikud pidid vastukaaluks oma huviseid kaitsma.²⁰¹ Nyenstedel polnud küll kõrget tiitlit, aga maavaldused siiski. Tema pani Russowi seisukohtade kummutamisel suuri ootusi Krusele, kes 1580. aastate lõpul suri.²⁰² Võimalik, et just sõbra surm, mis võttis lootuse, et keegi Nyenstede sobiva ajaloo tema asemel kirja paneb, innustas meest sulge haarama.

Sakslaste ajalooliste õiguste tõestamine Eesti- ja Liivimaal oli toona kohalike sakslaste ühishuvi, sest neid ohustasid mittedakslastest võõramaalased, kardeti maade äravõtmist ja positsioonilangust ühiskonnas. Endiste privileegide säilitamine oli võtmeküsimus. Eesõiguste tõestamiseks kasutati ilusat jutustust või ürikuid.²⁰³ Nyenstede valis esimese võimaluse ja alustas sarnaselt paljudele teis-

¹⁹⁹ Nyenstede kutsus Elert Kruse sõnul teda nii kirjalikult kui ka suuliselt üles Russowile vastulauset koostama. **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 1–2.

²⁰⁰ Paul Johansen väidab koguni, et Nyenstede ainsaks sooviks oli kirjutada Russowist paremat tööd. **P. Johansen.** Die Legende. S. 62. Endise orduametniku Johann Renneri kroonika valmis enne 1583. ja 1584. a vahetust. Aadliku Heinrich von Tiesenhauseni kroonika oli lõpetatud 1587. aastaks. Tema vastulause Russowi kroonikale valmis pärast viimase esmatrüki ilmumist. Kuramaa hertsogi nõunik Salomon Henning koostas oma kaasajakirjelduse ajavahemikus 1588–1589. Endise Riia peapiiskopi alama Barthalomäus Grefenthali ajalootöö sai valmis sajandilõpul, pärast aastat 1592. Eestimaa rüütelkonna sekretäri Moritz Brandise kirjutis valmis 1600. aasta paiku. Viljandi praost Dionysius Fabricius kirjutas oma kroonika 17. sajandi esimesel kümnendil.

²⁰¹ Vrd **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 250–260; **S. Vahtre.** Varauusaegne balti ajalookirjutus. I. Lk 50.

²⁰² Elert Kruse suri pärast 1587. aastat. Elert Kruse. / **Johannes Friedrich Recke und Karl Eduard Napiersky.** Allgemeine Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Bd. 2. Mitau 1829. S. 566.

²⁰³ Ürikuid kasutasid Grefenthal ja Moritz Brandis, esimene Poola, teine Rootsi aladel. Grefenthal kirjutas Riia peapiiskopi endiste vasallide hüvanguks, teine seisis hea Eestimaa rüütelkonna käekäigu eest. Henning kaitses oma kahes töös, millest üks on dokumendikogumik, Kuramaa huve. Vrd ?. ??????. ?????? ?? ?????????????? ? ??????. C??, 33–34.

tele kaasaegsetele ja varasematele ajaloojutustajatele Liivimaa vanemast ajaloost, sakslaste kuulsusrikastest tegudest, millele ta ise kroonika eessõnas lubas vähem tähelepanu pöörata.²⁰⁴

Sajandivahetuseks pidid ajalookirjutajad siiski valima uute võimude vahel, Saksamaa oli siinsetest sündmustest täiesti eemale jäänud. Sõjakannatuste ja võimuvahetusega kaasnesid usu ja valitsemisviisi muutused. Et just kaasaegsed sündmused sundisid kohalikku ülemkihti uusi pooli valima, olid Liivi sõja aegsed ja järgsed sündmused oluliseks jututeemaks. Vana-Liivimaa sõltumatuse eest peetud võitlustest tekkis sajandivahetuseks ajaline distants. Oli sobiv aeg tagasivaateks, sõja järelmõjud olid kõigile hästi näha ja tunda. Neis oludes oli Nyenstedel, millest kirjutada. Ta elas isiklikult kaasa kolmele liivimaalastele raskele võimuvahetusele. Nyenstede nägi Liivi sõja eelmängu ja esimest katastroofi – Tartu langemist. Ta sattus Liivimaa jagamisel elama sakslastele kõige võõrama, Vene võimu alla. Nii nagu mitmed teisedki lahkus ta Vene aladelt ja suundus vabalinna Riiga, kus ta sai enne Poola vallutust iseseisvust nautida veel kümme aastat. Kroonika viimased leheküljed on eelmäng krooniku elu neljandale vapustusele – Riia üleminekule Rootsi võimu alla (1621).

Nyenstede esindas neis ebakindlates oludes üht kindlat ja üsna väikest huvigrupi: Riia kodanikkonna ladvikut, kes olid samal ajal maavaldajad. Ühelt poolt soosis neid Poola võim, teisalt elasid nad pidevas hirmus tuleviku ees, oma majandusliku kindlustatuse pärast.²⁰⁵ Sama mure oli krooniku lähedasel sõbral Krusel ja Nyenstede väimehel Hilchenil, kohaliku maaõiguse projekti koostajal. Kõik nad pooldasid Poola võimu ja said oma eelistuse eest väärilise tasu.²⁰⁶ Tollane ajalookirjutus oli uutest võimudest otseselt sõltuv.

Nyenstede puhul ei saa kõrvale jätta isiklikku ja perekondlikku motiivi. Kroonika eessõna kirjapanemise ajal oli Nyenstede olukord väga keeruline. Ta oli juba neljandat aastat segaduste tõttu väimees Hilcheni ümber linnateenistusest kõrvaldatud ning pidi võitlema enese rehabiliteerimise eest. Hilchen ise lahkus Riia, oli Poola kuninga teenistuses, saavutas 1609. aastal enese õigeks-mõistmise, kuid Riiga enam tagasi ei pöördunudki. Nyenstede kroonikakirjeldu-

²⁰⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 3–4.

²⁰⁵ Vrd **A. v. Taube.** Der Untergang des livländischen Selbständigkeit. S. 35; ?. ??????. ?????? ?? ?????????????? ??????. C???. 42–43.

²⁰⁶ Kuningas Zygmunt III annetas Nyenstede väimehele Hilchenile 1591. aastal aadlitiitli, Nyenstede sai aga maavaldusi. **H. v. Ramm-Helmsing.** David Hilchen. S. 188. Vt ka 1. ptk, lk 48.

sed kinnitavad, et kaks meest ei kaotanud ka neil segastel aegadel sidet.²⁰⁷ Kaas-aegsete sündmuste kirjeldamine võimaldas Nyenstedel ennast ja Hilchenit heas valguses näidata, kujutades end ühel ja samal ajal nii võitlejana Riia linna privileegide säilitamise eest kui ka tõestades enese lojaalsust Poola võimudele. Samas ei unustanud ta isiklikke vaenlasi võimalikult halvast küljest näitamata.²⁰⁸

Eeltoodu lubab kinnitada, et Nyenstede ei kavatsenud oma kroonikat vaid perekonnavaraks jätta. Vaatamata tagasihoidlikkusele kroonika eessõnas oli autor üsna pretensioonikas. Seda kinnitab kasvõi Saksa maailmakroonikatele sarnane viide ajaloo algusele ja antiikautoritele. Bürgermeister teadis, mida tähendab kirjatöö mõju.²⁰⁹ Krooniku silma ees olnud suuremale lugejate hulgale viitab ka kroonika pealkiri ja pöördumine lugejate poole.²¹⁰ Küll puudub jutustusel tavapärase pühendus, mis kirjutati tavaliselt kõrgemalseisvale isikule, kes aitas trükiloo saamisel.²¹¹ Nyenstede võis enese rehabiliteerimise järel arvestada avaldamisvõimalusega Riias.

Trükiloo andis Riiale kuningas Zygmunt III, raamatute avaldamine toimus rae eestkoste all, ametis oli eraldi “trükihärra”.²¹² Kroonikatekst lubab arvata, et Poola võimudelt oleks Nyenstede trükiloo saanud. Trükikoda oli Riias kroonika eessõna kirjapanemise hetkeks juba paar aastakümnet tegutsenud, ühtegi Liivimaa ajaloo ülevaadet seal ilmunud ei olnud.²¹³ Samal ajal püüdesid kõik oma ajaloo poole. Vastandina Tallinna linnale, Riia peapiiskopi alamatele ja kohalikule aadlile – autoriteks Balthasar Russow ja Bartholomäus Grefenthal – Riia ülikonnal oma ajalugu veel polnud. Linna rae oma ajalugu oleks tollastesse oludesse hästi sobinud. Saksa alal kirjutati linnakroonikaid tihti vastuolude järel linnas, üheks oluliseks teemaks olid just usuvastuolud. Kaasajajutustuste abil – Nyenstede ise on üks tuntumaid Riia kalendrirahutuste kirjeldajaid – püü-

²⁰⁷ Sajandi esimestel aastatel sõdis Hilchen koos Farensbachiga. Viimane oli Nyenstede lemmikkangelane neil aastatel. David Hilchen. / **Johannes Friedrich Recke und Karl Eduard Napiersky**. Allgemeine Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Bd. 2. Mitau 1829. S. 298–299. Vrd ptk 3.1, lk 67–68.

²⁰⁸ Vt täpsemalt ptk 4.3, lk 102.

²⁰⁹ Nyenstede ja Hilchen olid osalised raele ebasoodsate Henningu ja Mülleri kroonikate keelamises. **A. Buchholtz**. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga. S. 19. Vt ka ptk 3.2, lk 74–75.

²¹⁰ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 3–4.

²¹¹ Vrd pühendusega eessõna rolli Saksa humanistlikus ajalookirjutuses. **Karl Schlotzenloher**. Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts. // Reformationsgeschichtliche Studien und Texte. H. 76/77. Münster 1953. S. 175–177.

²¹² **H. v. Ramm-Helmsing**. David Hilchen. S. 167. Nyenstede enda osalemisest trükiloo taotlemisel vt **A. Buchholtz**. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga. S. 18–19.

²¹³ **A. Buchholtz**. Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga. S. 53–56.

ti segadustes korda luua ja linna usulist ning poliitilist suunda sõnastada.²¹⁴ Jääb vaid üle veelkord kinnitada arvamust, et soliidne iga ei võimaldanud Nyenstedel seda kavatsust teoks teha.

4. 2. LIIVIMAA AVASTAMISLUGU

Kroonika eessõnas annab Nyenstede muu hulgas teada, et tema töö sisuks on see, “kuidas sakslased kõigepealt meritsi Liivimaale jõudsid, siin kanda kinnitasid, kohalikud paganarahvad alistasid, nad ristiisku vastu võtma sundisid ning ristisid, ilmaliku õiguse ja korra kehtestasid, mitmeidki raskeid heitlusi nende rahvastega läbi tegema ja rohkesti verd valama pidid. Nüüd on nad peaaegu nelisada aastat selle maa peremehed olnud.”²¹⁵

Nii esitas autor lugejale viis argumenti, miks just tema kaasmaalastel sakslastel on sel maal ülimad õigused: esiteks tõid sakslased kaasa õige usu, teiseks kohtumõistmise ning kolmandaks valitsemissüsteemi. Neljandaks valasid nad selle maa eest verd ja viiendaks: nad on sel maal juba kaua elanud. Selline sõnastus on andnud Läti ajaloolasele Janis Zutisele alust väita, et Nyenstede on kultuurtreegerluse, sakslaste kultuurikandja teooria esmasõnastaja Liivimaal.²¹⁶ Zutis oli 1949. aastal muidugi mõjutatud sõjajärgsetest meeleoludest ja lähtus klassipositsioonist. Kuid just see on tema seisukoha teinud liialt haavatavaks.²¹⁷

²¹⁴ **S. Rau.** Stadthistoriographie und Erinnerungskultur. S. 254–256.

²¹⁵ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 4.

²¹⁶ **?. ??????. ?????? ?? ?????????????? ??????.** C??, 43–44; Franz Nyenstädt. / Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 5. kd. Tallinn 1973. Lk 477; Franz Nyenstädt. / Eesti Entsüklopeedia. 7. kd. Tallinn 1994. Lk 23. Vrd **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 239; **E. Pabst.** Die Anfänge. Bd. 3. H. 3. S. 262–263.

²¹⁷ **Ivar Leimus.** Franz Nyenstede – humanist ja *Kulturträger*? [Oponeering Katri Raigi magistritööle Franz Nyenstede Liivimaa ajaloost]. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 177–179. Traditsiooniliselt peetakse teooria sõnastamise ajaks 18. sajandi teist poolt ning õitseajaks Saksa keisririiki ja natsionaalsotsialistlikku Saksa-maad. Siiski seob Heinz von zur Mühlen kohaliku saksa rahvusliku tõusu just Vana-Liivimaa allakäiguga, tuues esile uutes oludes võitlust saksa keele ja õigussüsteemi eest ning rõhutades sakslaste ajaloolisi õigusi Eesti- ja Liivimaal. **Heinz von zur Mühlen.** Das Ende der livländischen Selbständigkeit. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561). / Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin 1994. S. 170; **Wolfgang Wippermann.** Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Orden in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik. / Publikationen zur Geschichte der Deutsch-Polnischen Beziehungen. Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 24. Berlin 1979. S. 19 ff.

Meid huvitav aeg, 16. sajandi teine pool oli sakslaste oma ajaloo, saksa ajaloo otsingute esimene kõrghetk.²¹⁸

Samal ajal otsis Liivi- ja Eestimaa senine ülemkiht, kes koosnes peamiselt sakslastest, õigustusi oma majanduslikule ja sotsiaalse ülemvõimule. Oma ideid arendati ajalugu kirjutades, viimane sai aina hoogu juurde. Samal ajal pandi paika siinse saksa identiteedi nurgakivi. Viimane oli seotud pigem humanismile omase kohaliku patriotismi kui rahvustundega. Liivimaast sai Blivland, *Jäämamaa*. Liivimaa kuulus tollases ettekujutuses selgelt Saksamaa juurde, oli üks selle osa.²¹⁹

Nyenstede kaasajal, humanismi ja usuvõitluse võidukäigu ajal, olid saksa ajalookirjutuses moes pärimisllood, otsiti maade ja rahvaste päritolu. Tollastele jutustustele, ka Nyenstede omale andsid hoogu kaasaegsed maadeavastused, Ameerika avastamise kõrval ka Põhja meretee leidmine. Geograafia oli populaarne.²²⁰ Just saksa rahva uhkuse edendamiseks, oma, saksa ajaloo loomiseks hakati kirjutama üksikute Saksamaa osade ja Saksa kultuuriruumi kuuluvate maade ajalugu, maailmaajalugude tähtsus hakkas taanduma.²²¹ Uutele kroonika-

²¹⁸ **Paul Joachimsen**. Der Humanismus und die Entwicklung des deutschen Geistes. / Gesammelte Aufsätze. Beiträge zu Renaissance, Humanismus und Reformation, zur Historiographie und zum deutschen Staatsgedanken. Ausgewählt und eingeleitet von Notker Hammerstein. Aalen 1970. S. 325–386; **Ulrich Muhlack**. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung: die Vorgeschichte des Historismus. München 1991. S. 44–66.

²¹⁹ *Blivland* on Balthasar Russowi ilus sõnamäng. Vt **B. Rüssow**. Chronica (1584) Bl. 2b; **D. Fabricius**. Kurzer Abriss. S. 72. Kohalikest aladest Saksamaa osa ja kolooniana vt **P. Johansen**. Chronik als Biographie. S. 18 ff.; **E. Pabst**. Die Anfänge. Bd. 3. H. 3. S. 262–264; **Robert Stupperich**. Melancthon und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg. // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. 103. Neue Folge 64. 1955. S. 278–281. Vrd **Georg von Rauch**. Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (16./17. Jh.) (1940). / Georg von Rauch. Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover-Döhren 1980. S. 147–195; **Reinhard Wittram**. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland. München 1954. S. 11–72.

²²⁰ Põhja meretee avastamise kohta vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 33. Ameerika avastamisloo mõjust Nyenstede Liivimaa avastamisloole vt **I. Leimus**. Franz Nyenstede. Lk 178; **P. Johansen**. Die Legende. S. 45; **?**. ??????. ?????? ?? ?????????????? ??????. C?? 44. Geograafia populaarsusest Nyenstede kaasajal vt **E. Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. S. 291–293; **L. Arbusow**. Zur Würdigung. S. 30 ff.

²²¹ **E. Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. S. 181 ff.; **N. Hammerstein**. Universitäten und Landeschronistik. S. 37–38, 46–47; **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 24–25; **D. Mertens**. Landesgeschichte im Zeitalter des Humanismus. S. 19–31.

tele oli maailmaajalugude Piiblist võetud avajutustuste asemele vaja uut lugu. See pidi rääkima sakslastest ja meeldima Saksamaa lugejale. Seetõttu ei ole üllatav, et Liivimaa avastamisloo tõid ringlusse Saksa humanistid Krantz, Melanchton ja tema koolkond. Wittenbergis lisati Liivimaa avastamisluгу ka Henriku kroonika käsikirja.²²²

Sakslaste jaoks algas Liivi- ja Eestimaa ajalugu muidugi nende enda ajaloo ajal maal. See sobis üldise humanistliku ettekujutusega, kus ühe maa ajalugu algas selle ristiusustamisest. Kohalik esiajalugu, paganate ajalugu ei saanud sakslastest või poolakatest ajalookirjutajatele huvi pakkuda. Juba vallutajate esimesed põlvkonnad tõid käibe teate Liivimaa avastamisest. Vanema riimkroonika autor ütleb otsesõnu, et kuulis neist sündmustest kaasaegsete käest. Seega on algusest peale tegemist suulisele allikale tugineva looga, kus ilul on tähtis roll. Esimesed ajaloojutustajad lõid ka kangelaskuju, hea piiskop Meinhardi.²²³ Vanadele eeskujudele ning Saksa humanistidele tuginedes alustasid Nyenstede kaasaegsed oma kroonikaid just sakslaste saabumisega Liivimaale.²²⁴ Mõnel puhul viidati ka Põhjamaade muistsetele vallutustele meie aladel.²²⁵ Eriti suurejooneliseks muutusid Liivimaa avastamislood sajandivahetuseks, mil valmis ka Nyenstede kroonika. Seega ei olnud viimane oma avastamislooga sugugi originaalne.

²²² **A. Krantz.** Wandalia. B. VI, Cap. 9; **P. Johansen.** Die Legende. S. 42–68. Vrd **E. Fueter.** Geschichte der neueren Historiographie. S. 192–194.

²²³ **Heinrich von Lettland.** Livländische Chronik. I: 2; Livländische Reimchronik. Mit Anmerkungen, Namensverzeichnis und Glossar. Hrsg. von Leo Meyer. Paderborn 1876. Nachdruck Hildesheim 1963. 220–243. Vrd **Robert Bartlett.** Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn 2001. Lk 147–150; **M. Tamm.** Uus allikas. Lk 882–883.

²²⁴ **Moritz Brandis.** Chronik oder älteste Geschichte nebst den ältesten Ritter- oder Lehn-Rechten. Hrsg. von Julius Albert Paucker. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 3. Riga und Leipzig 1840. S. 44–47; **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 74–76; Heinrich von Tiesenhauseni kroonika vt **Leonid Arbusow.** Beilagen zur Geschichte des Codex Oxenstierna Hannoveranus. // Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. Latvijas Universitātes Raksti. XVI. 1927. S. 178–179. Vrd Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen 1876. S. 16–19; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 3a–3b. **Bartholomäus Grefenthal.** Chronicon Livoniae. Liefländische Chronica. Dorinnen ein Verzeichnis aller Bischöffe vndt Ertzbischöffe zur Riga, sowohl der Teuzscen Meister... Hrsg. von Fr. G. von Bunge. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 5. Riga und Leipzig 1847. S. 1.

²²⁵ Renner ja Brandis alustasid Saxo Grammaticuse eeskujul müütilise Skandinaavia kuninga Haddingu võitlustega. Vt Johann Renner's Livländische Historien. S. 9; **M. Brandis.** Chronik oder älteste Geschichte. S. 18–43.

Nyenstede järgi olid esimesed sakslased, kes Liivimaale jõudsid, Jumala poolt juhusliku tormi läbi randa kantud Bremeni kaupmehed.²²⁶ Rõhutame siinkohal – üldise arusaamise järgi oli Liivimaale jõudmine Jumala tahe. Tavapäraselt kirjeldasid Nyenstede kaasaegsed esimese kohtumise kompromissitult või veelgi kompromissitumat võitlust, mille initsiaatoriks olid muidugi paganad. Nyenstede koos Tiesenhauseni ja Fabriciusega olid ainsad, kes noorema kõrgmeistikroonika eeskujul ei lasknud verel voolata. Nende järgi lõppesid esimesed kokkupuuted põliselanikega lepingu sõlmimisega.²²⁷ Kokkulepe, „tulijate“ ja põlisrahva hea läbisaamine sobis tollasele maailmavaatele kõige paremini. Humanism oli kilbile tõstnud üldinimlikud väärtused.

Nyenstede jätkas siit jutustusega rahumeelsest, lausa sõbralikust vastastikusest kostitamisest ja teineteise kauplemisviisi tundmaõppimisest. Kaupmehena loetles Nyenstede kummagi poole kaubaartikleid ja lisas, et maksevahendina kasutasid pärismaalased hõbedat ja oravanahku. Seega alustasid sakslased oma missiooni sel maal uue praktilise oskuse, kaubanduse tutvustamisega rahva hulgas, kes ei tundnud müntegi. Juba vanema riimkroonika järgi olid kaupmehed lahkesti oodatud.²²⁸ Nyenstede andmetel tulid järgmisel aastal kaupmeestega kaasa käsitöölised, mõlema tegevusala esindajaid jäid üle talve Liivimaale. Teised tema kaasaegsed käsitöölised esindajaid ei nimeta. Nyenstede oli kaubandus eriti südamelähedane, mistõttu oli tema jutustuses kaupmeestel eriline rõhk. Samas oli just kaubandus ja sellest lähtuv linnade rajamine Liivimaa geograafilist asukohta ja hilisemat ajalugu arvestades eriti oluline. Linnadest said misjonärade ja kolonistide tugipunktid. Linnakodanike roll kujunes meie aladel olulisemaks kui Saksa emamaal. Nad moodustasid aadliga siinse kõrgkihi, õukondlikku kõrgkihti ju polnudki.

Nyenstede kirjeldus erineb teiste ajaloojutustajate omast just tema tegevusala ja isikliku kogemuse pärast. Mõni aastakümme varem töötanud kirikuõpetajast Russow nägi Liivimaa tulevikku eelkõige tugevas luteriusus.²²⁹ Paarkümmend aastat hiljem, usuvõitlusterohkel ajal, kus iga uus võim esindas erinevat konfessiooni – Rootsi luterlust, Poola katoliiklust, Venemaa õigeusku – sobisid ülem-

²²⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 14–18.

²²⁷ **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 74–76; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 16. Tiesenhausen kirjutas *fast schlagen müssen*. Vt **L. Arbusow.** Beilagen zur Geschichte. S. 178–179; **B. Grefenthal.** Chronicon Livoniae. S. 1. Vrd Jüngere Hochmeisterchronik. Cap. CXXVII; Livländische reimchronik. 149–183.

²²⁸ Livländische Reimchronik. 127–228; *Descriptiones terrarum*’i (u 1255) järgi vt **M. Tamm.** Uus allikas. Lk 875. Vrd **B. Grefenthal.** Chronicon Livoniae. S. 1; **A. Krantz.** Wandalia. B. VI, Cap. 9.

²²⁹ Vrd **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 236–237.

kihi privileegide seletuseks ristiusu kõrvale ka teised argumendid, nagu just Nyenstede poolt rõhutatud kaubandus, käsitöö, õigusemõistmine, valitsemisüsteem, samuti sõjaline ülemvõim.²³⁰

Nyenstede järgi saabus alles sakslaste kolmanda reisiga preester Meinhard. Paganad rõõmustanud tema saabumise üle. Esialgu jutlustas Meinhard vaid sakslastele, alles siis ka põliselanikele. Kroonikateksti järgi võitis ristija „oma leebuse ja headusega ... paljud enda poole ja pööras ristiusku.“ Vastuolud tekkinud alles hiljem.²³¹ Nii nagu teisedki ajalookirjutajad, nimetas ka Nyenstede isenesestmõistetavalt ristiusku esimese väärtusena, mille sakslased enesega kaasa tõid. Katse ristiusku rahulikult levitada oli 13. sajandist peale, alates Henrikust ning vanemast riimkroonikast, kohaliku ajaloo alguskirjelduse oluline motiiv. Paganate ristimise vajaduses ei kahelnud keegi. Vallutusajastu kirjandus pidi andma vastuse küsimusele, miks sellel maal ollakse. Kohalike varajaste kroonikate järgi saatis Jumal sakslased agressiivsete paganate vastu. Just see põhjendus andis sakslastele ülimad õigused. 13. sajandi ettekujutuses saadi ristimise läbi vendadeks ning oldi Neitsi Maarja kaitse all, tema teenrid, vennad, kellel on ühised kristlaste kohustused. Hingehoiukohustus jäi ülemkihile, põhiliselt sakslastele. Ettekujutus ülemkihi kohustustest põliselanike kaitsele oli loomulikult säilinud 16. sajandi teisel poolelgi.²³²

Üldlevinud oli arusaam, et paganad olid kurjad, sakslased aga ei tahtnud halba. Just paganate käitumine viis kestva omavahelise võitluseni. Maa alistamiskäigu kirjeldus oli 13. sajandist peale siinses kroonikakirjutuses aukohal. See võimaldas kaugemat ajalugu näidata parimast, rüütellikust, võitlevast küljest. Kõigile saksa ajalookirjutajatele oli Liivimaa maa, mille esiisad olid Kristuse poole pöördunud ägedate võitluste käigus. Esimesed peapiiskopid ja ordumeist-

²³⁰ Vrd **Paul Johansen**. Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Göttingen 1963. S. 88–151.

²³¹ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 17. Vt ka **Anti Selart**. Liivimaa ja Vene 13. sajandil: uurimus poliitilisest ajaloost. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis. 5. Tartu 2002. Lk 67–69.

²³² **Heinrich von Lettland**. Livländische Chronik. I: 2, XVIII: 5, XXV: 2, 5, 6 jt; Livländische Reimchronik. 418–423. Vrd **P. Johansen**. Die Chronik als Biographie. S. 7, 20–21; **M. Tamm**. Uus allikas. Lk 882–883; **A. v. Taube**. Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 25. Sõltuvussuhete pikaajalise kujunemise kohta vt **R. Bartlett**. Euroopa sünd. Lk 149–150. Nyenstede kroonikas vt **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 63.

rid olid traditsiooniliselt ülipoosiivsed, vagad ja vaprad kangelased, kellel omavahel konflikte ei olnud.²³³

Vajadus näidata Saksamaa lugejale kohalikku ülemkihti heas valguses on üks seletus, miks vanema ajaloo kirjeldamine oli eriti populaarne just Nyenstede kaasajal. Just siis hakati laialdaselt kasutama vanu allikaid, kust muuhulgas saadi tuge ka avastamisloo edasiarendamiseks. Sel usuvõitlusterohkel ajal püüti idealiseerida Vana-Liivimaa, kirjeldada „head saksa aega“. Sarnaselt teistele kaasaegsetele nimetas Nyenstede maad, kus ta küll ise sündinud polnud, oma isamaaks.²³⁴ Enamus Nyenstede kaasaegsetest püüdis sarnaselt Henrikule kinnitada sakslaste ühtekuuluvustunnet.²³⁵ Ka Nyenstede Vana-Liivimaa kirjeldus keskendus eelkõige mehistele, omakasupüüdmatutele võitluslugudele, ordu-meistrid said enamasti kõrge hinnangu ja nime ette omadussõna *fromm* – jumalakartlik, vaga.²³⁶ Nii ristiusustamise käigu kirjeldamisel kui ka orduaegsetel võitluslugudel oli üks ülesanne: toetada Nyenstede teesi liivimaalaste ennastsalgavast võitlusest Liivimaa eest, võitlusest ristiusu eest ning sellest tulenevaid ajaloolisi õigusi.

Aja ja järjepidevuse motiiv ei ole tänini oma aktuaalsust kaotanud, seda eriti murranguaegadel.²³⁷ Meenutagem kasvõi Eesti lähiajalugu, meie oma ajalookäsitlust. Nyenstede ei rõhutanud toona ajaloolisi õigusi ainult sakslaste puhul. Ta arutles oma kroonikas sõber Elert Kruse eeskujul põhjalikult Tartu maksu üle.

²³³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 19, 27–30, 32.

²³⁴ **Tilmann Bredenbach.** Beschreibung des dritten Livländischen Krieges, den der groäe Kaiser von Ruåland gegen die Livländer im Jahre 1558 geführt hat, durch welchen das Stift und die Stadt Dorpat von dem Fürsten der Moscower erobert und unterjocht worden ist. Aus dem Lateinischen übersetzt von L. von Tiesenhausen. / Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von Freidrich Georg von Bunge. Bd. 1. Reval 1857. S. 185–186, 188–190; **Laurentius Müller.** Vorrede über das Erste Buch. An den Leser. / **Laurentius Müller.** Septentrionalische Historien Oder Warhaffte Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten so sich von anno 1576 bis 1593 augentragen. Buch 1. Amberg 1595; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 71, 75. Vrd **Elert Kruse's** Wahrhafftiger egenbericht. S. 34; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. Vb.

²³⁵ Elert Kruse on väheseid kaasaegseid, kes väitis vastupidi, et senine truudus ja ühtekuuluvustunne on kadunud. Vt **Elert Kruse's** Wahrhafftiger Gegenbericht. S. 16–17; vt ka **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 107a–112b.

²³⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 22 ff.

²³⁷ Vrd **Gottfried Etzold.** Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln, Wien 1986. S. 50.

1503. aasta maksunõuet põhjendas ta Soodoma patuga, ka võltsitud mündi kasutamisega. Samas nimetas ta, et maksunõue oli kirjas veel varasemates lepingutes. Maks olla seotud piiriäärsete elanike andamiga mesipuude pealt ning õigusega. Nyenstede läks veelgi kaugemale ja kirjutas kohalike elanike ja venelaste suhetest juba enne sakslaste saabumist.²³⁸ 1030. aasta venelaste vallutused Eestis andsid Nyenstede arvates ka venelastele teatavad õigused.²³⁹ Selline hoiak on põhjendatav Nyenstede Venemaa-sidemetega.

Nyenstede ja tema kaasaegsete poolt kõitvaks legendiks kujundatud 12. sajandi teise poole Liivimaa avastamisloogu ei ole tänaseni oma tähendust kaotanud. Ajaloolased on ehk Nyenstede suhtes ülekohtusedki olnud. Tema avastamisloo ilu on tekitanud pahameelt, sellele on võrreldes teiste kaasaegsete esitatud lugudega tehtud hulga etteheiteid.²⁴⁰ Traditsiooniliselt peetakse Liivimaa avastamisloo parimaks populariseerijaks hoopis Russowit, kes võttis kasutusele mõiste „upsegeln“ või „Aufsegelung“, eesti keeles „Liivimaa avastamine“.²⁴¹ Samas tugines just Nyenstede tekstile Friedrich Ludwig von Maydelli tuntud idülliline joonistus liivlaste ja sakslaste esimesest kauplemisest.²⁴² Pildilt ei

²³⁸ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9–10, 38, 40. Samamoodi kinnitasid venelased 1559. aastal Taani saatkonnale, et vürst Jaroslavi ajal kuulus Liivimaa Venemaa koosseisus. **Carl Schirren.** Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Archive zu Kopenhagen. Bd. 2. Reval 1884. Nr. 109; Taani seisukohast vt samas, nr. 108.

²³⁹ Elert Kruse kinnitab, et venelased pidasid maad omaks, sama kinnitasid ka Vene allikad. **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 3 ff; ??????????? ??????????. ??????? ?????????? ?????????? ??????????. ?. 13. ?-? ?????????? 1904. ??? 240. N. Angermann väidab, et *vošina* idee tuli käibeale alles sõja esimestel aastatel. **Norbert Angermann.** Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. / Marburger Ostforschungen. Hrsg. von Richard Breyer. Bd. 32. Marburg/Lahn 1972. S. 7–10. Vrd **Martin Linde.** Das "Christlich Gespräch" des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen. Bd. 26. München 1998. S. 40 ff.

²⁴⁰ **P. Johansen.** Die Legende. S. 62; **E. Pabst.** Die Anfänge. Bd. 3. H. 3. S. 252–259. Vrd **Manfred Hellmann.** Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Länder. / Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Hrsg. von Manfred Hellmann. Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sonderband 37. Thorbecke 1989. S. 7–35.

²⁴¹ **P. Johansen.** Die Legende. S. 42, 63; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 33.

²⁴² **Friedrich Ludwig von Maydell.** Erste Landung der Bremer Kaufleute. Nach Franz Nyenstädt. / Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands. Dorpat 1839/1842. Bild 1.

puudu kangad, loomanahad, klaashelmed, hansakoged, ei püstkojadki ega alkohol. Kõik see meenutab Ameerika avastamist, on selge märk koloniaalmaast, milleks ülemeremaad toona peetigi.

Liivimaa avastamisloo elujõudu kinnitab tõsiasi, et veel kakskümmend aastat tagasi algas Saksa teoloogialeksikonis Baltikumi kirikuajalugu sellesama sündmusega, küll kroonikatest erineva aastaarvuga – 1180.²⁴³ Liivimaa avastamislool on vastukaaluks eesti ajalookäsitlustele Saksa ajaloo oma kõigutamatu koht. Juba Eduard Pabst, üks Liivimaa avastamisloo põhjalikumaid uurijaid kinnitas, et olgu sakslaste esmajõudmisega Liivimaale nii või teisiti, sisuliselt on tegemist avastamislooga, sest just nemad tõid kaasa kristluse ja kultuuri.²⁴⁴ Nii on loodud maa uusasustaja kuju. Vaieldamatult on see aga üks osa Eestis kirjutatud ajaloo algusest. Avastamisloogu räägib ajast, mil meie aladel ristusid erinevad huvid, see oli suurte heitluste eeltund. Tänapäeval on ilus öelda, et Liivimaa avastamislegend on üks tähistest, mis märgib Eesti kuulumist Euroopasse.²⁴⁵

4. 3. NYENSTEDE SÜMPAATIAD JA ANTIPAATIAD

Nyenstede ja tema kaasaegsed ajaloojutustajad kirjutasid eelkõige sellest, mida nad teadsid, mis neid huvitas ning mis oli neile kasulik. Seetõttu tundub sümpaatiade ja antipaatiade leidmine esmapilgul küllalt lihtne ülesanne. Hinnanguid andsid ajaloojutustajad eelkõige kaasaegsetele võõrvõimudele, nende esindajatele ja oma kaasmaalastele. Autorid ei unustanud seejuures omakasu: oma lähedasi ja iseennast.

Nyenstede kirjeldatud kaasaeg Liivimaal algas Liivi sõja ja selle eelooiga. Sõja põhjuses oldi tollal ühel meelel sõltumata sellest, kas oldi luterlased või katoliiklased: liivimaalased ise olid pärast reformatsiooni liiga muretud ning said seetõttu Jumala karistuse osaliseks. Nyenstede lisas hämmastusega, et isegi sellest ei tehtud välja, kui suurvürst venelased Liivimaalt koju kutsus.²⁴⁶

²⁴³ **Peter Hauptmann.** Das Christentum im Baltikum. / Theologische Real-Enzyklopädie. Bd. 5. Lfg. 1/2. Berlin/New York 1980. S. 145. Vrd **M. Hellmann.** Die Anfänge christlicher Mission. S. 7–8; **Aldur Vunk.** Maarjamaa ristiusustamine. // Akadeemia. 1996. 5. Lk 932.

²⁴⁴ **E. Pabst.** Die Anfänge. Bd. 3. H. 3. S. 260–264.

²⁴⁵ Vrd **Reinhart Staats.** Bernhard von Clairvaux, die Zisterzienser und das Baltikum. / Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. von Riho Altnurme. Kiel 2001. S. 62–72.

²⁴⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 43–44. Vrd **M. Linde.** Das “Christlich Gespräch”. S. 24 ff.; **A. v. Taube.** Der Untergang der livländischen Selbständigkeit. S. 24–25; **U. Muhlack.** Geschichtswissenschaft im Humanismus. S. 52 ff.; **R. Stupperich.** Melanchton und Hermann Wittekind. S. 280–281.

Tollased ajalookirjutajad arvestasid eelkõige Saksamaa lugejaga ning pidid seetõttu püüdma sinseid asju seletada. Nii nagu teised, püüdis Nyenstedegi liivimaalasi mõnevõrra paremas valguses näidata. Liivi sõja eelsete sündmuste kirjelduses on tendentslikkus eriti selgelt näha. Nyenstede otsustas keerulistest olukordadest ja sündmustest vaikida, vajadusel vassis.²⁴⁷ Kriitika oma kaasaegsete liivimaalaste suhtes seob Nyenstede sõjategevusega, vähese võimega oma maad kaitsta. Peasüüdlaseks on ordu, eelkõige selle ladvik. Ka palgasõdurid on sel puhul negatiivsed kangelased.²⁴⁸ Ordumeister Wilhelm von Fürstenbergile teeb Nyenstede otsesõnu etteheiteid Tartu piiskopi hättajätmise pärast linna kaitsmisel.²⁴⁹ Hiljem, 1560. aasta Viljandi sõjategevusega seoses, annab Nyenstede aga Fürstenbergile soodsa hinnangu: vana vaga ordumeister.²⁵⁰ Oli ju Fürstenberg viimane ordumeister, kes suutis Vana-Liivimaa iseseisvust hoida, ja Viljandi üks olulisemaid ordu kantse. Ordu omakorda oli Vana-Liivimaa iseseisvuse sümbol. Gotthard Kettlerit süüdistab Nyenstede Narva hättajätmises, sõja kahe esimese aasta kirjelduses on Kettler otsustusvõimetu, negatiivne tegelane.²⁵¹ Kohalikku aadlisse suhtub Nyenstede neis sõja alguse kirjeldustes nii nagu hetkeolukord nõudis. Nagu teisedki kaasaegsed, saavad nad ühtede tegude eest hurjutada, teiste eest kiita, tulihingeline võitlemine oli Nyenstedeale sümboolne.²⁵²

Kui Nyenstede suhtumine ordumeestesse ja aadlisse sõltus sündmustest ja ka konkreetsetest isikutest, siis Tartu piiskopi ja linnakodanikud võttis kroonik jäägitu kaitse alla. Siin toetub ta oma sõbra Kruse eeskujule ja ei ole ühte meelt Russowiga, kellega meie autori seisukohad tihti kokku ei langenud.²⁵³ Tartu

²⁴⁷ Kroonik ei pööranud sõja eelloole, sisevaenustele ega Poslovi lepetele suuremat tähelepanu. Koadjuutorivaenuses näitas ta Riia linna ja ordumeister Heinrich von Galeni üksmeelt. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 41–42.

²⁴⁸ Samas. Lk 50–53, 62–64; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 235–244.

²⁴⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 50; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 235.

²⁵⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 62. Vrd **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 75a–76a.

²⁵¹ Nyenstede kritiseerib nii Kettleri sõjapidamisviisi, palgasõduritele tasu maksmatajätmist kui ka Tartu maksu jaoks kogutud linnakodanike rahaga ümberkäimist. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 49–51, 59–61; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 234–238, 249–251.

²⁵² Nyenstede kiidab aadli mehisust sõjaheitlustes ja talurahvarahutuste mahasurumisel, kuid heidab neile ette Tartu piiskopi hättajätmist ja koos Tallinna linnaga üleminemist Rootsi poolele. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 50, 62–64; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 235.

²⁵³ **Elert Kruse's** Wahrhafftiger Gegenbericht. S. 8 ff.; **B. Rüssow.** Chronica (1578). S. 62b–67a. Vrd **G. v. Rauch.** Stadt und Bistum Dorpat. S. 620, 624–625.

kroonik kaitseb piiskoppi kaasaegsete rünnakute eest, justkui oleks ta soovinud Tartut venelaste kätte mängida; sõja alguse sündmused asetab Nyenstede kirjas piiskopile soodsasse valgusesse.²⁵⁴ Tartu alistumisest kõneldes iseloomustab Nyenstede piiskop Hermann: hea jumalakartlik piiskop. Selle väite tõestuseks kirjeldab ta piiskopi ja linnakodanike rahumeelseid suhteid ja väidab, et venelastele allaandmises oldi üksmeel.²⁵⁵ Russowi kriitikale vastas Nyenstede kurjustamisega Tallinna üle, kes läks Tartu kroonikule ebasümpaatse Rootsi võimu alla.²⁵⁶ Siinkohal peame arvestama Nyenstede isiklike mälestustega. Tal ei läinud piiskopi võimu alla halvasti, ta kuulus Tartu linna juhtfigureide lähikonda. Pealegi on kroonika kirja pandud soliidses eas, kui noorpõlvemälestused tunduvad helgemad.

Nyenstede sõjaalguse välisvaenlase kuju pole nii selgepiiriline kui paljudel teistel kaasagesetel ajalookirjutajatel; vaenlasena käsitleti eelkõige kõige võõramat, Venemaad.²⁵⁷ Nyenstede oli kohalikest kaasaegsetest ajalookirjutajatest ainus, kes Venemaad ja venelasi tundis. Tema suhtumist mõjutas asjaolu, et kroonika eessõna kirjutamise ajaks oli Liivimaa juba üle 40 aasta olnud sakslaste jaoks võõrastes kätes. Uutest võimudest oli Venemaa jäänud kõige ajutisemaks ja toona juba mitukümmend aastat tagasi oma ülemvõimu kaotanud.

Ehkki Nyenstede ütles venelaste kohta nii mõnegi hea sõna, oli tema esmane hinnang venelaste tegevuse kohta: kohutav türannia. See puudutas 16. sajandi alguse võitlusi Liivimaal. Mõni lehekülj hiljem kirjutab Nyenstede küll rahu-

²⁵⁴ Piiskoppi süüdistasid Henning, Renner ja Russow. Vrd **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 150; **H. Kruus**. Vene-Liivi sõda. Lk 147–150. Ajalookirjutuses on tuntud piiskopi reeturlik lahkumine Kirumpää alt. Nyenstede jagab ordumeistri ja piiskopi süüid, pannes nad võitlusvälja üheskoos maha jätma. **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 49. Vrd **H. Kruus**. Vene-Liivi sõda. Lk 56–57.

²⁵⁵ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 50; **E. Pabst**. Der russische Krieg. S. 236–237. Vrd **T. Bredenbach**. Beschreibung des dritten Livländischen Krieges. S. 185–189; **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 14–17.

²⁵⁶ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 64.

²⁵⁷ Venemaa vaenlasekujust, mida on ülehinnatud, vt **Lutz Spelge**. Russlandbild der livländischen Chroniken. / Deutschland – Livland – Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. von Norbert Angermann. Lüneburg 1988. S. 175–204, Nyenstede vaadetest: S. 184–186. **Karsten Brüggemann**. Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum von frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von Ortwin Pelc und Gertrud Pickhan. Lüneburg 1996. S. 249–268.

meelsetest rahuläbirääkimistest Venemaaga ja nimetab Plettenbergi sõlmitud rahu „üsna heaks“. 1555. aasta Vene saadiku Terpigorre Tartu-visitide kirjelduses on Nyenstede üsna võõristav ning Liivimaale saabunud venelaste kohta lisab ta, et need „hästi kosusid“. Venelaste Liivimaa-ründamise puhul on Nyenstede veendunud, et tsaaril oli see ammu plaanis, oodati vaid sobivat juhust ning selleks kasutati Tartu maksu. Liivi sõja alguse puhul Narva vallutamise kirjutades nimetab ta venelasi vaenlaseks. Ka 1560. aastate alguse kirjeldustest taunib ta venelaste tegevusviisi. Opritšnikute tegevuse suhtes on Nyenstede iseenesestmõistetavalt kriitiline, rüüstasid viimased ju krooniku kodumaad.²⁵⁸

Nyenstede vastupidised, ülivõrdes hinnangud venelaste kohta lähtuvad üksikisikutest ja kindlast ajahetkest, Tartu üleminekust Vene võimu alla 1558. aastal. Samal talvel Liivimaa rüüsteretke juhtinud Šig Aleid iseloomustab kroonik sõnadega „aukartistarata, suurekasvuline mees ja ka arukas ning tagasihoidlik“.²⁵⁹ Toona jättis rüüsteretk autori kodulinna müüridetaguse puutumata, kroonik ise oli hoopis saatkonnaga Moskvas, sõda loodeti vältida.²⁶⁰ Suvel Tartu piiramist juhtinud Peter Šuiski kohta ütles Nyenstede: kombeline ja vaga mees; ka sai Šuiski kõrge hinnangu läbirääkimiste pidajana.²⁶¹ Šuiski vahendas Tartu kapitulatsioonitingimusi tsaarile, Nyenstede kui kaupmehe jaoks kõige olulisema, kaubandusvabaduse tsaar ka kinnitas.²⁶² Läbirääkimised Tartu üleandmise kohta läksid hästi. Kroonik kirjutab Šuiski kirjast Tallinnale, milles ta today linna alistuma kutsub. Nyenstede ei näinud selles midagi laiduväärset. Vene võimu algust Tartus kirjeldab Nyenstede kui rahulikku meeletu: soovijatel lubati linnast lahkuda, kord seati jalule, alkoholimüük keelati. Nyenstede elas kaasa muudatustele linnas. Ta nägi linna toodud sõjaväge, toitu ja laskemoona. Tartusse asunud venelaste käsutusse anti lahkunud linnakodanike majad.²⁶³ Kõige paremini võtavad Nyenstede tollase Venemaa-suhtumise kokku tema sõnad 1558. aasta kirjelduses: elanikud olid oma õnnetuses siiski rahul ega kaevanud omavoli üle.²⁶⁴ Nii väljendas Nyenstede olukorraga leppimist. Seda suhtumist saab sele-

²⁵⁸ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 38–41, 48–49, 60–63, 70–71; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 235.

²⁵⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 48. Vrd **L. Spelge.** Russlandbild. S. 184–186.

²⁶⁰ Nyenstede oli 1557. aastal Liivimaa saatkonna koosseisus Moskvas. Saatkond jõudis tagasi 1558. a veebruaris.

²⁶¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 51, 58–59; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 239, 245–248.

²⁶² Tsaari privileegid p. 7 ja 8. **T. Christiani.** Dorpats erstes Privileg. S. 13.

²⁶³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 51–53, 56–59, 60–61, 68–70; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 245. Vrd **H. Kruus.** Vene-Liivi sõda. Lk 148.

tada vaid Tartus Vene võimu all pikalt elanud kaupmehe vaatenurgaga, mida Nyenstede kaasaegsete kirjameeste hulgas ainsana esindas.²⁶⁵

Nyenstede tolerants küündis koguni selleni, et ta linnakodanike küüditamisi hukka ei mõistnud. Venelased küüditasid saksa linnakodanikke kogunisti kolmel korral, esimest korda kohe, 1558. aasta sügisel, seejärel 1565. ja 1571. aastal. Pagendatutesse suhtub autor kaastundega, ent mitte enam. Samas ei jäta ta liisamata, et Liivimaale tagasipöördumine tõi neile vaid õnnetust. Küüditajatele ta otsesõnu etteheiteid ei tee, ehkki see puudutas ka kroonikule lähedalseisvaid isikuid. Teda ennast ei pagendatud.²⁶⁶

Liivimaa ajaloo alguslugudest kuni Poola võimu kehtestamiseni on kroonika tekst kantud endise olukorra säilitamise ideest: Nyenstede ideaal oli Liivimaa, kus kõrgeim võim nii kohtus, valitsemises kui ka sõjapidamises on sakslaste käes. Liivi sõja eel- ja alguslugudes lootis ta sarnaselt paljudele teistele kaasaegsetele Saksa-Rooma riigi abile.²⁶⁷ Isiklikku kahjutunnet selle üle, kui õnnelt sõjasündmused kogu Liivimaa jaoks edaspidi kulgesid, väljendab Nyenstede 1558. aasta teise poole ja 1559. aasta kirjeldustes. Ta usub, et maad oleks võinud ühiselt kaitsta. Kroonik kinnitab: kui Tallinn oleks nii nagu Riia jäänud Poola poolele, oleks Poola koos liivimaalastega saanud moskoviidi vastu sõdida ja maad kaitsta. Rõhutame siinkohal sõnapaari „maad kaitsta“, see tähendab: võidelda selle edasikestmise eest. Küll esitab Nyenstede oma eelistuse juba sõja-eelsete sündmuste kirjelduses, ta lootis Poolale.²⁶⁸ Just minek Poola kaitse alla, mitte sellega ühinemine on Nyenstede sobiv lahendus. Kroonik lisab, et sõjategevuse edenedes nõudis Poola võim ise maa alistumist.²⁶⁹ Oma poolehoidu Poolale kinnitas Nyenstede juba Vene väeülemal Kurbski 1563. aastal Tartust põgenemise kirjelduses. Nyenstede ütleb otsesõnu: Kurbski oli venelastes pettu-

²⁶⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 58; **E. Pabst.** Der russische Krieg. S. 247–250. Vrd **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 15–18.

²⁶⁵ ? ???? ?????????????? ??????????. ? ??? ? ??? ?????????????? ???? ??? ? ??? 1894. C?? 16.

²⁶⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 61, 67, 71, 74. 1565. aasta küüditamise ja küüditatute kohta vt **H. v. Bruiningk.** Über die Abführung. S. 36–44. Vt ptk 3.2, viide 140.

²⁶⁷ 1555. aastal lootsid tartlased Venemaa maksunõudest pääseda Saksa-Rooma riigi abil. Samuti toonitas Nyenstede, et kui Tallinn ei oleks läinud Rootsi võimu alla, oleks Saksa-Rooma riik ja Liivimaa seisused võinud maa lunastada. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 46, 64–65.

²⁶⁸ Nyenstede räägib Poola osast Riia elu korraldamisel enne Liivi sõda. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 41–42. Riia linna eelistustest kuni aastani 1582, Poola võimu kehtestamiseni. Vt **G. v. Rauch.** Deutschland im politischen Weltbild. S. 148 ff.

²⁶⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 41, 64–65.

nud, ent Poola pool käitus temaga hästi.²⁷⁰

Venemaalt lähtuva Magnuse kuningriigi idee suhtes oli Nyenstede üliskeptiline. Krooniku ettekujutuses oli Taani kuninga vend pigem arg mees, kes alati siis Saaremaale pages, kui elu mandri-Liivimaal kibedaks läks.²⁷¹ Täendusrikas on seegi, et Nyenstede ei märgi üldse Magnuse üleminekut autorile enesele sümpaatse Poola võimu alla, ehkki hilisemad kirjeldused näitavad, et poolte vahetamises pole Nyenstede jaoks midagi laiduväärset.

1571. aasta Tartu mässi kirjelduses kuulub Nyenstede sümpaatia vastukaa- luks teistele kaasaegsetele just avantüüri korraldajatele Johan Taubele ja Elert Krusele, ja eriti just viimasele. Endised piiskopiametnikud saabusid tsaari teenistuses Liivimaale ja püüdsid maad Poola võimu alla mängida. Nende ettevõt- mise kohta Tartus ütleb Nyenstede, et selle eesmärk oli vabastada maa suurvürs- ti võimu alt, saada see enesele ning pöörduda siis abi saamiseks Poola poole. Kroonik esitab oma selge hinnangu: kõik erapooletud inimesed oleksid sünd- muste sellise käigu üle rõõmustanud.²⁷² Siiski on kroonik mässi ettevalmistuste kirjeldamisel ettevaatlik ega kiida tagant Kruse süüdistusi ei liivimaalaste enes- te ega võõrvõimude suhtes. Nyenstede kirjutas ausalt ülestõusule järgnenud rep- resioonidest ja jättis lugejale võimaluse mässi korraldajate üle otsustada, kuid pidas vajalikuks kinnitada: nad tahtsid oma isamaale head.²⁷³ Taube ja Kruse läksid kohe pärast ebaõnnestunud ülestõusu Poola teenistusse. Samamoodi oli Vene poolelt Poola poolele ülejooksnud eelpool korduvalt nimetatud Võnnu vo- jevood, palgasõdurite pealik Jürgen Fahrensbach.²⁷⁴ Nyenstede ise jagas sama saatust. Ka tema lahkus Vene võimu alt, ehkki tema sihtkoht Riia läks Poola val- dusesse alles kümmekond aastat hiljem.

Liivimaa kannatused sõjas ei jätnud toonaseid ajalookirjutajaid ükskõik- seks.²⁷⁵ Nyenstede sümpaatia kuulus sõjas kannatavatele kaasmaalastele sõltu- mata nende päritolust.²⁷⁶ Kõige positiivsemateks kangelasteks on sõja edenedes maa kaitsjad, sealhulgas Liivi sõja alguse kirjeldustes kritiseeritud palgasõdu- rid. Hiljem, sõja lõpul, nimetas Nyenstede palgasõdurite võitlust vapraks ja rõõ-

²⁷⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 65–67.

²⁷¹ Samas. Lk 61, 63, 70.

²⁷² Samas. Lk 74–75.

²⁷³ Samas. Lk 69–74. Vrd **Elert Kruse's** Warhafftiger Gegenbericht. S. 25–36; **L. Müll- ler.** Septentrionalische Historien. S. 55; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 70a–70b. Vt ka ptk 3.3, lk 78.

²⁷⁴ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 81–82, 105–106, 110. Fahrensbach oli 1570. aastatel Ivan IV, seejärel Taani ning 1584. aastast Poola teenistuses. **J. Fr. Recke, K. E. Napiersky.** David Hilchen. S. 298.

²⁷⁵ **K. Brüggemann.** Russen in Livland. S. 249–268, eriti 257, 268.

²⁷⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 71 ff., eriti 104, 106, 109.

mustas, et need teenitud raha kätte said.²⁷⁷ Lisaks olid ju palgasõdurid osalt sakslased, Nyenstede rahvuskaaslased. Nyenstede patriotism avaldus tema enda panuses kaitsetegevusse. Ka aadlikud olid siinkohal tihti kangelased. Just viimased kerkivad Nyenstede kirjelduse edenedes esile.²⁷⁸

Pikaleveninud Liivi sõja lõpul kritiseeris Nyenstede kõiki võõraid, nii venelasi, enesele sümpaatseid poolakaid kui ka rootslasi.²⁷⁹ Nyenstede taotluseks oli rahu. Autor rõõmustas vaenu lõppemise üle nii Liivi sõja kui ka kalendrirahutuste lõpul. Otseseid etteheiteid muidu endale sümpaatsetele poolakatele teeb ta seoses jätkuva sõja ja sajandialguse näljahädaga.²⁸⁰ Samas on Nyenstede sajandivahetuse sõjakirjeldustes kahju, et liivimaalased ei valinud õigel ajal õiget poolt, muidugi Poolat, ja said seetõttu võitlustes suurte kannatuste osaliseks.²⁸¹

1582. aastal Riia linna hõivanud kuningas Stefan Batoryt nimetab kroonik kolmes erinevas seoses õiglaseks meheks.²⁸² Ülimalt arusaajaks peab ta kuninga asehaldur Jerzy Radziwilli, kes on ajaloos tuntud kui rekatoliseerija.²⁸³ Nyenstede jätkab kirjeldust Poola võimude ümberkorraldustega linnas, nimetades uut korda õiglaseks; sama hinnangu annab ta lepingutele kirikute ja kloostritega.²⁸⁴

Poola võim tõi kaasa pingeid aadlikele, maavaldajatele, sealhulgas Nyenstedele endale. Sakslasi ähvardas maade äravõtmise oht. Nyenstede esitab Stefan Batory pöördumise Tartu piiskopkonna endiste alamate poole ning Liivimaa rüütelkonna vastuse kuningale. Nyenstede on uuele võimule truuduse kinnitamise poolt, rõhutab aadli osa võitlustes ning märgib samas aadli endis-aegseid õigusi.²⁸⁵ Oma suhtumist väljendab ta veel kord selgelt Friedrich Duckeri kaebuse puhul ja oma vastuses temale. Poola võim võttis mehelt maavaldused ja ta pöördus Nyenstede kui noore raeliikme poole. Sõnum oli selge: Nyenstede ei toeta seda, kes ei soovi uuele võimule truudusvannet anda.²⁸⁶ Nyenstede oli alalhoidlik ja diplomaatiline. Samasugune oli mitukümmend aastat varasema aja kirjelduses tema suhtumine Venemaasse. Mõlemal puhul on Nyenstede edukas. Poola võimu all õnnestus tal erinevalt paljudest kaasaegse-

²⁷⁷ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 78.

²⁷⁸ Samas. Lk 75 jj; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 135–136.

²⁷⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 75–78, 80–81.

²⁸⁰ Samas. Lk 81, 112–113.

²⁸¹ Samas. Lk 95, 100–101, 108–109.

²⁸² Samas. Lk 82–83, 86. Vrd **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 135–136.

²⁸³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 86.

²⁸⁴ Samas. Lk 82–83.

²⁸⁵ Samas. Lk 84–86.

²⁸⁶ Samas. Lk 86–87.

test oma maavaldused säilitada, ehkki tal tuli selle eest raha maksta. Ta ise kinnitab, et see oli tema tasu truualamlikkuse eest kuningale.²⁸⁷

Isiklikud huvid olid ka peamine põhjus, miks Nyenstede on ainus luterlasest ajaloojutustaja, kellele usuvõitluste ajal sümpatiseeris katoliiklik Poola. Tema jaoks oli usk otseselt võimuga seotud ning viimane hoopis olulisem.²⁸⁸ Ta sekus koguni aktiivselt usuvõitlustesse, Riia kalendrirahutustesse ajavahemikus 1585–1589. Bürgermeister oli uue, katoliikliku kalendri sisseviimisest ajendatud rahutuste mahasurujate poolel, vastandades end nii oma usukaaslastele, luterlike linnakodanike enamusele. Nyenstede ise nimetab Riias puhkenud rahutusi selgelt poliitiliseks, mitte usuküsimuseks. Võitlus käis võimu pärast linnas, kodanikkonna võimaluste ümber linnakassat käsutada. Ülestõusnuid nimetab ta põõbliks, ehkki nende poolel oli Nyenstede ametikaaslasigi. Vastutuse ülestõusu eest pani ta ühele mehele – Martin Giesele. Raekaaslased Wellingu ja Tastiuse, kelle mässajad üles poosid, võttis ta aga kaitse alla.²⁸⁹ Nii püüdis Nyenstede lapeerida Poola võimu ja linnakodanike vahel, mõlemaga võimalust mööda hästi läbi saades. Just samasugusel positsioonil oli Nyenstede väimees David Hilchen, keda kroonik kujutab kui linna huvide ja rahu ülimat kaitsjat Riias. Kaks meest olid omavahel tihedasti seotud, sealhulgas majanduslikult. Sarnane positsioon oli mõlemale isiklikult kasulik.

Linna siseheitleuste kõrval tõi uus võim kaasa usumuutuse. Nyenstede tunnustab esimesi rekatoliseerimise samme, kuid möönab, et uus usk on riialastele raske.²⁹⁰ 1590. aasta kohta kirjutab ta, et on esindanud Riia linna Poola Seimil ja taotlenud, et jesuiidid ei tuleks Riiga tagasi.²⁹¹ Taas balansseeris osav kroonik

²⁸⁷ **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 135 ff.; **Wolfgang Küttler.** Patriziat. II, 2. / Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Dissertation. Leipzig 1966. S. 327. Vt ka **H. v. Hagemester.** Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I. S. 61–62; **L. v. Stryk.** Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. S. 106.

²⁸⁸ Vrd **Wolfgang Küttler.** Patriziat. I, 2. / Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Dissertation. Leipzig 1966. S. 317 ff.; **A. v. Taube.** Der Untergang des livländischen Selbständigkeit. S. 35; **?.** ??????. ?????? ?? ?????????????? ? ??????. C?? 43.

²⁸⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 87 ff.; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 139. Vrd Herzog Gotthards von Kurland Friedensvermittlung zwischen Rat und Bürgerschaft der Stadt Riga im Jahre 1586. Ein Beitrag zur Geschichte der Kalenderunruhen. Hrsg. von der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, von H. Diederich. Mitau 1884. S. IX; **W. Küttler.** Die Volksbewegung in Riga. S. 290 ff.; **G. v. Rauch.** Deutschland im politischen Weltbild. S. 156–158.

²⁹⁰ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 82–83.

²⁹¹ Samas. Lk 102.

erinevate arvamuste piiril. Siinkohal toob Nyenstede kirjeldusse sisse ka tolle aja autoriteedi, Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri. Viimane olla samuti linnale rõhutanud, et usuküsimuses ei maksa kuningaga vaielda.²⁹² Eelpool kirjutasime, et Kettler ei olnud ordualamana Nyenstedele sümpaatne. Kuramaa hertsogkonna staatus Poola võimu all oleks võinud Nyenstedele sümpatiseerida, ehkki ta seda ei väljenda.²⁹³ Võimalik, et see on seotud isikliku suhtumisega Kettlerisse.

Tähtede seis ei jäänud Nyenstedele ja tema väimehele aga lõpuni soodsaks. Sajandivahetusel puhkes linna rahade pärast tüli linnusekrahvi Ecki ja David Hilcheni vahel. Nyenstede peatub sel küsimusel üsna lühidalt. Sama tuleb nentida Severini lepingu kohta, mis pidi panema paika rae ja kodanikkonna suhted. Hilchen oli selle koostaja, aga seda polnud kroonikul kasulik märkida. Otse ja täpselt kinnitab ta tekstis siiski oma sümpaatiat ning näitab teise poole alatust.²⁹⁴ Ju pidas Nyenstede, ise pagenduses olles, siinkohal oluliseks hoida üsna madalat profiili, ent ühest oma läbivast käitumisjoonest, perekonna kaitsmisest ta ei loobunud.

Kroonika lõpuosa toob lugejani Poola ja Rootsi omavahelise võitluse. Nyenstede ajahetkest ajendatud hoiakud eelmiste võimude, Venemaa ja Poola suhtes ei ole võrreldavad tema suhtumisega uude üritajasse. Rootsile Nyenstede armu ei anna, rootslasi kujutab ta ainult vaenlastena.²⁹⁵ Siinkohal kaitseb Nyenstede eelkõige Poola võimu, olles hirmul uute muutuste ees. Ka Rootsi puhul olid Nyenstede hinnagud eelkõige seotud ühe isikuga, hertsog Karliga. Tõsi, Nyenstedele omasel viisil sai viimane teises seoses, Riia kalendrirahutuste rahu-sobitajana, ka positiivse hinnangu.²⁹⁶

Nyenstede unistus oli võimalikult iseseisev Liivimaa Poola võimu kaitse all. Ta tundis end eelkõige liivimaalasena. Talle polnud tähtis mitte niivõrd riigivõim ega usk, vaid heaolu ja sakslaste privileegide säilimine oludes, kus ülemvõim maal polnud enam nende käes. Nyenstede sümpaatiaid ja antipaatiad olid Riia koorekihi omad.

²⁹² **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 93. Vrd Herzog Gotthards von Kurland Friedensvermittlung.

²⁹³ Vrd **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 64–65, vt ka lk 97.

²⁹⁴ Samas. Lk 102–103, 114–116; **H. v. Ramm-Helmsing.** David Hilchen. S. 181–184.

²⁹⁵ Tema suhtumist mõjutasid kindlasti isiklikud varakaotused Riia eeslinnas 1601 ning maamõisa lähistel toimunud võitlused 1608. **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 124; **F. Nyenstädt.** Handbuch. S. 161–162.

²⁹⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 95, 119.

4. 4. PÕLISRAHVAD NYENSTEDE KROONIKAS²⁹⁷

Humanismiajal oli põlisrahvastest kirjutamine tavaks. Siinsetel sakslastel tuli tõrjuda emamaa humanistide rünnakuid talupoegade liigse rõhumise pärast, ehkki Eesti- ja Liivimaal parasjagu väljakujunev pärisorjus kriitika alla ei sattunud.²⁹⁸ Nii nagu teistelegi kroonikutele, oli talupoeg mõisnikust Nyenstede jaoks iseenesestmõistetavalt alam, seda enam, et talupoeg oli teisest rahvusest. Saksa rahvuslus oli üks krooniku kaasaja märksõna.²⁹⁹ Nyenstede tagapõhi lubab temalt sarnaselt jumalasalaste Balthasar Russowi, Timann Brakeliga ja Dionysius Fabriciuse ning maaomanike Elert Kruse ja Heinrich von Tiesenhauseniga oodata talurahva eluolu ilmekaid kirjeldusi.

Kohalikus ajalookirjutuses oli alamrahva kirjeldamisel põhiohkul usul, õigupoolest talupoegade uskmatusel, samuti kommetel ja põlisrahvaste kehtel. Need teemad võeti üle Saksa humanistidelt. Nyenstede jutustus paistab teiste kaasaegsete kohalike ajaloojutustuste seas silma laia teemavaliku poolest: talupoegade tegevusalad, erinevad tavad, sealhulgas kohtumõistmine, söök-jook ning keeled.³⁰⁰ Mõisnikuna tundis ta siinset maaelu hästi ning esitatu oli üldjoontes realistlik. Selle tõelähedusega eristus Nyenstede paljudest teistest kaasaegsetest, nii liivi- ja eestimaalastest kui ka Saksa humanistidest.

Toona ühendas ajalookirjutajaid talurahva suhtes üleolev toon: talupojad olid barbarid, nende kangekaelsuse ja juhmuse kujutamine oli taotluslik. Paganaid peeti võitlusjanulisteks ja rumalateks, nende kombeid barbaarseteks. See suhtumine oli juba neli sajandit vana.³⁰¹ Siinkohal sobisid tollasele lugejale eriti hästi muinasjutulised lood. Ka Nyenstede kasutas neid. Lisaks Liivimaa ilusale avastamisloole esitab ta kroonikas laialt tuntud jutustuse sellest, kuidas talupojad härgade abil tahtnud kindlusetorni vette vedada.³⁰² See lugu pärineb sakslasteelsest ajast ning rõhutab paganate erilist totrust.

²⁹⁷ Põlisrahvastest kohalike kroonikate, sh Nyenstede kroonika lehekülgedel vt **S. Vahre**. Balti kroonikad. Lk 91–106, eriti lk 100.

²⁹⁸ Talupojapildist Saksamaa ja kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses vt **Katri Raik**. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa humanistlikus ajalookirjutuses. (Ilmumisel, vt lk 221–244 siinses töös).

²⁹⁹ Vrd **Paul Joachimsen**. Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. Eine Geschichte des deutschen Nationalbewusstseins. 4. Aufl. Göttingen 1967. S. 18–28.

³⁰⁰ **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 9–12.

³⁰¹ Vrd **P. Johansen**. Nationale Vorurteile. Vt eestikeelset tõlget: Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. // Looming. 1989. 11. Lk 1502–1517.

³⁰² **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 9. Vt täpsemalt ptk 3.1, lk 69–70.

Nyenstede ajaks oli ristiusk end kindlustanud, ent paganlus polnud kadunud. Ebajumalakummardamise kohta ütleb ta otsesõnu, et see on kuradist. Sõnad, millega ta paganaid iseloomustab, räägivad iseenda eest: paganlik türannia, jumalata ja mõrtsukalikud paganad. Ta süüdistab paganaid julmuses ordumeistrite vastu.³⁰³ Nyenstedel nagu teistelgi siinsetel varasematel ajalookirjutajatel olid paganad siis head, kui nad alla andsid või „õigel“ poolel sõdisid, ja usust kinni pidasid.³⁰⁴ Kuid 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi alul ei olnud talupoeg enam relvavend, ta oli põllutöeline, rikkuse tootja, peaaegu pärisori. Sõjaline ülemvõim talupoja üle oli üks saksa võimu esimesi sümboleid. Nyenstede varasemad kaas-aegsed Russow ja Renner kirjeldasid talupoegade osalemist Liivi sõjas, Nyenstede ei pea seda üldse oluliseks.³⁰⁵

Kaasaja kirjeldustes suhtub Nyenstede talupoegadesse nii nagu olukord parasjagu nõudis. 1560. aasta talupoegade mässu kohta ütleb Nyenstede, et see oli „kuri ettevõtmine“ ja jagab oma sümpaatiat vastaspoolele. Kui Renner ja Russow nägid ülestõusu eesmärki kogu aadli maalt välja ajamises, siis mõisnikust Nyenstede oli tagasihoidlikum ja kirjutas, et ülestõus toimus seepärast, et alamkihid ei saanud ülemkihilt oodatud kaitset.³⁰⁶ Teiste kaasaegsetega oli Nyenstede ühte meelt üldises kujutluses, et talupojad olid pikkades võitlustes kannatajaks pooleks.³⁰⁷

Edasisi järeldusi Nyenstede suhtumise kohta talupoegadesse lubavad teha kahe Nyenstede lähikondlase seisukohad. Tema väimees Hilchen kirjutab esimeses Liivimaa maaõiguse projektis (1599) rooma õigusele tuginedes, et inimesed jagunevad kahte klassi: vabadeks ja mittevabadeks ehk orjadeks. Viimastel ei olnud õigust omada vara ega vahetada elukohta. Kõik orja toodetu, samuti tema pere ja vara, kuulusid isandale.³⁰⁸ Nyenstede sõber Kruse rõhutab vastulauuses Russowi kroonikale, et kohalik aadel oli samasugune kui ülemklass mujalgi. Ta viitab täielikule üksmeelele rikaste ja vaeste vahel ning jõuab üllatavale järeldusele: talupojad on valitsemisega rahul ja peavad mõisnikku armsaks.³⁰⁹ Ühe argumendina lisab ta, et õigust mõistetakse vanamoodi. Ka Nyenstede kir-

³⁰³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10, 12, 17, 19, 24, 29–30.

³⁰⁴ Samas. Lk 19, 28 jj.

³⁰⁵ Vrd **P. Johansen.** Nationale Vorurteile. S. 99.

³⁰⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 63–64. Vrd **B. Rüssow.** Chronica (1578). Bl. 79a–80a; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 49b; Johann Renner's Livländische Historien. S. 333–334.

³⁰⁷ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 104.

³⁰⁸ **Robert Wipper.** David Hilchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leibeigenschaft in Livland. // Filologu biedribas raksti. 1928. 8. S. 225–240.

³⁰⁹ **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 5 ff.

jutab ristiusu-eelsetest ja tema kaasajani säilinud ning sakslaste poolt ülevõetud kohtumõistmise tavadest, raua- ja veeproovist.³¹⁰ Koos Nyenstede poolt Liivimaa avastamisloos kirjeldatud esimeste sõbralike kohtumistega oli see heaks näiteks sakslaste ja kohalike rahvaste kooseksisteerimise võimalikkusest. Just see sobis humanismist vaimustunud lugejale Poola võimu pealetungi ajal.

Kroonika kolmandas peatükis esitatud ülevaade põlisrahvaste elu-olust teenis selgelt Saksamaal levinud negatiivse Liivimaa-pildi korrigeerimise eesmärki.³¹¹ Muidugi olid Nyenstedeги ettekujutuses sarnaselt saksa humanistidele kohalike tegevusalad lihtsad ja algelised; samasugused olid nende söögid ja joogid. Tema vastuhakku humanistide tavapärasele kujutusviisile kinnitab aga kirjelduse viis: Nyenstede ignoreerib Saksamaa humanistide seisukohti talupoegade täiesti lootusetust elust. Nyenstede rõhutab, et talupoegadel olid minevikus oma soost kuningad, kellest mõned on samas positsioonis veel autori kaasajalgi, ning oma vabatalupoegade kiht. Kui Münster jutustab Liivimaa talupoegadest, kes kandnud niinest või puukoorest viiske ja parkimata loomanahast riideid, siis Nyenstede räägib hoopis karusnahkadest, lambavillast ja pargitud loomanahkadest ning kanepist ja linast kootud kangast.³¹² Ka tavapärase näljateooria kummutab kroonik jutuga joogist, mis valmistatud rukkist ja odrajahust ning „kui mõnikord taheti õige head joomaega, segati sinna veel piima või mett hulka“.³¹³ Humanistide lemmikteemadest, liivimaalaste kombelõtvusest ja joomahullusest, annab Nyenstedelt mitte üleliia ilustatud ega ülepakutud pildi. Ta ei keskendu pöörasele õllejoomisele, nagu seda teeb Münster ja tema järgi Russow.³¹⁴ Siiski on õllejoomine ka tema põlisrahvaste kombekirjelduses tihti ettetulev mõiste.

Huvi kohalike keelte vastu on humanismiaja märk.³¹⁵ Keeled olid sisserändajatele võõrad aga põnevad. Traditsiooniliselt peeti neid saksa keelest madalamaks, kuid neist kirjutati palju. Luterlastele, hiljem veelgi selgemalt katoliiklas-

³¹⁰ **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 6; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 11. Vrd **P. Johansen**. Nationale Vorurteile. S. 97–98.

³¹¹ **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 204–209; **P. Johansen**. Nationale Vorurteile. S. 105 ff.

³¹² **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 12; **S. Münster**. Cosmographia. S. 1301. Vrd **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 206.

³¹³ Ka Elert Kruse kinnitab, et talupoegadel oli sööki ja jooki külluses: **Elert Kruse's** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 6; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 12.

³¹⁴ **S. Münster**. Cosmographia. S. 1305; **B. Rüssow**. Chronica (1584). Bl. 43a–44b. Vrd **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 208.

³¹⁵ Põlisrahvaste keeltest humanistlikus ajalookirjutuses vt **K. Raik**. Talupojapilt Eesti ja Liivimaa humanistlikus ajalookirjutuses.

tele, oli kontakt kohalike elanikega oluline. Tollane ettekujutus siinmail kõnelevatest keeltest polnud kuigi täpne. Samamoodi ei eristanud kroonikakirjutajad põlisrahvaste kombeid nende poolt kõneldavate keelte järgi, kohalike kohta kasutati üldnimetust talupojad. Nyenstede nimetab, et kõneldakse liivi, eesti, alutaguse, vene, kurelaste, leedu ja viru keelt.³¹⁶ Nyenstede on siin teistest kaasaegsetest põhjalikum, sest oma ameti tõttu on ta rohkem ringi liikunud.

Ajalookirjutusse jõudsid samal ajal esimesed maakeelsed laused; esialgu kasutati neid Saksamaal. Herbersteini ja Münsteri vahendusel sai 1580. aastatel tuntuks eesti armastuslaul „Jörru! Jörru! jook, Ma Tullen.“³¹⁷ Millegipärast ei ole siinmail maakeelt kasutanud ei Russow ega Brakel, kes eesti koguduste pastoritena seda kindlasti hästi oskasid. Pealegi oli Russow selgelt talupoegadele kõige lähemal seisev ajalookirjutaja. Ometi oli hoopis Nyenstede esimene kohalik kroonik, kes põlisrahvaste keelt kasutab.³¹⁸

Nyenstede kirjutab, kuidas saarlased linnusetorni vette vedades hüüdnud: *Otes, otes fater Herge ex Himmerlyh her fader.*³¹⁹ Paul Johansen esitab lause meile arusaadaval visiil: „Oot, oot, vater, härjad sõitvad taeva.“³²⁰ On märkimisväärne, et Nyenstede pöördus saksa ajalookirjutajate moodi just eesti keele, mitte aga tema maamõisa ümbruses levinud läti keele poole. Ju valis ta lihtsalt keele, mille vastu ka teised kaasaegsed jutustajad huvi tundsid. Me ei oska hinnata krooniku eesti keele oskust, ehkki ta elas pikka aega Tartus ja puutus kaupmehena siinse maakeelega kindlasti kokku. Tema keeleoskuse lubavad siiski kasinaks hinnata ülaltoodud lauses segamini esinevad saksa- ja eestikeelsed sõnad.

Üllataval kombel ei ole see ainus kord, kus Nyenstede eesti keelt kasutas; ta seletab ka kohanime *Leal*. Nyenstede teada tähendavat see *Fleischerhacken*.³²¹ P. Johansen on Nyenstede interpretatsiooni kohta arvanud, et see nimi olevat

³¹⁶ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9, 12.

³¹⁷ **Georg von Rauch.** Ein estnisches Volkslied im Blickenfeld des späten Humanismus. / Aus der baltischen Geschichte: Beiträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover–Döhren 1980. S. 60–61. Vt ka **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 206–207.

³¹⁸ Mõni aasta pärast Nyenstedet kirjutab esimesena Liivimaal *Jörru!*-loost Dionysius Fabricius. **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 72. Vt ka **G. v. Rauch.** Ein estnisches Volkslied. S. 60–61.

³¹⁹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 8.

³²⁰ **P. Johansen.** Nationale Vorurteile. S. 100.

³²¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 11.

tema meelest tulnud sõnadest „liha“ ja „alas“, kokku seega Lihula – „liha raiumise konks“. ³²² Nyenstede ise eestikeelset kohanime välja ei toonud. ³²³

Nyenstede kirjutab talupoegade elu-olust, minevikust ja kaasajast sel viisil, nagu tema töö üldise tooniga kõige paremini sobis. Vaid selle teksti põhjal ei saa kroonika tähelepanelik lugeja sakslastele kohalike talupoegade ränka rõhumist ette heita. Just seda Nyenstede taotleski.

KOKKUVÕTTEKS

Ajalugu on elu õpetaja – see põhimõte kehtib eriti murranguajal. Ajalugu on alati moes, kui ühiskond muutub, jaguneb eri rühmadeks, sõdib välisvaenlase vastu ja vaenutseb omavahel. Nii oli see ka 16. sajandi teisel poolel, kui siinsetel sakslastel tuli ühiselt poolakatele ja rootslastele tõestada oma ülimald õigusi Eesti- ja Liivimaal. Kuid samas polnud sinne ülemkiht omavahel ühte meelt, kas hoida Saksa emamaa või pigem mõne võõra võimu poole. Tollased meeleolud on sarnased ajaga parteist aastat tagasi. Ka siis tuli meil kõva häälega seista oma õiguste eest. Ja seda tehti toetudes ajaloole. Nii selleks, et omad teaks ja minevikust tuge leides kokku kuuluks, kui ka selleks, et oleks teada, kes on meie vastased.

Franz Nyenstede kaasajal olid rahvuse järgi omad kõik kohalikud sakslased, sõltumata sellest, kas nad olid äsja tulnud või juba kauem kohal olnud. Kuid “meie” mõiste oli üsna kitsas. Tollased ajalookirjutajad keskendusid oma sõpradele ja lähikondsetele. Põhiliseks jututeemaks oli kaasaeg, keskenduti tormilistele võitlustele. Toona oli ajalugu edukate ja auväärsete meeste tegevusala. Kõige aktiivsemad ajalookirjutajad olid aadlikud ja maavaldajad. Neil oli segasel ajal kõige rohkem kaotada. Neil tuli end kaitsta maavalduste uute pretendentide eest, kuid samas olid need saamamehed uue võimu esindajad, kellega tuli hästi läbi saada. Hirm tuleviku ees sundis minevikku idealiseerima. Kohalike sakslaste kangelaslik minevik ja ajaloolised õigused sobisid oma privileegide tõestajaks suurepäraselt.

³²² **Paul Johansen.** Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiele Livlands. // Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja. 56. Helsinki 1962. S. 29.

³²³ Sõnaseletused, eriti koha- ja rahvaste nimede lahkamised olid tollase ajaloojutustuse üks tunnusjoon. Eelkõige kasutati saksa keele abi. **P. Johansen.** Die Legende. S. 47. Vt ka **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10, 15, 17; **P. Johansen.** Volksetymologie. S. 10.

Franz Nyenstede tuli poisina Liivimaale õnne otsima ja sattus siin kohalikku elu korraldama. Talle oli Liivimaa kodumaa. Ta tundis siinset elu samamoodi, kui tema tuntud noorem kaasaegne Balthasar Russow. Pealegi elas Nyenstede enamiku oma elust kohaliku ajalookirjutuse tollases pealinnas Riias, kus raamatud ja ajalugu olid kaasaja moeasjad. Oma karjääris kaupmehe, bürgermeistri ja Poola linnusekrahvina oli Nyenstede sama edukas kui oma aja tuntud avantürist Elert Kruse või Kuramaa hertsogi õuelaulik Salomon Henning. Nyenstede oli kaasaegsete ajalookirjutajate hulgas ainus oma elukutse – kaupmeeste esindaja. Peale selle tundis Nyenstede kõigist kaasaegsetest kõige enam suurt naabrit Venemaad ja selle maa keelt. Ta oli naabermaad nooruses palju külastanud.

Tänapäeval, neli sajandit hiljem loeme kroonikatest, millised olid tollased ettekujutused ajaloost ja oma maast. Me ei tea, kui palju ta täpselt teadis ja kui suur oli üleüldse tema soov täpsemalt järele uurida. Ajalugu oli tavaks pöörata oma kasuks ja selles polnud midagi laiduväärset. Seetõttu on vähe tänuväärne otsustada, kui palju on Nyenstede kroonikas tänapäevaste teadmiste seisukohalt tõde. Me ei saa ka kuigi positiivset vastust. Seetõttu on seda kroonikat vaja lugeda ettevaatlikult ja tähelepanelikult. Ainult nii ajalooallikat lugeda tasubki.

Nyenstede kroonika, nagu ka paljude teiste kaasaegsete ajaloojutustuste võlu on suures hulgas suulistest allikates. See on allikas, mis hävib kiiremini kui paber. Samuti on meieni säilinud kirju ja muid ürikuid, päevaraamatuid. Tihti keskendusid need suurtele linnadele, uue võimu kantsidele. Kaasaja kroonikud pöördusid muidugi ka kirjalike allikate poole, said sealt andmeid ja innustust. Pikki ajaloojutustusi koostati nii maal, mõisamajas kui ka linnas. Nyenstede tõi muuhulgas meieni Liivi sõja aegse Tartu ja sajandi lõpukümnendite Riia kirjeldused, kohaliku linnaajaloo. Selles mõttes tõuseb ta oma kroonikaga kuulsa Tallinna autori Russowi kõrvale.

Ajalookirjutised pole pelgalt faktikogum. Nyenstede kroonika on ühe mehe vaade oma ajale, kust ei puudu mahavaikimine, tendentslikkus, enese paremas valguses näitamine ega moraliseeriv näpuga viibutamine. Selles kroonikas on omajagu humanistide eeskuju. Nyenstede omas ühiskonnas kõrget positsiooni, kaasajal asusid kirjutama just sellised mehed. Ta oli pigem poliitik kui ajalookirjutaja. Kroonika vormistamise ajaks oli Nyenstede sunnitud olema Riia linnavõimust eemal. Tal oli vaja end rehabiliteerida, ajalookirjutus sobis selleks ideaalselt. Ta keskendus eelkõige kaasajale, läbikukkunud poliitikule oli just see oluline. Liivimaa ajalugu moodustas kaasajakirjeldusele sobiva raami.

Nyenstede kroonika on eaka ja elukogenud mehe jutustus, tema testament. Ajalugu oli Nyenstede huvitav ja samas tarvilik teadmine, mis pidi aitama sakslastel Liivimaal edasi kesta. Kui seda vaja, siis ka uue valitseja all. Ajalugu on üks praktiline ja kasulik teadmine.

LISA 1. FRANZ NYENSTEDE LIIVIMAA
AJALOO OSALINE TÕLGE VANIMA,
NN TALLINNA ÄRAKIRJA JÄRGI.³²⁴

IN NOMINE JESU
PREFATIO AD LECTOREM

NENDE AJALOOLISTE LUGUDE
ARMSALE LUGEJALE

EELKÕNE

Ei üksnes meie armsad jumalamehed Mooses, Joosua, Saamuel, Taavet ja teised pühad prohvetid, vaid ka paganad, nagu Herodotos, Plinius, Strabon, Ptolemaios ja teised, on järgmiste põlvede jaoks agarasti kirja pannud lugusid Issanda imetegudest, nagu need siin maapeal on toimunud. Kuid mitte ainult seda! Nad on oma töödes jutustanud ka kõigest, mis maailmas on poliitika vallas iganes juhtunud: õiged ja väärad usundid on muudatusi läbi teinud, võimsad monarhiad on esile kerkinud ja vägevaks saanud, kuid ka langenud ning hävinud, samuti keisririigid, kuningriigid, vürstiriigid, maad ja asustatud paigad; ja seda kõike selleks, et järeltulevad põlved näeksid neid kunagisi aegu nagu peeglis, mõistaksid kurja vältida ja kõiki häid voorusi eeskujuks võtta. Kõikidest nendest tõestisündinud lugudest võib välja lugeda, et Issand Jumal ise oma õige kirikuga on meid alati kurja eest hoidnud ning lasknud oma õnnistusel rahus kodus ja kasvada, kui tema sõna armsaks peetud ja selle järgi elatud. Ja lugeda võib ka otse vastupidistest sündmustest — tervete monarhiate, keisririikide, kuningriikide, maade ja asustatud paikade hirmsast laastamisest ja ärahävitamisest, kui seal elati häbiväärses ebajumalate kummardamises, jumalasalgamises, elunautimises ning prassimises, patus ning häbis. Ja kui sageli on kõrgeid võimukandjaid ning ülemaid troonilt tõugatud ja alandatud ja madalaid ülendatud, nagu Maarja oma ülistuslaulus jutustab. Sellepärast on Issand Jumal ikka kallimeelseid mehi äratanud, kes järglaste jaoks on niisuguseid tähelepanuväärseid sündmusi talletanud, nende hüveks ja kasuks; nii nagu elutark kuningas Alphonsus³²⁵ ei osanud end oma ihulikus nõtruses millegi muuga paremini kosutada, kui et laskis Aleksander Suurest kirjapandud lugusid ette lugeda. Sellepärast ei tee lood aegade sündmustest mitte ainult meie hingele head, vaid neid on ka kasulik tunda, et me saaksime tõemeeli kahetsedes ja ausalt meelt parandada,

³²⁴ EAMA f. 92, n. 1, s. 24.

³²⁵ Kastilia kuningas Alfonso.

nagu Ninive linna elanikudki end päästa Jumala kohutava viha käest. Et ma olen nüüd oma noorpõlvest peale ligi viiskümmend aastat siin Liivimaal elanud, on mul põhjust seda maad mitte vähemaks kui oma isamaaks pidada. Ja et ma nende möödunud viiekümne aasta jooksul olen läbi elanud rohkesti ja raskeid aegu, siis kavatsen nüüd kõigepealt lühidalt peatuda sellel, kuidas sakslased vanal ajal Liivimaa provintsi jõudsid ja mis siin sellega ühenduses toimus. Mul ei ole plaanis neid aegu põhjalikult käsitleda, arvestades seda, et teised on enne mind vajaduse korral nendest asjadest andekamalt ja osavamalt kirjutanud. Sellepärast mõtlen ma neid sündmusi väga lühidalt puudutada ja pikemalt kirjutada ainult sellest, mis on toimunud viimase saja aasta jooksul, eriti aga sellest, mis ma ise olen siin viimase viiekümne aasta kestel läbi elanud — nii palju kui ma seda oma lihtsas meeles suudan, sest ma ei ole tubli ja võimekas kroonikakirjutaja, kes tahab oma teadmisi ja osavat sulge demonstreerida, vaid mul on lihtsalt nüüd, vanuigi paos olles vaba aega, nii et ma olen pähe võtnud lühikese kokkuvõtte kujul kirja panna, kuidas sakslased kõigepealt meritsi Liivimaale jõudsid, siin kanda kinnitasid, kohalikud paganarahvad alistasid, neid ristiisku vastu võtma sundisid ning ristisid, ilmaliku õiguse ja korra kehtestasid, mitmeidki raskeid heitlusi nende rahvastega läbi tegema ja rohkesti verd valama pidid. Nüüd on nad pea nelisada aastat sellel maal peremehed olnud. Ja kuigi ma hästi tean, et minu paljud vaenlased, eriti need, kellest ma tõde varjamata tahan kõike jutustada, mind mitte ainult ei hakka tänama, vaid võtavad kirjapandu teadmiseks tigidusega, tõlgendavad seda omatahtsi, endale kuulsuse saavutamiseks, ja kommenteerivad seda meele-valdselt — sellest kõigest ei lase ma ennast häirida, ei ole ma ka niisuguste jaoks midagi kirjutanud. Meelsasti näeksin, et nad enda ja minu jaoks midagi paremat valmis teeksid, mis rohkem tõe vastu vastaks! Ja kui mina siin mõnest asjast liiga vähe või liiga palju olen jutustanud, olen heameelega valmis kriitikat ja õpetusi kuulda võtma, ja kui vaja, kirjapandut ka korrigeerima. Nende jaoks aga, kes minu hästimõeldud indu mõistavad ja neid lugusid heameelega loevad, oleksin ma tahtnud oma tööd hoopis paremini teha, kui ma seda vaid oleksin suutnud. Ma ei kahtle aga, et kõik heatahtlikud lugejad minu tagasihoidlikku tööd ning head tahtmist hindavad, ja usaldan nemad Jumala iseenda armulise kaitse ning varju alla.

Kirja pandud Suntažis 1604. aastal.

III PEATÜKK

VANADE PAGANLIKE RAHVASTE ELUST LIIVIMAAL, NENDE USUST, KOMMETEST JA TRADITSIOONIDEST, NAGU NEED OLID ENNE SAKSLASTE MAALE TULEKUT.

Vanadest kirjadest võib välja lugeda, et nelisada viiskümmend aastat tagasi olid Liivimaa paganlikud rahvad osalt mõningal määral moskoviitide all, osalt olid neil mõned oma soost kuningad eesotsas, nagu veel praegu viis miili sealpool Aizpute ordulinnust üks selline elab, keda Kura kuningaks kutsutakse. Tal on veel nüüdki oma relvastatud kaaskond ja majad,³²⁶ kuigi ta on Kuramaa hertsogi alam. Sellepärast nimetataksegi teda Kura kuningaks. Teiseks on Salaspilsi piirkonnas veel üks, keda ka nimetatakse kuningaks. Ammustest aegadest peale on tema valduses seitsme adramaa suurune maatükk, mille keiser ja paavst on talle lääniks andnud. Selle kohta on tal uhkete pitseritega läänikirjadki olemas. Täna-seni on siinmail veel rohkemgi vabatalupoegi olnud, kes kindlasti on kuningate soost võrsunud. Et Liivimaa pidi moskoviitidele tribuuti maksma, järeldub sellest, et Moskva valitsejad ei jäta mitte üheski Liivi ordumeistri ja piiskoppidega sõlmitud rahulepingus selgesõnaliselt ja tungivalt ühe lepingutingimusena õigeusu tribuuti nimetamata. See näitab, et moskoviit peab seda maad kogu aja omaks, mispärast ta ennast ka Liivimaa valitsejaks tituleerida laseb, eriti sellest ajast peale, kui maaisandad 1557. aastal lubasid tal õigeusu tribuuti võtta ja nõustusid lepinguga kindlaks määrama ning pitseriga kinnitama, et igalt inimeselt makstakse selle jaoks kümme denningut. Ka annavad Novgorodimaa vanad ehitused, asustatud paigad, linnad ja Novgorodi kaubakontori skraad sellest tunnistust, et siinmail elanud ja praegugi veel elavad liivlased (kelle järgi Liivimaa ka oma nime saanud) käisid enne sakslaste tulekut oma kaupadega Venemaal Novgorodi linnas ja neil olid seal oma laoplatsid.³²⁷ Väga vanadest skraadest võib lugeda, et kaupmehed maksid sealse gildi oldermannidele ning nende abidele trahvi, kui nad olid kuidagi eeskirjade vastu eksinud. Trahviks tuli anda viis Liivimaa naela meevaha ja küllap on praegune leisikas seesama kaaluühik, mida siis nimetati Liivimaa naelaks. Kas nüüd Leedumaa valitsejatel, kes tookord veel paganausu pimeduse kütkes viibisid, ka ise Liivimaa paganarahvaste üle võimu oli, ei oska mina päris kindlasti öelda; aga see on küll võimalik, sest Leedumaa kuningas Mindaugas tuli koos žemaitidega, sageli paganatele appi, kui need kristlaste vastu võitlesid ja Liivimaa ei olnud veel kristlusele võidetud ega alistatud.

³²⁶ *Katen* – hütid, majad.

³²⁷ *Niederlage* – laoplatsid, kaubalaod.

Nende paganlik usk teenis väärjumalaid ja oli küll kuradist, sest nad ei teadnud Jumalast midagi, vaid valisid endale välja pühad metsatukad, kummardasid seal kive, puid, loomi, maduusse ning muud niisugust rämpsust. Nad toimetasid seal ka oma jõledaid nõiatempe, missugune komme — Issand halasta! — kahjuks veel praegugi päriselt kadunud ei ole, vaid mõnes kohas üsna tavaline on. Paganate kuningad olid ühtlasi väärjumalate preestrid, aga ka väejuhid, kui omavahel või naabritega sõda puhkes. Oma ebajumalaid teenisid nad peaaegu samal viisil kui preislased paganaajal, mille kohta võib vanadest preisi kroonikatest teateid saada. Õige iseäralik oli aga nende naisevõtt ehk abiellumine. Kui kellelegi oli mõni tüdruk meele järele ja ta oli selle endale naiseks välja valinud, kogus ta oma sugulased ja sõbrad kokku, nad võtsid relvad kaasa, läksid ja röövisid tüdruku ära ning viisid mehe koju. Siis lasksid nad tüdruku sugulastele ja sõpradele teatada, et need võivad ka tulla kordaläinud pruudiröövi puhul üheskoos viina võtma. Kui tüdruku omaksed said mõnikord kavatselt pruuditõmbamisest varem teada ja jõudsid omalt poolt vastuabinõusid organiseerida, võis lugu kenakese kähmlusega lõppeda, eriti kui kosilane ja peigmees neile meeltemööda ei olnud. Kui nad temaga rahul olid, võtsid nad kutse vastu, viisid kingituseks õlut ja toiduaineid kaasa, kostitasid üksteist vastastikku, said lahkumisel kingiks kindaid ning käterätikuid ja läksid koju tagasi. Nii toimitakse Liivimaal sageli veel tänagi. Oma surnud matsid nad eraldi paikadesse, kividega ümbritsetud alale. Surnut saatsid ratsamehed, kes kadunu auks kõvasti sõid ja jõid. Kui pikemat aega ei olnud vihma sadanud, viisid nad oma pühasse paika soku ja vast tündri jagu õlut, sõid ja jõid risti ette lüües ja lauldes ning uskusid ise, et nad söömise ja joomisega jumalatelt vihma välja meelitavad. Ja sellest kombest peavad paljud nüüdki kinni. Nad usuvad ise ja püüavad ka oma isandaid uskuma panna, et inimesed võivad teisi inimesi huntideks nõiduda, nii et need teatud ajal libahuntidena metsa või teede ja sildade lähedusse jooksevad ja seal suurt kahju teevad. Peale selle teevad nad iga päev oma paganlike nõiatempude abil veel muid jõledaid asju. Siiski on neile antud õigus karistada niisuguseid nõidu, kes juba väga ränka kurja on korda saatnud. Neil oli oma viis järele proovida, kas oli tegemist sellise nõiaga: nad sidusid kahtlusalusel käed ja jalad pöidla ja suurevarba juurest risti üksteise peale kokku ja viskasid ta vette — oli kahtlustatav süütu, vajas ta kohe põhja, oli ta aga süüdi, jäi veepinnale ujuma nagu õlekub. Paljud kohtunikud on selle proovi paganatelt üle võtnud ja kasutavad praeguseni. Olen ise niisuguseid proove pealt vaadanud ja näinud inimesi põhja vajumas või veepinnal ujumas. Kui kellelgi oli teiste maade või piiride pärast tüli tekkinud, tuli vanem, vaatas piiri üle ja püüdis selle südame-tunnistusele koputada, kellel tema arvates tundus olevat suurem õigus tüli põhjustanud maatükile. Et neil aga ei olnud pitsereid ega läänikirju, ka mitte

piire märgistavaid kive, siis ajasid nad rauatüki hõõgvele ja lasksid sel mehel oma puhta südametunnistuse tõestamiseks tulisest rauast kahe palja käega kinni võtta ning see seitse sammu piirist edasi oma maaosale viia. Kui ta sellega toime tuli, oli paganate arvates õigus tema poolel ja mees võis selle piiri juurde jääda ning piirikivid paika panna. Kui keegi oli teise mesipuust mett varastanud, seoti varas kõiega puu külge, lõigati tal naba kõhu küljest lahti ja kihutati tulelondiga taga ajades nii kaua ümber puu, kuni ta sisikond oli kõhust välja rebitud ja ümber puu keerduks, ta ise aga varises kokku. Mitte ainult et paganad ei ole sellest kombest loobunud, vaid ka paljud saksa soost kohtunikud toimivad nii.

Paganate varasematest linnustest ei ole mul rohkem teada kui Lihula Läänemaal enne sakslaste tulekut. Lihula tähendab kohalikkude keeles lihunikukonksu.³²⁸ Et see linnus oma asupaiga tõttu pakub sõja ajal seal olijatele väga häid võimalusi kaitseks, arvan ma nime selle asjaoluga seostada võivat. Mul on andmeid selle kohta, et kui piiskop Albert oli Liivimaale jõudnud, tuli Rootsi kuningas Johan I 1208. aastal oma sõjaväega Rootsist Liivimaal Tallinna juures maale ja alustas eestimaalastega sõda. Ta vallutas Lihula linnuse, lõi eestlased maha ja jättis linnusesse Karli nimelise piiskopi ja pealiku³²⁹, kelle käsu alla jäi viissada meest. Seepeale läks kuningas Rootsimaale tagasi. Pärast tema lahkumist relvasid eestlased uuesti, kutsusid saarlased appi, ründasid jälle Lihula linnust, jooksid tormi, vallutasid selle, põletasid maani maha ja löid piiskopi ja pealik Karli koos kaaskonnaga surnuks. Nii olid rootslased seekord jälle Liivimaalt ära hävitatud. Paganad elatusid põlluharimisest ja söögiks kõlbulikkude taimede kasvatamisest, nad pidasid loomi, kalastasid, küttisid linde ja metsloomi ning pidasid mesilasi, kasutasid toiduks ka mett. Nad valmistasid oma riided karusnahkadest ja lambavillast, ka pargitud loomanahkadest, samuti kanepist ning linnast kootud kangast. Nende joogid olid valmistatud rukkist ja odrajahust, kui mõnikord taheti õige head joomaaega, segati sinna veel piima või mett hulka. Rauast tööriistu neil oli, aga et Liivimaal rauda maapõuest ei leita, pidid nad seda metalli minu arvates Venemaalt saama, vast ehk Novgorodist. Sellest rauast olid nad siis teinud adrasahku, kirveid, vikateid, nuge, kõplaid, võitlusmõõku jne. Liivimaal kõneldi kuut erisugust keelt: peamine oli liivi keel, seejärel tulid eesti keel, alutaguse, vene, kurelaste, leedu ja viru keeled, kuigi mõned neist omavahel peaaegu sarnased on, nii et neid kõnelevad inimesed üksteisest aru saavad.

³²⁸ Kroonikas saksakeelne kohanimi *Leal*.

³²⁹ *Hauptman*.

IV PEATÜKK
KUIVÕRD OLII KAUBANDUS LÄÄNEMERE ÄÄRES
ARENENUD JA MISSUGUSED OLID SEAL
KAUPLEMISVÕIMALUSED, ENNE KUI
LIIVIMAA ÜLES LEITI.

800 aastat tagasi asetses Pommerimaal mere ääres väga suur ja kuulus linn nimega Vineta. Igalt poolt tuli sinna palju inimesi kauplema, mistõttu linn nii võimsaks sai, et tol ajal Euroopas, ammugi siis mitte Läänemere ääres temale võrdset ei olnud — nõnda olid Vineta linnamüüri väravad ja muudki väravad linnas tehtud puhtast vasest. Selline rikkus tegi linnaelanikud ülbeks ja upsakaks, nii et nad häbenemata ja avalikult vägivaltsesid ja merel rõõvisid. Issand Jumal ise ei saanud karistamata jätta sellist paganate hirmuvalitsust paigas, kus ristiusku ei olnud iial tuntud. Sellepärast hävitaski Taanima k kuningas linna päriselt ära ja Jumal seadis oma hirmsas vihas asjad nii, et meri selle koha peale langes, kus enne linn oli olnud. Veel tänapäevalgi võib selge ilmaga merepõhjas vee all vanade ehituste jäänuseid näha. Pärast Pommerimaa linna hukkumist ehitati teine, mis sai nimeks Juliana. Ka see kasvas ja kosus, aga ei saanud kunagi nii rikkaks, nagu seda oli olnud eelpool nimetatud Vineta. Aga lõpuks hakkas ka Juliana oma tähtsust kaotama, eriti sest ajast peale, kui gootid koos oma kuninga Visboaga olid saanud Taani kuningalt loa Ojamaa saarele elama asumiseks. Seal alustas nende kuningas linna ja linnuse ehitamist, mis sai tema enda järgi nimeks Visby. Umbes samal ajal oli Novgorodi kontor³³⁰ Venemaal laialt tuntud ja kui Novgorodis valitses keegi vene hertsog³³¹ koos linnavanematega, sai linn nii väga kuulsaks, et hansalinnad tulid sinna kauplema ja asutasid oma kaubalaod. Nad tulid sinna nii suvel kui talvel, nagu vanadest kontori käsikirjadest võib lugeda. Suvel purjetasid nad laevaga piki Volhovi jõge, mis Novgorodist mö-öda mere poole voolab. Talvel — arvan ma — sõitsid nad regede ja paatidega nii, nagu Rootsimaal praegu talvel paate saanidega üle jää veetakse: kus vesi on jääs, sõidetakse saaniga, kus on lahtist vett, liigutakse paadis edasi, kuni veekogu ületatud.

Kui siis Visby linn Ojamaa saarel nii toredasti edenes ning kasvas, ja tol ajal mingit lootust ei olnud Liivimaal kanda kinnitada, asutasid hansalinnad sealsamas Visbys suure kontori, kuhu ka moskoviidid Venemaalt laevadega oma kaupad ja neid müüsid: samuti tuldi Rootsist sinna kauplema. Ja niiviisi kasvas ja kosus linn vähehaaval ikka rohkem ja rohkem, nii et ka sinna väga palju toredaid maju ehitati, mille jaoks hävitatud Vineta linnast vasest väravaid, rauast riid-

³³⁰ *Comtoir* – kaubakontor.

³³¹ *Hertzog* – vürst, bojaar.

ve ja uksi toodi. Aga nagu siin ilmas midagi püsivat ei ole, nii oli lugu ka selle teiste seast esile tõusnud ja rikka linnaga. Nagu ma teada olen saanud, oli Mecklenburgi rannikul niisugune suurepärane sügav laht, kuhu suured laevad tormi ajal võisid sisse sõita ja seal ankrut kinnitamata tormi eest varju leida. Et see hoopis lihtsam ja mõnusam oli, hakkasid meremehed pisitasa oma laevadega Ojamaa asemel sinna lahte purjetama, pealegi oli sealt võimalik kaupadega otse Elbe jõele jõuda. Oli ju väga ohtlik — või peeti veelgi ohtlikumaks kui praegu — kasutada pikka ja kõveriti teed Sundi väinast läbi Elbele purjetamiseks. Sellepärast hakatigi kirjeldatud paika Wismari linna ehitama, mis siis ka kohe väga toredasti kasvama ja kosuma hakkas, nagu seda veel nüüdki uhketest ja ilusatest majadest ning kirikutest näha on. Aga nagu juba öeldud, on kõik siin ilmas kaduv, ja nii sündis ka selle linnaga. Kui Liivimaa üles leiti — millest edaspidi juttu tuleb — hakkas Wismargi vähehaaval oma tähtsust minetama, nii et enamik praegugi alles olevatest ruumikatest majadest, mis oma suuruse poolest kirikuid meenutavad, juba aastaid tühjad on. Veel minu ajal sai 12–15 taalri eest aastas üürida elamiseks väga uhke maja, mida mõne tuhandega ei oleks valmis ehitatud. Aulise Mecklenburgi vürsti valitsuse all olla elu nüüd jälle natuke paremaks läinud.

V PEATÜKK

SELLE SUUREPÄRASE LIIVIMAA PROVINTSI AVASTAMISEST JA ESIMESTEST LAEVASÕITUDEST SINNA.

Aastal 1148, mõnede arvates 1158, sõitis üks purjelaev kaupmeeste ja kaupadega Breemenist välja, et jõuda Ojamaa saarele Visby linna. Jumal saatis aga neile halva ilma ja tugeva tormi, nõnda et nad Ojamaa randa ei jõudnud, vaid kaldusid tugeva lääne- ja loodetuulega esialgsest kursist kõrvale, kuni jõudsid Kuramaa lähedale. Et nad ei julgenud randa sõita, saatis Jumal väikse, lamedapõhjalise kaluripaadi neist Väina suunas mööda purjetama. Kuna nad arvasid, et see laevuke lõpuks kusagile sadamasse sisse sõidab, usaldasid nad end armulise Jumala hoolde ja järgnesid paadile Väina jõele. Kui nüüd metsikud paganarahvad nägid saabumas nii suurt laeva, missugust nad oma eluajal ei olnud näha saanud, jooksid nad suures summas kokku ja jälgisid laeva tulekut, mis neile eemalt vaadates õige võõrastavana tundus. Nad arutasid omavahel, mis nad peaksid peale hakkama nende tulnukatega, keda nad niisama vähe kui nende suuri laevugi varem olid näinud või nendest kuulnud. Kristlased jäid aga esimeseks ööks oma laevale jõe peal ja pidasid nõu, mida tuleks edasi teha. Hommikul sõitsid mõned neist maale ja võtsid tühje tünne kaasa, panid need kaldale püsti ja asetasad tünnele leiba, õlut, toiduaineid ja muid asju, mille kohta nad arvasid, et need võiksid paganatele meeltemööda olla. Siis andsid nad paganatele kätega viibates

märku, mille peale mõned astusid lähemale. Siis tervitasid kristlased paganaid kättpidi, kinkisid neile suhkrut, viigimarju, rosinaid, saia ja muud ning olid nende vastu lahked. Ja kuigi nad paganatega rääkida ei osanud, kohtlesid nad neid seekord hästi ja lasksid jälle koju minna oma sõpradele ja sugulastele jutustama, kui lahked kristlased olid olnud. Kolmandal päeval tulid paganad suure hulgana tagasi ja tõid kristlastele oma lugupidamise märgiks kingitusi kaasa: mett, piima, kanu, mune, metslinde ja jäneseid. Siis kostitasid kristlased neid veel korra ja kinkisid kübaraid ja kübarapaelu, püksipaelu, peegleid, vöösid, punaseid paelu, nuge ja õmblusnõelu, mis sõprust aina süvendas, nii et paganad tulid neljandalgi päeval tagasi ja tõid kaasa lambaid, kalu, lihakiudu, mett, vaha, mune, metslinde, metsloomade karusnahku ja panid maha. Et nad üksteisega rääkida ei mõistnud, andsid nad žestidega märku, et tahavad vahetuskaupa teha. Kui nüüd kristlased nende soovi taipasid, valisid nad väljapakutud asjade hulgast mõned välja ja viskasid iga valitud kauba juurde raha maha, arvates, et nad neid asju osta saavad. Et aga paganad rahamünte veel ei tundnud, andsid nad märku, et niisugune kauplemisviis neile ei sobi, vaid et nad kristlaste väljavalitud kaupu vahetamiseks välja pakkusid. Siis tõidki kristlased oma kaupu vastu, võtsid neid vähemaks ja lisisid midagi juurde, kuni mõlemad pooled rahule jäid. Seejärel löid nad käed kokku, kumbki pool võttis teise kauba ning paganad läksid minema. Nii nad õppisidki üheskoos, kuidas sellel maal kaubelda. Kui nüüd järgmisel päeval tuli keegi vaene kerjus, pakkusid nad talle nuge, kübarapaelu ja paari kotinõela, kerjus pani omalt poolt kauba juurde mõned kanamunad, arvates, et ta nende eest pakutud esemed endale saab. Aga kristlased andsid talle žestidega mõista, et mune jääb kauba eest väheks. Seepeale võttis kerjus oma põuest kaks talvise oravanaha küljest lõigatud kõrva, mille sisse oli kaks hõbedast tihvti painutatud, pani need munade juurde ja püüdis selgeks teha, et nüüd on kaubad tatsutud. Kuigi kristlased seda küll väheseks pidasid, löödi käed kauba kinnituseks kokku, et paganaid meelitada rohkem niisugust “raha” tooma. Arvatakse, et 3- ja 2-killingiliste rahamüntide vanad nimetused *aus* ja *nagat* on tulnudki mitteksaksa keelest, kolme niisugust killingmünti nimetatakse veel *ööriks*. Kui nad nüüd olid 14 päeva paganatega üsna sõbralikult suhelnud, kaupu vahetanud ja oma asja nii ajanud, et nad loota võisid aasta pärast tagasi tulles kasulikumalt kaubelda, lahkusid nad üksteisest sõbralikult. Et nad tahtsid edaspidiseks kauplemiseks paganate keelt selgeks saada, meelitasid nad ühe poisi enda juurde, kinkisid talle iga päev suhkrut, viigimarju, rosinaid, saia *etc* ja püüdsid poisi vanematele selgeks teha, et nad tahaksid poisi endaga kaasa võtta. Ühe omadest jätsid nad sinna, et see õpiks paganate keelt. Kui nad nüüd poisi vanemad olid kingitustega oma nõusse saanud, viisid nad selle noore pagana Breemenisse kaasa, lasksid seal ristida ja õpetasid talle usinasti saksa keelt, et ta neile järgmi-

sel aastal tõlgiks saaks olla. Kui laevnikud ja kaupmehed olid õnnelikult Breemenisse jõudnud, jutustasid nad kõigest, ja kuigi saadud kasu läbielatud hädaohtudega võrreldes üsna vähene oli, tegid nad ettevalmistusi järgmisel aastal kahe laevatäie igasuguste sobivate kaupadega sinnasamasse tagasi pöördumiseks.

VI PEATÜKK BREEMENI KAUPMEESTE TEISEST REISIST LIIVIMAALE, SEEKORD KAHE LAEVAGA.

1149. aastal asusid Breemeni kaupmehed kahe laevaga jälle Breemenist Liivimaa poole teele ja jõudsid õnnelikult Väina jõe sadamasse. Nad viisid tagasi eelmisel aastal kaasa võetud paganapoisi, kes nüüd juba hästi saksa keelt rääkis, ja olid kaasa võtnud igasugu käsitöölisi ning ühe kullassepa, kelle üle paganad väga imestasid. Päralt jõudnud, läksid nad maale ja võtsid poisi kaasa. Seal tervitasid paganad neid rõõmuga, vahetati kingitusi, tehti vahetuskaupa ja breemenlased said palju pargitud nahku, linakiudu, kanepit, vaha, rasva ja metsloomannahku. Kui vahetatud kaubad olid laevale laaditud, kutsusid nad kolmkümmend paganate ülikut külla, kostitasid neid hästi ja panid lahkumisel nende nimed kirja, niimoodi sõbralikult kokku leppides, et nad igal aastal saavad paganate juures vabalt ja julgelt ilma mingisuguste takistusteta kaubelda. Nad lubasid alati üksteise vastu sõbralikud ja lahked olla. Seejärel jätsid kaupmehed omadest neli meest ülejäänud kaupadega Liivimaale, lahkusid risti ette lüües ja purjetasid Breemenisse tagasi. Need neli jäid omal vabal tahtmisel kogu talveks sinna ja jõudsid ka tervelt meeste, laeva ja vahendatud kaubaga Breemenisse, kus nad kaasatoodud kraami müümisel kõvasti kasu said. Siis jõudis Breemeni piiskopi kõrva kuuludus paganate maast, kuhu kaupmehed olid purjelaevaga sattunud. See olla paavsti informeerinud, kellelt otsekohe korralise mandaadiga käsu saanud kolmandal korral kaupmeestega koos Liivimaale saata mõni jumalakartlik ning vaga preester, kes uuriks sealseid võimalusi ristiusu levitamiseks. Piiskop leidiski tubli mehe, preester Meinhardi, kes oli heameelega valmis Jumala auks koos noore kooripoisiga paganate maale minema.

VII PEATÜKK
KUIDAS BREEMENI KAUPMEHED
KOLMANDAT KORDA OMA LAEVAGA
LIIVIMAALE JÕUDSID
JA PREESTRI ENDAGA KAASA TÕID.

1150. aastal jõudsid kaupmehed Philippus Jacobuse päeval kolmandat korda Liivimaaale ja tõid kaasa jumalakartliku preestri Meinhardi, kellest paavst hiljem piiskopi tegi. Meinhard oli kaasa võtnud kooripoisi Johannes Hartmanni ja Thomas Stegeri nimelise mehe, kelle ta pani kõstriametisse. 24. mail jõudsid nad õnnelikult Liivimaaale Väina kaldale. Seal lõid nad jõe kaldale kaks miili mererannast kaugemale mõned hütid üles, kus nad võisid katuse all elada ja oma kaupu hoida. Üks niisugune hädapärane eluase tehti ka preester Meinhardi ja tema kaaslaste jaoks, sest preester pidas algul nendele jumalateenistust. Mõnda aega ütles ta jutlust ainult kaupmeestele ja laevnikkudele, kuni tema ja ta kaaslastel Liivimaa keele ära õppisid. Siis hakkas ta pisitasa ja leplikus meeles ka paganatele Jumala sõna kuulutama. Oma leebuse ja headusega võitis ta paljud enda poole ja pööras ristiusku. Preestri hütt ja kaupmeeste laod ning hütid olid Väina kaldale just sinna ehitatud, kus praegu Riia linn asetseb, ja arvatakse, et kuna hütid olid üksteise kõrvale ritta³³² seatud, sai koht endale nimeks Riige [Riia]. Sellest tulenevatki Riia linna nimi.³³³ Aegapidi hakkasid sinna oma onnikesi ehitama kalurid ja kaubaladude töölised, puusepad ja teised, kes kaupmeeste leival olid. Nüüd hakkasid paganad ajapikku ka kaugematest paikadest oma kaupadega nende juures käima. Nad kauplesid ja tingisid, müüsid ja ostsid. Aja jooksul õppisid kaupmeeste poisid ja teenrid ka natuke paganate keelt. Peaaegu kolm kuud olid laevad ankrus, siis laadisid nad vahetatud kaubad laevale ja sõitsid koju tagasi. Seekord jätsid nad maha palju kaupa ja mitmeid mehi, kes pärast laevade lahkumist hea eduga edasi kauplesid. Oma preestri ja selle kaaslastel jätsid nad sinna ja varustasid neid kõige vajalikuga.

Sama aasta juunikuus saabusid veel kaks Breemeni purjelaeva Liivimaaale. Nad sõitsid Väina jõeni, tegelesid seal oma asjadega ja laadisid laevad umbes kuue nädala pärast vahetatud kaupu täis. Need laevad olid kaasa toonud klaassepa ja tema emanda, sepa oma naise ja abilistega, et need kõik sinna elama asuksid. Nad olid toonud ka linnaseid, jahu ja hulga raudpadasid, sest paganatel oli neid väga vähe ja nad valmistasid toitu savipottides. Sel ajal, kui laevu uuesti laaditi, kirjutas preester Meinhard piiskopile aruande olukorrast Liivimaal, seal toimunud muudatustest ja ka paganarahva usust ning elust. Ta kurtis, et on raske

³³² Kroonikas *Riege* – rida.

³³³ Saksa keeles *Riga*.

väärjumalaid kummardavaid ja nõidust uskuvaid paganaid kristlusele võita ja ristida. Ta palus Breemeni piiskoppi kõigest sellest paavstile teatada, nii et temale, Meinhardile, saadetakse ettevaatuseks mõned mehed ihukaitseks. Ka tuleks temale appi saata kanoonik vikaari ja kaplaniga, kellele tuleks anda vajalik ülalpidamine. Ta lubas agaralt tegutseda ning avaldas arvamust, et Liivimaa on suurepärase, viljakas provints, mida oleks Jumala abiga võimalik ristiusule võita. Ka oli aeg niikaugel, et tuli kulutusi teha ja lupja ning kivisid maale toimetada, et saaks kiriku ehitada ja – kui vähegi võimalik – kloostri asutada ning see müüridega kindlustada, et nende varjul oleks võimalik ennast kaitsta, kui paganad peaksid tigidaks minema ja vastu hakkama, sest neilt hakatakse väärjumalate kummardamise ja nõiavigurite pärast patukahetsust nõudma. Kui nüüd laevad olid jällegi õnnelikult Breemenisse jõudnud ja preester Meinhardi kiri piiskopile üle antud, sai see kirja lugedes väga rõõmsaks ja saatis kohe aruka ja mõistliku mehe Meinhardi läkitusega paavsti juurde. Kui mees oli paavsti jutule jõudnud, sai viimane üpris rõõmsaks. Teade oli talle nii väga meeltemööda, et ta kohe missa korraldas ja palvega Jumala poole pöördus, et see laseks ettevõtmisel korra minna ja ristiusk sealmail omaks võetaks ning leviks. Selleks pani paavst ametisse kaks komissari, kes pidid temale pidevalt ette kandma sündmustest ja tekkivatest raskustest Liivimaal. Samuti andis ta Breemeni piiskopile käsu järgmiseks aastaks vahendeid varuda, et ehitada kirik püha neitsi Maarja auks, kelle paavst tahtis kuulutada ehitatava kiriku ja kogu Liivimaa provintsi kaitsepatrooniks. Ka kinnitas ta preester Meinhardi piiskopiametisse ja saatis talle piiskopitalaari ning teisi uhkeid kingitusi. Veel kirjutas ta Breemeni piiskopile, et see annaks Meinhardile mõned preestrid abilisteks, samuti rahuldaks nende vajadused küllaldaseks äraelamiseks. Ka peaks ta sobiva koha välja valima, kuhu võiks ehitada kaitsemüüridega kloostri abtkonna loomiseks. Ja piiskop Meinhard olgu agar ristiusku levitama, sest paavst kavatses teda selles töös kõigil võimalikul viisil abistada.

[...]

Nüüd taheti suurvürstiga uue rahu sõlmimiseks läbirääkimisi alustada, mispeale anti Jacob Steinwegile korraldus väesalk saadikute kaitseks, mäherduse Jacob Steinweg mina [Nyestede] isegi reisisin Moskvasse, kus suurvürst meid sõbralikult vastu võttis ning hästi kohtles.³³⁴ Kui me olime Moskvast viibinud seitse nädalat, andis suurvürst saadikuile kaasa hea kindla turbe ning me jõudsime õnnelikult Liivimaale tagasi. Nendeks saadikuteks oli määratud Dirick Kouer ..., kellel oli käsk paluda suurvürstilt lõppeva rahu pikendamist järgmiseks viiekümneks aastaks. Kuigi neid esialgu sõbralikult vastu võeti, oli

³³⁴ Kroonik eksib sündmuste ajalisel järgnevuses. Siinkohal on silmas peetud 1557. aasta Liivimaa rahumissiooni ettevalmistamist.

ometi kohe läbirääkimiste algul märgata, mida ta [tsaar] plaanitses. Nad võisid seda küll ka juba teel nähtust järeldada, sest [nad] olid märganud piirile toodud tuhandeid regesid täis igasugu vilja, toidumoota, püssirohtu, tina ja relvastust. Ka kõikides üksteisest ainult 4 või 5 miili kaugusel asuvates postijaamades olid ehitatud uued suured varjualused inimeste ja viiekümne, ka saja või enama hobuse tarvis. Ka olid Moskva jõelt Pihkva jõeni igal pool uued sillad ehitatud. Oli ilmselge, et ta [tsaar] oli otsustanud Liivimaale sõja kuulutada.³³⁵ Eriti sest ajast peale, kui ta [tsaar] oli saanud Rootsi kuningalt Gustavilt austuse märgiks ja rahu sõlmimise soovi kinnituseks rikkalikult kullatud laua igasugu joogi- ja sööginõudega, milliseid oli nii palju kui lauale mahtus. Selle [kingituse] oli ta [tsaar] vastu võtnud ning Rootsi kuningas Gustaviga rahu sõlminud.³³⁶

Nii oli talle [tsaarile] ka kõrvu ulatunud, et Liivimaal on puhkenud kahetsusväärne tüli maaisandate ja prelaatide vahel, esiteks uue usu pärast, teiseks ordu ja peapiiskopi vahel tekkinud tüli pärast.³³⁷ Samuti oli ta kuulnud, et ordumeister Poola kuninga Sigismundi jalgade ette oli heitnud, öeldes, et ta [ordumeister] ei ole nii vägev kui Poola kuninga Liivimaa seisusi ohjeldama.³³⁸ Ta [tsaar] teadis ka hästi, et sõjavägi oli minema lastud ja maalt lahkunud ja ollakse nii kindel rahu püsimisele, et Liivimaal sõjaks ettevalmistusi ei tehtud. Elati nii muretult, nagu öeldakse, preester Johannes maal. Kõik olid lausa pimedusega löödud, nii et ei tahetud mõista, mida moskoviit plaanitses, kui ta laskis Pihkvas avalikult välja hõigata, et kõik oma kaupadega Liivimaal viibivad kaupmehed ning muud venelased sealt lahkuksid.

Nad pidid teele asuma ning elu ja vara kaotuse ähvardusel Liivimaalt ära Venemaale minema. Neil oli äraminekuga nii kiire, et nad oma kauba poole hinna eest rahaks tegid. Ka liikus ühtlasi kuuldus, et mitmesuguseid relvi oli piiridel, ja kuidas bojaarid vedasid maad ja vett mööda kohale varusid sõjaretkeks Liivimaale. Aga oldi veel nii sõgedad, et pigemini mõeldi, kuidas uhkeid pulmi ja varrusid pidada, kui seda, kuidas vaenlase vastu kaitsele asuda.³³⁹ Kui nüüd Moskvast läbirääkimised algasid ja paluti rahu kindlustamist ja rahulepingu pikendamist, siis viitas moskoviit 1502. aastal viimase ordumeistri Wolter von Plettenbergiga sõlmitud ja varasematele rahukokkulepetele, millistega talle [tsaarile] oli iga kord jäänud õigus õigeusu maksu nõuda. Ta andis sellega mõista, kui kannatlikult ta seda [maksu] oodanud oli ja näeb nüüd, et ordumeister ja liivimaalased seda ei mõista. Sellepärast ei ole ta nõus rahulepingut pikendama,

³³⁵ Venelaste ettevalmistused sõjaks 1557. aasta sügisel.

³³⁶ Rootsi kuningas Gustav Vasa ja Venemaa rahuleping 1557. aasta aprillis.

³³⁷ Reformatsioon 1525 aastal ning Liivi ordu ja Riia peapiiskopi vastuolu 1557. aastal.

³³⁸ Poola kuningas Sigismund II Augusti ja Liivi ordu rahuleping 1557. aasta septembris.

³³⁹ Eeltoodu käsitleb 1557. aastat, järgneb 1554. aasta rahulepingu sõlmimise kirjeldus.

olgu siis et talle tasutakse rahulepingutega lubatud ja seni ülekohtusel viisil kinni peetud maks. See oli häbematus tipp ja saadikud ei osanud midagi vastata. Lõpuks nad ütlesid, et nad [saadikud] ei tea sellest maksust midagi ja ei ole oma vanadest kirjadest leidnud, et nad peaksid suurvürstile mingit maksu maksma. Nad palusid seepärast, et [kõik] jäetaks vanaviisi ja rahu pikendaks. Suurvürst sai vihaseks ja ütles, ta imestab, et nad ei taha teada, et nende isad merd mööda Liivimaale tulid ja seejärel tema maale tungisid, mis pärast palju verd valati. Eneste säästmiseks lubasid ta esivanemad mitmesaja aasta eest neil [liivimaalastel] seal maal elada, kuid tingimusega, et nad neile [venelastele] maksu maksavad.

Liivimaalased ei ole seni sõna pidanud ja ei ole seda teinud, nüüd peaksid nad kogu võlguoleva maksuga kohale ilmuma, et talle [suurvürstile] mitte põhjust anda abinõude tarvitusele võtmiseks, mis neid maksma sunniksid, kuigi ta seda meeleldi ei teeks. Seepeale kinnitasid Liivimaa saadikud ilusasti, et nad tõesti ei tea, milles see maks seisneb. Seepeale rõõgatas suurvürst ja ütles, et ta peab sellest nii aru saama, et nad [liivimaalased] oma kirjadest ja pitsatitest vähe lugu peavad, et nad sada või enamgi aastaid ei ole mõelnudki järele vaadata ega ole hoolt kandnud, kuidas oma järeltulijatele ja nende lastele rahu säilitada. Et nad seda ei tea või ei taha teada, siis on ta [tsaar] sunnitud neile ütlema, et maksu suurus on igalt Liivimaa elanikult üks moskva mark ehk kümme denga aastas.³⁴⁰ Siis ajasid saadikud silmad pärani ega teadnud, mida tuleks teha; neid ei olnud kästnud mingeid pakkumisi teha ega millegi üle tingida, nad ei tohtinud ka maksu vähendamist paluda. Sellepärast oli hea nõu nende jaoks seekord väga kallis, aga nad pidid midagi vastu ütlema, sest nad ei julgenud suurvürsti valetamises süüdistada. Seepärast ütlesid nad [Liivimaa saadikud], et see, mida nad suurvürstilt kuulsid, ei olnud neile enne teeleasumist teada. Neil ei ole selle asja arutamiseks maahärradelt käsku, seepärast ei tahaks seda lugu kirja panna, et nad saaksid seda arvestades lisainformatsiooni nõutada. Siis suurvürst vihastas ja ütles, et ta ei uskunud, et nad [liivimaalased] arvavad, et neil on tegemist lastega. Nad [saadikud] peavad kinnitama, et maks, millest ta neile teatas, tasutakse aasta jooksul ja seda ordumeistri ning piiskopi heakskiitmisel. Kui nad [ordumeister ja piiskop] ei ole sellega nõus, siis saadab ta Liivimaale oma saadikud, kusjuures piiskop ja ordumeister peavad saadikule oma kinnituse andma, et nad maksu tunnistavad. Seda saadikud ka omavoliliselt üliagaralt tegid ja olid nõus niisuguse maksuga suurvürstile, ometi maahärrade heakskiidul. Nüüd ma õigupoolest ei tea, kas maksu nõuti kogu Liivimaalt või [selle] ühelt osalt.

³⁴⁰ 1554. aasta Liivi- ja Venemaa vahelises rahulepingus määrati Tartu maksu suuruseks üks saksa mark.

Kui saadikud jälle Tartus olid ja oma aruande esitasid, ei saanud nad selle eest kiita, et nad 10 denga suuruse maksu igalt inimeselt olid sõna ja pitsoriga kinnitanud ja kuni saadiku saabumiseni arutati seda.

Kui nüüd suurvürsti saadik Kelar Terpigorre koos maksu kohta käiva kirjaga Tartusse jõudis, paigutati ta elama härra Andreas Wettermanni majja turu ääres, seejärel kutsuti ta oma asja esitamiseks piiskopi juurde linnusesse, kuhu olid kutsutud ka kõik maanõunikud, rae ja kogukonna esindajad ja mõned notarid³⁴¹, kes pidid ta nõudmisi kirjalikult vormistama, milline vastus saadikule anda.

Siis alustas saadik, öeldes: tema isand suurvürst tervitab Tartu piiskoppi ja ordumeistrit ning annab ametlikult teada, et nende saadikud olid kõigi venelaste suurvürsti ja keisri juures Moskvast ja palusid rahulepingu pikendamist, millise soovi ta [Kelar Terpigorre] isand rahuldab talle saadikute poolt üle antud pitsoriga varustatud kirja alusel. Tema isand saatis ta teele nõudmisega, et piiskop ja ordumeister saadikute pitseri kirjalt ära võtaksid ja riputaksid sinna oma pitseri. Ka on tal käsk kohe varsti tagasi minna.

Vana tõlgi Jacob Krabbe abil vastati seepeale lühidalt, et piiskop võtab tervituse heameelega vastu, saadikul tuleks oma majutuspaika minna, kus kohe varsti häid teateid saab.

Kui ta [saadik] oli lahkunud, siis arutati seda asja, aga seal oli hea nõu tõesti kallid ja väljendati mitmesuguseid oletusi, [mis siis juhtub], kui pärast kirja pitsoriga kinnitamist raha järele ei saadeta ning mõnigi auväärne mees tundis köit pea kohal kõikumast.

Saadik tahtis aga kiiret vastust ja oli lõpuks väga kannatamatu, öeldes, kui ta mingit otsust ei saa, siis tahab ta ilma selleta, nagu tuli, tagasi minna. Vana Jacob Krabbe ütles selles suures hädas piiskopile ja raehärradele: aulised härrad, niipea kui see maksukiri on kinnitatud, satume me naiste ja lastega täielikku sõltuvusse [suurvürstist]. Ja kas te saate maksu lubada. See tuleb koguda ja üle anda või maa laastatakse ja põletatakse. Selleks valmistub suurvürst ammu kogu oma väega, seda tean ma kindlalt. Need sõnad panid nii mõnegi jahmatama ja tegid araks.

Ja piiskopi kantsler Jürgen Holtschur tõusis ja ütles: kuigi on õige, et see asi nõuab kaalukat järelemõtlemist, peame me aega võitma, suurvürsti saadiku uuesti enda juurde kutsuma ja sinna kutsuma ka mõned notarid ja ühe esindaja.³⁴² Peame teatama, et me ei oodanud seda suurvürsti nõudmist ega ole ilmaski keiserliku majesteedi nõusolekuta kompetentsed selle maksu kohta otsust vastu võtma. Seepärast on saadik siin ja protesteerib Rooma keiserliku majesteedi kui maa kõrgeima läänihärra nimel sellise ebatavalise ja pealesurutud maksu vastu;

³⁴¹ *Notarien.*

³⁴² *Orator* – esindaja, saadik, läbirääkija.

see peab ulatuma Rooma keiserliku majesteedi kõrvu. Sel ajal tahame meie, sel määral, mil me kompetentsed oleme, vahepeal meie saadikutele Moskvast antud kirja oma pitsiriga kinnitada. Nii otsustati ja keisrile saadeti teade, et ta lähetaks saatkonna suurvürsti juurde. Niimoodi saaks seda õnnetust [maa vallutamist] ära hoida ja aeg annaks arutust.

Suurvürsti saadik kutsuti uuesti välja, kahe notari juuresolekul pitsieriti kiri ja lõigati saadiku pitsirid ära. Kui aga saadik käskis notaritel protestikirjad kirjutada, siis küsis Terpigorre tõlk Jacob Krabbelt, mida notarid kirjutavad. Tõlk tõlkis. Seejärel ütles saadik trotslikult: mis on minu isandatel tegemist [Rooma] keisriga? Antagu mulle kiri. Kui te minu isandale maksu ei too, siis ta tuleb ja võtab selle ise. Siis anti talle kiri ja saadeti ta oma majutuspaika. Kui ta nüüd sinna jõudis, kinkis ta teda saatnud junkrule oma kombe kohaselt põletatud viina ja hüppas lauale, võttis põuest kirjad ja andis need oma teenrile, et see need [kirjad] siidirätti mähiks ja rautatud kirstukesse paneks, ise sealjuures öeldes, hoi mu vasikat kindlas kohas ja hoolitse, et ta suureks ja rasvaseks kasvaks.

Seejärel saadeti talle [saadikule] piiskopi teenriga kala, liha, ulukiliha, mune, vürtse ja mitmesuguseid jooke; nii nagu suurvürst tavatses Moskvast saadikutele kinkida.

Ka raest saadeti talle [saadikule] igasuguseid asju ja jooke ja üks raehärra las kis kokal valmistada roogasid ja saata tema [saadiku] majutuspaika. Ja talle pakuti, kui see talle meeldiks, kahte inimest söögi ajaks lauakaaslaseks. See meeldis talle hästi ja nii kostitati teda ja ta teenreid hästi.

Pärast sööki, kus oli osalenud ka tõlk, nõudis ta enne lahkumist veel raadi külastada, sest tal [saadikul] olevat veel üks eriline asi ajada.

Seejärel kutsuti ta järgmisel päeval raekotta. Teda [saadikut] kostitati vürtsitatud veiniga, seejärel võeti ta vastu raesaalis. Ta võttis raekotta kaasa ka ühe moskoviidi, kelle vend oli Pihkva teel maha löödud. Ta [tapetu vend] oli nõudnud piiskopi käest nii mitusada taalrit, kui palju ta ütles end olevat kahju saanud. Nüüd on [vanades] kokkulepetes öeldud, et kui mõrtsukad kellegi Vene- või Liivimaal maha löövad, peavad mõrvatu sõbrad naabritelt saama röövitud varade eest hüvitust või need teo tegija karistamiseks välja andma. Et ta nüüd nii kaua oli piiskopilt palunud hukkamist ja samuti ei olnud saanud ka tasu, siis tahtsid omaksed teda temaga [saadikuga] piiskopi juurde saata, et see käsiks talle raha anda, nii et ta saaks temaga [saadikuga] koos koduteele asuda. Tema [saadik] tahtis omalt poolt suurvürsti juures mõne raehärra või selle omaste heaks sõna öelda, nii et nende asjad niisama kähku korda saaksid. Raad saatis temaga [moskoviidiga] piiskopi juurde kaasa ühe raehärra ja sekretäri. Nad tulid varsti tagasi ja tõid teate: ta [moskoviit] peab kähku kätte saama, mis tema õigus on, et naabrid [sealt], kus mõrv toimunud, elavad Tartust mitme miili kaugusel, tulid nad hukkamise ajaks

kohale kutsuda, seepärast peab ta [moskoviit] ootama.

Siis tuli ta [saadik] temaga [moskoviidiga] rae ette ja ütles, kuna ta näeb, et ei saa seda enam oodata, siis peaks raad vist küll [nii] tegema, et venelastele raha välja maksma ja pärast jälle nende käest [raha] võtma, kes maksma peavad, selleks et ta [moskoviit] temaga [saadikuga] saaks ära sõita. Raad lasi seepeale vastata, et ta nii kiiresti raha muretseda ei saa.

Seejärel ütles saadik, et kui nad ainult tahaksid raha ära maksta, siis nad teaksid ka kust, sest tema teab, et raekoja all on 12 tunni rahaga. Kuigi kuuldu neid [raehärrasid] naerma ajas, vastas vana bürgermeister härra Johann Dorstelmann pikemalt järele mõtlemata; kui seal raha olekski, siis neil ei ole võtit, Riia linnal on üks võti, Tallinna linnal on ka üks. Nende nõusolekuta ei tohi seda [raha] puutuda. Kui ta [saadik] mõistis, et talle nagu kord ja kohus vastati, ei teinud ta sellest enam juttu ja ütles, et nad peaksid piiskopile vaid meelde tuletama, et viimane oma kohustusi ei unustaks ja tema [piiskopi] pitsatitele ja kirjadele järgneks ikka maksu andmine, muidu tuleb neil [liivimaalastel] küll kindlasti suur õnnetus kätte. Seejärel ta [saadik] õnnistas neid [raadi] ja pöördus oma “vasikaga”[Venemaale] tagasi.³⁴³

1556. aastal ilmus kirdes nähtavale suur komeet, pika luuataolise sabaga täht, millega Jumal kuulutas eelseisvaid nuhtlusi.

Kui nüüd Tartust lubatud maksu ei tulnud, siis kogus suurvürst Pihkvasse suure väe ja pani seda juhtima tatari isanda Šig Alei. See oli aukartust äratav, suurekasvuline mees ja ka arukas ning tagasihoidlik. Ta tuli 25. jaanuaril [1558] 40 000 mehega Liivimaale ja jagas väe kolme ossa. Niipea, kui nad piiri ületasid, hakkasid välkuma saablid ja kirved, tapeti maha nii inimesi kui ka loomi, kõik mõisad ja talupoegade hütid põletati, suurem osa maast käidi läbi ja rüüstati. Seejärel läks ta jälle Pihkvasse tagasi. Pihkvast kirjutas ta [Šig–Alei] Tartusse piiskop Hermannile kirja ja süüdistas neid [liivimaalasi] mõistmatuses, et nad end nii halvasti üleval pidanud ja sellega suurvürstis sellist viha tekitanud, et nad oma jõuga suurvürstile vastu ei saa, tahaks ta neile heasoovlikku nõu anda: veel aegsasti peaksid nad suurema häda ärahoidmiseks austuses ja armastuses oma saadikud suurvürsti juurde saatma ja armu paluma. Ta pakub meelsasti oma eestkostet suurvürsti lepitamisel ja uuesti rahu saavutamisel. Tõesti, kui kõik moskoviitide maadega piirnevate alade talupojad nägid rünnakuks valmistamist, põgenesid nad kodudest naiste–laste ning kodakondsete ja varadega, nii tahtsid nad kõik kaasa tassida Tartu müüride alla. Kõik moskoviidid asutasid endid teele Liivimaalt omale maale, nad mõistsid, mis võib järgneda.

Peale selle kirja kättesaamist kutsuti kokku maapäev ja hakati kiiresti saatkonda moodustama, kes peaks läbirääkimisi maksu asjus. Saadikutele anti vaja-

³⁴³ *Mit seinem Kalbe.*

lik instruksioon.³⁴⁴ Vahepeal pidid kõik seisused ja linnad relvastuma, et esimese rohu tärkamisel ordumeistriga sõjateele asuda. Saadikud asusid nii kiiresti teele kui said ja kirjutasid tagasiteel koju, et suurvürst kavatseb üheksa väeüksusega ja suure saatkonnaga Liivimaale tungida.

Nii kui saadikud Moskvasse jõudsid, asuti kiiresti läbirääkimisi pidama ja 60 000 taalri eest oli suurvürst nõus rahu kinnitama.³⁴⁵ Nüüd pidid nad [saadikud] selle raha ära maksma. Aga raha saadikutel ei olnud, mida suurvürst arvatavasti teadis. Saadikud lootsid sellele, et mõned Liivimaal tegutsevad rikkad vene kaupmehed olid lubanud anda neile raha võlatähe vastu, et Liivimaal raha jälle kätte saada. Suurvürst aga oli peksu ähvardusel kaupmeestel keelanud raha laenata või avansiks anda. Saadikud pidid end löögi alla seadma ja pakkusid end nii kauaks, kui Liivimaalt raha tuuakse, pantvangideks. Suurvürst oli nüüd vihane ja süüdistas saadikuid, et need talle kogu aeg tühja juttu ajavad, ja lasi neile ütelda, et peavad tema õukonnast ruttu lahkuma. Nii pidid nad [saadikud] midagi saavutamata kiiruga kaduma. See teade jõudis mõne päevaga Moskvast Tartusse, kus määrati uued saadikud ja korjati raha kokku.³⁴⁶ Tartu linn pani välja 10 000 taalrit, mida ma ise [Nyenstede] aitasin üle lugeda. Kantseleis pakiti niisiis kokku 60 000 taalrit, mille juures ma ise kaasa aitasin. Tartu bürgermeister, minu äi, härra Detmar Meyer, laenas selleks 500 taalrit. Kohe pärast jääminekut läksid saadikud vett mööda Pihkvasse, et sealt kiiresti edasi pääseda, sest nad nägid hästi, et suurvürst ei viivitanud suurtükiväe ja moonavooredega teele asumast.

Ka ordumeister ja Tartu piiskop kogusid oma jõud, mis kuigi tugevad ei olnud suurvürsti väega võrreldes ja asusid 1558. aasta mais laagrisse Kirumpää juurde.

Suurvürst ei lasknud end sellest eksitada vaid liikus kahe väesalga³⁴⁷ ja raske te suurtükkidega edasi, neil oli piisavalt püssirohtu ja tina. Ühe suunas ta Narva alla, teise Vastseliina juurde, mis asus viie miili kaugusel Kirumpääst, vakkas seda tulistama ja võttis selle jooksult ära. Saksa Narvat ei olnud veel tulistatud, kui Jumala õnnetuse läbi puhkes ühe habemeajaja Cordt Volckeni majas tuli, mis levis paljudele puitehitistele ja katustele. Kui moskoviidid seda jõe teisel kaldal asuvast laagrist nägid, siis ületasid nad mesilasparvena paatidel ja parvedel jõe, samal ajal hakkasid nad üle müüri ronima ja kuna linnas ei suu-

³⁴⁴ Volmari maapäev 1558. aasta märtsis.

³⁴⁵ Liivi- ja Venemaa vahelised rahuläbirääkimised 1557. aasta lõpul.

³⁴⁶ Kahe saatkonna vahele jääb mitu kuud. 1557. aastal lõppesid läbirääkimised 12. detsembril. Sellele järgnes venelaste sõjakäik, uus saatkond asus teele 1558. aasta aprillil lõpul.

³⁴⁷ *Hauffen*.

detud üheaegselt tuld ja vaenlast tagasi tõrjuda, siis pageti linnusesse ja jäeti linn vaenlastele. Siis hakkasid vaenlased kõigest jõust tuld kustutama, et neil [siis] oleks seda kergem linnust käsile võtta. Linnus oli vaenlase poolt küljest üsna tugevasti kindlustatud, linna poolt mitte nii hästi. Nüüd saatsid linnuses olijad ühe riialase tookordse ordumeistri Fürstenbergi abi Gotthard Kettleri juurde, kellele anti korraldus Harju ja Viru mõisbikiega³⁴⁸ ja Riia sõjasulastega, keda ta oli linnuse kaitsjateks Narva linna garnisoni paigutanud, nad [linnuses olijad] piirajatest vabastada. Aga see jäi tulemusteta. Ta [Kettler] ei julgenud seda, lahkus lahinguväljalt 3 miili kaugusele Narvast ja siis pidid linnuses olijad alla andma, kuid neile kingiti elu ja nad tahtsid vabadena lahkuda.

Kui nüüd ka Vastseliina oli langenud, ei julgenud ordumeister ega Tartu piiskop enam kauemaks Kirumpääle jääda, vaid nad leppisid kokku, et piiskop pöördub aadli ja mõisnikega Tartu linna kindlustustesse tagasi. Ordumeister Fürstenberg aga plaanis ordumeeste ning Riia Kuramaa stifti aadli ning mõisnikega Tartu alla laagrisse jääda, et linna kaitsta.

Kui nüüd viimased saadikud Moskva suurvürstiga läbirääkimisi alustasid, siis paistis asi nii, nagu tahaks ta 60 000 taalri eest rahutegemisega nõus olla ja raha saada. Kuid läbirääkimiste ajal tuli talle üks teade teise järel, et tema väed on Liivimaal [suuri] võite saavutanud, et Narva ja Vastseliina on langenud. Suurvürst ei tahtnud siis enam mingit raha, vaid [tahtis] endale jätta Narva ja Vastselinna, mis ta oli mõõgaga juba vallutanud. Kuna nad [saadikud] sellega nõustuda ei saanud, siis saatis ta saadikud küsimust lahendamata koos rahaga tagasi ja jätkas sõda.³⁴⁹ Ta [moskoviit] liikus väega Kirumpää peale ja vallutas selle. Seepeale asus ordumeister Fürstenberg oma sõjaväega Valga poole teele ja jättis hea piiskopi hätta.

Moskoviit tuli aga raskesuurtükkidega Tartu linna alla, tugevdas iga päev laagrit Pihkvast maad ja vett pidi toodud hulga sõjameeste, raskesuurtükkide, püssirohu ja tina ning igasugu toiduainetega. Ta püstitas kaks kaitsevalli ja asus linna pommitama.³⁵⁰ Kui aadlikud sellest kuulsid, siis hiilisid nad öösel linnast välja ja jätsid oma isanda, Tartu piiskopi, saatuse hooleks. Siis saatis üks raehärra piiskopile teate, et nad [raad] näevad, et ordumeister Fürstenberg on lahkunud, nad märkavad ka, et aadlikud on põgenenud ja härra piiskopi koos nendega [linnakodanikega] saatuse hooleks jätnud, nii on nad üsna nõrgad suurt kindlust kaitsma, nagu tema kõrgealine armulikkus teab, surid mullu ägedasse rinnahai-gusesse mitte ainult paljud noored kodanikud, vaid ka pea kõik 200 linnas olnud sõdurit. Muidu palusid nad [raad], nagu truudele alamatele sobiv, vürstlikult ja

³⁴⁸ *Landsassen.*

³⁴⁹ Liivimaa saatkond Moskvast 1558. aasta juuni alul.

³⁵⁰ 11. juuli 1558.

kõrgeauliselt armulikult isandalt [võimalust] oma au, elu ja varandust anda, nad näevad aga, et päeval ja ööl valvamine neile peagi raskeks läheb. Seepärast paluvad nad piiskoppi, et see kirjutaks koos nendega [raega] ordumeistrile, et linna olukorda ja raskusi põhjalikult valgustada ning paluda abi ja piiramisest vabastamist või muidu peavad nad lähemal ajal olema valmis kurvaks muutuseks. Nad [raad] on maksnud kahele talupojale, kes on nõus, et neid käskjalgadena kasutatakse ja lähevad öösel paadiga jõge mööda ülesvoolu ja siis läbi metsa [edasi].

Siis vastas hea jumalakartlik piiskop Herman kurval meelel: kallid ustavad [teenrid], meil ei ole mingit kahtlust aulise rae ja kogukonna püsivas truuduses, täname selles hädas ka ustava pakkumise eest, annaks Jumal, et me selle päevani elame, kõiges on tunda armu; kuid me peame ka kurtma, et selles suures hädas on meie rüütelkonna aadlikud jälle oma kohustused unustanud ja [linnast] minema ratsutanud.

Sellepärast oleme me ka liialt nõrgad päeval ja ööl oma kindlustusi valvama ja nii võimsale vaenlasele vastu astuma. Meie arvates on sellepärast küll hea, et ordumeistrile on kiri saadetud meie hädast ja palutud abi ning piiramisest vabastamist. Meie tahame kaks sama tekstiga kirja ära saata, algul ühe, siis teise ja palume ka aulist raadi — mida varem, seda parem — sama teha.

Seepeale lahkusid mõlemad saadikud samal ööl, üks teisest kolm tundi hiljem, kaasas need kirjad, mõlemad kirjad viidi ordumeistri kätte. Esimene käskjalg tuli kolmandal ööl vastusega tagasi. Selles kahetseb ordumeister südamest linna kurba olukorda ja kiidab härra piiskopi ning austatud kogukonna visadust ning kahetseb väga, et aadlikud ja mõisnikud on oma isanda maha jätnud, mis neile tulevikus küll kuulsust ei too. Ta soovib, et ülejäänud näitaksid üles kangelaslikkust ja niipalju kui inimlik ja võimalik, tublilt head linna kaitseksid. Nii väga, kui ta seda ka tahaks, ei näe ta siiski, et tal oleks nii suurele hulgale vaenlase sõjameestele, nagu kõigist teadetest selgub, otsekohe kiiruga vastu panna. Veel tahab ta lasta palvetada nende eest ja mõtleb [ise] nii päeval kui ööl, kuidas oma väge suurema hulga sõduritega tugevdada.

Kui see vastus nüüd tuli ja vaenlane vahepeal ühe vallkindluse ikka tugevaks oli ehitanud kui teise ja linnavalle suurtükkidega purustama hakkas ning kõik inimesed rohketest vahikordadest ning ootamisest kaitserelvade juures väsinud olid, siis laskis vaenlane jälle kord suurvürsti armu ja rahu pakkuda, kui nad [linn] alistuksid. Kui nad aga seda ei soovi, siis ei jää ellu ka väiksemgi laps.

Seepeale saatsid raad ja kogukond jälle [saadikud] piiskopilossi ja lasid talle [piiskopile] ette lugeda ordumeistri poolt Valga sõjaleerist saadetud vastuse, et pole mingit lootust piiramisrõngast vabanemiseks. Selle üle said tema kõrgea-

auline armuline isand ja terve linn väga nukraks ja mida edasi, seda rohkem vaenlase väge ja tugevust nähti ja et piiskop oma kindlust hoopiski kaitsta ei jõudnud, leidis ta [piiskop], et peab vaenlasega rahu sõlmimiseks rääkima.

Nüüd oli moskoviitide väejuht, kombeline ja vaga mees nimega vürst Peeter Ivanovitš, kes pani piiskopile ja linnale ette kerged alistumistingimused ja lubas oma au juures, et kõik punktid, mis ta neile lubab, antakse neile [piiskopile ja linnale] nõuetekohasel viisil suure kullatud pitsseriga kirjas kätte. Selle eest ta tahab hoolt kanda.

Seejärel palus piiskop vaherahu, et saaks kõigi linna seisustega nõu pidada. See anti kaheks päevaks.³⁵¹ Nüüd kutsuti kokku kogu raad, kogukond ja raad ja hingekarjased mõlemasse gildituppa. Seal räägiti linna hädast ja moskoviidi väejuhi krahv Peeter Ivanovitš Šuiski ettepanekust ning ordumeistrilt tulnud trööstitust vastusest, ka sõjameeste ülemad ütlesid oma arvamuse: neil on liiga vähe inimesi, et linna ja linnust kaitsta. Ka vaimulikud saatsid endi hulgast veel kaks peale nende, kes olid määratud alistumistingimuste koostamise juurde, nad palusid ja manitsesid aulikku raadi, et nad [raad] ei paneks seda pahaks — ka kuigi nad [vaimulikud] küll ei kahtle, et auline raad mõistab seda [tulevast] kurba muutust silmas pidades nende puhastatud [luteriusu] kirikute ja koolide eest hoolitseda — [et] nad [vaimulikud] juba tuleviku peale mõeldes ei saa loobuda oma hoolt ka selles — nii nagu nende kohus — sõbralikult meenutamast. Mida ka sobiva tänuga kuulda võeti.

Aga kõik arvasid, et nii suure jõu vastu ei saa ja ei ole mingit muud nõu kui see, et tuli koos linnaga vaenlasele kindlatel tingimustel alistuda. Kuna ei olnud veel päriselt üksmeelt, mida tuleks teha, siis paluti pikenduseks kolmandat päeva, mida vaenlane ka lubas. Lõpuks, pärast mitmekülgset arutamist kõigi seisustega, oldi neljandal päeval sunnitud linna alistumistingimused vaenlasele kätte toimetama.

Enne seda astus Tartu bürgermeister Antonius Thile³⁵² piiskopi ette ja ütles: “Teie Hiilgus, Kõrgeauline vürst ja Isand, et me kahjuks seda ülimalt kurba aega näha saame, mil me, vaesed inimesed, peame seda muutust nägema ja tundma, et paljud head ausad inimesed [sellesse] armetusse orjusse satuvad, meie teised selle vältimiseks oma vara ja heaolu maha peame jätma ning naiste ja lastega maapao valima, ja ei tea mitte, kus igauks meist oma elu kord rõhuvast meeleolus lõpetab: ja et meilt ülimalt vara, mis meil siin maailmas on, röövitaks, [ja et] meid tulevikus ei teotataks ega kirutaks, et me Tartu linna käest ära andmisel teisiti toimisime, kui meie au [seda nõudis]. Ma oleksin meelsasti kõik, isegi oma elu andnud, et linna päästa! Ma tahaksin seda [teotamist ja kirumist] ära hoida,

³⁵¹ 15–16. juuli 1558.

³⁵² Atonius Tyle – 1551–1553 raehärra, 1552 bürgermeister, 1552 kanonaadihärra.

kui siin veel keegi oleks, kes arvaks, et Tartu linna oleks võimalik vastupanu ja relvadega enda käes hoida ja palun teie Kõrgeaulikku Armulikkust anda mulle kirjalik seletus selle kohta, kelle käsul linna [vaenlasele] andmine toimub, kas Teie Kõrgeauline Armulikkus on seda teinud või rüütelkond või kapiitel või armuline raad või kogukond või Tõnnis Tyle, et ma võiksin end valelike laimajate ees õigustada ja oma põlist head nime säilitada.”

Siis pidas piiskop oma nõuandjate ja kapiitlihärradega nõu ja nad andsid ühe inimese vahendusel vastuseks: auline ülinutikas isand, sellele küsimusele laseb tema Kõrgeauline Armulikkus koos oma härrade nõuandjate ja kapiitlihärradega vastata: kellelegi ei ole vaja ette heita ega ühelegi eraisikule Tartu allaandmist süüks panna, vaid igapähele tunnistada, kellele see on tähtis.

TARTU PIISKOPI POOLT SÕNASTATUD TINGIMUSED, MILLISTE ALUSEL SOOVIB LINNA KÄEST ÄRA ANDA.

Esiteks nõuab ta, et talle jääks elatise saamiseks kahe miili kaugusel Tartust Emajõe kaldal asuv Kärkna klooster kõigi maade, inimeste, õiguste ja privileegidega, nagu see iidsetest aegadest peale on olnud, et ta võiks oma elu seal lõpetada ja teda Liivimaalt Venemaale ei viidaks.

Teiseks tahaks suurvürstilt veel ühe mõisa, kõige parem, kui see asuks kloostri lähedal.

Kolmandaks, et peale tema surma klooster jääks alatiseks paavstliku usu munkadele.

Neljandaks, et toomkapiitlihärradel säiliks piiskopi jurisdiktsiooni all katoliku usk ning nende majad ja mõisad.

Viiendaks, et aadlikud, kes tahavad suurvürsti [valitsuse] alla jääda, jääksid koos oma maade, inimeste ja omastega Liivimaale ja neid ei viidaks Venemaale, vaid nad jääksid piiskopi jurisdiktsiooni alla.

Kuuendaks, et nende [aadli] vili, kaubad, toiduained ja joogid, puit ning kõik muu oleks tollivaba.

Seitsmendaks, et kapiitlihärrade ja kloostrimunkade, samuti ka aadlike üle ei tohi kohut mõista keegi peale piiskopi ja tema nõuandjate.

Kaheksandaks, et tal [piiskopil] säiliks linnas oma vajadusteks prii maja, kuhu ta võib vabalt tulla ja sealt minna ja et sinna ei paigutataks tema kohalolekul ega eemalviibimise ajal ühtegi moskoviiti.

Üheksandaks, et kui ta saadab suurvürsti juurde oma saadiku või kui tal endal on sobiv võimalus ise tema [suurvürsti] juurde reisida, võiks tal soovi korral teel sinna ja tagasi olla nii palju hobuseid, kui ta tahab, ilma et tal selle eest tuleks tasuda.

Kümnendaks, et tal oleks mõisake eeslinnas ja puuaed Väina ääres³⁵³, mille pealt ei tuleks maksu maksta.

Üheteiskümnendaks, et kõik tema inimesed võiksid igal ajal takistamatult linna tulla ja sealt lahkuda.

Kaheteiskümnendaks, kui tema inimesed linnas suurvürsti omade vastu või muidu kuriteo korda saadavad ja seepärast kohtusse kaevatakse, siis peaks ainult tema [piiskopi] kohtunik asju lahendama.

TARTU RAE JA LINNAKOGUKONNA POOLT SOOVITUD TINGIMUSED.

Esiteks jätta neile ilma igasuguste muudatusteta nende Augsburgi usutunnistus ehk luteri õpetus kedagi muudatusteks sundimata.

Teiseks säilitada nende kirikud kõige nende juurde kuuluvaga koos kogu administratsiooniga.

Kolmandaks [jätta] koolid nende noorte jaoks vana viisi.

Neljandaks, et neile jääks saksa raad vanal viisil raekoja ja kõikide iidsest ajast pärinevate tuludega vangimajadelt, viljaaitadelt, leiva- ja lihamüügikohtadelt, mündikojalt, apteegilt, kantseleilt, vaimulike, koolmeistrite ja kõikide linnateenrite majadelt, tallilt, veskitelt, maamõisatelt, kalapüügilt, kaalumiselt, kaupade kvaliteedi kontrollilt, kohtutrahvidelt, vaestemajadelt ja kirikuhoonetelt, kõrtsidelt koos nende rentide ja sissetulekutega, samuti kõik vana tava järgi antud andamid veinilt, õllelt, siidril ja kõikidelt teistelt jookidelt ja kaupadelt. Et see vanaviisi jääks.

Viiendaks, nende otsused, päruse- ja rendiraamatud, samuti kõik nende vanad ja uued privileegid, kes neid ka andnud poleks, kinnitatakse kõikide juurdekuuluvate kirjadega.

Kuuendaks, keegi peale linnafoogti ei tohi kohut mõista ei sakslaste ega mittesakslaste üle, ka muidu ei ole ühelgi vene foogtil ilmalikesse ega vaimulikesse asjadesse, ei kriminaal- ega tsiviilasjadesse vahelesegamise õigust.

Seitsmendaks, et säiliks vana viisi õiguse mõistmine mõõga läbi.

Kaheksandaks, nende vanad õigusotsused³⁵⁴ ja kõik vanad tavad protsessides, ametnike valimine, skraad, viljamõõdud, küünrad, kaalud — kõik vanaviisi.

Üheksandaks, nende kogukonnale mõlemad gilditoad, üks kodanikkonna kaupmeeste, teine käsitöölaliste tarvis, nagu see vanast ajast peale on olnud, et nad seal oma pulmi peavad ja koosviibimisi korraldavad ning eneste seast tsunftivendi valivad, kokkutulekutel säilib neil vana tava üheskoos süüa ja juua.

³⁵³ Nyenstede kirjutab Emajõe asemel ekslikult Väina jõe – am Dunestrom.

³⁵⁴ *Bursprake*.

Kümnendaks, Mustpeade kui võõraste, ülemerekaupmeeste kompanii või seltsi maja, kus nad võivad vana korra kohaselt koos käia ja seltsipidusid pidada.

Üheteistkümnendaks, et nad võivad kõigi oma kaupadega, kuidas neid ka nimetatakse, reisida kogu maal ja väljaspool [Liivi]maad kogu Venemaal ja Saksamaal ja maa piires, nii kuidas see neile kasulik on; ei kehtestata tolli ei Tartu linnas ega väljaspool seda tervel Venemaal ja Liivimaal.

Kaheteistkümnendaks, et nad saaksid vabalt pruulida õlut, mõdu ja põletatud viina ja neid müüa ja et nad mingisugustelt võõramaa veinidelt aktsiisimaksu ei anna, välja arvatud rae poolt halduskulude katteks pealepandud [maks].

Kolmeteistkümnendaks, et nad oma lapsi, poegi ja tütreid, võivad üle mere Saksamaale abiellu anda, nende lapsed võivad igal ajal vabalt sinna minna ja sealsed igal ajal siia tulla.

Neljateistkümnendaks, et nad oma maju ja kinnisvarasid, nagu aedu, küüne, põlde ja maamõisaid, ja kuidas neid ka nimetatakse, vabalt, ilma maksuta teistele võivad müüa ja kogu saadud rahaga minema reisida, ilma selle pealt mingeid makse maksmata.

Viieteistkümnendaks, et kõigil Tartu kodanikel ja elanikel oleks vabadus linna üleandmisel või pärast seda lahkuda linnast oma varaga, mida nad ei saa kohe kaasa võtta, võivad nad oma heade sõprade juurde või nende eneste majadesse hoiule jätta, kuni nad selle järgmisel sobival võimalusel lasevad [enestele] järele tuua.

Kuueteistkümnendaks, kui ka tulevikus keegi kodanikest või ka nende lastest tahaks tagasi tulla suurvürsti alla, et seda neile igal pool lubatakse.

Seitsmeteistkümnendaks, et ka sõjameestele koos nende varadega, nii relvadega kui ilma nendeta oleks tagatud vaba läbipääs linnast lahkumiseks.

Kaheksateistkümnendaks, et kodanikud, kes Tartusse jääda ei taha ja kiiruga koos oma naiste, laste, vara ja teenijaskonnaga linnast lahkuda ei saa, et nad võivad kaheksa päeva või mõne nädala pärast vastavalt võimalusele ära minna ja nad varustatakse garanteeritud vaba paspardiga.³⁵⁵

Üheksateistkümnendaks, et nii välismaised saksa kaupmehed kui ka suurvürsti omad võivad kodanikele kuuluvates majades ja laoruumides oma kaubaga ulualust saada ja nendega [kaupadega] kaubelda niikaua, kui raad seda lubab.

Kahekümnendaks, et võõrad saksa ja vene kaupmehed ei või Tartus omavahel kaubelda, vaid vana tava kohaselt ainult linnakodanikega.

Kahekümne esimeseks, et ka raad vana tava kohaselt oma ametiisikute kaudu kontrollib ja mõistab kohut kõigi ametimeeste, sakslaste või mittedakslaste üle, samuti võib raad vana tava järgi kalameeste kompanii ehk seltsi, mida nimetatakse *Kraumenige*, skraasid ja korda muutma, kõik tülid lahendama ja

³⁵⁵ *Mit einem sichern Geleitpass.*

- trahvid määrama.
- Kahekümne teiseks, et ka tavalised aastalaadad tavalisel ajal peetakse igasugu kalade, vilja, humala, mee ja igasugu toiduainete ja kaupade müümise ja ostmisega ning seda kontrollib ja selle üle mõistab õigust raad.
- Kahekümne kolmandaks, et ka rael on lubatud teatud isikuid välja kutsuda, kes on õiguse vastu eksinud.
- Kahekümne neljandaks, et ka raad võib lubada igal ajal linnast välja või nende juurde linna reisimist.
- Kahekümne viiendaks, et ka kodanikke nende majades ei tülitata ühegi sõjamehe [majutamisega].
- Kahekümne kuuendaks, et suurvürst ka tulevikus ei või ühtegi kodanikku ega elanikku ära viia Venemaale ega ühtegi teise kohta.
- Kahekümne seitsmendaks, kui keegi sakslastest või mitesakslastest saadab korda suurvürsti või teiste vastu kuriteo, mille arutamine kuulub rae võimkonda, siis selle lahendamine jääb rae võimkonda ja teda karistavad ainult raad ja selle foogtid.
- Kahekümne kaheksandaks tuleb kõigi Tartus elavate välismaalaste surma korral nende vara saata nende sugulastele ja sõpradele, nagu peaks samal ajal teistes kohtades toimitama ka meie omade varaga.
- Kahekümne üheksandaks, kui keegi sureb ja tema sõbrad pikema aja jooksul tema pärandust ei nõua, siis läheb see vana tava kohaselt raele.
- Kolmekümnendaks, tulevikus peavad uued kodanikud vana tava kohaselt kodanikuõigusi taotlema ja [neid] saama raelt, kuid seejuures peavad nad rae kõrval andma vande ka suurvürstile, ka gildidesse astumine käib vanaviisi.
- Kolmekümne esimeseks nõuab raad, et nende poolt tehtud otsuste üle apelleeritakse vana korra kohaselt Riia linnale ja raele, sest nende õigus põhineb Riia õigusel, nagu keiser ja paavst selle neile andsid, selle järgi nad langetavad otsuseid ja arutavad [küsimusi].
- Kolmekümne teiseks, et Venemaal ei arestitaks ühegi Tartu kodaniku või kaupmehe äraolekul tema raha või kaupa, ka ei tohi ühtki isikut kinni pidada süüteo pärast, mille ta on Tartus korda saatnud, vaid et kaebaja tuleb niisuguste asjade pärast Tartu raekohtusse juhatada.
- Kolmekümne kolmandaks, et Tartu kodanikel on luba igal ajal Venemaalt igasugu teravilja ja toiduaineid tuua, ka humalaid ja mett, kui neil seda vaja on.
- Kolmekümne neljandaks, et ka kõik Venemaa ja Saksamaa kaupmehed saavad igal ajal Tartus tollivabalt laoplatsi ning ainult raad võtab neilt maksu kaubalt ja kaubakontrollilt.

Need eelpool toodud punktid pidid piiskopi, aadli ja kapiitli volinikud ning ka mõned rae ja kogukonna poolt volitatud isikud üle andma suurvürsti sõjapealik vürst Peeter Ivanovitš Šuiskile selleks, et ta oma kuldse pitsatiga kõik need punktid suurvürsti nimel kinnitaks, siis pidi järgmisel päeval Jumala nimel värvavad avatama, väepealik ühes oma kaaskonnaga sisse laskma ja talle 19. juulil 1558. aastal linna ja linnuse võtmed üle antama.

Nad palusid aga, et nende naiste ja laste peale, kes võõraste sõjameestega harjumata, armu heidetakse, et nad [sõjamehed] mitte nende majadesse ei tungiks. Seda lubati neile otsekohe, mida ka peeti.

Et aga punkte väga palju oli ja need rutuga ainult suusõnaliselt saksa keelest tõlgiti, mida tema [väepealik] nii kiirest ei suutnud meelde jätta, siis soovis väepealik vürst Peeter, et nende [rae] ja piiskopi tõlgid koos mõnede isikutega tema enda kaaskonnast kõik need punktid saksa keelest vene keelde ümber paneksid. Kui siis midagi leitaks, mida [ta] kahtlaseks peab, siis tahaks ta nendega selle üle rääkida ja need nii seada, et need talle [väepealikule] oleksid vastuvõetavad. Ja kui need [tingimused] on niisugused, et lootust võiks olla, et suurvürst nende kõikidega päri on, siis tahtvat ta need pitsoriga kinnitada: sest ta teadis hästi, et ta suurvürsti silmis nii palju väärt oli, et ta kõike, mis neile lubatud, tema [suurvürsti] käest ka kätte saab. Seepeale määrati kohe ka isikud, kelle juurde väejuht pidi oma mehed saatma, et punktid vene keelde tõlgitaks.

Samal ajal käskis väepealik Peeter teatada piiskopile ja kõigile, kes temaga ühes lahkuvad, et nad, nii kodanikud kui sõjamehed, [reisi]valmis oleksid. Ta tahtis määrata mõned suurvürsti bojaaridest ühe ratsanikesalgaga piiskoppi ühes tema kaaslastega Kärknani saatma, samuti ka teisi kodanikke ühes naiste ja lastega ja sõjamehi kogu nende kaasas oleva varaga, mõned miilid edasi, nii et kellelgi juuksekarva võrra karta poleks.

Kui saadikud selle teatega linna tulid, siis anti kõigepealt teada, et kõik sõjamehed, kellel veel linnalt palka oli saada, tuleksid otsekohe raha ja passi järele. Samal ajal pidid kõik need, kes ei tahtnud suurvürsti [võimu] alla jääda, valmistuma lahkumiseks. Hommikul kell 8 pidid nad lahkuma väepealiku kindla kaitse all. Siis läks suur hädaldamine ja kurtmine lahti; igaüks pakkis asju kokku, ostis hobuseid ja vankreid, vedas hobuste ja härgadega kõike, mida aga rutuga kätte sai; mida ei saadud ühes võtta, jäeti maha.

Siis olid paljud head sõbrad sunnitud üksteisest lahkuma. Piiskop laskis mõned kastid ja asjad mööda jõge ülespoole viia, teise osa laskis ta vankritele laduda ja saatis maad mööda minema.

Järgmisel päeval, 20. juulil, kui punktid vene keelde ümber olid pandud, et väepealik nende arutamisega ei tahtnud aega kaotada, oli ta nõus need suurvürsti nimel ratifitseerima, kirjutas neile alla, kinnitas pitsoriga ja andis neile üle, sel

puhul lausudes: nad pidavat lootma suurvürstilt kõike armu ja hoolitsemist, tema [Šuiski] ise tahtvat suurvürsti juures olla nende eestkostja ja toetaja, selles võivat nad täielikult kindlad olla.

Kui nad nüüd tagatise olid vastu võtnud, piiskop oma, raad ja kogukond jälle omad, siis avati linnavärad ja kõigepealt läks piiskop oma kaaskonnaga [linnast] välja Kärkna poole ning teda saatsid 200 hobust. Ka laskis väepealik talle ütelda: ta annab talle [piiskopile] kloostri juurde kaitseks ühe vojevoodi suurvürsti bojaaridest niikauaks, kui sõjavägi asub linna ümbruses, samuti mõningad ratsanikud ja ammukütid, et temale midagi häda ei sünniks. Piiskop võttis selle tänuga vastu. Seejärel läksid kodanikud ja sõjamehed, kes ei tahtnud kohale jääda, kõigea, mida nad suutsid ühes võtta, linnast välja ning neid oli saatmas sama palju bojare ja ratsanikke, ning neile ei sündinud midagi häda.

Kui nad [piiskop ja osa linnakodanikke] nüüd ära olid läinud, nõudis väepealik Peeter Šuiski, et raad saadaks tema juurde välja mõned bürgermeistritest, raehärradest ja kedagi kogukonnast, kes talle linna tulekul saatjaiks oleksid. Ta tahtis ühe vojevoodi mõnede meestega ette saata, kes rahulipu linna tooksid ja korra sisse seaksid. Kodanikud pidid seniks majadesse jääma, kuni kord jalule seatud, neil ei olnud vaja vähimatki karta. Siis läksid rae ja kogukonna poolt määratud isikud ja ka mõned toomhärrad, kaks piiskopi poolt, väepealiku juurde laagrisse. See võttis nad lahkelt vastu, andis neile kätt, lubades suurvürsti armu ja oma eestkostet. Kõigepealt andsid kapiitlihärrad, seejärel rae saadikud linnuse ja linna väravate võtmed väepealikule. Ta laskis neid seni telgis istuda, kuni ta paarsada oma ihukaitsevaelast linna saatis. Seejärel läks üks vojevoodidest mõnede ratsanikega linnusesse, teine vojevood läks linna ja võttis mõnede ammuküttidega turu ja tänava enese alla. Selle järel tuli väepealik vürst Peeter Ivanovitš Šuiski ise linna ning need, kes kapiitli, rae ja kogukonna poolt olid läkitatud, käisid tema ees ja saatsid ta linnusesse.

Siis laskis ta [Šuiski] kuulutada, et ühelegi linnaelanikule ei tohi kurja teha, vastasel korral ähvardab süüdlast ihunuhtlus. Ka laskis ta teatada, et kodanikud pahanduse vältimiseks oma majas sõduritele mingeid jooke ei müüks. Siis paigutati nad [sõjamehed] toomkirikusse ja linnast lahkunute majadesse. Ta [Šuiski] pidas head korda, nii et kellelegi mingit häda ei tohtinud sündida; kes korda rikkusid, need laskis ta häbistaval viisil läbi peksta ja piitsutada. Ka määrati bojaarid, kes ammuküttidega iga päev linnas ringi ratsutasid; need laskisid kõik joobnud mehed ja need, kes end korravastaselt üleval pidasid, jalamaid vanglasse viia. Kui kodanikud seda nägid, leppisid nad siiski oma õnnetusega ja polnud neil põhjust omavoli üle kaevata.

Siis saatsid raad ja kogukond talle [väepealikule] kingituseks korvi veini, õlle ja muuga, mida nad [leida] suutsid, värskete kaladega ja vürtsidega, mis tänuga vastu võeti.

Ja ta ütles veelkord, kui ka kõige tähtsusetumal linnas oleks kaevata tema sõjameeste peale, sellele pidid tema maja kõrvad lahti olema; ta oskab [omi] karistada ja igale [linlasele] kaitset anda. Mõni päev hiljem laskis ta [Šuiski] rae- ja kogukonna vanemad lossi külla kutsuda ja kostitas neid tublisti ning laskis nad siis jälle ära minna, lubades endiselt kaitset ja eestkostmist.

Nii on vana hea linn Tartu ühes oma isandaga, piiskopiga, sattunud [võõra] teenistusse; sündinud 1558. aastal, 19.–20. juulil.

Kui nüüd teele asunud kodanikud ja sõjamehed Tallinnasse jõudsid, siis valitses seal suur kurbus ja julgusetus, sest linnavallid ei olnud veel valmis ehitatud ja kodanikud olid nii ehmunud, et saatsid kogu oma vara laevadel maalt ära, ka lauakesed ja seinalühtrid, seda nägin ma ise oma silmaga, sest olin ise seal juures.

Peagi pärast Tartu alistumist saatis väepealik Peeter Ivanovitš Šuiski ühe bojaari Tallinna ja lasi teatada, et nad [tallinlased] peaks end suurvürsti võimu alla andma, nagu seda Tartu omad tegid; suurvürst annaks neile suurema vabaduse ja paremad privileegid, kui neil kunagi on olnud. Nad ei peaks ka kunagi suurvürsti sõjamehi linna võtma, ainult linnusesse tahaks ta [suurvürst] paigutada oma asehalduri. Kui nad aga ei taha end suurvürsti kaitse alla anda, siis tahab ta neid hoiatada suurvürsti viha eest. Seepeale andsid nad talle teada linnast väljas, Rae mõisas 2 miili kaugusel Tallinnast, kus ka tema [Šuiski] avaldus ära oli kuulatud, et nad oma isanda ordumeistriga on seotud vande ja kohustuse läbi ja on kohustatud oma elu ja varanduse tema [ordumeistri] eest ohverdama, nad ei või nagu mingid kerglased inimesed truudusetutena oma linna [vaenlasele] ära andma. Ta [Šuiski] viigu vastuseks, et nad [tallinlased] annavad end Kõigekõrgema kaitse alla. Aga paljud olid Tallinnas selle avalduse pärast mures.

Vahepeal tulid saadikud Moskvast Riiga ja tõid tagasi 60 000 taalrit, mis paigutati Mõniste Johann Uexkülli majja Marstalli tänaval, head inimesed Tartu linna raehärrade ja kodanikkude hulgast olid 10 000 taalrit juurde lisanud, sellest [rahast] tahtsid mõned, kes olid kodu [maha] jätnud ja minema läinud, natuke tagasi saada, teised aga [et see] jääks puutumatuks sinna. Siis sekkus ordumeister ja võttis kõik ära, sest see oli vaenlase raha. See oli tasu nende heateo eest. Nii ka see, mis vaesed Tartu kodanikud olid jõudnud kaasa võtta, rööviti teel [Tallinna] ordumeistri ja tema abiliste nagu Wilhelm Wifferlingi ja teiste nendetaoliste poolt ja võeti ära.

Pärast Tartu vallutamist jättis Järva foogt Rakvere linnuse maha, [mille keldrid olid täis] häid jooke, nagu veini, õlut, mõdu ning igasugu toiduaineid. Seda sama tegid ka Laiuse ja Põltsamaa, samuti Rõngu ja Kavilda linnused ning paljud teised.

Sel, 1558. aastal, seisin ma enne linna äraandmist *Misericordias Domini* pühapäeval koos Tartu kodaniku Valentin Krusega Andrease värava ees mäel ja nägin kella 7 ja 8 vahel heledas päevalguses kolme päikest taevas üksteise kõrval, mis kaheldamatult tähendas, et Liivimaa pärast võitlevad kolm valitsejat: moskoviit, Poola kuningas ja Rootsi kuningas.

Vürst Peeter täitis nüüd Tartu linna ja mahajäetud linnused väga suure sõjaväega, et nad piire kaitseksid, ja varustas nad pikemaks ajaks kõige vajalikuga. Ka lasi suurvürst tuua vett mööda Pihkvast Tartusse suurema jahutagavara ja mitmesugust teravilja, kaera ja otra, püssirohtu ja kuule ning seda suurel hulgal. Ühtlasi andis ta Liivimaa maid ja inimesi lääniks paljudele bojaaridele, kes tulid siia täiesti kõhnalt ning peagi õige rasva läksid.

1560. aastal kolmekuningapäeval vallutas moskoviit Aluksne linnuse Vene piiril.

1559. aastal pani vana ordumeister Wilhelm von Fürstenberg oma ameti maha ja ordumeistriks valiti tema koadjuutor Gotthard Kettler ja veel samal aastal vandus talle truudust Tallinn. Ta [Kettler] pantis 40 000 taalri eest Preisi hertsogile Grobina linnuse ja Keila mõisa, mis Tallinnast kaugel ei asunud, pantis ta 30 000 taalri eest Tallinna linnale ja võttis ühelt vanalt mehelt³⁵⁶ Billerbeckilt Riia linnas ühe võlatähe vastu vanas heas rahas 30 000 marka. Vana hea mees soovis [Liivi]maale head, aga oma eluajal ei saanud ta midagi [tagasi]. Samas konfiskeeris see ordumeister ka [Moskvast] tagasi toodud jäägi 60 000 taalrit ja värbas ülejäänud rahaga sõjaväge.

1558. aasta sügisel piiras ja vallutas Gotthard Kettler oma sõjameestega, niipalju kui ta neid siis koguda oli suutnud, Tartu stiftis varem Tödwenitele kuulunud ja siis venelaste käes oleva Rõngu linnuse, mis asub 6 miili kaugusel Tartust; seejuures löödi maha üle 400 venelase. Ta vallutas linnuse, tegi selle maatasta ja lahkus jälle.

1559. aasta mardipäeval asus ordumeister teele ja lahkus Riia stiftist palgasõduritega ja Riia piiskopi koadjuutori hertsog Christoph von Mecklenburgi ja tema palgasõduritega ning asus laagrisse Nõo kiriku juurde 3 miili kaugusele Tartust. Ka moskoviit oli kogunud hulga sõjamehi, kes asusid 6 miili kaugusel neist [ordumeistrist ja tema väest], arvatavasti, et koos teiste moskoviitidega, kes Tartu kindluses olid, ordumeistri võidulootust vähendada ja talle kahju teha, aga sakslased tungisid nende laagrisse, löid nendest [moskoviitidest] paljud maha ja viisid mõned suursugused bojaarid vangi.

1558. aasta sügisel, kui Kettler Rõngu alla tuli, viidi kõik Tartu kodanikud ja võitlusvõimelised mehed linnast Pihkvasse. Nad pandi Pihkva kodanike juurde [elama] niikauaks, kui ordumeister jälle Riia stifti lahkus, seejärel viidi nad jälle

³⁵⁶ *Gesell* – mees, sell.

Tartusse oma naiste ja laste juurde, kellele nende äraolekul midagi halba polnud tehtud.

1559. aastal, kui ordumeister jälle Nõo juures laagris oli ja venelased lüüa said, ei viidud kodanikke ära, vaid neid hoiti raekojas, kuhu neile nende kodudest süüa toodi, midagi halba nendega ei juhtunud ja kui ordumeister lahkus, läksid nad kõik takistamatult raekojast igaüks oma koju.

Kui lahing oli läbi, läksid ordumeister ja Mecklenburgi hertsog Cristoph oma väega Tartu linna alla, toimus mõningane kähmlus, nad ei saavutanud midagi enam, vaid lahkusid jälle, hertsog Christoph läks Riia stifti. Ordumeister Gotthard Kettler suundus oma vägedega Laiuse kindluse alla, tulistas seda ja ründas kaks korda, löödi aga mõlemal korral tagasi ja [ta] kaotas seejuures palju inimesi heade sõjasulaste hulgast. Sinna jäi Tallinna sõjapealik Wulff von Straßburg, Tartu all tulistati [kindluse] tornide all sõjapealik Lucking surnuks. Et midagi ei saavutatud, lahkus ordumeister [vaenlase] sõimu ja pilke all Laiuselt ja lasi suurtükid Viljandisse viia. Aga raha oli tulde lastud ja sulased nuri- sesid, et raha ei ole. Nad läksid laiali ja talv lahutas nad. Nii see läheb, kui tahe- takse lume seest roose noppida, lühikeses nahkvammuses löömamees Hans Hau ei kannatanud talve välja, ka õlu oli otsas. /.../

1565. aastal viis moskoviit kõik Tartu kodanikud ja elanikud, kes Tartu linna vallutamise järel oma vaesuse pärast olid pidanud sinna jääma, koos naiste ja lastega ära ja lasi nad jagada kaugete Venemaa linnade Vladimiri, Nižni Novgo- rodi, Kostroma ja Uglitši vahel. Tartus oli neil olnud pastor nimega magister Jo- hann Wettermann, väga õpetatud mees, leebe ja alandliku vaimuga, tõeline Is- sanda apostel. See läks nendega koos pagendusse ja hoidis oma karja ausa karja- se kombel, ja kui tal ei olnud hobuseid, rändas ta jalgsi ühest linnast teise, kus tema lambukesed olid laiali paisatud, külastas neid ja manitses alati jumalakar- tusele, ka nende lastele – nii hästi kui see võimalik – koolmeistrid soovitanud, kes neile kõikides linnades pühapäeviti jutluseraamatut ette loevad.

Ka suurvürst austas Johann Wettermanni kui õpetatud meest, lasi talle näidata oma raamatukogu Moskvast, mis oli saadud Konstantinoopolist patriarhi käest ammusel kaugel ajal, kui moskoviidid võtsid kreeka usundi järgi vastu ristiusu. See raamatukogu koosnes heebrea-, kreeka- ja ladinakeelsetest raamatutest, mida kaua aega hoiti kui kallihinnalist aaret kinnimüurituna kahes võlvialuses. Kuulnud sellest väga õpetatud mehest nii palju head, ka tema vooruslikkusest ja võimetest, käskis suurvürst rohkem kui sada aastat avamata raamatukogu lahti murda ja ülemkantsleril ning diakonil Andrei Solkanil³⁵⁷ ja Nikita Wysrovatal ja Junikal³⁵⁸ mainitud Johann Wettermann ja koos temaga teisi vene keele oskajaid

³⁵⁷ Riigidjak Andrei Štšelkalov.

³⁵⁸ Nikita Affanasjevitš Funikov.

nagu Thomas Schröveni,³⁵⁹ Joachim Schröderi ja Daniel Brakeli³⁶⁰ kohale kutsuda ja nende juuresolekul [võlvitistest] mõned raamatud välja tuua, mis anti Wettermanni kätte läbivaatamiseks. Ta leidis nende hulgast mõned silmapaistvate autorite tööd, kellele viitavad meil paljud kirjanikud, kuid kelle teoseid meil enam originaalis leida ei ole, sellepärast et nad kunagistes sõdades on ära põlenud või kaduma läinud, nagu Ptolemaiosele ja teistele kuulunud raamatukogud. Ja Wettermann soovis, nii vaene kui ta ka oli, anda ometi kõik, mis tal oli ja ka kõik oma riided selle eest, et need raamatud oleksid luterlikes ülikoolides, sest ta loodab, et need tooksid kristlusele palju kasu. Kuid suurvürsti kantsler ja diakon nõudsid, et ta tõlgiks ühe neist raamatutest vene keelde, lubades anda tema [Wettermanni] käsutusse mainitud kolm meest ja teisi suurvürsti kaaskonnast, ka mõned kirjutajad, lubades muretseda selle eest, et nad [Wettermann ja teised] saaksid suurvürstilt rikkalikult tasuks kõike hädavajalikku; toitu ja jookke, häid elukortereid, armulikkust ja austust. Nad peaksid suurvürsti ettepaneku vastu võtma, see tuleks kõikidele nende omadele [sakslastele] kasuks. Selle [ettepaneku] võtsid nad [Wettermann ja teised] järgmisel päeval järelemõtlemisele ja kaalutlesid, et ühe raamatu tõlkimise järel peavad nad hakkama teist tõlkima, nii et sellele tööle ei tule lõppu enne nende surma. Ka peaks vaga Wettermann oma koguduse unustama ja hooletusse jätma, nagu kõik ülejäänud oma töö. Seepärast leidsid nad niisuguse väljapääsu, et andsid suurvürstile teada: kui ülempreester Onanias saatis Jeruusalemmast Egiptuse Ptolemaiosele 72 tõkijat, siis pidid kohal olema kõige õpetatumad mehed, kes tundsid kirjade mõtet ja tarkust. Aga selleks, et seda tööd [tõlkima] algusest peale õigesti teha, peavad selles osalema mitte üksi nemad, rumalad ja võhikud, vaid ka kõige targemad kirjatundmises, kogenud ja paljulugenud mehed. Saanud niisuguse vastuse, pidasid Solkan ja Wysrovata nõu ja arutasid, et kui nad suurvürstile sellisel viisil Wettermanni arvamusest ette kannavad, siis lükkab ta [suurvürst] selle töö nende [endi] kaela, sealt ei tõuse suurt tulu ja need, keda see tabab, on surmani töö külge aheldatud. Seepärast leppisid nad kokku suurvürstile ette kanda, et papp pole midagi väärt, ei oska piisavalt keeli, nii et ta oleks võimeline midagi head ära tegema. Sakslased pidid sedasama rääkima ja seeläbi nad kõik [Wettermann ja teised] vabanesid tööst. Nad [sakslased] palusid, et üks raamat usaldataks 6 nädalaks nende kätte, aga Solkan vastas, et kui suurvürst sellest teada saab, siis laseb ta nad kõik peajagu lühemaks teha, sest suurvürst tõlgendas seda nii, et nad ei viitsi tööd teha. Sellest jutustasid mulle hiljem härra Thomas Schröven ja härra Johann Wettermann. Raamatud olid paksu tolmuga koos ja nad peideti jälle kolme topeltvõlvi taha.

³⁵⁹ Thomas Schröven – linnakodanik.

³⁶⁰ Daniel Brakel – linnakodanik.

1567. aastal lasi suurvürst kutsuda enda juurde Moskvasse endise ordumeistri, nüüd vangistatud vana Wilhelm Fürstenbergi koos tema endise Riia stifti kohtuniku Johann Taube ja stiftifoogti Elert Krusega ja teatas neile, et kui [Fürstenberg] loobub keisrile antud vandest ning suurvürsti ja tema seaduslikke järeltulijaid kõigi Liivimaa seisuste ja linnade nimel enda õigeks pärihäraks tunnistab, talle vande annab, siis tahab ta [tsaar] teda [Fürstenbergi] Liivimaal rehabiliteerida ja uuesti ametisse panna. Siis nõudis suurvürst ordumeistrilt vastust.

Pärast järelemõtlemist lasi ordumeister suurvürstile teada anda: ta tänab väga suurvürsti, et see talle oma lubamist mööda niisugust elatust on andnud, nagu tema seisusele sobiv, ja ta loodab, et see jääb nii ka edaspidi. Ta ei taha aga õnnetuse pärast, millesse ta on sattunud, oma au kaotada ega vannet murda sellega, et ta Rooma riigist ära pöörduks, niisugust asja ei saa ta oma südametunnistusele võtta. Sellepärast palus ta, et suurvürst ei tülitaks teda niisuguste nõudmistega, sest ta lõpetab ennem oma elu kodumaast kaugel, aga puhta südametunnistusega kui määratud südametunnistusega [kodumaal surra]. Seejärel suurvürst vihas tas väga ja lasi ta [ordumeistri] jälle Lublinisse viia, kus ta pärast suri.

Johann Taube ja Elert Kruse tänasid suurvürsti vaestele masendatud liivimaalastele osutatud armu eest ja kuigi endine ordumeister sellist armu kõrge vanuse tõttu tänulikkusega vastu ei osanud võtta, siis palusid nad veel, et suurvürst pakutud armu liivimaalastelt ära ei pööraks, vaid suvatseks oma armus [lubada], et nad kirjutavad Kuramaa hertsogile nagu ka koadjuutoritele, ja kui ta [Kuramaa hertsog] seda vastu ei peaks võtma, siis hertsog Magnusele Saaremaal, kes võtab selle igasuguse kahtluseta õiglastel tingimustel suure tänuga vastu, kui suurvürst tahaks talle Liivimaad lääniks anda, et [seejärel] kõik seisused oleksid nõus alistuma.

See ettepanek meeldis suurvürstile nii väga, et ta nad mõlemad [Taube ja Kruse] vabahärradeks kuulutas ja neile ka õige suurel hulgal maad ja inimesi andis ning käskis seda asja kõigi sobivate vahenditega jätkata, seejuures pidid neid aitama kõik suurvürsti ametid ja ka kantseleid. Siis palusid nad [Taube ja Kruse], et mõlemad saadetakse Liivimaale, et seal ligiduses asjaajamist jätkata, millega suurvürst ka nõustus, andes neile nii palju raha ja vara ja saatis nad Tartusse käsuga neile mõlemale seal üks parematest majadest anda.

Kui Johann Taube ja Elert Kruse suure toredusega Tartusse saabusid, siis asusid nad kohe asju ajama ja kirjutasid esialgu Kuramaa hertsogile ja mõnedele stifti tähtsamatele inimestele, et need tahaksid hertsogit mõjutades aidata kaasa selle pakkumise vastuvõtmiseks; aga see oli asjata. See [hertsog] oli juba Poola kroonilt Kuramaa lääniks saanud. Siis proovisid nad [Taube ja Kruse] õnne hertsog Magnusega ja saavutasid seda, et suurvürst tegi ta [hertsog Magnuse]

kogu Liivimaa kuningaks ja tahtis anda talle naiseks oma veresugulase vürst Vladimiri tütre.

Vahepeal püüdsid nad [Taube ja Kruse] anda Tallinna linnust hertsog Magnuse kätte, sest Tallinna linnuse oli 1570. aastal vallutanud Rootsi ooberst Claus Kursel ja kuberner Cabriel Christenssoni sealt välja ajanud. See oleks võinud ka täiesti juhtuda, kui õnn ei oleks pöördunud ja Cebriel Christenson veel sama aasta suure reede öösel [Tallinna] jälle oma kätte poleks saanud. See läbi oli nende kavalus nurja aetud.

Jätkusid läbirääkimised suurvürsti ja hertsog Magnuse vahel Johann Taube ja Elert Kruse vahendusel, hertsog Magnuse nõunike ja õuejutlustaja Christian Schafferiga. Samuti asus hertsog teele ja 1570. aasta suurel neljapäeval jõudis ta Tartusse ning seejärel, kui ta seal hästi vastu võeti, jäi ta sinna paigale nelipühade järgse neljapäevani; siis asus ta teele Moskvasse. Teel võeti ta igal pool suurepäraselt vastu ja niipea kui ta Moskvasse jõudis, kostitas suurvürst teda mõned päevad toredasti. Talle ja ta kaaslastele anti imepäraseid kingitusi: soobli, nugise ja siberi orava nahku, kulda ja teemante, sametit ja siidi, samuti igasuguseid hõbenõusid ja palju raha ja ta kuulutati Liivimaa kuningaks ja saadeti Liivimaale tagasi. Talle anti Põltsamaa linnus. See oligi kogu kuningriik. Aga selle asja juures oli kõige parem see, et paljud vaesed liivimaalased vangistusest vabanesid. Ja Magnus pöördus suure moskoviitide väega Liivimaale tagasi. Teda võeti vastu Tartu linnavärvavas ja turule rivistati üles 160 bojaari ning [ta] näitas end linnas. Osa tema meestest jäi värava juurde, osa turule, osa lahkus linnast. Sellest kuulsin ma Tartu kodanikult Jacob Schröderilt Novgorodis. ...

1570. aastal, kui hertsog Magnus tuli Moskvast, said äraviidud kodanikud loa Venemaa linnadest kodumaale Tartusse tagasi pöörduda, see oli neile suureks õnnetuseks ja nad oleksid võinud parem sinna jääda. Kui 1571. aasta Tallinna piiramine ebaõnnestus ja Johann Taubel ning Elert Krusel suurvürstilt midagi head ei lootnud ja nad tema ebasoosingut kartsid, kuna nad talle suurt lootust olid andnud Tallinna linna ja Liivimaa üleandmiseks, saatsid nad Tartust teele ühe aadliku Dietrich Kalli, kes seda mulle ise ütles, kirjadega Poola kuningale, kus kinnitati, et kui nad saavad kuninga juures sama kõrgesse seisusesse ja samad mõisad, nagu neil olnud, siis tahavad nad ihu ja hingega sinnapoole püüelda, et nad [Kruse ja Taube] vallutaksid Tartu linna, aga Poola kuningal pidi Riia stiftis valmis olema hulk sõjamehi, et nad kiiresti abistaksid linna [nende käes] hoida. Selle soovi kiitis kuningas heaks ja ta saatis neile kaitse, saatis maale ka härra Kotkiewizi sõjameestega, et need kantsis ootaksid. Seepeale saatsid mõlemad [Taube ja Kruse] märkamatult oma vara ja sularaha oma mõisatesse, toimised nii, et talupojad tulid hulganisti suure hädaldamisega Tartu asehalduri ja bojaaride jutule ja kaebasid, et nende juures on nii palju sõjamehi, et nad [talupo-

jad] laostuvad ja neid [sõjamehi] tuleb kuhugi mujale paigutada. Nende [sõjameeste] seas olid Tartu stiftis Reinhold von Rosen ja Hans von Zeize kahe lipkonnaga.

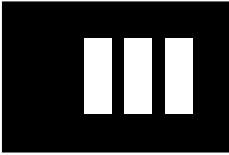
Linna asevalitseja lasi seepeale kutsuda Johann Taube ja Elert Kruse ning päris nende käest talupoegade kaebuste üle aru, mida need [Taube ja Kruse] ise olid esile kutsunud. Seepeale said mõlemad aru, et need kaks lipkonda peavad ümber asetuma teisele poole linna, üle jõe. Sellepeale ütles asevalitseja, et seda ei tehta üheaegselt, vaid esialgu viiakse üle üks lipkond, nad peavad minema üle silla, mis just linnavärava juures üle jõe läheb, jõgi sillaga ei ole linnaväravast kaugemal kui 12 või 15 sammu. Kui nii oli otsustatud, siis kutsusid nad [Taube ja Kruse] Reinhold von Roseni enda juurde, said ta enda nõusse ja avasid talle oma plaani, et nad kavatsevad linna rünnata, andsid talle salaja raha ning sõjamoona, et rüütlistest ratsamehed rahul oleksid, samuti saadi eneste poole tähtsamad mehed lipkonnast, keda ta [Rosen] usaldas ja nad pühendati asjasse ja öeldi, et nad oma püssid ja padrunid valmis paneksid ja tähelepanelikud oleksid, kui nad üle silla liikudes vojevoodi maha lasta tahavad, enne ei tohi aga keegi tulistada, kui rittermeister Rosen püssipauguga märku on andnud.

Seepeale määrasid Taube ja Kruse kella järgi kindlaks oma pealetungi, vaadati, et kõikide kellad näitaksid ühte aega ja täpselt kell 12 pühapäeval, kui vaenlased pärast jumalateenistust söönud on ja meelsasti oma lõunauinakut teevad, pidid nad oma salanõu teoks tegema. Taube pidi parajasti sel ajal oma majast väljuma ja oma teenritega linnuse juures Toomväravas seisma jääma ja seejuures alustama vestlust bojaaridega, kuni ta kuuleb Reinhold von Roseni tulistamist märguandeks, siis pidi ta tule avama ja värava vallutama ning häda puhuks lahti hoidma. Elert Krusel oli Laial tänaval suur maja, mis varem suursugusele bürgermeistrile kadunud härra Eberhardt von Neuenstedenile oli kuulunud. Majal oli lai hoovivärv, kust pääses kohe Vene värava juurde. Ta oli paigutanud majja vargsi mõned ratsanikud, kes [võitluseks] valmis olid. Kruse [ise] oli aga üks suurepärase, kohkumata sõjamees, kes oma vaenlasi täiesti läbi näeb, seda on ta tihti näidanud. Taube ei olnud talle selles asjas võrdne ja ta [Kruse] pidi, niipea kui Roseni märguanne oli kõlanud, Vene värava vahtkonna maha lööma ja värava vallutama ning Roseni ja ta meestega turul kohtuma ja püüdma linna nii kaua eneste käes hoida, kuni teine rittmeister Hans von Zeige, kellele ka sõna saadeti, nad piiramisrõngast vabastab. Kui nüüd rünnak kindlaks oli määratud, siis määrati kindlaks ka aeg – pühapäeval, 12. oktoobril 1571.

Rosen tuleb üle silla värava alla, ratsutab vahtkonna juurde, annab kätt bojaarile, kes vahtkonna pea on, ja kõnetab teda sõbralikult. Tal oli aga saapas valmis üks püss nagu ka teistel, kes sellesse rünnakusse olid pühendatud ja tihedalt tema järel ratsutasid; siis annab ta pauguga märku ja tapab bojaari, see kukub

maha. Siis tungivad nad hulgana peale ja löövad vahtkonna sodiks, nii et tolm taga. Kui nüüd Taube ja Kruse lasku kuulevad, mida nad hoolega ootasid, siis ei viivita ka nemad ja löövad maha vahid ka teistes väravates, eriti tuliselt võitles Kruse ja sulges oma värava ning hõivas selle, läks kohe Rosenile turule appi, taples vapralt venelastega, lasi vanglad avada ja vabastas vangid, kes haarasid langenute relvad ja aitasid niipalju kui võimalik. Ta lasi ka kodanike majade juures kuulutada, et nad [kodanikud] välja tuleksid ja oma vabaduse eest välja astuksid, aga kodanikud sulgesid hirmuga oma majad ja neil ei olnud ühtegi relva. Rosen oli küll üle kahe tunni tänavatel peremees ja laskis maha kõik, kes tänavatel olid, aga bojaarid ja ammukütid, kes olid linnuse garnisonis ja varustasid end relvadega, isegi naised, viskasid majadest ja akendest telliseid ja vigastasid sellega paljusid mõisamehi. Lõpuks tungisid nad eeslinnast, kus kõrvuti eeslinna elanikkude ja vene kaupmeestega oli palju ammukütte, kirveste, keppe ja nuiadega varustatutena väravateni, mis vajalikul määral kaitstud ei olnud, murdsid need lahti ja tungisid hulgana [linna] sisse. Kui Rosen seda nägi, siis astus ta väga kiirelt ja innukalt sissetungijatele vastu ja laskis kohe paljud maha; aga suure hulgaga tungisid nad [venelased] nii peale, et ta pidi koos paljude oma kaaslastega värava juures eluga hüvasti jätma. Nad [venelased] tungisid majadest välja ja andsid oma parima, mispeale nad [ülestõusnud] olid sunnitud linnast lahkuma ja need, kes said põgenema, jooksid Toomväravasse, mille Johann Taube avatud hoidis. Nii jäi linn ja võit venelastele. Kui Krusel ja Taubel oleks teine lipkond abiks olnud, oleks nende rünnak vast õnnestunud, aga see ei pidanud nii olema.

Kui need [mässajad] nüüd välja olid löödud, pidid vaesed süütud kodanikud oma naiste ja lastega karistust kandma, kuna venelased tungisid nüüd kallale kodanikele, keda nad kohtasid ja kes ei olnud peitu pugenud, need löödi metsikul viisil maha, häbiväärselt rööviti meeste, naiste ja neitsite varandus, riided ja ehted; kõik, mis leiti, võeti ära, hea Jacob Schröder, kellele küll ta süda oli öelnud, millest ta minuga Novgorodis rääkinud, oli katku eest linnast põgenenud, siis mõrvati ta haletsemisväärselt ilma süüta koos naise ja lapsega ning kõigi teenijatega ja nende vara rööviti. Nii läks ka kõigil vaestel kodanikel, kes esimeses ägeduses 2–3 päeva jooksul kätte saadi; need vähesed aga, kes ellu jäid, veeti varata ja paljalt Moskvasse asumisele. Taube ja Kruse olid aga juhuks, kui vandenõu ebaõnnestub, oma naised ja lapsed ja teenijaskonna koos varaga linnast välja saatnud, ise läksid [nad] Poola kuninga juurde.

Katri Raik. Franz Nyenstede und seine Geschichte Livlands. Ein historiographischer und Quellenkritischer Überblick.
Ilmumisel Hamburgi Ülikoolis sarjas "Baltische Reihe".

FRANZ NYENSTEDÉ
UND SEINE GESCHICHTE LIVLANDS

EIN HISTORIOGRAPHISCHER
UND QUELLENKRITISCHER ÜBERBLICK

I. EINFÜHRUNG

Ausführliche Beschreibungen von Landschaften, deren Bevölkerung, Geographie und Geschichte sind charakteristisch für den Humanismus im deutschen Sprachraum. Dies kann auch für Livland und Estland geltend gemacht werden, denn aufgrund der Auswirkungen des Livländischen Krieges, des Zerfalls Alt-Livlands sowie der Glaubenskämpfe nahm das Interesse an der eigenen Geschichte zu. Gleich zu Beginn des Livländischen Krieges (1558–1582/83) war deutlich geworden, dass die alte Ordnung im Lande nicht mehr lange gültig sein konnte. Die deutsche Oberschicht, die in den zeitgenössischen Landesbeschreibungen im Vordergrund steht, suchte eine Rechtfertigung in der Geschichte für die eigenen Privilegien. Dabei versuchte jede Seite, die Ereignisse der Gegenwart und nahen Vergangenheit in einer ihm genehmen Version zu schildern, wobei den neuen Herrschern des Landes, den Polen oder den Schweden, bzw. dem Katholizismus oder dem Protestantismus, mehr oder weniger ausgeprägte Reverenzen erwiesen wurden.

Wer sich für die liv- und estländische Chronistik interessiert, kennt mit Sicherheit die Livländische Chronik des Pastors der Revaler Heiliggeist-Kirche Balthasar Russow aus dem letzten Viertel des 16. Jahrhunderts. Basierend auf dem Nachlass des Hamburger Historikers und gebürtigen Revalensers Paul Johansen ist vor knapp zehn Jahren eine umfangreiche Arbeit über Russow erschienen¹, welche weitere Studien über die baltische Chronistik in Deutschland eingeleitet hat. Das Osteuropa-Institut München veröffentlichte 1998 einen von Martin Linde verfassten Überblick über das Geschichtsverständnis von Tilmann

¹ PAUL JOHANSEN: Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen, Köln 1996 (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, Bd. 14).

Brakel², und in einer vom Lüneburger Institut Nordostdeutsches Kulturwerk herausgegebenen Reihe erschien erstmals die Livländische Chronik des Stadtsekretärs und Syndicus von Riga, Johann Lohmüller im Druck, begleitet von Untersuchungen des Herausgebers Ulrich Müller.³ Die in Deutschland entstandenen Arbeiten regten auch in Estland Forschungen zur älteren Historiographie an.⁴ Doch wartet die Mehrzahl der historischen Darstellungen aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und des Anfangs des 17. Jahrhunderts noch auf ihre eingehende Untersuchung. Abgesehen von den Texten Johann Renners und Salomon Hennings, die schon im 19. Jahrhundert von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum (1876) bzw. Theodor Schiemann (1874) gründlich bearbeitet worden sind, gibt es eine Reihe für uns bis heute ziemlich unbekannter Namen, darunter auch denjenigen des Kaufmanns und Bürgermeisters von Riga, Franz Nyenstede.

Franz Nyenstede stammte aus Westfalen, wo er 1540 geboren wurde. Als Junge kam er nach Livland, lebte zuerst in Dorpat (Tartu) und danach in Riga, wo er zum Ratsherren und schließlich zum Bürgermeister der Stadt aufstieg, die damals bereits unter polnischer Herrschaft stand. Hauptsächlich jedoch war er ein erfolgreicher Kaufmann. Er starb 1622 auf seinem Gut Sunzel (Suntaži).

Nyenstedes Text „Denckwürdige Sachen und Geschichte von der ersten Erfindung der edeln Provintzen Lieflandes...“, welcher der Einfachheit halber im Folgenden nur Nyenstedes „Geschichte Livlands“ genannt wird, ist in der gedruckten Variante 128 Seiten lang und umfasst den Zeitabschnitt von der Ankunft der Deutschen an der Mündung der Düna bis zur Gegenwart des Autors,

² MARTIN LINDE: Das „Christlich Gespräch“ des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts, München 1998 (Osteuropa-Institut München, Mitteilungen, Bd. 26).

³ ULRICH MÜLLER: Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes, Lüneburg 2001 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 10).

⁴ Im Zeitabschnitt von 1998–2002 wurde an der Abteilung für Geschichte der Tartuer Universität unter Leitung von Prof. Dr. Tiit Rosenberg das Forschungsobjekt „Die Historiographie Estlands“ durchgeführt, dessen Resultate bislang nur als Manuskript zur Verfügung stehen. Siehe SULEV VAHTRE: Ajalookirjutus Vana-Liivimaa [Die Geschichtsschreibung in Alt-Livland]. Varauusaegne Balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool) [Die Baltische Geschichtsschreibung der Frühen Neuzeit (die 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts)]; Varauusaegne Balti ajalookirjutus II (17. sajand ja 18. sajandi I pool) [Die Baltische Geschichtsschreibung der Frühen Neuzeit (17. Jahrhundert und die 1. Hälfte des 18. Jahrhunderts)]. Manuskript im Besitz der Verfasserin, Tartu 1998–1999.

Für die vorliegende Arbeit wurden zwei deutschsprachige Druckvarianten benutzt, die dem Leser gut zugänglich sind. Dass die Chronik so lange nicht veröffentlicht worden und in der heute vorliegenden gedruckten Ausgabe nicht immer verlässlich ist, mag einer der Gründe sein, warum sie so wenig bekannt ist. Im Laufe von zweieinhalb Jahrhunderten wurde Nyenstedes Chronik ganz unterschiedlich beurteilt, den zumeist eher vorsichtigen Aussagen stehen manche abwertende Urteile gegenüber. Am deutlichsten (und wohl auch am wirkungsvollsten) war die Ansicht von Paul Johansen, dass es sich bei Nyenstedes Text schlicht um ein „Stümperwerk“ handele (1961).⁹ Hierin mag man den zweiten Grund vermuten, warum die Chronik bis heute keine gründliche Bearbeitung gefunden hat.

Der vorliegende Beitrag gibt einen kurzen Überblick über die Person des Chronisten, über seine Schriften sowie über die Entstehung seiner Chronik. Außerdem fasst er den Inhalt der Chronik zusammen, ihre Quellen und die Art und Weise ihrer Rezeption. Ein größeres Augenmerk liegt auf der Weltanschauung des Autors, welche in der Forschung gewöhnlich vernachlässigt worden ist. Hierbei wird versucht, die Denkweise von Nyenstede zu untersuchen, seine Sympathien und Antipathien. Von besonderem Interesse ist auch die Frage nach der Motivation für die Abfassung der Chronik. Zu Lebzeiten Nyenstedes gab es in den lokalen Chroniken zwei neue populäre Themen, zu deren Erschließung unser Verfasser seinen denkwürdigen Beitrag geleistet hat. Gemeint sind die sogenannte Aufsegelung Livlands und das Interesse für die „Ureinwohner“, die Bauern Liv- und Estlands. Diesen Abschnitten gilt daher die Aufmerksamkeit dieses Beitrages in besonderem Maße.

Die vorliegende Arbeit ist eine stark gekürzte Fassung meiner in estnischer Sprache verfassten Tartuer Magisterarbeit aus dem Jahre 1999. Für die Übersetzung danke ich Ülle Sirk. Herrn Prof. Dr. Norbert Angermann bin ich für die Ermöglichung dieser Publikation in deutscher Sprache sehr verbunden.

Eine persönliche Bemerkung am Rande: dem Chronisten Nyenstede gehört meine ganze Sympathie. Allen Verwandten und Freunden in Tartu, Narva und Hamburg, die jahrelang meine zähe Auseinandersetzung mit ihm erduldet haben, gilt mein herzlichster Dank.

Narva, im April 2004

⁹ PAUL JOHANSEN: Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute, in: Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin, hrsg. v. Otto Brunner, Dietrich Gerhardt, Hamburg 1961, S. 42–68, hier S. 62.

II. FRANZ NYENSTEDE UND SEINE SCHRIFTEN

Franz Nyenstede, dessen Name auch in den Varianten Nyenstedt, Nyenstädt oder Neustedt bekannt ist, der sich aber eben selbst Nyenstede nannte, wurde im August 1540 wahrscheinlich in einer Familie des niederen Adels in der Grafschaft Hoya in Westfalen geboren.¹⁰ Im Jahre 1554 kam er nach Dorpat, wo er seinem “Personalien” nach “myt guten leuten bekandt ... gemacht” – letzteres war Detmar Meyer. Dieser gehörte zu den damaligen Leitfiguren der Handelsstadt, er war Kaufmann, Ältermann der Großen Gilde, Ratsherr und Bürgermeister.¹¹ Es gibt zwei Versionen darüber, warum der gerade 14-jährige Nyenstede nach Livland kam: Entweder starben seine Eltern sehr früh oder sie waren so wohlhabend, dass sie ihm den Auslandsaufenthalt ermöglichen konnten. Wir wissen von den familiären Verbindungen des Chronisten zu Livland, und auch in Dorpat waren Bürger mit ähnlichen Namen ansässig: Ewert oder Eberart Neusted, auch Neustadt oder Nyset, sowie Clas Nystette.¹²

¹⁰ FRANZ NYENSTÄDT: Personalien, in: Franz Nyenstädt’s Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 164. Zur Quelle der Erforschung des Lebenslaufes von Franz Nyenstede ist seine Chronik, die er selbst angefangen hat, aber von einem Zeitgenossen beendet wurde. Personalien und das Handbuch des Chronisten – Handbuch. FRANZ NYENSTÄDT: Der Bürgermeisters Franz Nyenstede Handbuch, nach dessen auf der rigischen Stadtbibliothek befindlicher Original-Handschrift herausgegeben, in: Monumenta Livoniae Antiquae (wie Anm. 5), S. 129–165. Den gründlichsten Lebenslauf von Nyenstede hat Johann Christoph Schwartzi zusammengestellt. Dabei ist der Verfasser nicht kritisch zu den von Nyenstede kommenden Aussagen. JOHANN CHRISTOPH SCHWARTZ: Franz Nyenstädt, in: Nordische Miscellaneen, Stück 27/28, Riga 1791, S. 397–408. Siehe auch HEINRICH JULIUS BÖTFÜHR: Franz Nyenstede, in: Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 24, Leipzig 1887, S. 70–74; HEINRICH JULIUS BÖTFÜHR: Franz Nyenstede, in: Rigaische Stadtblätter 1890, Nr. 36, S. 281–286.

¹¹ NYENSTÄDT: Personalien (wie Anm. 10), S. 164; ROBERT ARTHUR VON LEMM: Dorpater Ratslinie 1319–1889, Marburg/Lahn 1960, S. 106.

¹² Über den Grossonkel des Chronisten, des Ordensmitglied Arendt Wolkenhaar, siehe NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 39. Über Verwandte vgl. HERMANN VON BRUININGK: Über die Abführung der Einwohner in die Gefangenschaft nach Russland 1565, in: Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte

Die Zeit vor Ausbruch des Livländischen Kriegs war die Blütezeit Dorpats, was vor allem dem Handelsverbot zwischen russischen und den Kaufleuten aus Übersee zu verdanken war. Nyenstede widmete sich daher dem Tätigkeitsbereich, der am gewinnbringendsten erschien, dem Handel mit Russland. Er war Warengeselle seines Brotgebers Meyer und besuchte recht häufig Pleskau (Pskov), Novgorod und Moskau. Diese Reisen setzte er auch später noch fort, als Dorpat seit 1558 unter russischer Herrschaft stand.¹³ Nyenstede kam trotz seiner Jugend mit der neuen Macht offensichtlich gut zurecht und befand sich viel auf Reisen. Daher blieb er auch, im Gegensatz zu seinen zahlreichen Mitbürgern deutscher Herkunft, von den Deportationen nach Russland in den Jahren 1558 und 1565 verschont. Man kann vermuten, dass gerade die Deportationen seiner Landsleute ihm schnell dazu verhalfen, den Status eines selbständigen Kaufmanns zu gewinnen.¹⁴

Am Ende des Jahres 1570 oder in der ersten Hälfte des folgenden Jahres, als die ersten Deportierten offenbar wieder in die Heimat zurückkamen, verließ Nyenstede Dorpat und ging nach Riga, das noch nicht unter fremden Einfluss stand. Dorpats Lage hingegen war gerade zu jener Zeit äußerst kompliziert geworden. Im Herbst 1571 ereignete sich ein Aufstand, ein Versuch die Stadt den Polen zu übergeben.¹⁵ Nyenstede hingegen wurde im August 1571 Bürger der Stadt Riga und heiratete im nächsten Monat die verwitwete Tochter des bereits erwähnten Detmar Meyer, Katarina Krumhausen. Aus der Ehe der beiden ent-

und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1903, Riga 1904, S. 41; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 39. Siehe auch BÖTFÜHR: Franz Nyenstede, in: Allgemeine Deutsche Biographie (wie Anm. 10), S. 70.

¹³ Diese Ereignisse, wo Nyenstede selbst nicht beteiligt war, beschreibt er öfters gar nicht oder gibt dann eine kurze oberflächliche Information weiter, was auf die Beschreibungen der anderen Geschichtsschreibern basiert. Die Weise der Beschreibungen der zeitgenössischen Dorpater Ereignisse zeigt uns, dass nicht in Dorpat war, nicht im Winter im Jahre 1558, nicht im Frühling und Herbst, auch nicht im Herbst 1559 und nicht im Frühling 1565. und 1570. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 33, 42, 77.

¹⁴ Irrtümlich ist die Behauptung von H. J. Böttfür, dass Nyenstede ein selbständiger Kaufmann sofort nach seiner Ankunft in Dorpat geworden ist, s. HEINRICH JULIUS BÖTFÜHR: Die Rigische Rathslinie vom Jahre 1226 bis auf die gegenwärtige Zeit, Riga 1857, S. 56.

¹⁵ Nyenstede schreib selbst aus Angst vor Wut des Zaren, es war vermutlich Grund, warum er Dorpat verlassen hat. Das Text der Chronik beweist, das er blieb so lange in Dorpat, bis die Deportierten aus Russland zurückgekommen waren, dh bis zum Anfang der II. Hälfte des Jahres 1570 oder bis zum Anfang des Jahres 1571. S. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 68, 71–72.

stammte ein Kind, das aber ziemlich bald nach der Geburt starb. Kurz nach seiner Ankunft in Riga wurde Nyenstede Grundbesitzer, er kaufte sich das Landgutshaus Sunzel. Auch in Riga führte er seine kaufmännische Tätigkeit weiter, diesmal jedoch in Richtung Deutschland. Diese überseeischen Aktivitäten gab er dann aber bald auf und widmete sich dem zu dieser Zeit profitablen Getreidehandel. 1574 wurde Nyenstede in die Grosse Gilde aufgenommen.¹⁶

Im Jahre 1583, als Riga schon unter polnischer Macht stand, wurde Nyenstede zum Ratsherren gewählt. Als jüngstes Ratsmitglied wurde er 1585 Bürgermeister. Schon in der Mitte der 1580er Jahre trat er als Vertreter der Stadt Riga in den Sitzungen des Warschauer Sejms auf.¹⁷ Dieser derartig rasche Aufstieg an die Spitze der größten Stadt Livlands mag uns einen weiteren Beweis dafür geben, dass über einen großen diplomatischen Verstand verfügte – und durch seine kaufmännische Tätigkeit auch zu Wohlstand gekommen war.

In der zweiten Hälfte der 1580er Jahre war Nyenstede aktiv daran beteiligt, den heftigen Streit zwischen der Kirche und den Bürgern, die sogenannten Rigaer Kalenderunruhen (1585–1589) beizulegen; als Bürgermeister stand er im Zentrum des Geschehens.¹⁸ Auch die 1590er Jahre waren für Nyenstede als städtischer Politiker äußerst erfolgreich. Er war als Quartiermeister, Burggraf und danach als Kriegsherr tätig. Auf seine Kosten wurden der Schießpulverkeller der Stadt sowie das neue Arsenal gebaut, im Waaghaus der Stadt gründete er eine Kanzlei und begann mit dem Sammeln von Erntevorräten.¹⁹ Bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts existierte in Riga das von ihm gegründete Witwenasyl für die Witwen der Stadtbürger.²⁰

Ein Misserfolg traf den Chronisten im Jahre 1600, als er seinen Schwiegersohn, den Stadtsekretär und Syndicus David Hilchen, verteidigen wollte, dem man Verrat an den städtischen Interessen vorwarf. Letzterer war mit einer Toch-

¹⁶ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 129 ff.; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 13, 32, über Preise von Korn. S. 118; NYENSTÄDT: Personalien (wie Anm. 10), S. 164–165.

¹⁷ BÖTFÜHR: Die Rigische Rathslinie (wie Anm. 14), S. 57; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 10), S. 137, 143; NYENSTÄDT: Personalien (wie Anm. 10), S. 164.

¹⁸ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 90–91; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 143.

¹⁹ BÖTFÜHR: Die Rigische Rathslinie (wie Anm. 14), S. 57; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 134, 157–160. Vgl. GOTTHARD TOBIAS TIELEMANN: Vorrede, in: Franz Nyenstädt's Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. VI.

²⁰ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 159–160; Kleiner Führer durch Riga, Riga 1896, S. 115; CONSTANTIN METTIG: Illustrierter Führer durch Riga, Riga 1901, S. 32.

ter aus der ersten Ehe der Ehefrau Nyenstedes verheiratet, und wir werden noch sehen, wie stark die familiären Beziehungen zwischen diesen zwei Männern waren. Im Ergebnis der Affäre um Hilchen wurde das Vermögen des Schwiegervaters konfisziert. Der schon im hohen Alter stehende Nyenstede verbrachte seine letzten Jahre auf seinem Gut Sunzel, kämpfte mit dem König und Stadt Riga um seine Rechte und schrieb in dieser Zeit das Vorwort seiner Chronik.²¹

1605 schließlich wurde Nyenstede rehabilitiert, stand wieder im Dienst der Stadt und war Bürgermeister bis zum Ende seines Lebens im Jahre 1622, obwohl es mit seiner Gesundheit nicht zum Besten stand. Er starb in seinem 82. Lebensjahr und wurde in die Familienkapelle der Kirche Annenberg in der Nähe von Sunzel beerdigt.²² Leider ist seine Grabstätte nicht erhalten geblieben. Dank der Zeichnungen von Joachim Cristoph Brotze kennen wir aber immerhin deren äußere Gestalt, sein Wappen und den Grabstein.²³

Das Aufschreiben vergangener und gegenwärtiger Ereignisse war zu dieser Zeit eine genehme Tätigkeit für einen Mann von Würde. Nyenstedes Schriften sind daher auch nicht auf seine Chronik beschränkt. Er führte ein Tagebuch, das im Gegensatz zur Chronik als Original erhalten geblieben ist und in der Akademischen Bibliothek Lettlands aufbewahrt wird.²⁴ Das Tagebuch gibt vor allem einen ausführlichen Überblick über das Alltagsleben des Kaufmanns und dessen Geschäfte. Ein Teil des Tagebuches umfasst aber auch die Rigaer Kalenderunruhen.

Johann Gottfried Arndt (1753), der als letzter mit dem Original von Nyenstedts Chronik gearbeitet hat, schrieb dem Chronisten kritische Bemerkungen auf einem Exemplar der damals sehr populären Geschichte Polens, Livlands und Schwedens sowie anderer Staaten von Laurentius Müller zu.²⁵ August

²¹ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 158, 162; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 4

²² Einige Testamente aus ältester oder alter Zeit, in: Rigaische Stadtblätter, Nr. 17, den 28. April 1825, S. 134–136; NYENSTÄDT: Personalien (wie Anm. 10), S. 164.

²³ TIELEMANN (wie Anm. 19), S. I.

²⁴ Latvijas Akademiska Biblioteka [Die Akademische Bibliothek Lettlands]. F. 25, Mscr. 197; man hat das Handbuch auch im Druck veröffentlicht, s. NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 87–101.

²⁵ Die knappen Nachrichten ermöglichen uns leider nicht zu beurteilen, ob Nyenstede der Autor ist, aber Arndt ist der letzte Geschichtsschreiber, der das Original der Chronik benutzt hat und er konnte seinen Entschluss nur nach der gleichen Handschrift machen, s. JOHANN GOTTFRIED ARNDT: Der Liefländischen Chronik. II Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alter Geschichte des Ordens und der benachbarten Völkern erleutert. Halle 1753, S. 2–3; Vgl. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 6, 82–83.

Buchholz meinte, von Nyenstede stammten auch die Kommentare am Rande des Manuskripts von Elert Kruse, in dem letzterer seinen „Gegenbericht“ gegen die Chronik von Balthasar Russow niedergeschrieben hatte. Der Vergleich der zwei Schriften von Kruse und Nyenstede bestätigt jedoch, dass diese Randnotizen doch nicht von Nyenstedes Hand stammen können.²⁶ Zudem hat Eduard Winkelmann Nyenstede verschiedene weitere separate Schriftstücke über die Kalenderunruhen zugeschrieben.²⁷ Diese Auflistung lässt den Schluss zu, dass Nyenstede offensichtlich ein aktiver Schreiber war und dass kürzere Schriftwerke von ihm unter Umständen in Zukunft noch zu finden sein werden.

A) DIE GESCHICHTE LIVLANDS UND IHRE QUELLEN

Das Vorwort seiner mittelhochdeutschen Geschichte datierte Nyenstede auf das Jahr 1604.²⁸ Ausgehend von dieser Angabe stimmte die spätere Forschung darin überein, dass Nyenstede seine Chronik am Anfang des 17. Jahrhunderts zusammengestellt hat. Wir können demgegenüber mit Sicherheit behaupten, dass Nyenstede schon viel früher ein derartiges Werk vorbereitet hat. Da wären seine Notizen in einem Band mit der Abschrift der jüngeren Hochmeisterchronik (1592) und in seinem Tagebuch (ab 1571), auf die Schriftstücke über die Kalenderunruhen wurde oben bereits hingewiesen.²⁹ Zudem findet sich am An-

²⁶ Vgl. ELERT KRUSE: Wahrhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefvländische Chronica Balthasar Russow's, hrsg. von August Buchholtz, Riga 1861, S. 9–10; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 40, 43 ff.

²⁷ EDUARD WINKELMANN: Bibliotheca Livoniae historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands, 2. Ausgabe, Berlin 1878, Nr. 7340, 7353. Siehe auch JUHAN LIBE: Franz Nyenstedt, in: Eesti biograafiline leksikon. [Estnisches Biographisches Lexicon]. Bd. 2. Tartu 1928. S. 49; LVVA. 214-6-311. S. 54–59p.

²⁸ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 4. Die in der Chronik beschriebenen Ereignisse erstrecken sich 5 Jahre zurück als das am Ende des Vorwortes angegebene Datum, bis zum Jahre 1609. In einigen Abschriften gehen die Ereignisse sogar auf 1611 zurück. Die Beschreibungen der letzten Jahre sind sehr genau, wie im Tagebuch. Wahrscheinlich ersetzt dieser Teil der Chronik dem Autor sein Tagebuch, das er 1607 beendete. Siehe LVVA. 214-6-309; LVVA. 214-6-311. Der Verdacht von Gadebusch, dass die Ereignisse der letzten fünf Jahre nicht vom Autor selbst aufgeschrieben worden sind, ist wohl irrtümlich. FRIEDRICH KONRAD GADEBUSCH: Abhandlung von livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772, S. 84.

²⁹ Die Notizen von Nyenstede s. CARL EDUARD NAPIERSKY: Zur livländischen Chroniken-Kunde, in: Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, Bd. 1, H. 3, Riga 1840, S. 420–425.

fang des Chroniktextes ein Zeitvermerk, der auf eine frühere Zeit der Zusammenstellung der Chronik hinweist: die 1580er Jahre.³⁰ Offensichtlich hat sich die Abfassung der umfangreichen Chronik über drei Jahrzehnte erstreckt.³¹

Der Form nach ist die Chronik in das Vorwort und 24 Kapitel unterteilt, wobei das letzte Kapitel mit seinen halben Hundert Seiten wesentlich länger als die übrigen ist.

Danach folgen unnummerierte Abschnitte, „Der neue Kalender und die Unruhen danach“ sowie ein 25 Seiten langer Teil ohne Überschrift. Auch die Kapitel tragen in den uns erhalten gebliebenen Chronikvarianten keine Überschriften, der Chronist hat nur den Inhalt der acht ersten von ihnen erklärt.

Inhaltlich weist die Chronik lange zeitliche Lücken auf, weshalb sie historisch für unvollständig gehalten wird. Zudem werden Stil und Sprache des Verfassers als sehr dürftig eingeschätzt.³² Dabei muss freilich darauf hingewiesen werden, dass der Autor in einer Übergangsperiode zum Hochdeutschen schrieb, bereits recht betagt war – so dass keine Zeit mehr für Korrekturen blieb –, und nicht zuletzt über keine Schulausbildung verfügte.³³

Nyenstedes Chronik umfasst drei inhaltliche Perioden. Den ersten Teil des Textes bilden die 23 ersten Kapitel sowie ein Teil des 24. Kapitels. Chronologisch erstreckt er sich vom Anfang der deutschen Geschichte in Livland bis zum Jahre 1554, als der Chronist selbst dort ankam.³⁴ Während die gewöhnlichen Geschichtsdarstellungen den Regierungszeiten der ersten Bischöfe und Ordensmeister viel Raum geben, interessiert sich Nyenstede für die Geographie Livlands und die von ihr beeinflussten Handelswege, die Sitten der Ureinwohner und ihr Leben und Treiben, die Aufsegelung Livlands sowie die Vergangenheit

³⁰ In der Chronik steht geschrieben, dass ein Teil Livlands vor 450 Jahren Russland gehörte. Hier irren sich der Autor oder der Umschreiber wahrscheinlich um 100 Jahre. Man hat damit das Jahr 1030 gemeint. Das weist darauf hin, dass die Zeit des Schreibens um 1580 war. S. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 9.

³¹ Vgl. PABST: *Der russische Krieg* (wie Anm. 8), S. 256–257.

³² In der Chronik hat man nicht die Ereignisse des letzten Viertels des 13. Jahrhunderts und des 14. Jahrhunderts aufgeführt. Es fehlt die Beschreibung vom Zeitabschnitt 1341–1495. In den Ereignissen des 16. Jahrhunderts fehlen die Jahre 1535–1550. Vgl. die Beurteilung: ARNDT (wie Anm. 25), S. 2; GADEBUSCH (wie Anm. 28), S. 84–91; PABST: *Der russische Krieg* (wie Anm. 8), S. 228, 256; WINKELMANN (wie Anm. 27), Nr. 472.

³³ Die Behauptung von Leonid Arbusow über einen gelehrten Bürgermeister ist irrtümlich, s. LEONID ARBUSOW: *Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland*, in: *Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis*, 15, Riga 1926, S. 253.

³⁴ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 5–42.

und Gegenwart des livländischen Handels. Außerdem stellt er kurz auch die russischen und deutschen Handelsstädte sowie die Entwicklung Rigas vor. Die in ihrem Umfang sehr geraffte und von zeitliche Lücken durchsetzte Schilderung der Ordenszeit ist nur ein Bindeglied zwischen dem Anfangsteil der Chronik und der Gegenwart des Autors.

Die Chronik wird im 24. Kapitel mit der Vorgeschichte des Livländischen Kriegs und den Kriegereignisse der Jahre 1554–1582 fortgesetzt.³⁵ Dieser zweite und der folgende dritte Teil der Chronik beschäftigen sich mit der Gegenwart des Autors, wobei Nyenstede besondere Aufmerksamkeit denjenigen Ereignissen zumisst, an denen er selbst teilgenommen hat oder über die er durch seine Zeitgenossen bestens informiert war.

Ausgehend von Nyenstedes Lebensgeschichte ist es verständlich, dass in den Jahren 1554–1571 seine Heimatstadt Dorpat den Mittelpunkt der Schilderungen bildet. Zwar bietet er seinen Lesern auch eine kurze allgemeine Darstellung über den Verlauf des Krieges, doch finden sich auch hier zeitliche Lücken und es ergibt sich kein vollständiger Überblick über den Livländischen Krieg.

Der dritte Teil der Chronik umfasst die Zeit der polnischen Herrschaft in Riga und die Periode der Kämpfe zwischen Polen und Schweden, d.h. die Zeit von 1582 bis 1609.³⁶ Der formalen Einteilung nach umfasst er die letzten Seiten des 24. Kapitels, den Abschnitt „Der neue Kalender und die Unruhen danach“ sowie die darauf folgenden Abschnitte. Der Verfasser konzentriert sich hierin geographisch hauptsächlich auf Riga und dessen nähere Umgebung. Er beschreibt die ersten polnischen Anordnungen in Riga und Livland, den Verlauf der Kalenderunruhen und die an ihnen beteiligten Kräfte sowie die Auseinandersetzungen zwischen Polen und Schweden in Livland um die Jahrhundertwende. Die Chronik endet mit zwei Abschnitten über solche Ereignisse, die Nyenstede für erinnerenswert hielt – Naturschauspiele, Feuersbrünste und Veränderungen der äußeren Gestalt der Rigaer Kirchen.³⁷

Es war üblich zu Nyenstedes Zeit, dass die Chronisten einige der von ihnen benutzten Quellen nannten. Auch unser Autor schreibt ganz am Anfang seiner Erzählung, dass er beim Zusammenstellen schriftliche Unterlagen benutzt hat.³⁸ Von den gedruckten Quellen nennt er „die gedruckten preußischen Chroniken“. Später nennt er zweimal auch eine Revaler Chronik, worunter er natürlich die Arbeit von Russow versteht.³⁹ Auch Manuskripte sind dem Verfasser nicht

³⁵ Ebenda, S. 43–82.

³⁶ Ebenda, S. 82–125.

³⁷ Ebenda, S. 125–128.

³⁸ Aus denen alten Schriften, etliche schreiben, s. Ebenda, S. 9, 14.

³⁹ Ebenda, S. 10, 64, 76.

fremd, in seinem Tagebuch nennt er eine handgeschriebene Chronik Nürnbergs, die er selbst besaß. Außerdem kannte Nyenstede die Arbeiten des Rigaer Ratsekretärs Lambertus Kemmerling, hieraus erhielt er Nachrichten über Narva aus den 1580er Jahren.⁴⁰ Wir wissen zudem, dass Nyenstede eine Abschrift der jüngeren Hochmeisterchronik zur Verfügung stand. Seinen Angaben zufolge hat er sie von einem guten Freund bekommen und ließ sie dann für sich abschreiben. Am Rande der entsprechenden Kopie merkt er auch die neue Chronik von David Chyträus an.⁴¹ Mehrmals erwähnt er in seinem Werk auch solche alte Urkunden, mit denen sich ein Kaufmann auskannte – vor allem die Schragen.⁴²

B) DAS EIGENE ERLEBEN NYENSTEDES UND NACHRICHTEN SEINER ZEITGENOSSEN

In der baltischen Chronistik der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts haben die Autoren sehr selten selbst auf ihre mündlichen Quellen hingewiesen und die eigene Teilnahme an den Ereignissen wurde nicht betont. Nyenstede hingegen machte es genau umgekehrt. Wahrscheinlich war dies wohl auch durch seinen Dilettantismus bedingt: er hatte ja im Vergleich zu vielen anderen Zeitgenossen von dieser Kunst keine Ahnung.⁴³ 3 Private Erinnerungen finden wir vor allem in den Schilderungen seiner drei Lieblingsthemen: die Ereignisse in Dorpat und Riga just in der Periode, in der er selbst dort lebte, sowie alle Nachrichten, die

⁴⁰ Meyne grosse Norenberger Cronica Folio 80, s. NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 161. Über Lambertus Kemmerling s. ARNOLD SÜVALEP: Narva ajalugu [Die Geschichte von Narva], Bd. 1, bearb. von Arnold Soom, Narva 1936, S. 264.

⁴¹ (aus der) Nyen Croniken des Dr. Dauides Getreus – NAPIERSKY (wie Anm. 29), S. 420.

⁴² In den gantz alten Schragen, aus den alten Comtoir-Schragen, s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 10, 13.

⁴³ Traditionell vermerkt man, dass Nyenstede viele mündliche Quellen benutzt hat, dadurch gab es in seiner Chronik auch sehr viele Fehler in Fakten. S. JOHANSEN: Die Legende (wie Anm. 9), S. 62; JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 262–263; PABST: Der russische Krieg (wie Anm. 8), S. 228–229. Vgl. ARVED FREIHERR VON TAUBE: “Der Untergang der livländischen Selbständigkeit”: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts, in: Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, hrsg. von Georg von Rauch, Köln/Wien 1986 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 20), S. 34–36. ??? ???? : ??? ?? ?????????? I, ?????????-???????? ?????????????, ??? 1949, c?? 42–43.

den Handel und Geschäftsreisen betrafen.⁴⁴ 4 Nyenstede war der einzige Chronist seiner Zeit, der auch Kaufmann war – dies ist für den ganzen deutschen Kulturraum eine durchaus ungewöhnliche Kombination. Außerdem war er der einzige baltische Chronist, der Russland gut kannte. Alle seine diesbezüglichen Nachrichten stammen aus der Zeit, in der er persönlich im Russlandhandel engagiert war, d.h. aus der Zeit von 1554 bis 1571. Da es üblich war, dass die damaligen Kaufleute Russisch konnten, ermöglichten ihm seine Sprachkenntnisse, mit den Nachbarn zu verkehren. Nyenstede kannte Moskau, Pleskau und Novgorod. In allen drei Städten hatte er Informationen gesammelt, welche die dortigen Kaufhöfe betrafen.⁴⁵

Als Nyenstede nach Dorpat kam und dort ansässig wurde, war er erst 14 Jahre alt, als er die Stadt verließ, war er um die dreißig. Der Charakter seiner Informationen und ihr Vergleich mit anderen Quellen bestätigt, dass er sich häufig auf mündliche Quellen stützte. Obwohl das Vertrauen auf die Schilderungen anderer oft Ungenauigkeiten mit sich brachte, erkennen wir hierbei die wunderbare Eigenschaft des Menschengedächtnisses: In hohem Alter stehen einige Jugendgescheneisse einem plötzlich wieder deutlich vor Augen. Nyenstedes Beschreibungen aus seiner Dorpater Zeit führen uns seinen Arbeitsstil vor; wenn es notwendig war, frische er sein Gedächtnis mit Hilfe von Erinnerungen und Schriften seiner Zeitgenossen auf. So behandelte er die Vor- und Nachgeschichte der

⁴⁴ Nyenstede interessierte sich neben Handelswege über Regulierung der Handelstätigkeit, für die Waren und ihre Preise. Nyenstede zeigte sich als ein sachlicher Kaufmann, der neben Dorpat und Riga auch die Grenzstadt Narva kannte. S. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 5–7, 12–13, 32 ff., 118.

⁴⁵ Traditionell hält man neben den Beschreibungen Dorpats seine Russlandkenntnisse sehr wesentlich. Diese Meinung teilen auch Gadebusch, Arndt, Tielemann, Lemmit Mark, Zutis, von Taube und Paul Johansen in seiner Monographie über Balthasar Rüssow. Die Nachrichten über die Warenkontoren haben Stoff für zwei separate Forschungen gegeben. Norbert Angermann widerlegte mit Hilfe der Chronik Nyenstedes die falsche Vorstellung, dass es in Pskov kein Warenkontor gab oder es wurde erst in den 1580-er Jahren gegründet. Die Nachricht Nyenstedes über den Novgoroder Peters Kaufhof ist aber zeitlich die allerletzte. Das ermöglichte Paul Johansen (1953) die Untergangsgeschichte der Handelsstadt zu erklären. NORBERT ANGERMANN: Zu den deutschen Handelsniederlassungen in Pleskau und Krasnyi, in: Hansische Geschichtsblätter, Bd. 89, Köln/Wien 1971, S. 79–92; PAUL JOHANSEN: Nowgorod und die Hanse, in: Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig, Lübeck 1953, S. 121–149. Vgl. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 33.

Unterwerfung der Stadt im Jahre 1558 und den Aufstand im Jahre 1571.⁴⁶ Auf diese Weise erreichte Nyenstede eine ziemlich große Genauigkeit seiner Schilderungen, hierbei handelt es sich um denjenigen Teil der Chronik, der auch von den Historikern positiv bewertet wurde.⁴⁷

Obwohl Nyenstede bereits zu Beginn der 1570er Jahre nach Riga gegangen war, schildert er die Ereignisse in seiner neuen Heimatstadt erst von der Zeit an, als sie 1582 unter polnische Herrschaft kam. Er präsentierte dabei nur solche Entwicklungen, die ihm von persönlichem Nutzen gewesen sind, in einer Weise, die ihm passte. Auf eigenen Angaben und denen seines Schweigersohns Hilchen

⁴⁶ Der Chroniktext erlaubt uns zu glauben, dass Nyenstede die mündlichen Angaben von seinen privaten Bekannten, der Bürgermeister Detmar Meyer und Neusted, aber auch des Stiftvogtes Elert Kruse und anderen. Über Dorpat von derselben Zeit machten Notizen Stiftvogt Elert Kruse, Pastor Timann Brakel und der Kämpfer für den katholischen Glauben Tilmann Bradenbach. Das letztere konnte Nyenstede durch seine spärlichen Lateinkenntnisse nicht benutzen, zu den zwei ersten kommt man noch später zurück. Um sein Gedächtnis zu erfrischen benutzte Nyenstede auch die Chronik Rüssows.

⁴⁷ Als Gegengewicht zum Gadebusch, Arndt, Georg von Rauch und von Taube war nur Pabst kritisch gelaunt. PABST: Der russische Krieg (wie Anm. 8), S. 251–259. Nyenstedes Chronik kennen alle späteren Autoren, die über die Ereignisse in Tartu der II. Hälfte des 16. Jahrhunderts geschrieben haben. Die hohe Zeit der Erforschung dieser Periode war das Jahrhundertewechsel vom 19. auf das 20. Jahrhundert und der Anfang des neuen Jahrhunderts. Zu der Zeit wirkten der Geschichtspräsident der Universität Richard Hausmann und Tartuer Stadtarchivar Titus Christiani. Die Chronik Nyenstedes haben alle Autoren benutzt, die einen Überblick der Stadtgeschichte geschrieben haben, unter anderem die Zusammensteller der estnischsprachigen Geschichten von Tartu Otto Freymuth (1927) und Enn Tarvel (1980). Die letzte längere Abhandlung über das Ende der Bischofszeit Tartus stammt von Georg von Rauch (1975). Die Chronik Nyenstedes war ihm zu einer zuverlässigen Hauptquelle geworden, als er die Vorgeschichte des Krieges beschrieben hat. GEORG VON RAUCH: Stadt und Bistum Dorpat zu Ende der Ordenszeit, in: Zeitschrift für Ostforschung, Bd. 24, 1975, S. 598–625. Eine besondere Aufmerksamkeit verdienen die Nachrichten von Nyenstede über die Bibliothek des Zaren Ivan des IV, zeitlich sind sie fast die allerletzten. Nyenstede basierte sich auf die Angaben der Deportierten aus Dorpat, s. WALTER FRIEDRICH CLOSSIUS: Die Bibliothek des Grossfürsten Wassilij IV Iwanowitsch und des Zaren Iwan IV Wassiljewitsch, in: Dorpater Jahrbücher, Bd. 3, Riga und Dorpat 1834, S. 289–304. Aus dem Ende des 19. Jahrhunderts ist die Bibliothek das Hauptthema der russischen Historiographie. Bis heute wird aber konstatiert, das sowie die Geschichte der Gründung der Bibliothek als auch das Verlorengelien nicht endgültig gelöst sind.

basieren vor allem die Beschreibungen der Kalenderunruhen und ihres Widerhalls.⁴⁸

Recht genau wird des weiteren das Kriegsgeschehen in der Nähe seines Wohnorts und in Süd-Livland 1577–1582 geschildert.⁴⁹ Wiederum erlaubt es der Text der Chronik, auf Nyenstedes konkreten Informanten hinzuweisen, denn wie schon die Beschreibungen der Kalenderunruhen waren seine Kriegsschilderungen mit etlichen Namen versehen. Neben der zeitgenössischen Rigaer Situation kannte sich Nyenstede als Gutsbesitzer schließlich recht gut im Leben der Bauern aus, was durch die Chronik immer wieder bestätigt wird.⁵⁰

Die Übermittlung historischer Ereignisse spielte aufgrund der geringen Anzahl von gedruckten Chroniken, die zudem schwer erhältlich waren, mit Sicherheit eine viel größere Rolle als heutzutage. Daneben waren legendenartige Geschichten in Mode, wie sich auch von Nyenstede genutzt wurden.⁵¹ Bis heute ist unklar, welche konkrete Quelle Nyenstede für seine bekannteste Erzählung genutzt hat: die sogenannte Aufsegelung Livlands. Einige Fakten hat er wohl aus

⁴⁸ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 87–101; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 137–157. Benjamin Bergmann, Lemmit Mark und von Taube haben die Chronik von Nyenstede und sein Tagebuch als eine wertvolle Quelle hervorgehoben. Der bis heute akzeptierte Überblick von Bergmann über die Kalenderunruhen beruht grösstenteils auf die Chronik von Nyenstede. BENJAMIN BERGMANN: Die Kalenderunruhen in den Jahren 1585 bis 1589, in: Bergmann's historische Schriften, Bd. 2, Leipzig 1806; WOLFGANG KÜTTLER: Die Volkbewegung in Riga 1584–1589, in: Jahrbuch Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, Bd. 6, Berlin 1962, S. 267–310; WOLFGANG KÜTTLER: Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, Dissertation, Leipzig 1966.

⁴⁹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 77–82, 106–112, 116–125.

⁵⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 10–12.

⁵¹ Über die Legenden in der humanistischen Geschichtsschreibung s. EDUARD FUETER: Geschichte der neueren Historiographie, 3. Aufl., München und Berlin 1936. S. 183, ff Nyenstede's Beschreibungen der ersten Ankunft der Deutschen als auch über die anderen Geschichten der früheren Geschichtem s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 9, 20–21, 32–33, 38. Nyenstedes Beschreibung über die im Jahre 1501 stattgefundene mystische Maholm-Schlacht hat eine unheimlich grosse Aufmerksamkeit gefunden. Otto Kienitz hat darüber sogar ein separates Buchlein geschrieben. Einige Jahre später hat Eduard Pabst geschrieben, dass die Schlacht überhaupt im Jahre 1268 stattfand. S. OTTO KIENITZ: Schlachten bei Maholm und Pleskau, Riga 1849. PABST: Die Russenschlacht bei Maholm (wie Anm. 8), S. 139.

den Werken früherer Chronisten entnommen – im Ganzen handelt es sich bei dieser Erzählung aber wohl doch um eine traditionelle Legende.⁵²

Wir sehen jedoch keinen Grund dafür, die mündlichen Quellen zu unterschätzen. Sie wurden rasch in andere Werke übernommen, dies gilt vor allem für die Aufsegelungslegende und die Schilderungen über die Urbevölkerung und die Geographie Livlands.⁵³ Gemäss den humanistischen Traditionen geschriebene legendenartige und unpräzise Beschreibungen der älteren Geschichte werfen auch heute noch einen Schatten auf die Erzählungen dieser Zeit. Hier war Nyenstede in seiner Arbeitsweise aber viel authentischer, als die bisherigen Einschätzungen uns glauben lassen. Dies wiederum nötigt uns mehr Respekt gegenüber Nachrichten aus der früheren Geschichte ab.

C) DIE GEDRUCKTEN QUELLEN

Nyenstede war ein wohlhabender, interessierter Mann, dem alle in Deutschland und Livland zu seiner Zeit gedruckten Arbeiten erreichbar waren. Besonders einfach war das Beschaffen der Bücher durch die im Jahre 1588 von seinem Schwiegersohn Hilchen in Riga gegründete Buchhandlung und die wiedereröff-

⁵² Nämlich als Paul Johansen gerade die Entdeckungsgeschichte Livlands vorstellte, gab er der Chronik Nyenstedes ein ruinierendes Urteil: das Stümperwerk (1961). Ab Gotthard Tobias Thilemann (1837) haben die Geschichtsforscher doch auf die Möglichkeit hingewiesen, dass Nyenstede wohl eine uns unbekannte Urkunde oder eine andere Geschichtsquelle zur Verfügung hatte, s. JOHANSEN: Die Legende (wie Anm. 9), S. 62; EDUARD PABST: Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige kritische Versuche, in: Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, Bd. 3, H. 3, Riga 1844, S. 252–259; TAUBE (wie Anm. 43), S. 36; TIELEMANN (wie Anm. 19), S. VIII; Vgl. LEMMIT MARK: Eesti vanema historiograafia ajalugu, (1950ndad). Mansukript in der Universitätsbibliothek Tartu: Tratu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond. Bestand 75, Archivalie 10. S. 242; VAHTRE: Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel [Die baltischen Chroniken und ihre Rolle bei der Aufklärung der Vergangenheit des estnischen Volkes], in: Eesti kirjanduse ajalugu, kd. 1, toimetanud Arne Vinkel, Tallinn 1965. S. 100. ? ? ? ? ? (wie Anm. 43), S. 44.

⁵³ Kurzer Abriss der livländischen Geschichte von Dionysius Fabricius, Probst zu Fellin. Aus der lateinischen ins Deutsche übers. von Georg und Karl von Freymann, in: Jahresbericht der Fellliner literarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899, Fellin 1900. S. 68–76, 149–172 (weiter FABRICIUS: Kurzer Abriss); FRIEDRICH MENIUS: Syntagma de origine Livonorum. Dorpati 1632, in: Scriptores rerum Livonicarum, Bd. 2, Riga und Leipzig 1848, S. 256 ff.; PAUL EINHORN: Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. Ein Christlicher Unterricht Wiederlegungen der Abgötterey und nichtigen Aberglaubens von Paulo Einhorn (im

nete Bibliothek.⁵⁴ Allerdings haben wir keine Informationen darüber, wieviele Bücher Nyenstede zu Beginn des 17. Jahrhunderts zur Verfügung standen. Gerade in seiner Zeit hat sich die Zahl der gedruckten historischen Quellen beeindruckend vermehrt, die auch sofort in Umlauf kamen. Daher müssen wir damit rechnen, dass Nyenstede trotz der geringen zeitlichen Distanz seine Angaben doch auch schon über Dritte bekommen hat. Sicher werden wir nicht in der Lage sein, alle Schriften nennen zu können, die Nyenstede gekannt und genutzt hat.⁵⁵ Wie wir nachfolgend sehen werden, hat Nyenstede durchaus nicht alle Arbeiten, die er kannte, auch für seine eigene Chronik genutzt. Wir müssen bedenken, dass Nyenstedes Sprachkenntnisse – abgesehen vom Russischen – spärlich waren, denn er konnte kein Latein.⁵⁶ Deshalb können wir alle lateinischen Texte aus unserer Untersuchung ausschließen. Andererseits erschwerten es seine eigenen politischen Ansichten, seine Sympathien und Antipathien Nyenstede erheblich, sich an den einen oder anderen seiner Vorgänger zu wenden.

1578 erschien der erste Druck der Livländischen Chronik von Russow.⁵⁷ Diese seinerzeit wohl wirkungsvollste Veröffentlichung war Nyenstede natürlich bekannt, doch schätzte er sie nicht.⁵⁸ Nyenstede persönlich hat den ehemaligen Dorpater Stiftvogt und damaligen polnischen Untertan Elert Kruse dazu ermuntert, seinen bekannten „Gegenbericht“ gegen Russow zu formulieren; Kruse selbst widmete sein Werk wiederum Nyenstede.⁵⁹ Andererseits weisen schon die Überschriften der Chroniken Nyenstedes und Russows, die Einführung und der Aufbau der beiden Schriften große Ähnlichkeiten auf. Auch die ersten Kapitel bestätigen, dass Nyenstede sich in hohem Masse auf Russow gestützt hat, ob-

Auszuge), der 2. Theil. Wieder der Abergläuben Missbrauch der Heiligen Schrift (im Auszuge), in: *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 2, Riga und Leipzig 1848, S. 567–638; THOMAS HJÄRN: *Lifflendische und Churlendische Chronik*, in: *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 1, Riga, Dorpat u. a 1835, S. 212, 278, 356 f.

⁵⁴ AREND BUCHHOLTZ: *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1558–1888*, Riga 1890, S. 15.

⁵⁵ TIELEMANN (wie Anm. 19), S. VII–VIII, VAHTRE: *Balti kroonikad* (wie Anm. 52), S. 100–101; s. auch TAUBE (wie Anm. 43), S. 35.

⁵⁶ NYENSTÄDT: *Handbuch* (wie Anm. 5), s. auch MARK (wie Anm. 52), S. 243.

⁵⁷ BALTHASAR RÜSSOW: *Chronica Der Prouintz Lyfflandt / darinne vormeldet werdt: Wo datsu[e]luige Landt ersten gefunden / vnde thom Christendome gebracht ys ... Rostock. Gedru[e]cket do[e]rch Augustin Ferber. Anno M.D.LXXVIII.*

⁵⁸ Über die Chronik von Russow als einer Quelle Nyenstede's, s. RAUCH: *Stadt und Bistum Dorpat* (wie Anm. 47), S. 599; TIELEMANN (wie Anm. 19), S. VIII; ??? ? ? ? (wie Anm. 43), S. 42–43.

⁵⁹ KRUSE (wie Anm. 26), S. 1.

wohl deutlich wird, dass er auch andere Quellen benutzte.⁶⁰ Ungefähr ein Drittel des Gesamtumfangs von Nyenstedes Chronik stellt eine Nacherzählung von Russow dar. Bei der Schilderung des livländischen Mittelalters ist Nyenstede allerdings nicht so konsequent wie Russow, da er vieles auslässt; das Mittelalter hat ihn weniger interessiert. Zudem stand bei Russow Reval, bei Nyenstede Dorpat im Mittelpunkt des Interesses. Ein Vergleich der beiden Chroniken zeigt, dass Nyenstede den Revaler Autoren bis zur Beschreibung der Ereignisse der zweiten Hälfte der 1570er Jahre folgt.⁶¹ Hieraus folgt, dass Nyenstede hauptsächlich den Erstdruck der Chronik von Russow benutzt hat. Die überarbeitete Ausgabe aus dem Jahre 1584 war für Nyenstede schon deshalb nicht annehmbar, weil sie zu deutliche schwedenfreundliche Züge trug. Die Verwendung der Chronik von Russow bestätigt noch einmal die Arbeitsweise Nyenstedes: er benutzte nur die Abschnitte, die ihn selbst interessierten, sowie diejenigen Informationen, die ihm beim Präzisieren von ihm bekannten Ereignissen, z.B. in Dorpat, halfen.⁶² Zuweilen traf er dabei auf Basis derselben Tatsachen Russow direkt widersprechende Schlussfolgerungen.⁶³

Nyenstede waren des weiteren die drei übrigen deutschsprachigen Arbeiten aus dieser Zeit bekannt. 1579 erschien die versförmige russlandfeindliche Erzählung Timann Brakels, „Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter“.⁶⁴ In dieser Arbeit gibt es anstelle der Fakten vor allem Emotionen, die Nyenstede übernahm. 1590 erschien in Rostock die Geschichte Kurlands, geschrieben vom Berater des Kurländischen Herzogs, Salomon Henning.⁶⁵ Wir wissen, dass Nyenstede diese Chronik auch kannte, da sie

⁶⁰ Siehe S. 167.

⁶¹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 77–78; RÜSSOW: Chronica 1578 (wie Anm. 114), Bl. 113a–114c.

⁶² NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 43–49; RÜSSOW: Chronica 1578 (wie Anm. 57), Bl. 62b–64a.

⁶³ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 59–60; RÜSSOW: Chronica 1578 (wie Anm. 57), Bl. 68b, 71a–71b.

⁶⁴ Nyenstede war vom Brakel bewirkt bei den Beschreibungen der Sitten der Urbevölkerung und der Handelssituation in Narva, aber auch beim Rühmen des Pastors Johann Wettermann, s. TIMANN BRAKEL: Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter, vom 58. Jar her gesehen, in: Jahresbericht der Felliner Literarischen Gesellschaft 1889. Fellin 1890, S. 88–90, 106 ff.; YENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 5, 9–12, 34, 38, 67–68.

⁶⁵ SALOMON HENNING: Liffländische Churlendische Chronica. Was sich vom Jahr Christi 1554. biss auff 1590. In den langwierigen Moscowiterischen vnd andern Kriegen ... gedenckwürdiges zugetragen ... Mit einer Vorrede D. Davidis Chytraei ... Rostock ... 1590.

in Riga durch den Rat, dem Nyenstede angehörte, verboten wurde. Als Grund für das Verbot wurde auf die unangemessene Haltung Hennings gegenüber dem Rigaer Rat und dem polnischen König verwiesen. Aus demselben Grund wurde in den 1590er Jahren die vergleichende Darstellung der Geschichte mehrerer Länder, den der ehemalige Untertan des Kurländischen Herzogs Laurentius Müller verfasst hatte (zum ersten Mal im Druck 1595), in Riga verboten.⁶⁶ Dieses Werk war seinerzeit in Europa die verbreitetste Schrift. Das Verbot erlaubte Nyenstede allerdings nicht mehr, sich dieser Arbeit zu bedienen.⁶⁷ Das bestätigt zwar auch ein Vergleich der Texte miteinander, doch muss man andererseits davon ausgehen, dass in Bezug auf die Schreibweise und den Umgang mit den Quellen Nyenstede sich beeinflussen ließ.

Natürlich kannte Nyenstede auch die Arbeiten der deutschen Humanisten. Außer der Denk- und Arbeitsweise haben die livländischen Autoren von jenen einige „Pflichtthemen“ übernommen: das Erklären der Orts- und Völkernamen, die Beschreibung der Urvölker und ihrer Sitten, die Bezeichnungen der örtlichen Sprachen und ihre Benutzung.⁶⁸ Nyenstedes Angaben zufolge stimmen seine Nachrichten über die Ureinwohner mit einer preußischen Chronik überein, womit wohl auf die Arbeit von Caspar Schütz hingewiesen wird (1592).⁶⁹ Der Text der Chronik erlaubt uns davon auszugehen, dass Nyenstede sowohl mit den Arbeiten von David Chyträus, Albert Krantz, Sebastian Münster sowie auch von Sigismund von Herberstein vertraut war. Nyenstede erhielt aus diesen Arbeiten Nachrichten über die mythischen Handelstädte Vineta und Juliana, über die Entdeckung Livlands und die Nordostpassage.⁷⁰

⁶⁶ LAURENTIUS MÜLLER: Polnische/Liffländische/Moschowiterische/Schwedische vnd andere Historien/ so sich vnter diesem jetzigen König zu Polen zugetragen/ Das ist Kurtze vnd warhafftige Beschreibung ... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn ... im Jahr M.D.LXXXV. Über das Verbot der Chroniken. s. BERGMANN (wie Anm. 48), S. 24–25; BUCHHOLTZ (wie Anm. 54), S. 19; THEODOR SCHIEMANN: Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik, Mitau 1874, S. 14–15.

⁶⁷ Über die Chronik von Henning erschien im Jahre 1595 ein korrigierter Druck.

⁶⁸ JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 203–213.

⁶⁹ Die Chronik von Caspar Schütz ist hierbei auf Grund der von David Chyträus vervollständigten Chronikvariante zitiert worden, s. CASPAR SCHÜTZ: *Historia rerum prussicarum, warhafftige und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen* (beteiligt von David Chyträus). Leipzig 1599. S. 2a–3a. Vgl. NAPIERSKY (wie Anm. 29), S. 420; NYENSTÄDT: *Livländische Chronik*, (wie Anm. 5), S. 10.

⁷⁰ SIGISMUND VON HERBERSTEIN: *Das alte Russland*. In Anlehnung an die älteste deutsche Ausgabe aus dem lateinischen übertragen von Wolfram von den Steinen. Mit einem Nachwort von Walter Leitsch. Zürich 1984. S. 23–33, 155–162, 285–293; ALBERTUS KRANTZ: *Wandalia oder: Beschreibung wendischer Geschichte*:

Mit Sicherheit waren Nyenstede in Riga außerdem die zeitgenössischen Flugblätter zugänglich, die Vorgänger der Neue Zeitungen. Ähnlich wie seine Zeitgenossen hat auch er über diejenigen fremden Länder geschrieben, mit denen sein Heimatort zu seiner Zeit Kontakte pflegt, vor allem über Polen und Russland, aber auch über die zwischen ihnen entbrannten Kriege und so manche wundersame Histörchen. Gerade in diesen Fragen stützte sich Nyenstede auf die Flugblätter.⁷¹

D) MANUSKRIPTE UND UNTERLAGEN

Das Nyenstede am nächsten stehende Manuskript ist natürlich sein eigenes Tagebuch – das Handbuch –, das die Ereignisse von 1571 bis 1605 umfasst. Der Verfasser selbst bestätigt, dass er alle seine Erlebnisse als Stadtbürger aufschreiben wollte.⁷² Sein Tagebuch diente ihm dann bei der Abfassung seiner Chronik. Besonders wichtig war dieses Tagebuch für die Schilderungen der Kalenderunruhen, aus ihm stammen des weiteren einige kleine Tatsachen bezüglich früherer oder späterer Ereignisse.⁷³

Eine andere handschriftliche Arbeit, die der Chronist mit Sicherheit benutzt hat, war der erwähnte Protest seines Bekannten Elert Kruse gegen die Chronik Balthasar Russows. Das Verwerten dieses Textes war sehr einfach aufgrund der

darinnen der Wenden eigentlicher Ursprung, mancherley Völcker und vielfaltige Verwandlungen sampt dero vollbrachten grossmechtigen Thaten und was sie entweder vor Reiche angerichtet oder auch zerstöret ... / erstlich vom Authore in Latein verfertigt: Nun aber ... in hochdeutsch transferiret und übers durch Stephanum Macropum. Lübeck 1600. B. 2, Cap. 19–20, B. 3, Cap. 10, B. 6, Cap. 9–10; B. 8, Cap. 28; SEBASTIAN MÜNSTER: *Cosmographia*, Das ist: Beschreibung der gantzen welt, darinnen Aller Monarchien Keyserthumebn, Koenigreichen, Fuersthenthumebn, Graff- und Herrschaften, Laenderen, Staetten vnd Gemainden ... Faximilie Druck nach dem Original von 1628. Lindau 1978. S. 1282–1283, 1301–1305; Vgl. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 9 ff. Chyträus als Quelle für Nyenstedes, s. NAPIERSKY (wie Anm. 29), S. 419–425; VAHTRE: *Varausaegne Balti ajalookirjutus, II* (wie Anm. 4), S. 4.

⁷¹ Vgl. EMIL WELLER: *Die ersten deutschen Zeitungen mit Bibliographie (1505–1599)*, Hildensheim, New York 1971, Nr. 473, 484, 493, 533, 534, 540, 560, 561.

⁷² NYENSTÄDT: *Handbuch* (wie Anm. 5), S. 131.

⁷³ Die Ereignisse des Jahres 1577, s. Ebenda, S. 135; Kalenderunruhen, s. Ebenda, S. 137–157; die Ereignisse aus den Jahren 1605–1607, s. Ebenda, S. 163. Vgl. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 77 ff., 87–101, 117–122. *Handbuch* als Quelle für Chronik, s. BERGMANN (wie Anm. 48), S. 9–10; MARK (wie Anm. 52), S. 245.

Tatsache, dass die Ansichten der beiden Autoren über Freunde und Feinde in der Kriegszeit ähnlich waren.⁷⁴ Kruse stützte sich beim Beweisen seiner Behauptungen auf seine Interpretation der Dinge, vor allem auf die Dorpater Steuern sowie die Ereignisse der Jahre 1558 und 1571. Hierbei hat Nyenstede alle Angaben von Kruse übernommen.⁷⁵

Wie wir schon oben erwähnt haben, besaß Nyenstede eine Abschrift der Hochmeisterchronik, die er für sich von einer aus der Mitte des 15. Jahrhunderts stammenden Abschrift anfertigen ließ.⁷⁶ Von den älteren Chroniken war dieser Text im Livland seiner Zeit die am meisten verbreitete Arbeit. Die Entdeckungsgeschichte Livlands, die Zeit der ersten Bischöfe, die Kämpfe von Mindaugas, die kriegerischen Ereignisse des Jahres 1330 in Riga sowie die militärischen Aktivitäten des Ordensmeisters Eberhard von Monheim – alle diese Ereignisse hat Nyenstede entsprechend der Hochmeisterchronik dargestellt.⁷⁷ Mit diesen Ereignissen endete allerdings der Livland betreffende Teil der Abschrift der Chronik, die Nyenstede besaß, und in dessen Chronik folgte nun eine große zeitliche Lücke bis zur Regierungszeit des Ordensmeisters Wolter von Plettenberg.⁷⁸

Sicher ist, dass sich Nyenstedes Sammlung an Manuskripten, die er als Quellen benutzte, nicht auf die hier genannten beschränkt hat. Leider konnten die bereits genannte Schrift von Kemmerling sowie das Manuskript aus Nürnberg noch nicht identifiziert werden.⁷⁹

⁷⁴ Siehe S. 184 ff.

⁷⁵ KRUSE (wie Anm. 26), S. 8 ff.; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 49 ff. Nyenstede könnte daneben auch die mündliche Nachrichten von Kruse benutzen.

⁷⁶ NAPIERSKY (wie Anm. 29), S. 419, 425.

⁷⁷ Carl Eduard Napiesky hat im Jahre 1853 wieder die früher von Antionus Matthäus herausgegebene Chronikvariante gedruckt (1873), es war der Teil, der Livland betroffen hat. Bei der Wiederherausgabe verglich er ihn mit Unterlagen von Nyenstede, die man hier benutzt hat, s. Der Auszug aus der (Deutsch-Ordens-) Cronik, soweit sie Livland betrifft, mit untergesetzten Varianten, hrsg. von Carl Eduard Napiesky, in: *Scriptores rerum Livonicarum*, Bd. 1, Riga 1853, Cap. CXCIV–CCCXIV, CXXXVII–CLI. (weiter: Jüngere Hochmeisterchronik).

⁷⁸ Zur Zeit Nyenstedes waren auch die älteren örtlichen livländischen Chroniken bekannt: die Chronik Heinrich von Lettland, die ältere und jüngere Reimchronik. Nyenstede bezog für sich notwendige Nachrichten aus der Hochmeisterchronik und auch von Russow und hatte so keinen Grund die älteren Manuskripte zu erforschen. Über die Chronik Heinrich von Lettland als Quelle für Nyenstede Vgl. ARBUSOW: Die handschriftliche Überlieferung (wie Anm. 33), S. 253, 321; GADEBUSCH (wie Anm. 28), S. 86–87; MARK (wie Anm. 52), S. 242.

⁷⁹ Siehe S. 157–158.

Die umfangreiche Nutzung von verschiedenen Originalquellen ist charakteristisch für die Schriften des Humanismus.⁸⁰ Nyenstede selbst konnte diesem Vorbild nicht in vollem Maße folgen, denn er war lange fern von der Stadt im ländlichen Exil. Die Art und Genauigkeit, mit welcher der Inhalt von Urkunden übermittelt wird, weist auf den Charakter der Benutzung hin. Bei Nyenstede finden wir die Spuren von ca. 10 Urkunden. Die von ihm benutzten Schriftstücke behandeln vor allem die Zeit, in der er in Riga in einem hohen städtischen Amt diente. Seine eigene Person war mit der Gründung der Stadtkanzlei verbunden.⁸¹ Nyenstede nutzte Urkunden, die sein eigenes Wohlergehen, aber auch die vielleicht drängendste Frage der damaligen Zeit betrafen: die Frage der Privilegien der deutschen Oberschicht.⁸² So betrifft die umfangreichste Urkunde, die Nyenstede in seiner Chronik angeführt hat, gerade dieses Thema der Bewahrung der alten Privilegien. Es handelt sich um die Kapitulationsbedingungen der Stadt Dorpat und des Bischofs gegenüber dem russischen Heer im Juni 1558. Der von Nyenstede abgeschriebene Text ist die einzige Version, die sich in voller Länge bis zu unserer Zeit erhalten hat.⁸³

⁸⁰ PAUL JOACHIMSEN: *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*, in: *Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance*, hrsg. von Walter Goetz, H. 6, Leipzig und Berlin 1910, S. 116 ff.

⁸¹ NYENSTÄDT: *Handbuch* (wie Anm. 5), S. 158, 160, 179–181.

⁸² Aus dem Jahr 1582 schreibt Nyenstede über die Veränderungen in der Stadt und über Schicksal der Eigentum Livländer. Aus diesem Jahr ist in der Chronik auch das Ansuchen der livländischen Ritterschaft an den polnischen König erwähnt. Seit der Zeit der Kalenderunruhen standen dem Nyenstede die Anschuldigungen aus dem Jahre 1589 an einem Leiter der Kalenderunruhen, Martin Giese, zur Verfügung, aus der späteren Periode aber die im Jahre vom 1604 von der Grossen Gilde dem Rat der Stadt Riga vorgelegten Anschuldigungen. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 82–85, 98–99, 114–115; WINKELMANN (wie Anm. 27), Nr. 2567, 7332–7334, 7396–7398; Vgl. BERGMANN (wie Anm. 3.1.14), S. 2–4. Im Rigaer Rat waren auch natürlich die früheren Schriften über die Stadt Riga zu finden. Zu den Privilegien der Stadt Riga wendet sich Nyenstede zweimal: zuerst verbunden mit dem Rechtsbrief von Modena Wilhelm aus dem 13. Jahrhundert, zum zweiten Mal verbunden mit den von Stefan Batory gegebenen Privilegien vom Jahre 1582. Die erste entsprechende Urkunde war wohl in der Zeit von Nyenstede im Rigaer Rat vorhanden. Urkunden zur ältesten Geschichte Rigas. Nr. 9–15, in: *Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. 4, Riga und Leipzig 1844, S. CXLIV–CXLVII; NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 24–26.

⁸³ Im Estnischen Historischen Archiv sind als eine Abschrift des 19. Jahrhunderts die am 6. September 1558 von Ivan des IV. bestätigten Privilegien erhaltengeblieben: s. EAA. 995-2-20. Von den Kapitulationsbedingungen Vgl. auch Bericht des

Wie bereits vermerkt, hat Nyenstede selbst auf die Urkunden hingewiesen, die sein persönliches Thema, den Handel betreffen. Er schreibt über die Strafen im Falle eines Vertragsbruchs und über die Handelswege zwischen Visby und Novgorod.⁸⁴ Hierbei muss es bloße Vermutung bleiben, dass Nyenstede entsprechende Unterlagen selbst in Novgorod eingesehen hat.⁸⁵

Alle obengenannten Unterlagen sind deutschsprachig. Ganz unerwartet finden wir im Chroniktext allerdings eine Behauptung, die in dieser Weise in keiner zeitgenössischen deutschen Quelle vorkommt. Neben Nyenstede nennen nur die russischen letopisi als Zielorte der Deportationen der Dorpater Bürger Vladimir, Kostroma, Nižnij Novgorod und Uglich.⁸⁶ Die russischen letopisi stützten sich aber auf die Berichte der örtlichen Voevoden. So bleibt auch hier nur die Vermutung, dass Nyenstede diese Quellen dank seiner guten Beziehungen nach Russland eigenhändig benutzen konnte.⁸⁷

Die Ausführungen in Nyenstedes Livländischer Chronik zentrieren sich um die Ereignisse, zu denen er eine persönliche Beziehung hatte oder mit denen er seine Leser bekannt machen wollte. Die dritte wichtige Komponente für die Komposition des Inhalts waren die Quellen, die für ihn erreichbar waren. Unser Verfasser war ein ganz geschickter Manipulator im Umgang mit seinen Quellen. Die Genauigkeit hat dabei offensichtlich nicht zu seinen Tugenden gehört.

Dörptschen Stiftvogts Eilert Kruse an den Erzbischof Wilhelm in Riga, über die Uebergabe der Stadt Dörpt, vom 5. Aug. 1558: in: KARL VON BUSSE: Die Einnahme der Stadt Dorpat und die damit verbundenen Ereignisse. // Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, Bd. 1, Riga 1840, S. 478–479; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 53–56. Aus der Dorpater Periode hatte Nyenstede aller Wahrscheinlichkeit nach den Brief des russischen Heerführers Suiski an die Stadt Tallinn zur Verfügung. Vgl.: Ebenda, S. 59; CARL SCHIRREN: Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, Bd. 2, Reval 1862, Nr. 278.

⁸⁴ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 10, 13; WOLFGANG SCHLÜTER: Der Nowgoroder Schragen in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13. bis 17. Jahrhundert. Sonderdruck, Riga 1910, S. 18–19.

⁸⁵ Der Freund von Nyenstede Elert Kruse erforschte die alten Urkunden hinsichtlich der Dorpater Steuer. Vielleicht benutzte er hierbei auch die Hilfe von Neysnetede. KRUSE (wie Anm. 26), S. 9.

⁸⁶ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 67; ?????????? ????????, in: ? ?????? ?????????? ?????????? ??????????, ? 29, ? ?????, ??? 346.

⁸⁷ Über die engen Kontakte zwischen den deutschen Kaufleuten und der örtlichen Machthabern schreibt Nyenstede selbst, am Beispiel von Narva. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 34. Über die Zielorte der Deportationen könnte Nyenstede von denen hören, die aus dem Exil zurückkamen, aber die Übereinstimmung der Zielorte wäre überraschend.

III. DAS IDEALE LIVLAND VON NYENSTEDÉ

Franz Nyenstede gehörte zum Typ der neuen Historiographen seiner vom Humanismus beeinflussten Zeit. Ähnlich wie im Mittelalter betätigten sich auch in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in erster Linie gelehrte Männer – Notare, Juristen –, die ihre Ausbildung an einer Universität oder am Jesuitenkollegium bekommen hatten, als Historiographen.⁸⁸ Nyenstede selbst besaß nach unseren Kenntnissen keine höhere Schulbildung. Er war unter den Autoren, die eine Geschichte Livlands verfasst haben, eine Ausnahme wie der Großgrundbesitzer und ehemalige Rat des Rigaer Erzbischofs, Heinrich von Tiesenhausen und eventuell der Untertan des Rigaer Erzbischofs Bartholomäus Grefenthal, über dessen Leben wir allerdings zu wenig wissen.⁸⁹ Es war hingegen nichts besonderes, dass eine Geschichte Livlands von einem Mann zusammengestellt wurde, der nicht dort geboren worden war. Tatsächlich war nur eine Minderheit der Historiographen Livlands auch livländischer Herkunft.⁹⁰ Zur selben Zeit wie Nyenstede kamen die bekannten Geschichtsschreiber Salomon Henning und Johann Renner sowie eine Weile später wohl auch Moritz Brandis aus Deutschland nach Livland.

Die Ereignisse des historischen Umbruchs, gute Vorbilder, aber auch die Möglichkeiten Rigas wie die Bibliothek, der Buchladen und die Druckerei, schließlich persönliche Kontakte zu Nahestehenden und Historikern haben Nyenstedt neue Impulse gegeben. Sein Schwiegersohn, David Hilchen, war als Doktor der Rechtswissenschaften für seine Zeit ein hochgebildeter Mann. Ab 1585 war er Stadtsekretär und Syndicus in Riga, wo er gemeinsam mit seinem Schwiegervater aktiv das gesellschaftliche Leben mitgestaltete. Sicher ist, dass

⁸⁸ KATRI RAIK: *Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal* [Die Blütezeit der Geschichtsschreibung in Estland und in Livland], in: *Ajalooline Ajakiri*, 2001, Nr. 4 (105), S. 5–26.

⁸⁹ Über die Lebenslaufgeschichten von Heinrich von Tiesenhausen und Bartholomäus Grefenthal s. FRIEDRICH GEORG VON BUNGE: *Vorrede*, in: Bartholomäus Grefenthal, *Chronicon Livoniae. Liefländische Chronica*, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge (*Monumenta Livoniae antiquae*, Bd. 5, Riga und Leipzig 1847), S. V–VI; Heinrich von Tiesenhausen, in: JOHANNES FRIEDRICH RECKE und KARL EDUARD NAPIERSKY: *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon*, Bd. 4, Mitau 1832. S. 372–373. Über den Bildungslauf von Moritz Brandis gibt es keine präzisen Angaben, laut Professor Sulev Vahtre ist seine Ausbildung nach dem Chroniktext doch sehr hoch. VAHTRE: *Varauusaegne balti ajalookirjutus I* (wie Anm. 4), S. 47.

⁹⁰ Von den Chronisten des 16. Jahrhunderts waren hier geboren nur Timann Brakel, Elert Kruse und Balthasar Russow.

Hilchen einen der bekanntesten deutschen Historiographen, David Chyträus, persönlich kannte, der eine große Wirkung auf seinen Schwiegervater ausgeübt hat.⁹¹ Zudem darf man davon ausgehen, dass die allgemeine Popularität der Geschichtsschreibung in Riga eine gravierende Rolle gespielt hat, obwohl die lokalen Geschichtsschreiber, unter anderem Nyenstedes Amtsgenossen aus dem Rat, sich vor allem auf die Gegenwart konzentrierten.⁹² In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und am Anfang des 17. Jahrhunderts wurde für die livländische Geschichtsschreibung die Position des Autors immer wichtiger, seine nähere Umgebung und seine Nähe zur Macht. Die Zeit, in der Chroniken im Allgemeinen von den Machtträgern bestellt wurden, war zwar vorbei, die Abhängigkeit blieb bestehen.⁹³

Nyenstede wollte nicht nur verschiedene Erzählungen zu einer Chronik zusammenfassen, sondern er hatte viel mehr im Sinn. Im Allgemeinen wurden von den Zeitgenossen bei der Abfassung von Chroniken sehr große Versprechungen gemacht, sie alle gelobten, die Wahrheit zu schreiben. Darauf weisen auch schon die Überschriften der „wahrhaftigen“ Chroniken hin.⁹⁴ Die Suche nach der einen wahrhaftigen und eigenen Geschichte war das Ziel der ganzen deutschen Geschichtsschreibung, mit dem man sich dem italienischen Humanismus entgegenstellte. Die Rolle der Geschichtsschreibung im deutschen Raum wuchs

⁹¹ Über den Lebenslauf von Hilchen und über seine Rolle in den zeitgenössischen Ereignissen in Riga. s. David Hilchen, in: RECKE und NAPIERSKY (wie Anm. 89), Bd. 2, Mitau 1829, S. 296–299; HERTA VON RAMM-HELMSING: David Hilchen, in: Deutsche Wissenschaftliche Zeitung für Polen, 1936, H. 31, S. 141–212.

⁹² Von den Zeitgenossen Nyenstedes stellten ein Tagebuch der Vater und Sohn, der Ratsherr und der Kaufmann Jürgen und Caspar Padel zusammen, Pastor Johannes Reckmann, Kaufmann und Stadtbeamter Michael Zaupe und Stadtbürger Bodecker und Hermann Wismann, s. VAHTRE: Varauusaegne Balti ajalookirjutus I (wie Anm. 4), S. 8 ff.

⁹³ FRANTIŠEK GRAUS: Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung, in: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter, hrsg. von Hans Patze, Konstanz 1987, (Vorträge und Forschungen, 32), S. 11 ff. Von den Zeitgenossen von Nyenstede hält man für eine Auftragsarbeit nur die Chronik von Moritz Brandis. VAHTRE: Varauusaegne balti ajalookirjutus I (wie Anm. 4).

⁹⁴ Die Überschrift der Chronik von Brandis: Liefländische Geschichte, oder: Wahrhaftige und ordentliche Verzeichniss...; die Überschrift der Arbeit von Lohmüller beginnt mit Worten „Warhaftig Histori“; Der Titel der Chronik Müllers lautet „... Oder Wahrhaftige Beschreibung ...“; die Chronik von Renner beginnt „Warhaftiger und gruntlicher bericht“; in der Überschrift von Tiesenhausen ist „Gewiss und wahrhaftige Beschreibung. S. auch JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 25.

daher merklich an, so dass das Aufschreiben von Geschichte zu einem separaten Tätigkeitsbereich wurde.⁹⁵ In Umbruchzeiten ist Geschichte eben stets sehr populär: so ist es bis heute geblieben.

A) NYENSTEDES MOTIVE FÜR DAS ABFASSEN EINER GESCHICHTE LIVLANDS

Das Schreiben einer ausführlichen Geschichte Livlands begründete Nyenstede im Vorwort der Chronik selbst. Er sagt, er schreibe in seinem „hohen Alter (...), in diesem meinem Exilio“ und nutze seine freie Zeit dafür um über das Land zu schreiben, das er für „nicht weniger, als für mein eigen Vaterland zu halten“ habe. Der Verfasser betonte, dass die Geschichte sehr lehrreich für die nachkommenden Generationen sei und dass er sich nicht für einen Historiker halte. Er wolle vor allem über die letzten 50 Jahre berichten, die er selbst in Livland gelebt hat. Zur Charakterisierung dieser Zeit fügte er hinzu, dass er in ihr „nicht wenig Veränderungen und Mühseligkeiten“ erlebt habe.⁹⁶ All diese Begründungen, die Nyenstede anfügt – seine freie Zeit und Lebenserfahrung, die entscheidenden Ereignisse, deren Zeuge er war, das Interesse an der Geschichte, der Glaube an die Nützlichkeit der Vergangenheit für die Gegenwart sowie ein gewisser (Lokal-)Patriotismus –, sind für den Humanismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts durchaus üblich.⁹⁷

Der Verfasser ist in der Einleitung seiner Arbeit sehr direkt: Er wisse genau, dass seine Chronik nicht allen gefallen wird. Offensichtlich hatte er hierbei wohl eine ähnliche Situation im Auge, wie sie die Chronik Russow erleben musste.⁹⁸ Diese war in den Kreisen des Adels und der Gutsbesitzer, zu denen ja

⁹⁵ NOTKER HAMMERSTEIN: Geschichte als Arsenal. Geschichtsschreibung im Umfeld deutscher Humanisten, in: *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Hrsg. von August Buck u. a., Budapest 1898, S. 25–27; NOTKER HAMMERSTEIN: Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus, in: *Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, hrsg. von Franz Brendele u. a., Stuttgart 2001 (Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. B. 56), S. 33–47.

⁹⁶ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 3–4.

⁹⁷ Vgl. GRAUS (wie Anm. 93), S. 18–19; SUSANNE RAU: *Stadthistoriographie und Erinnerungskultur in Hamburg, Köln und Breslau*, in: *Deutsche Landesgeschichtsschreibung* (wie Anm. 95), S. 227–257.

⁹⁸ Paul Johannsen behauptet sogar, dass Nyenstede eine bessere Arbeit als Russow schreiben wollte. JOHANSEN: *Die Legende* (wie Anm. 9), S. 62; Vgl. JOHANSEN: *Balthasar Rüssow* (wie Anm. 1), S. 250–260.

auch Nyenstede gehörte, auf deutlichen Protest gestoßen; wie erwähnt, hatte Nyenstede selbst Elert Kruse zu seinem „Gegenbericht“ ermuntert.⁹⁹ Unter Umständen hat Nyenstede der Tod des Freundes Kruse Ende der 1580er Jahre, von dem er möglicherweise eine umfassendere Gegendarstellung erhofft hatte, sogar angespornt, selbst zur Feder zu greifen. Jetzt begann er, genau so wie Bartholomäus Grefenthal, Heinrich von Tiesenhausen oder Moritz Brandis, die Interessen des Adels durch seine Schrift zu schützen.

Die Legitimation der historischen Rechte der deutschen Oberschicht lag im gemeinsamen Interesse aller Deutschen vor Ort, da sie fürchteten, die neuen Vormächte Polen und Schweden könnten ihnen buchstäblich den Boden unter den Füßen wegziehen und ihre althergebrachte Position gefährden. Die Bewahrung der Privilegien wurde zur Machtfrage und das Interesse an der Geschichte war daher durchaus zweckrational, man hat sie zur Selbstrechtfertigung benutzt, indem sie in die Form von schönen Erzählungen und passend zitierten Urkunden gegossen wurde.¹⁰⁰ Nyenstede wählte die Variante der schönen Erzählung, wie so viele andere Zeitgenossen vor und nach ihm, und wandte sich der älteren Geschichte Livlands zu; in seinem Vorwort versprach er allerdings, den ruhmreichen Taten der Deutschen in der Vergangenheit weniger Aufmerksamkeit schenken zu wollen.¹⁰¹

Zur Jahrhundertwende mussten die Geschichtsschreiber ihre Wahl unter den neuen Vormächten Livlands treffen, die deutschen Länder spielten hier keine Rolle mehr. Die Kriegsleiden der Bevölkerung und der Machtwechsel wurden von der Einführung eines neuen Glaubens und Veränderungen in der Regierungsweise begleitet. Da gerade die Ereignisse des Livländischen Krieges die Wahl zwischen den fremden Mächten erzwangen, wurden seine und die auf ihn folgenden Ereignisse zum wesentlichsten Gesprächsthema. All dies inspirierte und regte die Historiographie an. Zu den Auseinandersetzungen um das Erbe der Livländischen Konföderation war um die Jahrhundertwende eine zeit-

⁹⁹ Nyenstede ruf nach den Worten von Kruse ihn sowie schriftlich als auch mündlich an Russow einen Einspruch zusammenzustellen. S. KRUSE (wie Anm. 26), S. 1–2. Elert Kruse starb nach dem Jahre 1587. Elert Kruse, in: RECKE und NAPIERSKY (wie Anm. 89), Bd. 2, Mitau 1829, S. 566.

¹⁰⁰ Urkunden benutzten bei Zeitgenossen Bartholomäus Grefenthal und Moritz Brandis, erster auf dem polnischen, zweiter auf dem schwedischen Gebiet. Grefenthal schreib zugunsten der ehemaligen Vasallen des Rigaer Erzbischofs, der andere schützte die Standpunkte der Ritterschaft Estlands. Henning schützte in seinen zwei Arbeiten, von denen eine die Sammlung von Dokumenten war, die Interessen Kurlands. Vgl. ??? (wie Anm. 43); S. 33–34.

¹⁰¹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 3–4. Vgl. ??? (wie Anm. 43), S. 42–43.

liche Distanz entstanden, die einen Rückblick ermöglichte, denn die Nachwirkungen des Krieges waren für alle klar erkennbar. In dieser Situation hatte Nyenstede genug Stoff für seine Chronik. Er selbst hat drei für die Livländer so bedeutsame Machtwechsel miterlebt – den Auftakt zum Livländischen Krieg und die erste Katastrophe, den Fall von Dorpat; die letzten Jahre der Selbständigkeit Rigas vor der polnischen Eroberung; schließlich, im letzten Abschnitt der Chronik, das Vorspiel des Übergangs von Riga unter schwedische Herrschaft (1621).

Nyenstede repräsentierte in dieser unsichern Zeit eine bestimmte und kleine Interessengruppe: die Spitze des Rigaer Bürgertums, wobei er gleichzeitig auch Grundbesitzer war. Einerseits wurden er und seine Standesgenossen von der polnischen Macht protegiert, andererseits lebten sie in einer ständigen Angst vor der Zukunft und um ihre wirtschaftliche Sicherheit.¹⁰² Dieselben Sorgen teilte Nyenstedes Schwiegersohn Hilchen, der selbst das örtliche Bodenrecht zusammengestellt hatte. Beide unterstützten die polnische Macht und wurden für ihre Wahl auch reichlich und würdig bezahlt. König Sigismund III. beschenkte Hilchen im Jahre 1591 mit dem Adelstitel, Nyenstede selbst erhielt Grundbesitz.¹⁰³

Im Falle Nyenstedes dürfen wir seine privaten und familiären Motive nicht vergessen. Wie erwähnt, waren zur Zeit der Abfassung des Vorworts seine privaten Lebensumstände äußerst kompliziert und er musste um seine Rehabilitation kämpfen. So sah er in der Chronik auch die Möglichkeit, mit Hilfe seiner Schilderungen der nahen Vergangenheit sich selbst wie auch David Hilchen in einem guten Licht zu präsentieren.

Daher dürfen wir mit Sicherheit davon ausgehen, dass Nyenstede nicht geplant hat, seine Chronik nur als Familieneigentum zu betrachten. Ungeachtet seiner Zurückhaltung im Vorwort der Chronik war der Verfasser eigentlich sehr anspruchsvoll. Das belegt ein den deutschen Weltchroniken vergleichbarer Hinweis auf den Anfang der Geschichte und auf die antiken Autoren. Der Bürgermeister hat offensichtlich ganz genau gewusst, worauf die Wirkung einer Schrift wie der seinen beruht.¹⁰⁴ Darauf, dass Nyenstede auf eine größere Leserschaft gehofft haben mag, weisen die Überschriften der Chronik sowie die Widmung an die Leser hin.¹⁰⁵ Allerdings fehlt dem Werk die damals durchaus übliche Widmung an eine hochstehende Persönlichkeit, welche mitunter für die Druck-

¹⁰² Vgl. TAUBE (wie Anm. 43), S.35.

¹⁰³ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 135 ff.; RAMM-HELMSING (wie Anm. 91), S. 188.

¹⁰⁴ Vgl. S. 164–165, 170–171.

¹⁰⁵ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 3–4.

genehmigung hilfreich gewesen sein dürfte.¹⁰⁶ Nyenstede durfte jedoch mit großer Wahrscheinlichkeit nach seiner Rehabilitation mit der Publikation in Riga rechnen. Sigismund III. hatte im Jahre 1590 der Stadt eine Druckgenehmigung erteilt – die Druckarbeiten fanden unter der Aufsicht des Rates statt, wofür es das spezielle Amt des „Druckherren“ gab.¹⁰⁷

Bis zur Niederschrift des Vorwortes der Chronik waren in Riga noch keine Überblicke über die livländische Geschichte erschienen.¹⁰⁸ Eine eigene Geschichte des Magistrats hätte gut in die damalige Lage gepasst. Zu dieser Zeit besaßen sowohl die örtlichen Adligen als auch die Stadt Reval bereits eine Chronik, die eine von Bartholomäus Grefenthal, die andere von Balthasar Russow. In Riga hätte es umso mehr gepasst, als dass vergleichbare Stadtchroniken im deutschen Raum oft nach Auseinandersetzungen in den entsprechenden Städten verfasst worden sind, wobei ein wesentliches Thema gerade religiöse Auseinandersetzungen waren. Mit Hilfe zeitgenössischer Schriften versuchte man, in die durcheinander geratene religiöse und politische Linie der Stadt Ordnung zu bringen – durch das gedruckte Wort.¹⁰⁹ Wie wir wissen, war Nyenstede selbst einer der bekanntesten Verfasser von Schriften über die Rigaer „Kalenderunruhen“. Den Plan, womöglich eine solide Darstellung für Riga zu erarbeiten, mag Nyenstedes hohes Alter vereitelt haben.

B) DIE AUFSEGLUNG LIVLANDS

Im Vorwort der Chronik führte Nyenstede unter anderem folgendes aus: Es ginge in seinem Text darum,

„wie die Deutschen zum ersten in Lieflland angelandet, sich darinnen gestärcket, die Heyden darinne bezwnngen, und sie zum Gehorsam der Christlichen Religion gebracht und weltliche Recht und Polizey herein geführt, mannichen harten Streit mit den heydnischen Völckern darinne gehabt und viel Bluts vergossen und dasselbe nun fast 400 Jahr ingebat und besessen (...)“.¹¹⁰

¹⁰⁶ Vgl. mit der Rolle der Widmung im Vorwort in der deutschen humanistischen Geschichtsschreibung. KARL SCHLOTTENLOHER: Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts, in: Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, H. 76/77, Münster 1953, S. 175–177.

¹⁰⁷ RAMM-HELMSING (wie Anm. 91), S. 167. Über die Rolle von Nyenstede beim Beantragen der Druckgenehmigung von der Stadt Riga Vgl. BUCHHOLTZ: (wie Anm. 54), S. 18.

¹⁰⁸ Ebenda, S. 53–56.

¹⁰⁹ RAU (wie Anm. 97), S. 254–256.

¹¹⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 4.

Der Verfasser präsentierte seinen Lesern fünf Argumente dafür, warum seine deutschen Landsleute in Livland privilegiert waren. Erstens hätten sie das Christentum mitgebracht, zweitens die Rechtsprechung und drittens das Regierungssystem. Viertens hätten sie für dieses Land Blut vergossen und fünftens einfach lange auf livländischem Boden gelebt. Aufgrund dieser Formulierung stellte der sowjet-lettische Historiker Janis Zutis die These auf, dass Nyenstede das Bild vom deutschen Kulturträgetum geprägt habe.¹¹¹ Zutis selbst brachte diese These allerdings im Jahre 1949 auf, als er unter dem Einfluss der Nachkriegsstimmung von typisch sowjetischen Klassenpositionen aus urteilte, was seinen Standpunkt allzu angreifbar gemacht hat.¹¹²

Zur selben Zeit wuchs im Mutterland das Interesse an der eigenen Geschichte, wodurch zumindest ein lokaler Patriotismus einen ersten Anstoß bekam.¹¹³ Auch in Livland wurde gerade in diesen Jahren aus Angst vor dem Verlust der Privilegien ein deutsches Zusammengehörigkeitsgefühl als Eckstein der lokalen deutschen Identität begründet. Aus Livland wurde Blivland, das Land, in dem man bleibt.¹¹⁴ Gleich seinen Zeitgenossen, nannte Nyenstede das Land, in dem

¹¹¹ ???? (wie Anm. 43), S. 43–44; Franz Nyenstädt, in: Eesti Nõukogude Entsüklopeedia [Estnische Sowjetische Enzyklopedie], Bd. 5, Tallinn 1973, S. 477; Franz Nyenstädt, in: Eesti Entsüklopeedia [Estnische Enzyklopedie], Bd. 7, Tallinn 1994, S. 23. Vgl. JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 239; PABST: Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland (wie Anm. 52), S. 262–263.

¹¹² IVAR LEIMUS: Franz Nyenstede – humanist ja *Kulturträger*? [Oponering Katri Raigi magistristöle Franz Nyenstede Liivimaa ajaloost]. [Franz Nyenstede – Humanist und Kulturträger? Opponierung auf die Magisterarbeit von Katri Raik über die livländische Geschichte von Franz Nyenstede], in: Ajalooline Ajakiri, 1999, 3/4 (106/107), S. 177–179. Traditionell wird zur Zeit der Formulierung dieser Theorie die II. Hälfte des 18. Jahrhunderts gehalten und zur Blütezeit den deutschen Kaiserreich und das nationalsozialistische Deutschland. Doch verbindet auch Heinz von zur Mühlen den Aufschwung der deutschen Nationalität mit dem Untergang Alt-Livlands. Er vermerkt in der neuen Lage den Kampf für die deutsche Sprache und das deutsche Rechtssystem und betont die historische Rechte der Deutschen in Estland und Livland. S. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Berlin 1994, S. 170; WOLFGANG WIPPERMANN: Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Orden in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik, Berlin 1979 (Publikationen zur Geschichte der Deutsch-Polnischen Beziehungen. Historische Kommission zu Berlin, Bd. 24).

¹¹³ Vgl. JOACHIMSEN (wie Anm. 80).

er nicht geboren war, sein Vaterland.¹¹⁵ In der damaligen Vorstellungswelt der Oberschicht gehörte Livland eindeutig zu Deutschland. Im Zusammenhang hiermit legte die Geschichtsschreibung der einzelnen Teile Deutschlands sowie der Gebiete, die zum deutschen Kulturraum gehörten, einen wichtigen Grundstein. Die Weltgeschichte verlor an Bedeutung.¹¹⁶ Das Ziel der livländischen Geschichtsschreibung zur Zeit Nyenstedes war die machtpolitische Legitimation der deutschen Präsenz: die Deutschen waren, sind und bleiben die führende Kraft in der Regierung, der Rechtsprechung und der Kriegführung.

In dieser Zeit waren in der deutschen Historiographie die Abstammungslegenden in großer Mode. Man hatte ein spürbares Interesse an der Herkunft der Länder und Völker, wobei die legendenartige Schreibweise das Ihrige dazu beigetragen hat. Neue Impulse haben den damaligen Erzählungen die zeitgenössischen Entdeckungen gegeben, neben der Entdeckung Amerikas auch z.B. die Versuche, die Nordostpassage zu finden. Geographie war damals zweifellos ein

¹¹⁴ Blivland ist ein von Rüssow gebrachtes Wortspiel, s. BALTHASAR RÜSSOW: *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, darinne vermeldet werdt, Wo dath su[e]luige Landt ersten gefunden, vnde thom Christendome gebracht ys ... 1584, in: *Scriptores rerum Livonicarum*, Bd. 2, Riga und Leipzig 1848, Bl. 2b; PABST: *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland* (wie Anm. 52), S. 262–264; ROBERT STUPPERNICH: Melantchton und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 103, Neue Folge 64, 1955, S. 278–281. Vgl. GEORG VON RAUCH: *Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (16./17. Jh.)* (1940), in: Georg von Rauch. *Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten*, Hannover-Döhren 1980 (Beiträge zur baltischen Geschichte, Bd. 9), S. 147–195; REINHARD WITTRAM: *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland*, München 1954, S. 11–72.

¹¹⁵ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 71, 75. Vgl. TILMANN BREDENBACH: *Beschreibung des dritten Livländischen Krieges*, in: *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Bd. 1, Riga 1857, S. 171, 185–186, 188–190; MÜLLER (wie Anm. 66), in: *Vorrede über das Erste Buch. An den Leser*. S. auch: KRUSE (wie Anm. 26), S. 34; RÜSSOW: *Chronica 1584* (wie Anm. 114), S. (Vb).

¹¹⁶ FUETER (wie Anm. 51), S. 181 ff.; HAMMERSTEIN: *Universitäten und Landeschronik* (wie Anm. 95), S. 37 ff.; JOHANSEN: *Balthasar Rüssow* (wie Anm. 1), S. 24–25; DIETER MERTENS: *Landesgeschichte im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterlichen Wurzeln*, in: *Deutsche Landesgeschichtsschreibung* (wie Anm. 95), S. 19–31.

äußerst populäres Thema.¹¹⁷ Die neuen Chroniken benötigten daher, statt der aus der Bibel entnommenen Erzählungen von der Erschaffung der Welt, eine schöne, allen verständliche neue Geschichte. Sie musste im Falle Livlands über die Deutschen erzählen und auf den deutschen Leser zugeschnitten sein. Es ist daher auch kaum überraschend, dass die deutschen Humanisten Krantz, Melanchton und seine Schule die Aufsegelungslegende weiter verwendet haben. In Wittenberg wurde die Erzählung von der Entdeckung Livlands kurzerhand auch noch dem Manuskript des „Chronicon Livoniae“ von Heinrich von Lettland hinzugefügt.¹¹⁸

Selbstverständlich begann für die Deutschen die Geschichte Livlands und Estlands mit ihrer eigenen Geschichte an diesen Gestaden. Die lokale Vorgeschichte, d.h. die Geschichte der Heiden, war für die deutschen oder polnischen Historiographen nicht von Interesse. Schon die ersten Generationen der Eroberer brachten die Aufsegelungslegende in Umlauf. Der Autor der älteren Reimchronik erwähnte, dass er über diese Ereignisse von seinen Zeitgenossen informiert worden sei. Es handelt sich daher von Anfang an um eine auf mündlicher Tradition basierende Geschichte, bei der die „Schönheit“, d.h. die provozierte positive Resonanz seitens der Leser, eine führende Rolle spielt.¹¹⁹ Basierend auf alten Vorbildern sowie auf der Tradition der deutschen Humanisten haben die livländischen Geschichtsschreiber seit Russow ihre Darstellungen wieder mit der Ankunft der Deutschen in Livland beginnen lassen.¹²⁰ In manchen Fällen

¹¹⁷ Über die Entdeckung des nördlichen Seeweges, s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 33. Über die Wirkung der Entdeckungsgeschichte von Amerika auf die Aufsegelung Livlands, s. JOHANSEN: Die Legende (wie Anm. 9), S. 45; LEIMUS (wie Anm. 112), S. 178; ??? (wie Anm. 43), S. 44. Über die Popularität der Geographie in der Gegenwart Nyenstedes, s. FUETER (wie Anm. 116) S. 291–293; LEONID ARBUSOW: Zur Würdigung der Kultur Altlivlands im Mittelalter, in: Historische Zeitschrift, 151, 1935, S. 30 ff.

¹¹⁸ KRANTZ (wie Anm. 70), B. VI, Cap. 9; JOHANSEN: Die Legende (wie Anm. 9), S. 42–68. Vgl. FUETER (wie Anm. 51), S. 192–194.

¹¹⁹ HEINRICH VON LETTLAND I: 2; Livländische Reimchronik, hrsg. von Leo Meyer, Paderborn 1876, V. 230–243. Vgl. ROBERT BARTLETT: Euroopa süüd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus, Tallinn 2001, S. 147–150; MAREK TAMM: Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptio-nes terrarum*³is, in: Keel ja Kirjandus, 2001, Nr. 12, S. 882–883.

¹²⁰ MORITZ BRANDIS: Chronik oder älteste Geschichte nebst den älteren Ritter-oder Lehn-Rechten, hrsg. von Julius Albert Paucker, in: Monumenta Livoniae antiquae, Bd. 3, Riga und Leipzig 1840, S. 44–47; FABRICIUS: Kurzer Abriss (wie Anm. 53), S. 74–76; die Chronik von Heinrich von Tiesenhausen s. LEONID ARBUSOW: Beilagen zur Geschichte des Codex Oxenstierna Hannoveranus, in: Die handschriftliche

wies man auch auf die vorzeitigen Eroberungszüge aus den nordischen Ländern im Bereich des Ostbaltikums hingewiesen.¹²¹ Besonders großzügig ausgeschmückt wurden diese Erzählungen von der Entdeckung Livlands um die Jahrhundertwende, so dass die zur selben Zeit fertiggestellte Chronik Nyenstedes in dem Punkt der Aufsegeleungslegende kaum originell war.

Nyenstede zufolge waren die ersten Deutschen, die nach Livland kamen, Bremer Kaufleute, die mit Gottes Hilfe im Jahre 1148 oder 1158 durch einen „zufällig“ sich erhebenden Sturm an das livländische Ufer gespült wurden.¹²² Während seine Zeitgenossen üblicherweise noch einen mehr oder weniger heftigen Kampf aus Anlass des ersten Treffens mit den Heiden schilderten, der natürlich durch die Ureinwohner verursacht wurde, waren Nyenstede, Tiesenhausen und Fabricius die einzigen, die kein Blut fließen ließen. Die Kämpfe endeten mit dem Abschluss eines Abkommens.¹²³ So ein Vertrag, der das freundschaftliche Miteinander zwischen den Neuankömmlingen und den Ureinwohnern regeln sollte, passte am besten in das damalige Weltbild.

Nyenstede setzte seine Erzählung fort mit der friedlichen, um nicht zu sagen freundlichen gegenseitigen Bewirtung, und schildert, wie beide Seiten ihre jeweiligen Handelstechniken vorstellen. Es scheint typisch für den Kaufmann Nyenstede zu sein, dass er die Warenartikel beider Seiten aufführt und erwähnt, dass die Ureinwohner als Zahlungsmittel Silber und Eichhörnchenpelze benutzt hätten. Demzufolge begannen die Deutschen ihre Mission in diesem Lande mit einer praktischen Lehrstunde über das fortschrittliche Handeln für ein Volk, das noch keine Münzen kannte. Schon der älteren Reimchronik zufolge waren die

Überlieferung 16 (1927) (wie Anm. 33), S. 178–179. Vgl. BARTHOLOMÄUS GREFENTHAL: *Chronicon Livoniae*, hrsg. von Fr. G. von Bunge, in: *Monumenta Livoniae antiquae*, Bd. 5, Riga und Leipzig 1847, S. 1; JOHANN RENNER: *Livländische Historien*, hrsg. Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum, Göttingen 1876, S. 16–19, RÜSSOW: *Chronica 1578* (wie Anm. 57), S. 4p–5p.

¹²¹ Renner und Brandis haben mit den Kämpfen den mythischen skandinavischen Königs Hadding angefangen. BRANDIS (wie Anm. 120), S. 18–43; RENNER: *Livländische Historien* 1876 (wie Anm. 120), S. 9.

¹²² NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 14–18. 1158 ist bei der Aufsegeleung am meisten benutzte Jahreszahl. Es ist das Satum der Neugründung von Lübeck.

¹²³ FABRICIUS: *Kurzer Abriss* (wie Anm. 53), S. 74–76; NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 16. Tiesenhausen hat geschrieben fast schlagen müssen, s. ARBUSOW: *Beilagen zur Geschichte* (wie Anm. 120), S. 178–179. Vgl. *Jüngere Hochmeisterchronik* (wie Anm. 77), Cap. CXXVII; *Livländische Reimchronik* (wie Anm. 119), V. 189–195.

Kaufleute immer herzlich willkommen.¹²⁴ Nach Nyenstedes Worten kamen im folgenden Jahr gemeinsam mit den Kaufleuten auch Handwerker nach Livland, wobei die Vertreter der beiden Tätigkeitsbereiche den Winter über in Livland geblieben seien. Als Kaufmann lag Nyenstede der Handel besonders am Herzen, wie sich anhand seiner Erzählung zeigen lässt, kommen doch bei seinen Zeitgenossen die Handwerker gar nicht vor. Der Handel und die von ihm ausgegangene Städtegründung spielen vor dem Hintergrund der geographischen Lage Livlands für seine spätere Geschichte eine wesentliche Rolle. Aus den Städten entwickelten sich die Stützpunkte der Missionare und der Kolonisten, d.h. der Kaufleute und der Handwerker.¹²⁵ Die Rolle der Stadtbürger wurde in Livland sogar viel wichtiger als in Deutschland selbst. Sie gehörten gemeinsam mit dem Adel zur lokalen Oberschicht, da es ja keine höfische Oberschicht gab. So hatten die Stadtbürger wenigstens am Anfang teil an der Macht in Alt-Livland.

Die Unterschiede in den Schilderungen Nyenstedes im Vergleich zu den anderen Historiographen ist durch seine Tätigkeit und persönliche Erfahrung bedingt. Wenige Jahre zuvor hatte Rüssow die Zukunft Livlands vor allem in einem starken Luthertum gesehen.¹²⁶ Etwa zwanzig Jahre später, in der Zeit der religiösen Kämpfe, als jede neue Macht eine andere Konfession repräsentierte – Schweden das Luthertum, Polen den Katholizismus, Russland die Orthodoxie – traten neben das Christentum noch andere Komponenten, wie sie auch Nyenstede betonte: der Handel, das Handwerk, die Rechtsprechung, das Regierungssystem sowie die militärische Übermacht.¹²⁷

Nyenstedes Chronik zufolge kam Meinhard erst mit der dritten Reise der deutschen Kaufleute nach Livland. Zunächst predigte er ausschließlich für die Deutschen, erst später auch für die Ureinwohner. Laut Nyenstede haben sich die Heiden sehr über Meinhards Ankunft gefreut und er habe „mit Sanffmuth vnd Glimpff, auch mit Gutthat viele gewonnen, so sich zum Cristenthumb bekehret.“¹²⁸ Missklang sei erst später entstanden. Die Notwendigkeit der Heidentaufe stand dabei außer Frage. Schon in der Literatur der Eroberungszeit

¹²⁴ Ebenda, V. 189–195. Vgl. GREFENTHAL: *Chronicon Livoniae* (wie Anm. 120), S. 1; KRANTZ (wie Anm. 70), B. VI, Cap. 9.

¹²⁵ BARLETT (wie Anm. 119), S. 284–286. Über die Rolle der Städte in östlichen Gebiete Deutschlands und über das Verhältnis zwischen Stadt und Adel, s. WERNER RÖSENER: *Die Bauern in der europäischen Geschichte*, München 1993, S. 140 ff.

¹²⁶ Vgl. JOHANSEN: *Balthasar Rüssow* (wie Anm. 1), S. 236–237.

¹²⁷ Vgl. PAUL JOHANSEN: *Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland*, in: *Alteuropa und die moderne Gesellschaft*, Festschrift für Otto Bunner, Göttingen 1963, S. 88–151.

¹²⁸ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 17.

stellt das Motiv der Verbreitung des Christentums das wichtigste Motiv für die Antwort auf die Frage dar, warum man überhaupt in Livland war. Gemäß der Darstellung in der frühen lokalen Chronistik hatte Gott die Deutschen gegen die aggressiven Heiden dorthin geschickt. Genau dieses Motiv gab den Deutschen auch den Anspruch auf die höchsten Rechte. In den Vorstellungen des 13. Jahrhunderts wurde man durch die Taufe zu Brüdern und kam unter den Schutz der Jungfrau Maria. Als ihre Diener hatte man auch gemeinsame christliche Pflichten.¹²⁹

Im Allgemeinen galten die Heiden als böse, während die Deutschen nichts Böses wollten. Das Benehmen der Heiden jedoch führte zu den langen Kämpfen. Die Schilderung der Unterwerfung des Landes hatte seit dem 13. Jahrhundert einen Ehrenplatz in der livländischen Chronistik. Auch Nyenstede konzentrierte sich vor allem auf die Erzählungen vom tapferen und beherzten ritterlichen Kampf, bei dem die ersten Bischöfe sowie die Ordensmeister sich zumeist positiv auszeichnen konnten. Gerade die Ordensmeister wurden in der Regel als fromm, also als gottesfürchtig und religiös bezeichnet.¹³⁰ Die Mehrheit der Zeitgenossen Nyenstedes hat versucht das Gemeinschaftsgefühl der Deutschen in dieser Frühzeit zu betonen.¹³¹ Das ermöglichte es, die weitere Geschichte von einer besseren, ritterlichen und kämpferischen Seite her zu zeigen. Für alle deutschen Geschichtserzählungen war Livland ein Land, das infolge heftiger Kämpfe von den eigenen Vorfahren zum Christenglauben gebracht worden war.

Die Motive der Zeit bzw. der Kontinuität haben besonders in Umbruchzeiten bis heute ihre Aktualität nicht verloren.¹³² Wir brauchen hier nur an die estnische Geschichte der jüngeren Vergangenheit und ihre Interpretation denken. Nyenstede hat damals nicht nur in Bezug auf die Deutschen historische Rechte betont. Dem Vorbild seines Freundes Elert Kruse folgend erörterte er gründlich die Frage der Dorpater Steuer. Die russische Steuerforderung des Jahres 1503 begründet er mit der Sünde von Sodom, aber auch damit, dass gefälschte Mün-

¹²⁹ HEINRICH VON LETTLAND (wie Anm. 119), I: 2; XXV: 2, 5, 6; XVIII: 5; Jüngere Hochmeisterchronik (wie Anm. 77), Cap. CXXVII; NYENTSÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 63. Vgl. PAUL JOHANSEN: Die Chronik als Biographie, in: Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 2, H. 1, München 1953/1954, S. 7, 20–21; TAMM (wie Anm. 119), S. 882–883; TAUBE (wie Anm. 43), S. 25. Über die langjährige Bildung der Abhängigkeitsbeziehungen. s. BARLETT (wie Anm. 119), S. 149–150.

¹³⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 19 ff.

¹³¹ Elert Kruse ist einer von den wenigen Zeitgenossen, der umgekehrt behauptet, dass die bisjetzige Treue und das Gemeinschaftsgefühl verlorengegangen sind, s. KRUSE (wie Anm. 26), S. 16–17.

zen in Umlauf gebracht worden seien. Dabei vergisst er nicht zu erwähnen, dass diese Steuerforderung schon in früheren Abkommen fixiert worden sei: Diese Steuer sei eine Abgabe der Einwohner der Grenzgebiete für ihre Bienenstöcke und für die orthodoxe Religion gewesen. Nyenstede ist jedoch noch weiter gegangen und berichtete über die Beziehungen der örtlichen Einwohner zu den Russen zu der Zeit, bevor die Deutschen ins Land kamen. Die russischen Eroberungen des Jahres 1030 gaben seiner Ansicht nach auch den Russen gewisse Rechte.¹³³

Die von Nyenstede und seinen Zeitgenossen als eine fesselnde Legende beschriebene Erzählung von der Entdeckung Livlands hat bis heute nicht an Spannung verloren. Ab und zu sind die Historiker gegenüber Nyenstede aber auch ungerecht gewesen. Die „Schönheit“ dieser Entdeckungserzählung hat sogar einigen Ärger hervorgerufen. Im Vergleich zu anderen Zeitgenossen hat man ausgerechnet Nyenstedes Darstellung viele Vorwürfe gemacht.¹³⁴ Traditionell hält man Russow für den besten Popularisierer dieser Erzählung, der wohl den Begriff „upsegeln“, „Aufsegelung“ (estn. Liivimaa avastamine, d.h. wörtlich „die Entdeckung Livlands“) in Umlauf gebracht hat.¹³⁵ Gerade auf Nyenstedes Text hingegen basiert die bekannte idyllische Zeichnung von Friedrich Ludwig von Maydell über den ersten Kontakt zwischen den Ureinwohnern und den Deut-

¹³² Vgl. GOTTFRIED ETZOLD: *Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit*, in: *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung* (wie Anm. 43), S. 50

¹³³ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 9–10, 38, 40. So behaupteten die Russen im Jahre 1559 der dänischen Botschaft, dass Livland zu Zeiten des Fürsten Jaroslav zu Russland gehörte. CARL SCHIRREN: *Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*. Aus dem dänischen Archive zu Kopenhagen, Bd. 2, Nr. 109. Vgl. KRUSE (wie Anm. 26), S. 8–9. Kruse bestätigte, dass die Russen das Land für ihr Eigentum hielten, s. ebenda, S. 3–4. Norbert Angermann behauptete, die Idee von Votschina kam erst in den ersten Kriegsjahren in Umfang. NORBERT ANGERMANN: *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*, Marburg/Lahn 1972 (Marburger Ostforschungen, hrsg. von Richard Bayer. Bd. 32), S. 7–10. Vgl. LINDE (wie Anm. 2), S. 40 ff.

¹³⁴ JOHANSEN: *Die Legende* (wie Anm. 9), S. 62; PABST: *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland* (wie Anm. 52), S. 252–259. Vgl. MANFRED HELLMANN: *Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Ländern*, in: *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*, hrsg. von Manfred Hellmann, Thorbecke 1989 (Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Sonderband 37), S. 7–35.

¹³⁵ JOHANSEN: *Die Legende* (wie Anm. 9), S. 42, 63. Vgl. TAUBE (wie Anm. 43), S. 33.

schen.¹³⁶ Auf dem Bild fehlten nichts, weder die Handelswaren wie Stoffe, Rindsleder und Glasperlen, noch die Hansekoggen, Hütten oder der Alkohol. Das alles erinnert nicht umsonst an die traditionellen Vorstellungen von der Entdeckung Amerikas und es ist ein deutliches Anzeichen dafür, dass man das überseeische Livland in dieser Zeit für eine klassische Kolonie hielt – oder halten wollte.

Wie lebendig diese Erzählung von der Aufsegelung Livlands ist, bestätigt die Tatsache, dass noch vor guten zwanzig Jahren für ein deutsches Theologiellexikon die Kirchengeschichte des Baltikums genau mit diesem Ereignis begonnen hat, wenn auch mit einem anderen als aus den Chroniken bekannten Datum – dem Jahr 1180.¹³⁷ Die Erzählung von der Entdeckung Livlands hat im Gegensatz zur estnischen Historiographie in ihrem deutschen Pendant einen festen Platz. Schon Eduard Pabst, der wie kaum ein anderer hierüber geforscht hat, war der Ansicht, wie es sich auch immer mit der Ankunft der Deutschen in Livland verhalten haben mag – faktisch ginge es um die „Aufsegelung“ eines Landes, da die Neuansiedler das Christentum und die Kultur mitgebracht hätten.¹³⁸ Unbestritten ist das allerdings ein Teil des Beginns der estnischen schriftlich festgehaltenen Geschichte. Die Legende von der „Aufsegelung“ erzählt von einer Zeit, in der auf dem Gebiet des heutigen Baltikums sich verschiedene Interessen gekreuzt haben, was zu heftigen militärischen Konflikten führte. Heutzutage wiederum ist es natürlich schön davon zu sprechen, dass diese Legende eines der Merkmale ist, das die Zugehörigkeit Estlands zu Europa bestätigt.¹³⁹

¹³⁶ FRIEDRICH LUDWIG VON MAYDELL: Erste Landung der Bremer Kaufleute. Nach Franz Nyenstädt, in: Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, Dorpat 1839/1842, Bild 1.

¹³⁷ PETER HAUPTMANN: Das Christentum im Baltikum, in: Theologische Real-Enzyklopädie, Bd. 5. Lfg. 1/2, Berlin/New York 1980, S. 145. Vgl. HELLMANN (wie Anm. 134), S. 7–8; ALDUR VUNK: Maarjamaa ristiusustamine [Die Christianisierung von Marienlande], in: Akadeemia, 1996, Nr. 5, S. 932.

¹³⁸ PABST: Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland (wie Anm. 52), S. 260–264.

¹³⁹ Vgl. ANTI SELART: Liivimaa ja Vene 13. sajandil: uurimus poliitilisest ajaloost [Livland und Russland im 13. Jahrhundert: eine Untersuchung der politischen Geschichte], Tartu 2002 (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 5); REINHARD STAATS: Bernhard von Clairvaux, die Zisterzienser und das Baltikum, in: Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend, hrsg. von Riho Altnurme, Kiel 2001, S. 62–72.

C) NYENSTEDES SYMPATHIEN UND ANTIPATHIEN

Die Historiographen des Humanismus haben traditionell vor allem die zeitgenössischen fremden Mächte, deren Vertreter und die eigenen Landsleute in ihren Texten beschrieben und deren Handlungen bewertet. Da jede Interessengruppe für ihre eigenen Privilegien stritt, brachten die unterschiedlichen Standpunkte der Geschichtsschreiber durchaus recht direkte Erschätzungen mit sich. Daher erscheint es auf dem ersten Blick eine leichte Aufgabe zu sein, über ihre Sympathien und Antipathien zu schreiben.

Das Pflichtthema aller Chronisten der damaligen Zeit war der Livländische Krieg und seine Vorgeschichte. Dieser Krieg beendete nach 350 Jahren die Oberherrschaft der Deutschen. Über den Anlass des Krieges waren alle Zeitgenossen unabhängig von ihrer Konfession einer Meinung – die Livländer selbst waren nach der Reformation allzu sorglos geworden und wurden daher von Gott für ihre Sünden bestraft. Nyenstede war geradezu perplex, dass sogar dann nicht reagiert worden war, als der Moskauer Großfürst seine Landsleute aus Livland in die Heimat zurückrief.¹⁴⁰

Der Wunsch nach einer gewissen Einheit der Deutschen in Livland drückte sich nicht nur in Nyenstedes Chronik aus, wurde aber besonders deutlich in seiner Darstellung der Ereignisse ab 1554.¹⁴¹ Die Kritik an den Livländern verband er mit deren ungenügenden Vorbereitungen auf den Krieg und ihrer Unfähigkeit, das eigene Land zu beschützen. Als Hauptschuldigen machte er den Orden und vor allem dessen Führungsriege aus, während dessen Söldner ihm geradezu zu negativen Helden gerieten.¹⁴² Ordensmeister Wilhelm von Fürstenberg machte Nyenstede den Vorwurf, dass er den Bischof von Dorpat bei der Verteidigung der Stadt im Stich gelassen habe.¹⁴³ Später jedoch, im Zusammenhang mit den Kriegshandlungen in Fellin 1560, äußerte sich der Chronist über Fürstenberg in positiverem Ton: Er sei ein alter frommer Ordensmeister gewesen.¹⁴⁴ Tatsäch-

¹⁴⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 43–44. Vgl. LINDE (wie Anm. 2), S. 24 ff.; TAUBE (wie Anm. 129), S. 25.

¹⁴¹ Nyenstede hat entschlossen, die komplizierte Lage und Ereignisse zu verschweigen und wo es notwendig war, hat er diese auch verdreht. Der Chronist widmete der Vorgeschichte des Krieges, der inneren Feindseligkeit und der Poslover Abkommen keine grössere Aufmerksamkeit. In der Feindseligkeit gegen den Koadjutor zeigte er die den Gemeinsinn zwischen der Stadt Riga und dem Ordensmeister Heinrich von Galen, s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 41–42.

¹⁴² Ebenda, S. 50, 62–64. Russow sah den Grund der Sorgen im Gegensatz im Adel s. RÜSSOW: Chronica 1584 (wie Anm. 114), Bl. IIIb–IVb.

¹⁴³ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 50.

¹⁴⁴ Ebenda, S. 62.

lich war Fürstenberg ja der letzte Ordensmeister, der die Selbständigkeit Alt-Livlands erhalten konnte, und Fellin war eines der wichtigsten Bollwerke der Ordensmacht, wiewohl der Orden seinerseits das Symbol der Selbständigkeit Alt-Livlands. Den Koadjutor Gotthard Kettler beschuldigte Nyenstede indirekt, dass er Narva im Stich gelassen habe und weist in den Schilderungen der ersten zwei Kriegsjahren auf die Unfähigkeit dieses Mannes hin.¹⁴⁵ Dem Adel gegenüber verhielt sich Nyenstede in seinen Beschreibungen der Anfangsjahre des Krieges je nach der konkreten Situation; mal wurden die Adligen wie auch andere Zeitgenossen gelobt, mal getadelt, doch war es ihm stets sympathisch, wenn sie sich leidenschaftlich in den Kampf stürzten.¹⁴⁶

Während Nyenstede seine Beurteilungen des Ordens und des Adels von den konkreten Ereignissen und den konkreten Personen abhängig machte, so nahm er den Bischof von Dorpat und die Bürger der Stadt vorbehaltlos in Schutz. Der einstige Dorpatenser verteidigte den Bischof vor den Angriffen zahlreicher Zeitgenossen, die ihm vorwarfen, er habe Dorpat den Russen ausliefern wollen.¹⁴⁷ In seinen Bericht von der Kapitulation der Stadt flocht er die Beurteilung des Bischofs Hermann als guten und gottesfürchtigen Kirchenmann ein.¹⁴⁸ Auf die entsprechende Kritik Russows antwortete Nyenstede mit einer Tirade über Reval, das sich unter die schwedische Hoheit gerettet habe, die ihm äußerst unsympathisch war.¹⁴⁹ Ohne Zweifel haben bei der positiven Einschätzung des Dorpater

¹⁴⁵ Nyenstede kritisierte sowohl die Weise der Kriegsführung von Kettler, das Nichtauszahlen des Lohnes an die Söldner als auch den Umgehen mit dem Geld der Dorpater Stadtbürger, das man für die Dorpater Steuer gesammelt hatte, s. Ebenda, S. 49–51, 59–61.

¹⁴⁶ Nyenstede lobte die Mannhaftigkeit der Adligen in Kämpfen und beim Unterdrücken der Bauernunruhen, hat ihnen aber doch vorgeworfen, dass sie den Bischof von Dorpat im Stich gelassen haben und mit der Stadt Reval zur schwedischen Seite übergegangen waren. Ebenda, S. 50, 62–64.

¹⁴⁷ Den Bischof beschuldigten Henning, Kruse, Renner und Russow, s. KRUSE (wie Anm. 26, S. 8 ff.; RENNER: Livländische Historien 1876 (wie Anm. 120), S. 152; RÜSSOW: Chronica 1578 (wie Anm. 57), Bl. 62a–63b. S. auch RAUCH: Stadt und Bistum Dorpat (wie Anm. 47), S. 620, 624–625. Vgl. JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 150; HANS KRUUS: Vene-Liivi sõda 1558–1561 [Der russisch-livländische Krieg 1558–1561], Tartu 1924. S. 147–150.

¹⁴⁸ Zum Beweis beschrieb er die friedlichen Beziehungen zwischen dem Bischof und den Stadtbürgern und behauptete, dass man bei der Kapitulation gegenüber der Russen in Einigkeit gehandelt hat, s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 50. Vgl. BREDENBACH (wie Anm. 115), S. 185–189; KRUSE (wie Anm. 26), S. 14–17.

¹⁴⁹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 64.

Bischofs Nyenstedes eigene Erinnerungen eine nicht unerhebliche Rolle gespielt – schlecht war es ihm in seiner Dorpater Zeit ja nicht gegangen.

Der äußere Feind aus der ersten Kriegsphase ist bei Nyenstede weniger klar umrissen als bei den anderen zeitgenössischen Chronisten, die damals vor allem das so fremde Russland als Feind betrachteten.¹⁵⁰ Neben seinen persönlichen Erfahrungen im Russlandhandel war sein Verhalten wohl auch dadurch bedingt, dass zur Zeit der Abfassung der Chronik Livland bereits über 40 Jahre in fremden Händen war – von den neuen Mächten war Russland dabei diejenige gewesen, die sich am kürzesten in Livland halten konnte, zudem hatte Russland seine Vormachtstellung damals bereits vor zwanzig Jahren verloren.

Obwohl Nyenstede über die Russen durchaus auch einiges Gutes zu berichten wusste, war seine erste Beurteilung deutlich – „greuwliche Tyranney“. Diese Worte betreffen die Kämpfe am Anfang des 16. Jahrhunderts in Livland. Einige Seiten später schrieb er jedoch schon über die friedlich verlaufenden Friedensverhandlungen mit Russland und nannte den von Plettenberg geschlossenen Frieden „ziemlich gut“. Bei der Schilderung des Besuches des russischen Botschafters Terpigorre im Jahre 1555 in Dorpat ist Nyenstede wiederum distanziert und schreibt später über die nach Livland gekommenen Russen, die hier „balde recht fett“ geworden seien. Bezüglich der russischen Angriffspläne gegen Livland ist Nyenstede sicher, dass der Zar dies bereits längst geplant und nur auf einen passenden Anlass gewartet habe; zu diesem Zweck habe man sich dann die Dorpater Steuer benutzt. Zu Beginn des Livländischen Kriegs, zur Zeit der Eroberung Narvas, werden die Russen von Nyenstede als Feinde bezeichnet und auch zu Beginn der 1560er Jahre verurteilte er ihre Handlungsweise. Natürlich kritisierte der Chronist auch den das ganze Land verheerenden Einsatz der Opricniki, schließlich wurde hier seine neue Heimat Livland verwüstet.¹⁵¹

Nyenstedes positive Beurteilungen über die Russen sind an einzelne Personen und an eine bestimmte Zeit gebunden: die Zeit um 1558, als Dorpat unter russische Herrschaft kam. Šig Alej, der im selben Winter einen Plünderungszug

¹⁵⁰ Über das übertriebene Feindbild, s. LUTZ SPELGE: Russlandbild der livländischen Chroniken, in: Deutschland – Livland – Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis 17. Jahrhundert, Lüneburg 1988, (Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg, hrsg. von Norbert Angermann), S. 175–204, über die Ansichten Nyenstedes s. S. 184–186; KARSTEN BRÜGGEMANN: Russen in Livland: Überlegungen zum Russenbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ 1584, in: Zwischen Lübeck und Nowgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum von frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Hrsg. von Ortwin Pelc und Gertrud Pickhan, Lüneburg 1996, S. 249–268.

¹⁵¹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 38–41, 49, 60–63, 70–71.

nach Livland anführte, charakterisierte er mit Worten: „dieser war ein ansehnlicher, grosser Mann von Persohn, vnd auch verständig vnd bescheiden“. ¹⁵² Über Petr Šujksij, der im Sommer die Belagerung von Tartu durchführte, schrieb Nyenstede: „ein sittsamer und frommer Mann“, der auch als Verhandlungsführer eine gute Beurteilung bekam. ¹⁵³ Auch die erste Phase der russischen Herrschaft in Dorpat fand des Chronisten Lob, wer wollte, habe die Stadt verlassen dürfen, endlich sei Ordnung geschaffen und der Alkoholverkauf verboten worden. Nyenstede selbst hatte alle diese Veränderungen in der Stadt miterlebt und die Armee gesehen, die mitsamt dem Versorgungstross in die Stadt gebracht wurde. Den Russen, die nach Livland gekommen waren, habe man die Häuser der Bürger zur Verfügung gestellt, die die Stadt verlassen hatten. ¹⁵⁴ Nyensteds Einschätzung der Lage im Jahre 1558 geben seine eigenen Worte deutlich wider: Die Einwohner seien in ihrem Unglück doch zufrieden gewesen und hätten sich über die Willkür nicht beklagt. ¹⁵⁵ Ihm zufolge hätten sich die Dorpatenser also mit der Situation abgefunden. Diese Beurteilung, die unter Nyenstedes Zeitgenossen einzigartig war, ist nur dadurch zu erklären, dass sich hier die Meinung eines Kaufmanns ausdrückte, der lange unter der russischen Oberherrschaft in Dorpat gelebt hat und durchaus seinen Profit daraus gezogen hat. ¹⁵⁶

Nyenstedes Toleranz angesichts der russischen Herrschaft in Dorpat ging sogar so weit, dass er die Deportation der Städter nicht verurteilt hat. Die Russen brachen ja sogar ihre Versprechungen und deportierten die deutschen Einwohner sogar dreimal: sofort im Herbst 1558, dann 1565 und zuletzt 1571. Mit den Deportierten fühlte der Chronist zwar Mitleid, fügte aber hinzu, dass die Rück-

¹⁵² Damals hat dieser Plünderungszug alles was in den Mauern der Heimatstadt des Historikes sich befand unversehrt gelassen, der Chronist mit seiner Botschaft war zudem in Moskau und man hat gehofft, dass es noch möglich sei, den Krieg zu vermeiden. Die Botschaft kam im Februar 1558 zurück, s. Ebenda, S. 48. Vgl. SPELGE (wie Anm. 150), S. 184–186.

¹⁵³ Šujksij übermittelte die Kapitulationsbedingungen von Dorpat an den Zaren und für Nyenstede, einem Kaufmann, war es daher am wichtigsten, dass der Zar die Handelsfreiheit bestätigt hat, s. Ebenda, S. 51; die Privilegien des Zaren P. 7 und 8, s. TITUS CHRISTIANI: Dorpats erstes Privileg in polnischer Zeit, in: Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Bd. 22, H. 3, Dorpat 1910, S. 13.

¹⁵⁴ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 51–53, 56–59, 60–61, 68–70. Vgl. KRUIUS (wie Anm. 147), S. 148.

¹⁵⁵ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 58. Vgl. KRUISE (wie Anm. 26), S. 15–18.

¹⁵⁶ ?????? ?????????????????? ??????????????: ? ???? ? ??? ?????????????? ???????, ? ???? 1894, ??? 16.

kehr nach Livland ihnen nur Unglück gebracht hätte.¹⁵⁷ Nicht einmal die Tatsache, dass die Deportation auch Personen betraf, die ihm nahe standen – Detmar Meyer und Bürgermeister Neustede – verleitete Nyenstede zu Kritik. Ihn selbst freilich betrafen diese Ereignisse nicht.¹⁵⁸

Der Text der Chronik ist von der Schilderung über die Anfänge der livländischen Geschichte bis zur Machtübernahme der Polen von dem Ideal bestimmt, den Status quo der deutschen Vormacht zu bewahren. Aus den Berichten über die Zeit vor und während des Livländischen Krieges geht hervor, dass Nyenstede durchaus auf Hilfe seitens des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation gehofft hat.¹⁵⁹ Seine ganz privaten Gefühle über den unglücklichen weiteren Kriegsverlauf für ganz Livland finden sich in der Darstellung der zweiten Jahreshälfte des Jahres 1558 sowie der ersten Monate des Jahres 1559. Offenbar hat er tatsächlich geglaubt, dass man das Land gemeinsam doch hätte verteidigen können. Wenn Reval sich wie Riga auf die polnische Seite geschlagen hätte, wäre Polen mit den Livländern gegen die Moskoviter gezogen, um das Land zu verteidigen. Wohlgemerkt, um „das Land zu verteidigen“, d.h. um dafür zu kämpfen, dass dieses Land weiter existieren kann. Nicht die Vereinigung mit Polen, sondern der Rückzug unter Polens Schutz erschien Nyenstede als günstige Lösung und schon zuvor hatte er seine Hoffnungen auf Polen während der Vorkriegszeit deutlich gemacht.¹⁶⁰ Schließlich jedoch habe ihm zufolge Polen im weiteren Verlauf des Krieges selbst die Unterwerfung des Landes verlangt.¹⁶¹ Seine pro-polnische Haltung bewies Nyenstede abermals bei der Schilderung der Flucht des russischen Heerführers Kurbskij aus Tartu im Jahre 1563:

¹⁵⁷ Vgl. RÜSSOW: *Chronica* 1584 (wie Anm. 114), Bl. 52a.

¹⁵⁸ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 61, 67, 71, 74. Über die Abführungen s. BRUININGK: *Über die Abführung der Einwohner* (wie Anm. 12), S. 36–44.

¹⁵⁹ Im Jahre 1555 hofften die Dorpat von der Steuerforderung mit Hilfe des römischen Kaiserreiches zu entkommen. Auch betonte Nyenstede, dass wenn Reval nicht unter die schwedische Hoheit gegangen wäre, hätten das römische Reich und die livländischen Stände den Boden einlösen können. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 46, 64–65.

¹⁶⁰ Nyenstede spricht über die Rolle Polens beim Regeln des Lebens von Riga vor dem livländischen Kriege, s. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 41–42. Über die Stimmungen der Stadt Riga bis zum Jahre 1582, zur Herstellung der polnischen Macht, s. RAUCH: *Deutschland im politischen Weltbild* (wie Anm. 114), S. 148 ff.

¹⁶¹ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 41, 64–65.

Kurbuskij sei von den Russen enttäuscht gewesen, aber von den Polen gut aufgenommen worden.¹⁶²

Es überrascht nicht, dass bei der Beschreibung des Dorpater Aufstandes von 1571 die Sympathie Nyenstedes wiederum im Gegensatz zu seinen Zeitgenossen den Urhebern dieser abenteuerlichen Aktion, Johan Taube und Elert Kruse, gehört; letzteren kannte er ja persönlich. Die ehemaligen Bischofsbeamten waren im Dienst des Zaren nach Livland gekommen und versuchten nun, das Land den Polen zuzuspielen. Wiederum ist der Chronist deutlich in seiner Beurteilung: alle neutral gesinnten Menschen hätten sich über diesen Gang der Ereignisse gefreut und bestätigt, dass die beiden dem Vaterland nur Gutes erweisen wollten.¹⁶³ Taube und Kruse sind sofort nach dem misslungenen Aufstand in polnische Dienste getreten. Diese Form des Seitenwechsels war in der Zeit kein Verbrechen. Auch der Wojewode von Wenden, der Söldnerhauptmann Jürgen Fahrensbach, der in den polnisch-schwedischen Kämpfen so etwas wie ein Lieblingsheld für Nyenstede war, von den Russen zu den Polen übergelaufen.¹⁶⁴ Und schließlich teilte auch Nyenstede selbst in gewisser Weise dies Schicksal, da er das Gebiet der russischen Oberhoheit verließ, auch wenn Riga erst zehn Jahre später unter polnische Herrschaft kam.¹⁶⁵

Die Leiden des Landes unter dem Krieg hat die damaligen Historiographen keineswegs gleichgültig gelassen.¹⁶⁶ Den im Kriege leidenden Landsleuten, unabhängig von ihrer Herkunft, gehört – neben den eigenen Freunden – die vorbehaltlose Sympathie Nyenstedes.¹⁶⁷ Seine positivsten Helden waren jedoch die

¹⁶² Ebenda, S. 65–67.

¹⁶³ Über ihr Unternehmen in Dorpat sagte Nyenstede, dass deren Ziel war das Land von der Herrschaft des Grossfürsten zu befreien, um es dann selbst zu bekommen und sich danach an Polen zu wenden, um von dort Hilfe zu bekommen, s. Ebenda, S. 69 ff. Vgl. KRUSE (wie Anm. 26), S. 26–30; MÜLLER (wie Anm. 66), S. 55; RÜSSOW: *Chronica 1584* (wie Anm. 114), S. 70a–71b.

¹⁶⁴ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 81–82, 105–106, 110. Fahrensbach war in den 1570-er in den Diensten bei Ivan des IV, danach in den Diensten Dänemarks und ab 1584 in den Diensten Polens. Der Schwiegersohn von Nyenstede David Hilchen hat zusammen mit Fahrensbach in Livland gekämpft. David Hilchen, in: RECKE und NAPIERSKY (wie Anm. 89), S. 298.

¹⁶⁵ Zur Idee über das Königsreich, die Herzog Magnus aus Russland bekommen hat, hielt Nyenstede sich skeptisch, seiner Meinung nach war Magnus ein Feigling, der von den ersten Kämpfen abgelaufen ist. Das Herübergehen von Magnus unter ihm sonst so eine sympatische Macht hielt der Chronist nicht nötig zu notieren, s. NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 61, 63, 70.

¹⁶⁶ BRÜGGEMANN (wie Anm. 150), S. 249–268, insbesondere S. 257, 268.

¹⁶⁷ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 71 ff., insbesondere 104, 106, 109.

Landesverteidiger, darunter auch die in den Schilderungen aus der Zeit des Kriegsbeginns so hart kritisierten Söldner. Kurz vor dem Kriegsende bezeichnete der Chronist ihren Einsatz im Kampf als tapfer und freute sich mit ihnen darüber, dass sie ihr verdientes Geld erhielten.¹⁶⁸ Schließlich handelte es sich bei ihnen zum Teil um Deutsche, d.h. um Nyenstedes Landsleute. Auch der Adel wurde wegen seiner Tapferkeit vor allem bezüglich der späteren Jahre gelobt. Die gemeinsame Sorge um den Landbesitz brachte die Adligen dem Chronisten in seiner Rigaer näher.¹⁶⁹

Am Ende des sich lang hinziehenden Kriegs überzog Nyenstede alle Fremden, sowohl Russen, Polen als auch Schweden mit seiner Kritik.¹⁷⁰ Nyenstedes ganzes Streben galt nun dem Frieden. Der Autor freute sich über das Ende der Feindseligkeiten sowohl in Bezug auf den Livländische Krieg als auch der Kalenderunruhen in Riga. Direkte Vorwürfe gegenüber den ihm sonst so sympathischen Polen erhob er im Zusammenhang mit der Weiterführung des Krieges und der Hungersnot, die sich zu Beginn des neuen Jahrhunderts ereignete.¹⁷¹ In Bezug auf die Kriegshandlungen um die Jahrhundertwende bedauerte er es sehr, dass die Livländer nicht zur rechten Zeit die richtige Seite, d.h. die polnische gewählt hatten, und daher unter den Kämpfen sehr zu leiden hatten.¹⁷²

Wie bereits aus Anlass der Etablierung der russischen Herrschaft in Dorpat, erweckte auch die erste Zeit der polnischen Herrschaft in Riga des Chronisten besondere Aufmerksamkeit. König Stefan Batory, der 1582 die Stadt eroberte, nannte er in drei unterschiedlichen Zusammenhängen einem gerechten Menschen.¹⁷³ Für einen sehr verständnisvollen Menschen hielt er auch den stellvertretenden Statthalter des Königs, Jerzy Radziwill, der in der Geschichte als ein Vorkämpfer der Gegenreformation gilt.¹⁷⁴ Nyenstede setzte seine Schilderung mit dem Umbau fort, den die polnische Herrschaft in der Stadt durchführte, wobei er die neue Ordnung als gerecht bezeichnete; dieselbe Beurteilung erhielten die Verträge mit Kirchen und Klöstern.¹⁷⁵

Die polnische Macht brachte einige Spannungen mit sich für den Adel, die Grundbesitzer, darunter auch für Nyenstede selbst. Nun traten wirtschaftliche

¹⁶⁸ Ebenda, S. 78.

¹⁶⁹ Ebenda, S. 75 ff.; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 135–136.

¹⁷⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 75–78, 80–81.

¹⁷¹ Ebenda, S. 81, 112–113.

¹⁷² Ebenda, S. 95, 100–101, 108–109.

¹⁷³ Ebenda, S. 82–83, 86; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 135–136.

¹⁷⁴ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 86.

¹⁷⁵ Ebenda, S. 82–83.

Argumente an die erste Stelle.¹⁷⁶ Die drohende Gefahr, den eigenen Grund und Boden zu verlieren, erwies sich nunmehr als Realität. Nyenstede blieb seiner positiven Haltung zu den Polen treu, betonte die Rolle des Adels in den Kämpfen und stellte dabei doch die ehemaligen Rechte des Adels heraus.¹⁷⁷ Nyenstede war wie bereits bei der Schilderung der russischen Herrschaft sehr zurückhaltend und diplomatisch. Er machte sich zwar um seine persönliche Situation große Sorgen, da er viel zu verlieren hatte. Allerdings ist es ihm gelungen im Gegensatz zu vielen seiner Zeitgenossen unter polnischer Herrschaft seinen Grundbesitz zu behalten, obwohl er dafür natürlich zahlen musste. Er selbst bestätigte, dass der König ihm so für seine Untertänigkeit gedankt habe.¹⁷⁸

Die privaten Interessen waren wohl auch der Grund dafür, dass Nyenstede der einzige protestantische Historiograph war, der große Sympathien für das katholische Polen hatte, auch wenn die Fragen der Religion für die Chronik nicht von wesentlicher Bedeutung waren.¹⁷⁹ Mehr noch, mischte er sich doch aktiv in den religiösen Kampf anlässlich der Rigaer Kalenderunruhen 1585–1589 ein. Der Bürgermeister stand auf der Seite derjenigen, die den Aufstand gegen die Einführung des neuen katholischen Kalenders unterbinden wollten, womit er sich offensichtlich gegen die Mehrheit der protestantischen Bürger stellte. Nyenstede selbst bezeichnete diese in Riga aufgrund der Einführung des neuen Kalenders ausgebrochenen Unruhen klar als Frage der Politik. Denn der Kampf drehte sich um die Macht in der Stadt und damit um die Möglichkeit der Bürger über die Stadtkasse zu verfügen. Nyenstede bezeichnete die Teilnehmer am Aufstand als Pöbel, obwohl auf deren Seite sogar manche seiner Amtsbrüder standen. Die Verantwortung für den Aufstand lastet er einem einzigen Mann an – Martin Giese, während er die Ratsmitglieder Welling und Tastius, die von den

¹⁷⁶ Vgl. TAUBE (wie Anm. 43), S. 35; ??? (wie Anm. 43), S. 43

¹⁷⁷ Sein Verhalten drückte der Verfasser noch einmal klar und deutlich bei der Klage von Friedrich Ducker und bei der Antwort an ihn aus. Die polnischen Machthaber hatten den Grundbesitz des Mannes enteignet und er wandte sich an Nyenstede als einem jungen Ratsmitglied. Die Botschaft war klar: Nyenstede wird einem, der der neuen Macht den Teueid nicht leisten will, nie unterstützen. S. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 84–87.

¹⁷⁸ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 132 ff., KÜTTLER: Anmerkungen und Literaturverzeichnis, Teil II, 2, in: Patriziat (wie Anm. 48), S. 327.

¹⁷⁹ Vgl. KÜTTLER: Patriziat. Darstellung. Teil I, 2, in: Patriziat (wie Anm. 48), S. 317. ff.; TAUBE (wie Anm. 43), S. 35; ??? (wie Anm. 43), nnš. 43

Aufständischen kurzerhand aufgehängt worden waren, verteidigte.¹⁸⁰ So versuchte Nyenstede offensichtlich zwischen den Polen und den Rigaer Bürgern zu lavieren, um mit beiden gut auszukommen. Dieselbe Position nahm auch sein Schwiegersohn David Hilchen ein, den der Chronist als Kämpfer für die Interessen der Stadt und als Bewahrer des Friedens porträtierte. Die beiden Männer waren nicht nur persönlich, sondern auch geschäftlich eng miteinander verbunden; die von ihnen eingenommene Position zahlte sich letztlich aus, denn ihre Lebensverhältnisse haben sich im Anschluss sichtlich verbessert.¹⁸¹

Neben den inneren Auseinandersetzungen in der Stadt brachte die neue Macht Veränderungen im Glauben mit sich. Zwar akzeptierte Nyenstede die ersten Schritte der Gegenreformation, gab jedoch zu, dass der neue Glaube den Rigensern schwer falle.¹⁸² Bei dieser Frage stützt sich Nyenstede, für den die Religion eine Konsequenz der politischen Macht war, in seiner Chronik auf eine zeitgenössische Autorität, den kurländischen Herzog Gotthard Kettler. Dieser hätte der Stadt gegenüber genauso betont, dass es sich in religiösen Fragen nicht lohne, mit dem König zu disputieren.¹⁸³ Als Ordensmeister war Kettler, wie bereits erwähnt, Nyenstede durchaus unsympathisch. Allerdings hätte ihm der Status des kurländischen Herzogtums unter polnischer Vormacht eigentlich gefallen müssen, aber diese zu vermutende positive Haltung findet sich auf den Seiten der Chronik nicht.¹⁸⁴ Es ist gut möglich, dass wir es hier wiederum mit dem Problem der Beziehung unseres Chronisten zu bestimmten Persönlichkeiten zu tun haben, die für sein Werk von entscheidender Bedeutung waren.

Im fortgeschrittenen Alter musste Nyenstede einige Unannehmlichkeiten erdulden, welche der Text der Chronik deutlich widerspiegelt. Aufgrund von städtischen Geldangelegenheiten brachen um die Jahrhundertwende Streitigkeiten zwischen dem Burggrafen Eck und David Hilchen aus; Nyenstede streift diese

¹⁸⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S.87 ff.; NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 139. Vgl. Herzog Gotthards von Kurland Friedensvermittlung zwischen Rat und Bürgerschaft der Stadt Riga im Jahre 1586. Ein Beitrag zur Geschichte der Kalenderunruhen. Hrsg. von der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, hrsg. von H. Diederich, Mitau 1884, S. IX; RAUCH: Deutschland im politischen Weltbild (wie Anm. 114), S. 156–158.

¹⁸¹ NYENSTÄDT: Handbuch (wie Anm. 5), S. 129 ff., 152; RAMM-HELMSING (wie Anm. 91), S. 181 ff.

¹⁸² Über das Jahr 1590 hat er geschrieben, dass er die Stadt Riga im polnischen Seim vertreten hat und beantragt habe, dass die Jesuiten nicht mehr in die Stadt zurückkommen sollen, s. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 82–83, 102

¹⁸³ Ebenda, S. 93. Vgl. Herzog Gotthards von Kurland Friedensvermittlung (wie Anm. 180).

Frage kurz in seiner Arbeit. Desgleichen wäre der Severin-Vertrag zu erwähnen, der die Beziehungen zwischen dem Rat und der Bürgerschaft festlegen sollte. Dass Hilchen persönlich diesen Vertrag ausgearbeitet hatte, war jedoch für den Chronisten nicht unbedingt vorteilhaft zu erwähnen. Er bestätigt aber direkt und präzise seine Sympathien und verweist auf die Gemeinheit der Gegner.¹⁸⁵ Es ist sicher, dass der Chronist im Exil es sich nicht leisten konnte, sich direkt in die Angelegenheit einzumischen, andererseits verzichtete aber nie auf das Prinzip, dem er stets treu blieb – der Schutz seiner Familie.

Mit der Stadt Riga und der Person Hilchens sind auch Nyenstedes Ansichten über die anderen livländischen Chronisten seiner Zeit verbunden.¹⁸⁶ Von den damaligen Koryphäen war er über Hilchen mit dem Professor der Rostocker Universität David Chyträus verbunden. Letzterer hatte zwar einerseits auf die livländische Geschichtsschreibung eine bemerkenswerte Wirkung, doch fügte er andererseits aufgrund der Korrespondenz mit Hilchen Korrekturen in seine „Saxonia“ ein. In der im Jahre 1593 erschienenen lateinischen Variante seiner Arbeit war Chyträus noch auf der Seite der Aufrührer während der Kalenderunruhen gewesen, in der 1599 erschienenen deutschsprachigen Chronik jedoch bereits auf der Seite von Hilchen und Nyenstede. Den letzteren lobte er für seine Weisheit, seine Ausgeglichenheit und seinen standhaften Charakter. Für Nyenstede wiederum wurde Chyträus zu einem wesentlichen Gestalter der Denkweise seiner Chronik.¹⁸⁷ Als er die Bedeutung der protestantischen Universitäten hervorhob, dachte er mit Sicherheit an Chyträus.¹⁸⁸

Das Ende der Chronik beschreibt schließlich den Kampf zwischen Polen und Schweden. Die zu diesem Zeitpunkt im Text getroffenen Urteile des Autors über die bisherigen Machthaber – die Russen und die Polen – sind nicht mit seinen Ansichten gegenüber dem Emporkömmling zu vergleichen. Ihn schonte

¹⁸⁴ Vgl. NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 64–65.

¹⁸⁵ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 102–103, 114–116; RAMM-HELMSING (wie Anm. 91), S. 181–184.

¹⁸⁶ Siehe auch S. 162 ff.

¹⁸⁷ Über die Verbindungen zwischen Hilchen und Chyträus. s. DAVID CHYTRÄUS: Schreiben des David Chyträus an den Magistrat zu Riga bei Übersendung eines verbesserten Chroniken, mitgeteilt von v. Adelung, in: Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, hrsg. von L. Büchler und C. G. Dümge, Bd. 2, Frankfurt 1820, S. 395–396; BERGMANN (wie Anm. 48), S. 14–23; RAMM-HELMSING (wie Anm. 91), S. 145–146. Über die Beurteilung von Chyträus über Nyenstede s. DAVID CHYTRAEUS: Saxonia ab a Chr. 1500 usque ad a. 1599, Leipzig 1599, S. 805 p; Vgl. ARNDT (wie Anm. 25), S. 2.

¹⁸⁸ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 68, 93.

Nyenstede nicht, die Schweden waren für ihn immer die Feinde.¹⁸⁹ Dabei nahm Nyenstede vor allem die polnische Herrschaft in Schutz, in deren Diensten er stand, wobei seine Ängste vor erneuten Veränderungen deutlich zu Tage traten. Es ist gut möglich, dass Nyenstedes Verhalten den Schweden gegenüber mit seiner negativen Haltung zu Russow verbunden ist. Auch in Bezug auf Schweden betrifft sein Urteil vor allem eine Person, Herzog Karl. Allerdings verdiente sich dieser – typisch für Nyenstede – in seiner Rolle als Friedensstifter während der Rigaer Kalenderunruhen durchaus auch eine positive Beurteilung.¹⁹⁰

D) DIE URVÖLKER IN DER CHRONIK VON NYENSTEDE.¹⁹¹

Der Humanismus betonte allgemein menschliche Werte weshalb es in der uns interessierenden Zeit üblich wurde, auch die Urbevölkerung in die historischen Betrachtungen einzuschließen. Außerdem mussten die livländischen Deutschen die Proteste der Humanisten im Mutterland (Albert Krantz, Sebastian Münster) gegen die sich herausbildende Leibeigenschaft der Bauern abwehren.¹⁹² Weder von den livländischen noch den deutschen Chronisten jedoch wurde letztere als solche kritisiert.¹⁹³ Franz Nyenstede war Gutsbesitzer, der selbst vom Lande stammte. So war es für ihn selbstverständlich, dass ein Bauer Untertan ist, der Zugehörigkeit zur Unterschicht war umso mehr bei einem Bauern anderer Nationalität gegeben. Der Hintergrund unseres Chronisten erlaubt uns auch von ihm – wie bei den Gottesdienern Balthasar Russow, Timann Brakel und Dionysius Fabricius oder den Grundbesitzern Elert Kruse und Heinrich von Tiesenhausen – interessante Beschreibungen der Lebensweise der Bauern zu erwarten. In der livländischen Chronistik wurden die unteren Volksschichten besonders über den Glauben, d.h. eigentlich den Unglauben charakterisiert, aber auch ihre Sitten und ihre Sprache wurden erwähnt; Themen, die man von den deutschen Humanisten übernommen hatte. Nyenstedes Text fällt unter den anderen zeitgenössischen Erzählungen durch eine große Themenauswahl auf. Er beschreibt verschiedene Tätigkeitsbereiche und Bräuche, z.B. die Rechtspre-

¹⁸⁹ Ebenda, S. 123–124.

¹⁹⁰ Ebenda, S. 95, 119.

¹⁹¹ Über die Ureinwohner auf den Seiten der örtlichen Chroniken hat Prof. Sulev Vahtre geschrieben, s. VAHTRE: Balti kroonikad (wie Anm. 52), S. 91–106.

¹⁹² KRANTZ (wie Anm. 70), B. VIII, Cap. 28; B. XIII, Cap. 21; B. XIV, Cap. 15; MÜNSTER (wie Anm. 70), S. 1301.

¹⁹³ Von den örtlichen Geschichtsschreibern haben die zu extreme Ausbeutung der Bauern Russow, Renner und Fabricius vorgeworfen, s. auch TAUBE (wie Anm. 43), S. 25. Vgl. JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 204 ff.

chung, die Ess- und Trinkgewohnheiten sowie die Sprachen.¹⁹⁴ Als Gutsbesitzer kannte er das süd-livländische Dorfleben, und alles, was er geschrieben hat, war durchaus realistisch. In seinem Bemühen um Wahrhaftigkeit unterschied Nyenstede sich von vielen seiner Chronistenkollegen.

In der alten Chronistik hielt man die Heiden des 12. und 13. Jahrhunderts für kampfgerig und dumm, ihre Sitten für barbarisch. Diese Einstellung lag zu Nyenstedes Zeit schon vier Jahrhunderte zurück und wurde nun durch besonders schöne märchenhafte Geschichten ersetzt¹⁹⁵, die auch von Nyenstede genutzt wurden. Zusätzlich zur Aufsegelungslegende präsentierte er seinen Lesern eine bereits verbreitete Erzählung darüber, wie die Bauern mit Hilfe von Stieren einen Festungsturm ins Wasser ziehen wollten.¹⁹⁶ Diese Legende stammt bereits aus der vorkolonialen Zeit und hat hier die Funktion, die ausgeprägte Dummheit der Heiden zu illustrieren.

Am Anfang seines Textes sprach Nyenstede von Heiden, daneben manchmal von Esten und Litauern. Bezüglich seiner eigenen Gegenwart sprach er wie die anderen Chronisten auch nicht zufällig von Bauern. Wie die Heiden gehörten die Bauern zur niedrigen Schicht der Bevölkerung. Zwar hatte sich das Christentum zur Zeit Nyenstedes schon gefestigt, doch war das Heidentum noch nicht verlorengegangen. Über den Götzendienst äußerte er ganz direkt, dass dieser vom Teufel sei. Die Wortwahl, mit der er die Heiden charakterisierte, spricht für sich selbst: die heidnische Tyrannei, die gottlosen und mörderischen Heiden. Letztere beschuldigte er sogar der Gewalttätigkeit gegen die Ordensmeister.¹⁹⁷ Sehr ähnlich den früheren Chronisten waren die Heiden auch bei Nyenstedes erst dann „gut“, als sie sich unterwarfen oder begannen, auf der „richtigen Seite“ zu kämpfen und am Glauben festzuhalten.¹⁹⁸ Gegen Ende des 16. bzw. am Anfang des 17. Jahrhunderts konnte man allerdings die Bauern nicht mehr zu den Waffenbrüdern zählen, da sie zu abhängigen Landarbeitern geworden waren. Die militärische Herrschaft über die Bauern gehörte zu den ersten Symbolen der deutschen Macht. Während Rüssow und Renner durchaus die Bauern als

¹⁹⁴ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 9–12.

¹⁹⁵ Vgl. JOHANSEN: Nationale Vorurteile (wie Anm. 127), S. 88–115; JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 203–213.

¹⁹⁶ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 9. Über „Tornzieherlegende“ Vgl. JOHANSEN: Chronik als Biographie (wie Anm. 129), S. 17–18; TAMM (wie Anm. 119), S. 883–884.

¹⁹⁷ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 10, 12, 17, 19, 24, 29–30.

¹⁹⁸ Ebenda, S. 19, 28 ff.

Teilnehmer der damaligen Kriegseignisse beschrieben hatten, war es für unseren Chronisten offenbar nicht wichtig genug.¹⁹⁹

In seinen Schilderungen der Gegenwart verhielt sich Nyenstede den Bauern gegenüber so, wie es die Lage erforderte. Über den Aufstand der Bauern im Jahre 1560 schrieb er, dass es „ein böses Vorhaben“ gewesen sei und äußerte seine Sympathie für die Gegenseite. Während Renner und Russow meinten, dass das Verjagen des ganzen Adels aus dem Lande Ziel des Aufstands gewesen sei, vermerkte Nyenstede lediglich, dass die Bauern sich erhoben hätten, da die Oberschicht sie nicht beschützt habe.²⁰⁰ Standesgemäß stand ein zurückhaltenderer Standpunkt einem Gutsbesitzer besser zu Gesicht. Nyenstede teilte jedoch die allgemeine Meinung seiner Zeitgenossen in der Hinsicht, dass die Bauern in den langen Kämpfen genauso wie alle anderen Livländer viel zu viel hätten leiden müssen.²⁰¹

Weitere Schlussfolgerungen über das Verhalten von Nyenstede zu den Bauern erlauben uns die Ansichten zweier ihm nahe stehender Personen, die genau wie er Grundbesitzer waren. Sein Schwiegersohn Hilchen schrieb in seinem auf dem römischen Recht basierenden Bodenrechtsprojekt (1599), dass die Menschen sich in zwei Klassen teilen ließen: die Freien und die Nichtfreien bzw. die Sklaven. Die letzteren hatten weder das Recht Vermögen zu besitzen noch den Wohnort zu wechseln. Alles, was ein Sklave produzierte gehörte genau wie dessen ganze Familie und sein Vermögen dem Herrn.²⁰² Elert Kruse betonte in seinem „Gegenbericht“ zur Chronik Russows, dass der livländische Adel ebenso wie überall sonst die Oberschicht darstelle. Er wies dabei auf die völlige Einmütigkeit zwischen den Armen und Reichen in dieser Frage hin und kam zu der überraschenden Schlussfolgerung, dass die Bauern mit der Herrschaft zufrieden seien und die Gutsbesitzer als freundliche Menschen betrachteten. Als zusätzli-

¹⁹⁹ JOHANN RENNER: Livländische Historien 1556–1561. Zum ersten Mal nach der Urschrift hrsg. von Peter Karstedt, Lübeck 1953, (Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck, Neue Reihe, Bd. 2), S. 27 ff.; RÜSSOW: Chronica 1584 (wie Anm. 114), Bl. 46b. ff. Vgl. JOHANSEN: Nationale Vorurteile (wie Anm. 127), S. 99

²⁰⁰ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 63. Vgl. RÜSSOW: Chronica 1578 (wie Anm. 57), Bl. 78b–79b; RÜSSOW: Chronica 1584 (wie Anm. 114), Bl. 49b; RENNER: Livländische Historien 1876 (wie Anm. 120), S. 333–334. Prof Ligi zweifelt, ob die Aufstandsteilnehmer so einen fernen Zweck besaßen. Vgl. HERBERT LIGI: Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja ajal 1558–1561, Tallinn 1961, S. 308–310.

²⁰¹ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 104.

²⁰² R. WIPPER: David Hilchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leibeigenschaft in Livland, in: Filologu biedribas raksti, 1928, 8, S. 225–240.

ches Argument erwähnte er noch, dass die Rechtsprechung auf alten Traditionen beruhe. Auch Nyenstede hat über die vorchristlichen und bis zu seiner Zeit erhalten gebliebenen und von den Deutschen übernommenen Sitten der Rechtsprechung geschrieben — das Gottesurteil durch die „Wasser“- oder „Eisenprobe“.²⁰³ Zusammen mit den bereits geschilderten Umständen des ersten freundschaftlichen Treffens war dieses Faktum ein gutes Beispiel für die Möglichkeit der Koexistenz von Deutschen und Ureinwohnern. Genau dieses Argument kam den Deutschen zur Zeit des polnischen Angriffs zugute.

Nyenstedes Schilderungen der Lebensumstände der Bauern im dritten Kapitel seiner Chronik dienten als Korrektiv des in Deutschland verbreiteten negativen Bilds über das Leben in Livland.²⁰⁴ Gleichwohl war das Leben der Bauern wie auch ihre Ess- und Trinkgewohnheiten in der Vorstellung sowohl Nyenstedes als auch der deutschen Humanisten einfach und primitiv. Aber gerade die Art und Weise der Darstellung bei Nyenstede zeigte deutlich, dass er sich den üblichen Vorstellungen der Humanisten widersetzen wollte: Nyenstede ignorierte deren Auffassung über die Hoffnungslosigkeit des Bauerndaseins in Livland. Dagegen betonte er die Existenz einer Schicht selbständiger, freier Landbewohner, aber auch, dass die Bauern eigene Könige gehabt hätten, von denen einige sogar noch in der Gegenwart des Verfassers ihre Positionen ausfüllten.²⁰⁵ Während in den Erzählungen von Pistorius und Münster die livländischen Bauern Bastschuhe aus Borke oder Lindenbast und Kleider aus ungegerbtem Leder tragen, beschreibt Nyenstede Pelze, Schafswolle und gegerbtes Leder und sogar aus Hanf und Flachs gewobene Stoffe.²⁰⁶ Auch die so übliche Hungertheorie widerlegt Nyenstede mit seiner Erzählung über ein Getränk, das aus Roggen und Gerstenmehl zubereitet wird und manchmal, „wenn es am besten zugerichtet worden, ist Milch oder Honig darunter gemischt gewesen“.²⁰⁷ Über das Lieblingsthema der Humanisten, die Sittenlosigkeit und die

²⁰³ KRUSE (wie Anm. 26), S. 5 ff.; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 11. Über Verhalten von Stefan Bathory mit Bauern s. MÜLLER (wie Anm. 66), S. 31–32. Vgl. JOHANSEN: Nationale Vorurteile (wie Anm. 127), S. 97–98. Über das Eisproben im 15. und 16. Jahrhundert s. LIGI (wie Anm. 200), S. 262–263.

²⁰⁴ JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 204–209; JOHANSEN: Nationale Vorurteile (wie Anm. 127), S. 105 ff.²⁰⁵ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 9.

²⁰⁶ Ebenda, S. 12; MÜNSTER (wie Anm. 70), S. 1301. Vgl. JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1), S. 206.

²⁰⁷ Auch Elert Kruse bestätigt, dass die Bauern genug zum Essen und Trinken hatten. KRUSE (wie Anm. 26), S. 6; NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 12.

Trinksucht der Livländer, bekommen wir bei Nyenstede wohl ein kaum beschönigtes Bild. Er konzentrierte sich weniger auf die grenzenlosen Biergelage der Livländer, darunter besonders der Bauern, wie es bei Russow nachzulesen ist.²⁰⁸ Doch gehörte der Genuß von Bier zu den Sittenschilderungen Nyenstedes dazu, wie z.B. bei der Brautwerbung, der Beerdigung oder dem Regenzauber.²⁰⁹

Das Interesse für die deutsche, aber auch die örtlichen Sprachen war charakteristisch für die Zeit.²¹⁰ Für die Einwanderer waren die örtlichen Sprachen fremd, aber durchaus interessant. Traditionell wurden sie als der deutschen Sprache unterlegen betrachtet. Einen besonderen Anstoß erhielt die Beschäftigung mit ihnen im Zuge der religiösen Kämpfe, vor allem in der Zeit der Gegenreformation. Die engen Beziehungen zur lokalen Bevölkerung wurden jetzt wichtig. Allerdings waren die damaligen Vorstellungen über die Sprachen Livlands nicht sehr präzise. Auch differenzierten die Chronisten die Sitten der Urbevölkerung nicht nach den jeweiligen Sprachen – es waren ja alles Bauern. Nyenstede erwähnte immerhin einige dieser Sprachen, wie „Liwisch, Ehstnisch, Allentakisch, ReusXisch, Curisch, Littauisch und Wiersch“.²¹¹

In die Historiographie hielten zu dieser Zeit auch die ersten Sätze dieser lokalen Sprachen Einzug, zunächst allerdings in Deutschland. Über die Vermittlung von Herberstein und Münster wurde in den 1580er Jahren das estnische Liebeslied „Jörru! Jörru! jooks, Ma Tullen“ (Jörru, Jörru, lauf, ich komme) bekannt.²¹² Es ist dabei verwunderlich, das weder Russow noch Brakel, die als Pastoren mit den lokalen Sprachen vertraut gewesen sein dürften, diese in ihren Werken nicht benutzten. Zudem war es gerade der Revaler Chronist, der den Bauern als Historiograph am nächsten stand.²¹³ Tatsächlich jedoch war es schließlich Nyenstede, der als erster livländischer Chronist die Sprache der Ureinwohner benutzt hat. Er schilderte, wie die Einwohner der Insel Saaremaa, als sie einen Festungsturm ins Wasser schleppten, gerufen hätten: „Otes, otes fader Herge ex Himmerlyh her fader“. Paul Johansen wiederum blieb es überlassen, diesen Satz in einer

²⁰⁸ RÜSSOW: *Chronica 1584* (wie Anm. 114), Bl. 43a–43b; Vgl. JOHANSEN: *Balthasar Rüssow* (wie Anm. 1), S. 208.

²⁰⁹ NYENSTÄDT: *Livländische Cronik* (wie Anm. 5), S. 10–11.

²¹⁰ Vgl. FUETER (wie Anm. 116), S. 192 ff., 291 ff.

²¹¹ NYENSTÄDT: *Livländische Chronik* (wie Anm. 5), S. 12.

²¹² GEORG VON RAUCH: Ein estnisches Volkslied im Blickenfeld des späten Humanismus, in: Georg von Rauch. *Aus der baltischen Geschichte* (wie Anm. 114), S. 60–61. S. auch JOHANSEN: *Balthasar Rüssow* (wie Anm. 1), S. 206–207.

²¹³ JOHANSEN: *Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö* [Herkunft und Milieu des Chronisten Balthasar Rüssow], in: *Tulimuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri*, 15, 1964, S. 252 ff.

verständlichen Weise zu überliefern: „Warte, warte Gevatter, die Ochsen fahren in den Himmel“.²¹⁴ Es ist dabei bemerkenswert, dass Nyenstede, wie auch die deutschen Autoren, die estnische Sprache verwendet hat, nicht jedoch das Lettische oder Livische. Im Gegensatz zum Estnischen waren die letzteren Sprachen ja um sein Gutshaus herum verbreitet. Wahrscheinlich hat er das Estnische daher deshalb gewählt, weil es auch von den anderen Chronisten genutzt wurde. Wir können natürlich die Nyenstedes Estnischkenntnisse nicht einschätzen, obwohl er eine lange Zeit in Dorpat gelebt hatte und sich als Kaufmann wohl auch in der Landessprache ausdrücken konnte. Der angeführte estnisch-deutsche Mischsatz wiederum erlaubt und doch anzunehmen, dass seine Sprachkenntnisse eher spärlich waren.²¹⁵

Nyenstede schilderte die Lebensweise der Bauern, ihre Vergangenheit und Gegenwart wieder in der Weise, wie es am besten zum allgemeinen Ton seiner Chronik passte. Aber der aufmerksame Leser seiner Arbeit konnte den Deutschen nicht vorwerfen, dass sie die Bauern ausbeuteten. Gerade das war mit Sicherheit Nyenstedes wichtigstes Ziel.

IV. ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte ist die Lehrmeisterin des Lebens – dieses Prinzip gilt besonders in Zeiten des Umbruchs. Geschichte ist immer dann gefragt, wenn die Gesellschaft sich ändert, sich in verschiedene Gruppen spaltet, gegen einen äußeren oder inneren Feind kämpft. So war es auch in der zweiten Hälfte des 16. Jahr-

²¹⁴ NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 8; JOHANSEN: Nationale Vorurteile (wie Anm. 127), S. 100. Einige Jahre später als Nyenstede schrieb als erster in Livland über die „Jörru“-Geschichte Dionysius Fabricius, s. FABRICIUS: Kurzer Abriss (wie Anm. 53), S. 72; s. auch RAUCH: Ein estnisches Volkslied (wie Anm. 212), S. 60–61.

²¹⁵ Es ist erstaunenswert, dass das jedoch nicht das einzige Mal war, wo Nyenstede Estnisch benutzt hat. Er begründete den Ortsnamen Leal. Dem Wissen von Nyenstede nach bedeute das Fleischerhacken. Johansen erklärt uns die Interpretation von Nyenstede so, dass der Name von den Worten „Fleisch“ und „Amboss“, zusammengezogen Lihula – „ein Haken zum Fleischhacken“ stammt. Nyenstede selbst hat den estnischsprachigen Ortsnamen nicht genannt. Die Worterklärungen, besonders die Erläuterungen über die Ortsnamen und der Namen der Völker waren zu einem Kennzeichen der zeitgenössischen Geschichtsschreibung. Vor allem hat man hier die Hilfe der deutschen Sprache benutzt, s. JOHANSEN: Die Legende (wie Anm. 9), S. 47, s. auch NYENSTÄDT: Livländische Chronik (wie Anm. 5), S. 10 f., 15, 17; PAUL JOHANSEN: Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiele Livlands, in: Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, 56, Helsinki 1962, S. 10, 29.

hundreds, als die livländischen Deutschen sowohl den Polen als auch den Schweden gegenüber ihre Vorrechte beweisen mussten. Dabei war sich die deutsche Oberschicht nicht einmal einig in der Frage, ob sie sich etwa am Mutterland oder lieber an einer fremden Macht orientieren sollten. Die damalige Stimmung kann durchaus mit derjenigen in Estland am Ende der 1980er und zu Beginn der 1990er Jahre verglichen werden, als die Esten mit lauter Stimme ihre Rechte eben aufgrund der Geschichte einforderten, auf dass die „Eigenen“ davon erfuhren und zusammenhielten, und dass erkannt wurde, wer dem entgegensand.

In den Zeiten von Franz Nyenstede waren die „Eigenen“ alle Deutschen im Lande. Es hing nicht davon ab, ob sie vor kurzem gekommen waren oder schon länger vor Ort waren. Aber der Begriff „wir“ wurde ziemlich eng gesehen. Die damaligen Historiographen konzentrierten sich auf ihre Freunde und ihre Umgebung. Das wichtigste Gesprächsthema war die Gegenwart, man konzentrierte sich auf die stürmischen Kämpfe der Zeit. Geschichtsschreibung war die Sache von erfolgreichen und ehrenwerten Männern. Am aktivsten im Metier der Geschichtsschreibung waren die Adligen und Grundbesitzer, denn sie hatten in jenen wirren Jahren auch am meisten zu verlieren. Sie mussten sich vor den neuen „Landhungrigen“ schützen, die aber gleichzeitig Vertreter der neuen Macht waren, mit der man gut auskommen wollte. Die Angst vor der Zukunft zwang dazu, die Vergangenheit zu beschönigen. Die heldenhafte Vergangenheit der Deutschen in Livland und ihre historischen Rechte passten hervorragend als Argument für die Bewahrung der eigenen Privilegien.

Franz Nyenstede kam als Knabe auf der Suche nach dem privaten Glück nach Livland und wurde durch das Leben hierzulande geformt. Für ihn wurde Livland zur Heimat. Er kannte sich im livländischen Leben genau so gut aus wie sein älterer Zeitgenosse Balthasar Russow. Außerdem verbrachte Nyenstede den Großteil seines Lebens in Riga, der Hauptstadt der damaligen livländischen Geschichtsschreibung, wo Bücher und Geschichte damals in Mode waren. In seiner persönlichen Karriere als Geschäftsmann, Bürgermeister und polnischer Burggraf war Nyenstede genauso erfolgreich wie der damals bekannte Abenteurer Elert Kruse oder der Hofsänger des kurländischen Herzogs, Salomon Henning. Unter den zeitgenössischen Chronisten war Nyenstede allerdings der einzige Kaufmann, der zudem auch noch über Russlanderfahrung verfügte.

Heute, vier Jahrhunderte später, lesen wir in den Chroniken von den damaligen Vorstellungen über die Geschichte und das eigene Land. Wir wissen nicht, wieviel und wie genau Nyenstede was gewusst hat und wie groß überhaupt sein Wunsch war, alles zu erforschen. Die Gewohnheit, die Geschichte zum eigenen Nutzen zu verändern, ist jedem Historiker bekannt; hierfür kann man Nyenstede

nicht verurteilen. Daher ist es eine sehr undankbare Aufgabe herauszufinden, welche der Angaben in Nyenstedes Chronik nach heutigem Kenntnisstand nun eigentlich der historischen „Wahrheit“ entsprechen. Auf diese Frage bekommen wir auch keine sehr positive Antwort. Daher muss man diese Chronik sehr vorsichtig und mit voller Aufmerksamkeit lesen. Aber auch das gilt ja für jede historische Quelle.

Der Zauber der Chronik von Nyenstede, genauso wie der Zauber anderer Erzählungen der Zeit liegt in der großen Zahl der von ihnen verarbeiteten mündlichen Quellen. Denn hier handelt es sich um eine Quellengattung, die bekanntlich schneller verschwindet als Papier. Natürlich waren auch die Urkunden wichtig, sie waren ja damals schließlich die Träger der höheren Rechtssprechung. Nyenstede hatte die Werke seiner Vorgänger zur Verfügung, die ihn anspornten und Mut gaben, seine Auffassung dagegen zu stellen. Üblicherweise standen damals im Mittelpunkt der Schilderungen der Krieg und das Leben in den Städten. Darüber hinaus vermittelt Nyenstede uns das Leben in Dorpat während des Livländischen Krieges sowie eine Beschreibung der Stadt Riga in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts. In dieser Hinsicht steht er mit seiner Chronik neben der des Revaler Pastoren Russow.

Die Chronik von Nyenstede, wie alle Geschichtsbeschreibungen, ist nicht nur eine Sammlung der Tatsachen und Fakten. Es handelt sich hierbei um den Blick eines Mannes auf seine Zeit, der sowohl manches verschweigt oder tendenziös beurteilt aber auch sich selbst in einem besseren Licht präsentieren will und keineswegs auf das moralische Levitenlesen verzichtet. Die Chronik enthält Spuren ihrer Vorbilder aus dem Kreis der deutschen Humanisten, die bei der Suche nach einer eigenen deutschen Geschichte auch die Geschichte Est- und Livlands als Teil eines Ganzen betrachtet haben. Nyenstedes Darstellung ist die Erzählung eines alten Mannes mit viel Lebenserfahrung; in gewisser Weise handelt es sich um sein Testament. Geschichte war für ihn nicht nur aus sich selbst heraus interessant, sondern lieferte ihm notwendige Erkenntnisse um die Position der Deutschen in Livland zu legitimieren und ihnen zu einer weiteren Existenz als Oberschicht zu verhelfen, selbst unter einem neuen Herrscher. So ist die Geschichte in der Tat die Quelle praktischen und nützlichen Wissens.

Katri Raik. Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577.

Ilmumisel ajakirjas "Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung".

MATTHIAS STRUBYCZ UND SEINE WENIG BEKANNTEN GESCHICHTE LIVLANDS VON 1577

In der älteren Geschichtsschreibung über Livland ragen die Werke von Heinrich von Lettland und Balthasar Rüssow derartig heraus, dass unsere dürftige Kenntnis über die Historiographie in der Zeit der polnischen Herrschaft, die in Livland immerhin von 1561 bis 1621, in Kurland sogar bis 1795 dauerte, bisher kaum beachtet worden ist. Um so wichtiger ist es jedoch, die wenigen Zeugnisse zur Kenntnis zu nehmen, die sich in den Archiven Estlands und Lettlands oder auch Polens immer noch aufspüren lassen, auch wenn die Ergebnisse dieser Darstellungen an ihre Vorgänger nicht heranreichen.

Die Blütezeit der Chronistik auf dem Gebiet des heutigen Estland war die Zeit vom Ausgang des 16. bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Es war jener Zeitraum, in dem die örtliche deutsche Oberschicht, sich mit den neuen Herrschern, den Polen und den Schweden, auseinandersetzen musste, um ihre Vormachtstellung zu bewahren. Traditionell wird diese Epoche als die Zeit des Revaler Pastors und Chronisten Balthasar Rüssow betrachtet. Ein Grund dafür ist die gewandte, flüssige Erzählweise seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“, die andere dann später nachzuahmen versuchten.¹ Der Autor der erstmals 1578

¹ Der Tartuer Historiker Sulev Vahre teilt die lokale ältere Chronistik in zwei Abschnitte ein: vor und nach Rüssow. SULEV VAHRE: *Varauusaegne balti ajalookirjutus I* (16. sajandi 2. pool) [Die frühneuzeitliche Historiographie I. (zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts)], Manuskript im Besitz der Verfasserin, Tartu 1998-1999, S. 24. Zur Rolle und Wirkung Rüssows auf die lokale Geschichtsschreibung vgl. PAUL JOHANSEN: Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von HEINZ VON ZUR MÜHLEN, Köln, Wien 1996 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 14), S. 1, 246-260; DERS.: *Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljö* [Die Herkunft und das Milieu des Chronisten Balthasar Rüssow], in: *Tulimuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri* 15 (1964), S. 252-260, hier S. 253, 256, 259-260; MARTIN LINDE: Das „Christlich Gespräch“ des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts, München 1998 (Osteuropa-Institut München. Mitteilungen, Bd. 26), S. 9. S. auch KÜLLIKE KAPLINSKI: *Veel Balthasar Rüssowi päritolust* [Nochmals zu Balthasar Rüssows Herkunft], in: *Keel ja Kirjandus* 1988, H. 2, S. 74-82; JÜRI KIVIMÄE: *Uurimus Balthasar Rüssowist ja tema kroonikast* [Untersuchung

in Rostock veröffentlichten Arbeit wird als der erste eigene Historiker dieses Landes anerkannt und in seinem Heimatland ist es vor allem die mögliche (aber bis heute umstrittene) estnische Abstammung des Verfassers, die seiner Chronik eine ganz besondere Rolle verleiht. Zum anderen muss aber auch die Tatsache erwähnt werden, dass Rüssows Chronik in einer estnischen Übersetzung zugänglich ist.² Zudem ist diese „Geschichte Livlands“ von der Wissenschaft sehr gründlich untersucht worden.³ Neben Rüssow werden in der Historiographie für das 16. Jahrhundert allenfalls noch die „Livländischen Historien“ des ehemaligen Ordenssekretärs Johannes Renner genannt, die ebenfalls ins Estnische übersetzt worden sind.⁴

Anfällig erscheint, dass keineswegs alle Werke über die Geschichte Livlands, welche charakteristischerweise stets mit der Ankunft der Deutschen an der Ostseeküste einsetzen und mit der Gegenwart des jeweiligen Verfassers endeten, hinreichend bekannt sind. Die Entdeckungsfreude hat dabei bis in die letzten Jahre angehalten. Zuletzt wurde die recht umfangreiche Schrift des Rigaer Stadtsekretärs und Syndicus Johann Lohmüller zum Mittelpunkt des Interesses,

über Balthasar Russow und seine Chronik], in: Keel ja Kirjandus 1999, H. 4, S. 285–289; ELINA ÖPIK: Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos [Über zwei Ebenen der historischen Erkenntnis und Balthasar Rüssows Stellung in der estnischen Kulturgeschichte], in: Keel ja Kirjandus 1988, H. 3. Lk. 149-159.

- ² Vgl. LEONID ARBUSOW: Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland, in: Acta Universitatis Latvienis 15 (1926), S. 189-341, hier S. 314. Rüssows Chronik ist in estnischer Übersetzung dreimal erschienen, zuletzt wurde im Jahre 1993 ein Faksimiledruck der Stockholmer Ausgabe aus dem Jahre 1967 veröffentlicht: BALTHASAR RUSSOW: Liivimaa kroonika. Tõlkinud D. ja H. Stock [Livländische Chronik. Übersetzt von D. und H. Stock], Stockholm 1967.
- ³ Die Erforschung der Livländischen Chronik von Rüssow wird auf der Basis der nachgelassenen Arbeit von Paul Johansen zusammengefasst bei JOHANSEN: Balthasar Rüssow (wie Anm. 1); vgl. auch KARSTEN BRÜGGEMANN: Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (1584), in: Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag, hrsg. v. ORTWIN PELC, GERTRUD PICKHAN, Lüneburg 1996, S. 249-268; DERS: Die „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ von Balthasar Rüssow. Ein lutherischer Pastor als politischer Chronist, in: Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne, hrsg. von KLAUS GARBER, MARTIN KLÖKER, Tübingen 2003 (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, Bd. 87), S. 265-281.

die von Ulrich Müller ediert worden ist.⁵ Wie Lohmüllers Chronik, so ist auch das Werk des Matthias Strubycz, eines Untertanen der Preussischen und Kurländischen Herzöge sowie des polnischen Königs, Strubycz, bis vor kurzer Zeit völlig unbekannt gewesen. Es hat weder in der lettischen Historiographie von Janis Zutis (1949), noch in dem von Georg von Rauch herausgegebenen Sammelband zur „Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung“ (1986) oder in einem älteren estnischen Band (1965) Erwähnung gefunden.⁶ Auch in den neueren estnischsprachigen Arbeiten von Sulev Vahtre (1998-1999, 2001) erscheint der Name Strubycz nicht.⁷ Wir dürfen wohl davon ausgehen, dass diese aus dem 16. Jahrhundert stammenden Werke nicht die letzten „neuen“ Schriften zum Thema der Livländischen Geschichte sein werden, die noch das Licht der Welt erblicken könnten.⁸

Die Chronisten Liv- und Estlands kamen in diesen Zeiten des Umbruchs aus Deutschland, nur selten aus Livland. Man kennt nur zwei Fälle polnischstämmiger Autoren. Ihre Texte verfertigten sie sowohl vor Ort oder in Deutschland; in dem uns interessierenden Fall von Matthias Strubycz wurde das Werk in Polen geschrieben. Traditionell werden alle Texte über Alt-Livland oder die Ereignisse, für welche die jeweiligen Autoren Augenzeugenschaft beanspruchen

⁴ Johann Renners Text ist in Auszügen von Ivar Leimus übersetzt worden. JOHANN RENNERS: *Liivimaa ajalugu 1556-1561. Keskalamaksa keelest Ivar Leimus [Geschichte Livlands 1556-1561. Aus der mittelniederdeutschen Sprache von Ivar Leimus]*, Tallinn 1995.

⁵ ULRICH MÜLLER: *Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“*. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes, Lüneburg 2001 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 10).

⁶ ARVED FREIHERR VON TAUBE: „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“: Die livländische Chronik des 16. Jahrhunderts, in: *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, hrsg. v. GEORG VON RAUCH, Köln, Wien 1986 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd 20), S. 21-41; SULEV VAHTRE: *Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel [Die baltischen Chroniken und ihre Rolle bei der Untersuchung der Vergangenheit des estnischen Volkes]*, in: *Eesti kirjanduse ajalugu [Geschichte der estnischen Literatur]*, kd. 1, Tallinn 1965, S. 91-106; JANIS ZUTIS: *Ocerki po istoriografii Latvii [Überblick über die Historiographie Lettlands]*, Riga 1949.

⁷ SULEV VAHTRE: *Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest [Über den Forschungsstand und die Aufgaben der älteren Historiographie]*, in: *Ajalooline ajakiri* 2001, Nr. 3 (114), S. 5-26; DERS.: *Varauusaegne balti ajalookirjutus I (wie Anm. 1)*.

⁸ EDUARD WINKELMANN: *Bibliotheca Livonie historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands*, 2. Aufl. Berlin 1878, Nr. 4899, 4902, 4903, 4914-4916, 4918.

können, der lokalen Chronistik zugesprochen.⁹ Georg von Rauch zufolge nennen wir diese allgemein „deutschbaltische Geschichtsschreibung“, auch wenn das nicht ganz präzise ist.¹⁰ Denn auf diese Weise würden wir Strubycz und seine Landsleute aus unserer Gechichtsschreibung eliminieren.

Der Anfang der polnischen Historiographie in Livland wird traditionell mit jenem in Latein verfassten Überblick über die livländische Geschichte verbunden, der von dem katholischen Propst von Fellin, Dionysius Fabricius, zusammengestellt worden ist.¹¹ Die Chronik¹² von Strubycz belegt, dass die polnische Chronistik zumindest bereits drei Jahrzehnte zuvor an Livland Interesse gefunden hatte. Seine Schrift ist in demselben Jahr (1577) abgeschlossen worden, in dem nächsten Jahr (1578) wurde die Chronik von Rüssow erstmals publiziert. Auch wenn Strubycz' Text schmal und stilistisch eher trocken und bisweilen langweilig ist, spiegelt er das erwachende polnische Interesse an Est- und Livland wider. In dem Unternehmen an sich kann mithin nichts Überraschendes gesehen werden.¹³

Der Historiograph Friedrich Konrad Gadebusch hat Strubycz wohl irrtümlich für einen Livländer gehalten, obwohl sein Geburtsort sowie das genaue Geburtsdatum bis heute unbekannt sind.¹⁴ Sein späterer Lebenslauf und seine

⁹ Vgl. VAHTRE: Meie vanema historiograafia (wie Anm. 7), S. 11.

¹⁰ Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung (wie Anm. 6).

¹¹ Zu den Anfängen der polnischen Chronistik vgl. GOTTFRIED ETZOLD: Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit, in: Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung (wie Anm. 6), S. 43-62, hier S.; LEMMIT MARK: Eesti vanema historiograafia ajalugu II [Die Geschichte der älteren estnischen Historiographie II], Manuskript in der Universitätsbibliothek Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, fond 75, säilik 10, S. 239. Zu Dionysius Fabricius und seiner Chronik vgl. FRIEDRICH AMELUNG: Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625, in: Jahresbericht Fellin 1890-1895, Fellin 1898, S. 52-294, hier S. 123-128.

¹² Diese Gattungsbestimmung des Werkes stammt vom Autor selbst: In der Widmung an Stefan Bathory nennt er sein Werk Chronik.

¹³ 1553 erschien in Königsberg ein von dem polnischen Adligen Joh. Menecius verfasster Überblick über den Aberglauben der Prussen und Livländer. Dasselbe Schriftstück wurde im Jahre 1562 auch zusammen mit einem Druck der Chronik von Horner in Wittenberg veröffentlicht. Vgl. CARL EDUARD NAPIERSKY: Vorwort, in: *Scriptores rerum Livonicarum*, Bd. 2, Riga, Leipzig 1848, S. V-XXIII, hier S. XV.

¹⁴ FRIEDRICH KONRAD GADEBUSCH: Abhandlung von livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772, S. 20. Gadebusch ließ sich bei seiner Auffassung, Strubycz sei Livländer, davon leiten, dass die Überschrift des Erstdrucks der Chronik mit den Worten anfängt: „Mattias Strubyczii, Lioniensis“. Obwohl sich Gadebusch fünf Jahre später

Schrift erlauben uns zu vermuten, dass er eine gute Ausbildung erhalten hat.¹⁵ In Königsberg, wo wir erste Spuren von ihm finden, hat er aber nicht studiert.¹⁶ Daher dürfte Strubycz seine Ausbildung wohl in Polen bekommen haben. In jugendlichen Jahren stand er jedenfalls in den Diensten des preussischen Herzogs Albrecht in Königsberg¹⁷, der hier gelehrte Männer um sich sammelte, wie auch den bereits erwähnten Johann Lohmüller, der sich von der Mitte der 1530er Jahre bis zur Mitte des Jahrhunderts dort aufhielt und dessen Chronik eng mit Königsberg verbunden ist.¹⁸ Auch Thomas Horner hielt sich in den 1550er Jahren eine Weile in Königsberg auf. Sein lateinischsprachiges „Compendium“, in dem er die Taten der livländischen Ordensmeister vorstellte, ist dort 1551 in der Universitätsdruckerei gedruckt worden.¹⁹

Die Rolle Königsbergs und seiner 1544 gegründeten Universität für die livländische Chronistik ist nicht zu unterschätzen. Hier mass man dem Aufschreiben von Geschichte und der gedruckten Chronik einen hohen Wert bei. Schon der seit 1522 als Albrechts Hofprediger wirkende Johann Funccius, Melancthons bekanntester Schüler, hatte sich für die Geschichte des Nachbarlandes

verbesserte (DERS.: Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung, Dritter Theil, Riga 1777, S. 236) übernahm MARK: (wie Anm. 11), S. 192, die These von Strubyczs livländischer Abstammung.

¹⁵ GADEBUSCH: Livländische Bibilothek (wie Anm. 14), S. 236, vermutet eine Qualifikation zum Notar und damit eine höhere Ausbildung.

¹⁶ Vgl. GEORG ERLER: Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. Die Immatrikulationen von 1544-1656, Bd. 1, Leipzig 1910.

¹⁷ GADEBUSCH: Livländische Bibilothek (wie Anm. 14), S. 236.

¹⁸ Nach Müller hielt sich Lohmüller von der Mitte der 1530er Jahre bis zum Jahre 1550 in Königsberg auf. Über die Zeit der Abfassung seiner Chronik herrscht Uneinigkeit in der Forschung. Müller vermutet, dass ihre Zusammenstellung am Anfang der 1550er Jahre besorgt wurde. Übergeben wurde die Chronik Herzog Albrecht 1557 oder kurz davor. Norbert Angermann zufolge wurde die Chronik in Preussen von 1542-1551 erstellt. Folgt man jedoch der älteren Arbeit von Peter Gerrit Thielen, gab Herzog Albrecht erst im Jahre 1556 Lohmüller den Befehl, eine Chronik zusammenzustellen. Vgl. MÜLLER: (wie Anm. 5), S. 30, 153-154; NORBERT ANGERMANN: Die mittelalterliche Chronistik, in: Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung (wie Anm. 6); S. 3-20, hier S. 16; PETER GERRIT THIELEN: Die Kultur am Hofe Herzogs Albrecht von Preussen (1525–1568), Göttingen 1953, S. 162; VAHTRE: Ajalookirjutus Vana-Liivimaal (wie Anm. 1), S. 57.

¹⁹ Livoniae historia in compendium ex Annalibus contracta a Thoma Hornero Egrano. De sacrificiis et idolatria veterum Livonum et Borussorum libellus Joannis Meletii. 1551. In Academia Regij montis excudebat Joannes Lufft. WINKELMANN: (wie Anm. 8), Nr. 4897.

Livland interessiert. In seiner im Jahre 1552 erschienenen „Chronologie“ benutzte er die jüngere Hochmeisterchronik.²⁰ Somit steht gerade in Königsberg, an der dortigen Universität und in den Kreisen der dort wirkenden Historiographen die Wiege der Blütezeit der livländischen Chronistik²¹, hier erweckte Horner ihre jahrhundertealte Tradition zu neuem Leben. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts kamen auch geographische und ethnographische Beschreibungen hinzu, womit man dem historiographischen Trend in Deutschland folgte.²² Königsberg bot dafür günstige Voraussetzungen, waren doch hier, in der ehemaligen Residenz des Ordenmeisters, die alten Chroniken gut zugänglich und das nahegelegene Livland wohl bekannt. Außerdem hatte – und das darf als wesentlich angesehen werden – Herzog Albrecht in Bezug auf Livland eigene Interessen.²³

Strubyczs Interesse an der Geschichte ist mit Sicherheit mit Königsberg verbunden. Hier begann er auch mit dem Schreiben und übersetzte Herzog Albrechts Werk über die Kunst der Kriegsführung ins Polnische. Später, im Jahre

²⁰ PAUL JOHANSEN: Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute, in: Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin, hrsg. v. OTTO BRUNNER, DIETRICH GERHARDT, Hamburg 1961, S. 42-68, hier S. 55; THIELEN: (wie Anm. 18), S. 163.

²¹ KATRI RAIK: Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal [Der Höhepunkt der Geschichtsschreibung in Estland und Livland], in: Ajalooline Ajakiri 2001, Nr. 4 (115), S. 5-26, hier S. 12f. 1569 wurde in Königsberg die Weltchronik von Johann Hasentödter veröffentlicht. Auf dessen Angaben stützte sich Sebastian Münster (1550) in seinen Angaben zu Livland. Vgl. THIELEN: Kultur (wie Anm. 18), S. 164, sowie WINKELMANN: (wie Anm. 8), Nr. 4905, 4906. Zum Herzog hatte auch Augustin Unverfehrt (Eucaedius) eine private Beziehung, dessen Überblick in Versform über die Rigaer Bischöfe und Erzbischöfe in Wittenberg im Jahre 1564 erschien. Es ist möglich, dass Eucaedius in Königsberg studiert hat. Siehe ARBUSOW: Handschriftliche Überlieferung (wie Anm. 2), S. 306; NAPIERSKY: Vorwort (wie Anm. 13), S. V-VI. Über Herzog Albrecht als Förderer vor allem der preußischen Geschichtsschreibung siehe THIELEN: (wie Anm. 18), S. 157-164.

²² Vgl. EDUARD FUETER: Geschichte der neuen Historiographie, 3. Aufl., München, Berlin 1936, S. 291-293; DIETER MERTENS: Landeschronistik im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterlichen Wurzeln, in: Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus, hrsg. v. FRANZ BRENDELE (u.a.), Stuttgart 2001 (Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Bd. 56), S. 19-31.

²³ WALTHER HUBATSCH: Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens-Hochmeister und Herzog von Preussen 1490-1568, Heidelberg 1960, S. 253-256; HANS QUEDENAU: Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen, in: Deutschland und der Osten, Bd. 12: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, hrsg. v. HERMANN AUBIN, Leipzig 1939, S. 195-201.

1570, schrieb er dafür eine Widmung an den polnischen König Sigismund August.²⁴ Die Abfassung gerade solch eines Buches war zu Beginn der 1550er Jahre das Hauptanliegen des Herzogs, die Geschichtsschreibung wartete noch auf ihre Blütezeit.²⁵

Spätestens 1561 zog Strubycz von Königsberg nach Kurland um, wo er als Notar des Landgerichts Kokenhusen/Koknese tätig war; gleichzeitig bekleidete er den Posten eines königlichen Sekretärs und Kammerrates.²⁶ Im Laufe der Gründung des neuen Herzogtums Kurland trat Strubycz in die Dienste von Gotthard Kettler, wo er erneut mit einem an der Geschichte interessierten Kreis zusammentraf, denn auch Kettler, der durch seine Ehe mit Anna von Mecklenburg mit dem Königsberger Hof Albrechts verbunden war, protegierte die Historiographie in jeder Weise: So stand der bereits erwähnte Thomas Horner bei ihm im Dienst. Mit Kettler am engsten verbunden war sein Hofhistoriograph Salomon Henning, mit dem wiederum Horner verwandt war. Außerdem war in der ersten Hälfte der 1580er Jahre der Sekretär Stefan Batorys, Laurentius Müller, als Hofrat des kurländischen Herzogs tätig, dessen Beschreibung der Geschichte Livlands wiederholt gedruckt wurde.²⁷ Die Schriften von Müller und Henning wurden erst später als diejenige von Strubycz fertig und erstmals 1585 resp. 1589 und 1590 veröffentlicht. Tatsächlich dürfen die persönlichen Kontakte der Autoren in ihrem Einfluss auf die damalige Chronistik nicht unterschätzt werden.

Über die Amtstätigkeit von Strubycz in Kurland wissen wir wenig. Wie in der Zeit üblich, besass er Grundbesitz in Süd-Livland, zusätzlich schenkte König Sigismund August ihm im Jahre 1567 das Gut Abelhof/Abeli. Über die letzten Lebensjahre von Strubycz fehlen uns jedoch wiederum jegliche Angaben; nicht einmal der Zeitpunkt seines Todes ist bekannt.²⁸

²⁴ GADEBUSCH: Livländische Bibliothek (wie Anm. 14), S. 236f.; THIELEN: (wie Anm. 18), S. 95.

²⁵ Ebenda, S. 162.

²⁶ GADEBUSCH: Livländische Bibliothek (wie Anm. 14), S. 236.

²⁷ NORBERT ANGERMANN: Gotthard Kettler. Ordensmeister in Livland und Herzog Kurlands, Bonn 1987 (Arbeitshilfe Nr. 52), S. 10. Zum Lebenslauf von Horner s. VAHTRE: Ajalookirjutus Vana Liivimaa (wie Anm. 1), S. 57-59; zu Müller s. Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 22, Leipzig 1885, S. 648-650.

²⁸ GADEBUSCH: Abhandlung (wie Anm. 14), S. 20; GADEBUSCH: Livländische Bibliothek (wie Anm. 14), S. 236; MARK: Eesti vanema historiograafia ajalugu II (wie Anm. 11), S. 192; JOHANN FRIEDRICH VON DER RECKE, KARL EDUARD NAPIERSKY: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, Bd. 4, Mitau 1832. S. 317f. Baltisches Historisches Ortslexikon, hrsg. v. HANS FELDMANN, HEINZ VON ZUR MÜHLEN, Teil 2: Lettland, Köln, Wien 1990, S. 4.

Leider wissen wir auch nicht viel über die Entstehung seiner Chronik. Es ist gut möglich, dass ihn sein Beruf veranlasst hat, mit dem Schreiben zu beginnen, eventuell hat es sich um ein Auftragswerk gehandelt. Der königliche Sekretär widmete seine Schrift Stephan Bathory, dem neuen polnischen König, der im Jahre 1567 den Thron bestiegen hatte. Eine derartige Widmung war typisch für die Zeit.²⁹ Strubyczs Chronik wurde im Januar 1577 in Thorn/Toruń signiert, als Stephan Bathory sich dort aufhielt, um einen Aufstand des um seine Privilegien kämpfenden Danzig niederzuwerfen.³⁰

Die Arbeit trägt den Stempel ihrer Zeit. Die kurze lateinischsprachige Vorstellung Alt-Livlands und seiner Herrscher war, im Gegensatz zu den umfangreichen deutschsprachigen lokalen Chroniken, für den katholischen polnischen Leser vorgesehen, der eine direkte Verbindung zur livländischen Politik hatte oder aufgrund der Kriegsaktivitäten bald in diese Gebiete kommen sollte. Denn bereits 1579 begann Bathorys Krieg in Livland zu führen mit dem Ziel einer Verbreitung des katholischen Glaubens und der Verminderung des deutschen Einflusses. Strubycz hat seine Chronik mit der klaren Absicht verfasst, die polnische Macht zu preisen und den Deutschen Orden zu verurteilen, allerdings findet sich in seinem Text keine eindeutige Stellungnahme für den katholischen Glauben.³¹

Eingeleitet wird die Chronik mit einer Lobeshymne auf die Geschichte und die weisen Herrscher. Hieraus geht auch der zeitliche Rahmen des Werkes hervor, das die Zeit von Heinrich IV. bis zu Kaiser Ferdinand umfasst. Vier Fünftel der Chronik macht das erste Kapitel aus (insgesamt 48 Seiten), in dem die Leserschaft mit der Geschichte Livlands bekannt gemacht wird; dieses Kapitel ist in 79 kurze Paragraphen unterteilt. Die Darstellung der Ereignisse beginnt in Palästina, d.h. mit der Eroberung von Jerusalem im Jahre 1099 und der Gründung des Deutschen Ordens (Paragraphen 1-8). Außerdem gibt Strubycz einen kurzen Überblick über den Anfang der deutschen Geschichte in Livland, wobei er die Mission der Deutschen betont, die darin bestanden habe, dem Barbarenvolk das Christentum zu bringen. Livland bezeichnet er hier explizit als deutsche Kolonie. Im selben Abschnitt berichtet der Verfasser davon, wie sehr der Orden sich mit der Zeit habe gehen lassen und nur noch mit sinnlosen Kriegen beschäftigt gewesen sei. Die Deutschen insgesamt wie der Orden in Livland

²⁹ KARL SCHLOTTENLOHER: Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts, in: Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, H. 76/77, Münster 1953, S. 177.

³⁰ GADEBUSCH: Abhandlung (wie Anm. 14), S. 20f.

³¹ Vgl. ETZOLD: (wie Anm. 11), S. 43f.

werden heftig kritisiert und vor allem des Müßiggangs bezichtigt (Paragrafen 9-11).³²

Die Paragraphen 12-35 berichten über die Rigaer Erzbischöfe von Meinhard bis Wilhelm, wobei der Verfasser mit wenigen Sätzen die Tätigkeit eines jeden von ihnen erläutert. Es fällt auf, dass die beiden letzten in der Reihe, Erzbischof Wilhelm (1539-1563) und dessen Koadjutor Christoph von Mecklenburg ausführlicher vorgestellt werden, sicher auf Grund der Tatsache, dass sich gerade zu ihrer Zeit das Erzbistum an Polen anschloss. Die Konzentration auf die Tätigkeit der Erzbischöfe entsprach dabei dem Zweck dieser chronikalischen Zusammenstellung, die polnische Macht und den katholischen Geist von der positiven Seite zu zeigen, waren doch gerade die Bischöfe die Träger des Katholizismus und – so suggerierte Strubycz – die Gegenreformation nicht mehr weit.

Anschließend macht Strubycz einen Schritt zurück in die Vergangenheit und beginnt mit den Ordensmeistern (Paragrafen 36-79), deren Reihe er von Venno bis zum Ende der Ordenszeit, bis zu Fürstenberg und Kettler, auführt. Erneut stehen die letzteren, insbesondere Kettler, im Zentrum der Aufmerksamkeit. Strubycz interessiert sich sehr für die Frage, auf welche Weise der Orden unter polnischen Einfluss gekommen ist. Dieser Episode widmet er das 79. Kapitel seiner Chronik, das für diese Schrift mit dreieinhalb Seiten in der gedruckten Variante ungewöhnlich lang ist. Das Jahr 1561, in dem der Erzbischof und der Orden sich der polnischen Macht unterstellte, bildet schließlich die zeitliche Grenze der Chronik deren zweiter Teil macht drei ganze Kapitel aus – es ist der Geographie und der Topographie von Livland sowie seiner Nachbargebiete gewidmet. Vom Umfang her bilden sie zwar nur wenig mehr als ein Viertel des gesamten Textes, die Aufteilung in Kapitel weist jedoch darauf hin, für wie wichtig dieser Teil der Beschreibung gehalten wurde. Strubycz's Leser lebten ja in Polen und brauchten diesen geographischen Überblick über unbekannte Länder zum besseren Verständnis der geschilderten Ereignisse; zudem ist die Kenntnis der Geographie vom militärischen Standpunkt her wesentlich. Zwar hatte die Beschreibung der Geographie dieser Region die hauptsächlich aus fremden Ländern kommenden Historiographen schon immer interessiert, doch bekam sie unter dem Einfluss des Humanismus und des Livländischen Kriegs eine noch

³² M. STRUBYCZIUS: *Brevis atque accurata Livoniae ducatus descriptio historico-geographica ad ecclesiasticam et profanam in primis ordinum Johannitarum, Teonitarum et Templariorum faciens historiam e Msto suo vetustissimo eruta et in lucem protracta* a M. Justo Laurentio Diezio, Amstelodami 1727, p. 1-7.

grössere Bedeutung.³³ Dass Strubycz besonders an der Geographie interessiert war, vermag der Umstand zu illustrieren, dass er selbst eine Karte Litauens, Livalnds und Russlands angefertigt hat. Leonid Arbusow erwähnt Strubycz als einen der Kartographen Livlands aus der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.³⁴

Betrachten wir diese Kapitel im Einzelnen. Im zweiten Kapitel, das gerade eine Seite lang ist, berechnet Strubycz den Umfang Livlands in Meilen und lobt die landschaftlichen Reichtümer. Erwähnung finden die verschiedenen Sprachen der Region, wobei neben der deutschen Sprache die Sprachen der Esten, Valhallen und Henneten genannt werden.³⁵ Auch das dritte Kapitel ist mit zwei Seiten sehr kurz gefasst. Hier werden die ehemaligen und die neuen Herrscher Alt-Livlands sowie die Machttträger in den Nachbarländern aufgelistet. Das abschließende vierte Kapitel ist länger und umfasst immerhin acht Seiten. Es werden die Burgen und Städte Alt-Livlands, Semgallens und Kurlands genannt sowie die Flüsse beschrieben, an deren Ufern sie sich befinden. Besonderes Interesse empfindet der Verfasser offensichtlich für diejenigen Burgen, die entweder vom dänischen König oder von den russischen Machthabern erobert worden sind.³⁶

Über die Quellen von Strubycz wissen wir bis heute recht wenig. Die einzige Information hierzu stammt aus der Feder Friedrich Georg von Bunge. In seiner Einleitung zur Publikation der aus dem Ende des 16. Jahrhunderts stammenden Chronik von Bartholomäus Grefenthal, eines ehemaligen Untertans des Rigaer Erzbischofs, schreibt Bunge, dass sowohl sein Chronist als auch Strubycz ein und dieselbe Quelle benutzt hätten, und zwar eine Version der kleinen lateini-

³³ LEONID ARBUSOW: Zur Würdigung der Kultur Altlivlands im Mittelalter und 16. Jahrhundert, in: *Historische Zeitschrift* 151 (1935), S. 18–47, hier S. 34–36; NOTKER HAMMERSTEIN: Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus, in: *Deutsche Landesgeschichtsschreibung* (wie Anm. 22), S. 38f; FUETER: (wie Anm. 22), S. 192f; MERTENS (wie Anm. 22), S. 28–31.

³⁴ M. STRUBICZ: *Descriptio Magni ducatus Lithuaniae, Liuaniae et Moscouiae 1750*. WINKELMANN (wie Anm. 8), Nr. 808. Den Angaben von Leonid Arbusow zufolge wurde die Karte von Strubycz zum ersten Mal von Gerhard Merkator gedruckt, der sie wiederum als Vorbild für seine eigene bekannte Livonia-Karte nutzte. S. LEONID ARBUSOW: Die Hauptrichtungen in der Entwicklung des Baltischen Kartenbildes bis gegen 1600, in: *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga* 1934. Riga 1936. S. 20–35, hier S. 34–35.

³⁵ Nach den Angaben von Professor Huno Rätsep (Universität Tartu/Dorpat) handelt es dabei sich wohl um einen russischen Stamm oder um ein an der litauischen Grenze lebendes anderes Volk.

³⁶ Zur Inhaltsangabe der Chronik von Strubycz vgl. MARK: (wie Anm. 11), S. 192f.

schen Ordensmeisterchronik.³⁷ Georg Rathlef zufolge benutzte Horner dieselbe Ordensmeisterchronik, aber in einer anderen Variante: Horner schrieb die ältere Chronik, wie es damals üblich war, einfach um.³⁸ Zweifellos hatte Horners Werk für Strubycz eine gewisse Vorbildfunktion, denn bei beiden finden wir eine kurze Tätigkeitsbeschreibung jedes Ordensmeisters. So erhielt Strubycz für seine Darstellung Stoff bis zum Anfang der 1550er Jahre, d.h. bis zur Regentschaft des Ordensmeisters Johan von der Recke.³⁹

Die für Strubycz wichtigste Quelle über die Regierungszeiten der Erzbischöfe führt uns zu einem älteren Verwandten des erwähnten Bartholomäus Grefenthal, nämlich zu dessen Vater oder Bruder Marcus, der zunächst im Dienst Herzog Albrechts in Königsberg und später, ab 1529, bei dessen Bruder, dem Rigaer Erzbischof Wilhelm, als Sekretär tätig war.⁴⁰ Marcus Grefenthal war Autor einer Variante der Chronik der Rigaer Erzbischöfe, die mit Bischof Meinhard einsetzte und bis zum Tode von Bischof Johannes Blankenfeld im Jahre 1527 reichte. Dieser Text wurde ständig ergänzt, wahrscheinlich auch von Lohmüller, und diente später Bartholomäus Grefenthal als Quelle.⁴¹ Ein Vergleich dieser Chronik mit der von Strubycz zeigt, wie ähnlich beide sind. Damit kann davon ausgegangen werden, dass der polnische Verfasser die Arbeit des älteren Grefenthal eifrig genutzt hat.⁴²

Auch Augustinus Eucaedius benutzte später sowohl die erwähnte Chronik der Rigaer Erzbischöfe als auch die Arbeit von Horner.⁴³ Sein in Versform geschriebenes Werk erschien 1564 in Wittenberg und war in der zweiten Hälfte des 16.

³⁷ FRIEDRICH GEORG VON BUNGE: Vorrede, in: BARTOLOMÄUS GREFENTHAL: *Livländische Chronik*, hrsg. v. F. G. v. BUNGE, Riga, Leipzig 1847 (*Monumenta Livoniae Antiquae*, Bd. V), S. I-LV, hier S. VIII; GEORG RATHLEF: *Das Verhältniss der kleinen Meisterchronik zum Chronicon Livoniae Hermanns von Wartberge und zur Reimchronik*, in: *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. 8, H. 2 (1875), Dorpat 1877, S. 27-84, hier S. 43.

³⁸ Ebenda, S. 52.

³⁹ Ein genauer Vergleich der unterschiedlichen Abschriften der kleineren Ordenschronik mit den Chroniken von Horner und Strubycz muss klären, ob unser Verfasser ein eigenes Manuskript benutzt hat oder ob ihm die Angaben von Horner ausreichten. *Livoniae historia in compendium ex annalibus contracto a Thoma Hornero, Ergano*, in: *Scriptores* (wie Anm. 13), S. 379-386 (1a-16a); STRUBYCIUS: *Brevis atque accurata Livoniae ducatus descriptio* (wie Anm. 32), p 17-30.

⁴⁰ BUNGE: Vorrede (wie Anm. 36), S. V-VII.

⁴¹ ANGERMANN: *Die mittelalterliche Chronistik* (wie Anm. 18), S. 15-16.

⁴² GREFENTHAL: (wie Anm. 36), S. 3-50; STRUBYCIUS: *Brevis descriptio* (wie Anm. 32), p. 7-14.

⁴³ ARBUSOW: *Die handschriftliche Überlieferung* (wie Anm. 2), S. 308-309.

Jahrhunderts in Kurland gut bekannt. Das Grundthema war die Tätigkeit der Rigaer Bischöfe und Erzbischöfe in der Geschichte, wozu auch die Darstellung der chaotischen Zustände zählte, die hier vor der polnischen Machtübernahme geherrscht hatten. Erneut ergibt ein Vergleich der Texte von Strubycz und Eucaedius Ähnlichkeiten, die in erster Linie die Zeit ab dem zweiten Viertel des 16. Jahrhunderts betreffen.⁴⁴ Diese drei Schriften müssen somit als die Hauptquellen für Strubycz angesehen werden.

Dessen Werk wurde zu seinen Lebzeiten nicht gedruckt, aber auch darin teilte er das Los vieler zeitgenössischer Historiographen. Zudem hielt sich ja die polnische Herrschaft, deren Untertan der Chronist war, in Livland nur kurze Zeit. Erstmals gedruckt wurde sie 1727 in Amsterdam, ein zweites Mal im Jahre 1732 in Königsberg und Leipzig.⁴⁵ Friedrich Konrad Gadebusch hat die beiden Druckvarianten miteinander verglichen und sie für identisch befunden. Tatsächlich fehlen dem zweiten Druck die Widmung an Stefan Bathory sowie das Anschreiben des Herausgebers des ersten Drucks an den sächsischen Landrat Johann Michael Langguth.⁴⁶ Dass Strubycz's Text gerade zu dieser Zeit erschien, überrascht nicht besonders, war doch das Sammeln und Publizieren von historischen Quellen während der Aufklärung sehr populär. 1740 wurde die Chronik Heinrichs von Lettland erstmals veröffentlicht, sieben Jahre später besorgte Johann Gottfried Arndt ihre Publikation in deutscher Sprache. Arndt war dabei der erste, der in seiner livländischen Geschichte die Arbeit von Strubycz als Quelle benutzt und dessen Liste der Ordensmeister bis ins dritte Viertel des 15. Jahrhunderts fortgesetzt hat.⁴⁷ Bei seinen Betrachtungen stützte sich Arndt auf seinen Vorgänger Gadebusch. Beide Autoren betonten die Fehlerhaftigkeit der Strubycz'schen Chronik, die sich tatsächlich besonders bei den Personen- und Ortsnamen, der Auflistung der Flüsse sowie der Zeitrechnung häufen.⁴⁸ Gadebusch's dezidierte Ansicht von den Mängeln,

⁴⁴ Aulaeum Dunaidum, continens seriem ac successiones Archiepiscoporum Rigensium in Livonia a Augustino Eucaedio, Livono, in: *Scriptores* (wie Anm. 13), S. 403-422 (3b-22a), besonders S. 418-422 (18a-22a); STRUBYCIUS: *Brevis descriptio* (wie Anm. 32), p. 7-17, besonders p. 14-17.

⁴⁵ Die zweite Auflage erschien 1732 als *Acta Borussica III*, Stück V. WINKELMANN: (wie Anm. 8), Nr. 4904. Siehe auch GADEBUSCH: *Abhandlung* (wie Anm. 14), S. 20.

⁴⁶ Ebenda.

⁴⁷ JOHANN GOTTFRIED ARNDT: *Der Liefländischen Chronik II Theil*, Halle im Magdeburgischen, 1753, S. 67-134.

⁴⁸ Ebenda, S. 5. Gadebusch wunderte sich darüber, wie eine Chronik Livlands so fehlerhaft sein konnte, und gab die Schuld zunächst der fehlerhaften Abschrift. Später kam er zu der Ansicht, dass die Kenntnisse des Polen gering gewesen seien. GADEBUSCH: *Abhandlung* (wie Anm. 14), S. 21; GADEBUSCH: *Livländische Bibliothek* (wie Anm. 14), S. 236.

welche diesen Text kennzeichneten, hat sich auch Lemmit Mark, der einzige estnische Forscher, der sich jemals mit Strubycz beschäftigt hat, nicht entziehen können.⁴⁹

Die vielen Fehler in der Chronik, die sehr späte Herausgabe im Druck sowie die Tatsache, dass das Werk auch heute noch schwer zugänglich ist – in Estland z.B. ist nur ein einziges gedrucktes Exemplar auffindbar – sind die Gründe dafür, warum Strubyczs Arbeit bis heute kaum bekannt ist. Tatsächlich ist ja die Chronik als Geschichtsquelle wertlos, denn sie bringt keine neuen Kenntnisse. Sie informiert aber zumindest darüber, wie wichtig das Schreiben von Geschichte in der Umbruchzeit gewesen ist und macht auch ihre eigene propagandistische Bedeutung deutlich.

Strubyczs Text kann daher in dieser Sicht durchaus parallel zur ungleich umfassenderen und inhaltlich bedeutsameren Chronik Rüssows gesehen werden. Schließlich sind beide livländischen Chroniken in der Krisen- und Kriegszeit der zweiten Hälfte der 1570er Jahre verfasst worden und spiegelten damit die Interessen der jeweiligen miteinander verfeindeten neuen Herrscher wider: Rüssows Chronik pries die schwedische Macht, Strubycz stellte seinen Text in den Dienst Polens.

⁴⁹ MARK: (wie Anm. 11), S. 192f.

V

Katri Raik. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses.
Ilmumisel ajakirjas “Ajalooline Ajakiri”.

TALUPOJAPILT EESTI- JA LIIVIMAA KOHALIKUS HUMANISTLIKUS AJALOOKIRJUTUSES

Humanistlik ajalookirjutus jõudis Eesti- ja Liivimaale Liivi sõja ja usuvõitlustega ühel ajal. Kohalikud ajalookirjutajad, kes olid suures osas Saksa või Poola ülikoolides haridust saanud, teadsid humanistlikust kirjutamis- ja mõtlemisviisist ning olid kantud sakslaste eneseotsingu ning üldise humaansuse ideest. Nad olid valmis kujutama suurte maadevastuste mõjul moodi läinud teemasid, milleks olid just põlisrahvad, eriti nende kombed ja keel. Kohalike rahvaste kirjeldusest sai kroonika osa, kus autori humanistlik vaade kõige selgemini välja joonistus.¹

Toona, enam kui neli sajandit tagasi, olid meie alad eemal asuvalle Euroopale samamoodi huvipakkuvad nagu tänapäeval. Praegune huvi eestlaste ja teiste uue Euroopa rahvaste vastu on arusaadav, meid püütakse paigutada oma Euroopapilti. Toona oli samuti murranguaeg, Saksa võim meie aladel sai just õnnetu lõpu, õigusega peljati sõda.² Vana-Liivimaa ja selle õigusjärglased olid aga Sak-

¹ Saksa ja selle juurde kuuluvate alade, eelkõige Eesti- ja Liivimaa humanistlikust ajalookirjutusest vt **Leonid Arbusow**. Zur Würdigung der Kultur Altivlands im Mittelalter. // Historische Zeitschrift 151. 1935. S. 18 –47; **Paul Johansen**. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Bd. 14. Köln-Böhlau, 1996; **Eduard Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. 3. Auflage. München, Berlin, 1936. S. 181 ff; **Dieter Mertens**. Landeschronistik im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterlichen Wurzeln. / Deutsche Landesgeschichte im Zeichen des Humanismus. Herausgegeben von Franz Brendle. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 56. Stuttgart: Steiner, 2001. S. 19–31.

² Karsten Brüggemann on võrrelnud 16. sajandi teise poole ja 20. sajandi lõpu eurooplaste hirmu Venemaa ohu suhtes. Vaatamata sarnasustele hoiatab ta toonase aja tänapäevastamise eest (vt **Karsten Brüggemann**. Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft. Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag, herausgegeben von Ortwin Pelc, Gertrud Pickhan. Lüneburg, 1996. S 255 ff).

samaa jaoks selgelt koloniaalalad, mida loeti Saksamaa osaks.³ Nii tookord kui ka tänapäeval kirjutavad siinsetest kohalikest rahvastest tihti võõrad, kes olusid hästi ei tunne. Kaugetel aegadel oli kombeks kirjutada põnevalt, liialdamine, seda eriti vanema ajaloo osas, oli tavaks.⁴

ÜLEVAADE TALUPOJAKUJUTUSE UURIMISLOOST

Tollaste Saksa humanistide ja kohalike ajalookirjutajate arvukad teated talupoegade kohta võiksid arvatavasti olla hea lähteala järgmistele kohalikele ajalookirjutajatele ning seda eelkõige kohaliku ajaloohuvi tõusuperioodidel, ajalooliste muutuste aegadel, mil põlisrahvad taas jutuks tulevad. Siiski on selle kohta, kuidas kohalikke rahvaid, enamasti talupoegi, kujutati, viimasel sajandil kirjutatud ootamatult vähe. Samas on selle perioodi talupoegade sotsiaal-majanduslik olukord põhjalikult läbi uuritud valdkond.⁵ Talupojakujutuse uurimise teema puhul koonduvad enam huvi pakkuvad kirjatööd 1960. aastatesse. 1961. aastal kirjutas professor Sulev Vahtre Eesti kirjanduse ajaloo 1. köites Balti kroonikate osast

-
- ³ **Eduard Pabst.** Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige kritische Versuche. // Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 3. H. 3. Dorpat, 1844. S. 262–264. Saksa humanisti Philipp Melanchtoni arvamuse kohta vt **Robert Stupperich.** Melanchton und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg. // Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins 103. NF. 64. 1955. S. 278–281; vrdl **Georg von Rauch.** Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (16./17. Jh.) (1940) / **Georg von Rauch.** Aus der baltischen Geschichte: Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980. S. 147–195.
- ⁴ Vrdl **E. Fueter.** Geschichte der neueren Historiographie. S. 181 ff; **František Graus.** Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. / Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. von Hans Patzen. Vorträge und Forschungen. 32. Sigmaringen Thorbecke, 1987. S. 42 ff.
- ⁵ **Heinrich Bosse.** Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). / Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 24. 1928–1933. Riga, 1933. S. 281–151; **Jürgen Heyde.** Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Bd. 16. Hrsg. von Paul Kaegben und Gert von Pistohlkors. Köln u.a, 2000; **Herbert Ligi.** Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968; **Enn Tarvel.** Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn, 1964; Eesti talurahva ajalugu. Vanimatest aegadest 19. sajandi keskpaigani. Toimetanud Enn Tarvel jt. Tallinn: Olion, 1991.

Eesti rahva mineviku valgustamisel. Kolme sajandi ajalookirjutus mahtus viieteistkümnele leheküljele ja oli juba seeläbi ülevaatliku iseloomuga. Tegemist on ühtlasi tänini ainsa trükis ilmunud eestikeelse ülevaatega kohalikest kroonikatest.⁶ Samal aastal ilmus professor Herbert Ligi monograafia talurahva olukorrast ja talupoegade vastuhakust kohalikule ülemvõimule Liivi sõja ajal.⁷ Oma sõnastuses esindab töö nõukogude ideoloogiat ning rõhutab seetõttu ka talupoegade vene-sõbralikkust. Endastmõistetavalt ei kirjutanud tollased noored ajaloolased Ligi ja Vahtre tollasest suurimast talurahvamässust, 1560. aasta ülestõusust juhuslikult. See oli kantud soovist kinnitada sajandeid säilinud vastuhakuvaimu, ehkki talurahva võitlusteema vastas ka toonasele ideoloogiale. 1969. aastal valmis Eesti kõige enam vaadatud mängufilm „Viimne reliikvia“, mille teemaks just meid huvitav aeg ja vabaduspüüdlused.

Samuti nägi 1960. aastate alul Saksamaal trükivalgust Paul Johanseni artikkel „Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Saksamaal“. Vastupidiselt Eesti ajaloolastele pühendas Johansen oma töö kohalike rahvaste allaheitlikkuse näitamisele, mida ta leidis seda juba Läti Henriku kroonikast. 16. sajandi teise poole osas pöördus ta oma väidete kinnitamiseks eelkõige Saksa humanistide poole.⁸ Johanseni pärandi põhjal kümnekond aastat tagasi ilmunud monograafia tõi käibe kohaliku humanistliku ajalookirjutuse, eelkõige Balthasar Russowi kroonika. Selles on üsna lühidalt, ent väga huvitavalt juttu Russowi-eelsest humanistlikust ajalookirjutusest ning seda suuresti just talupoegade kirjeldamise kaudu.⁹

⁶ **Sulev Vahtre.** Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanduse ajalugu. 1. Tallinn, 1965. Lk 95–106.

⁷ **Herbert Ligi.** Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul 1558–1561. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut, 1961; vt ka **Sulev Vahtre.** Eesti talurahva ülestõus 1560. aasta sügisel. // Looming. 1955. 5. Lk 623–632.

⁸ **Paul Johansen.** Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Herausgegeben von Historischen Seminar der Universität Hamburg. Göttingen, 1963. S. 88–115 (tõlge eesti keelde: **Paul Johansen.** Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. // Looming. 1989. 11. Lk 1502–1517).

⁹ **P. Johansen.** Balthasar Russow. S. 203–213. 1960. aastate keskpaigas avaldas Jakob Koit vähekasutatud ülevaate kohalikest talupoegadest tollases sõjategevuses, Liivi sõjas ning sellele järgnenud Poola ja Rootsi omavahelistes võitlustes. Viimane annab pidepunkte hindamiseks talupoegade poolehoidu toonaste võimukandjate suhtes (**Jakob Koit.** Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat. Kd. 4. 1960–1964. Stockholm, 1966. S. 22–60).

Teema asetusel ei ulatu käesoleva artikli idee tagasi mitte ainult nelja aastakümne eest kirjutatuni. 19. sajandi baltisakslaste, eestlaste ja lätlaste kujutamise küsimust on hiljuti käsitletud dr Gert von Pistohlkors (1998), tema keskendus rahvusliku motiivi kujunemisloole.¹⁰

ALBERT KRANTZ JA SEBASTIAN MÜNSTER TEENÄITAJATE JA PAHAMEELE TEKITAJATENA

16. sajandi huvi meie põlisrahvaste vastu ei olnud uudne. Juba 11. sajandi lõpul, enne ristiusustamise algust, lõi Bremeni Adam kohalike verejanuliste paganate-ebajumalakummardajate kuju. Tema järgi olid kurelased ja eestlased äärmiselt verejanulised, kõik olla neid kartnud.¹¹ Nelja-viie sajandi jooksul see pilt ei kadunud. Endiselt kirjeldati vallutuseelseid põlisrahvaid sõjakate paganatena. Küll oli sama aja jooksul kohalike olukord ise muutunud.

Uue humanistliku lehekülje – just nii ta ise sõna-sõnalt väljendas – pööras talupoegade kirjeldamisel Hamburgi toomhärja ja hansasündikus Albert Krantz, kes viibis Liivimaal aastatel 1490–1491.¹² Oma mälestuste põhjal kirjutab ta, et 1481. aastal viidi talupoegi Vene vangistusse nagu kariloomi. Ta lisas, et kodus ei olewat talupoegadel eriti parem, neid sunnitakse raskele tööle. Kohalikud olid tema järgi õnnetud inimesed, kellel õnnetu ja armetu elu. Saksamaal pidi isegi koertel parem elu olema kui vaestel Liivimaa talupoegadel. Krantz oli ainus toonaste Saksa ja kohalike ajalookirjutajate hulgas, kes siinseid alasid üleüldse põlisrahva isamaaks pidas. Teised kaasaegsed kirjutasid rõhutatult siinse ülemkihi isamaast.¹³ Krantz jätkas varasema ajalookirjutuse traditsiooni ning rõhutas, et siinsetest talupoegadest saab jagu ainult jõuga. Krantzi järgi rõhutasid ka järgmised ajalookirjutajad talupoja uskumatut paganlust, ka teatavat lihtsameelsust, totrust. Ühtlasi markeeris Krantz teemad, millest sai tavaks eelkõige kirjutada,

¹⁰ **Gert von Pistohlkors.** Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. / Von regionaler zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen, Letten und Esten vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Angermann. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. NF. Bd. 7/1998. H. 1. S. 235–253.

¹¹ **Adam von Bremen.** Hamburgische Kirchengeschichte. Hrsg. von Bernhard Schmeidler. Hannover, 1917. S. 224.

¹² **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 203–204.

¹³ **Katri Raik.** Historia magistra vitae. Franz Nyenstede Liivimaa kroonika. Narva 2003–2004. Käsikiri; vt ka: Dionysius Fabricus kohalike isamaast, lk 229.

need olid juba eelnimetatud kombed ja keeled.¹⁴ Tema töö ilmus mitmes trükis ja see muutus klassikaks. Poole sajandi pärast kirjutas Krantzi vaimus endine munk Sebastian Münster. Tema toetus oma põhjalikumaa Liivimaa kirjelduses Danzigi linnasekretäri Hasentödteri seisukohtadele, kes korra ise Liivimaal käinud. Viimase teated ilmusid „Kosmograafia“ teise väljaande lisas (Basel, 1550).¹⁵ Münster oli sama hinnanguline kui Krantz, kirjutades, et kohalikud on peaaegu pärisorjad ja neid koheldakse halvasti. Autor kasutas ülivõrret, et tegemist on kõige õnnetuma rahvaga päikese all. Sarnaselt Krantzi arvamusele oli ka Münsteri jaoks nälg ja viletsus selle rahva saatja ning need inimesed elasid nagu loomad, osalt veel Jumalat tundmata.¹⁶ Nii Krantzil kui ka Münsteril on Saksa idaalade rahvaste kirjeldused üsna sarnased. Sellised rahvad ei olnudki tollastes arusaamades head elu ära teeninud. Talupoeg oli tollases ettekujutuses loodud kõvasti tööd tegema, vaesus ja kasinus olid Jumala ees kiiduväärsed omadused. Samas kujutati ka Saksamaa talupoega toona kohmaka tõlplasena, tööka ja üsna räpasena, kelle elu oli kahetsusväärset raske. Vaesus iseloomustas ka Saksa emamaa talupoja kuju. Samas polnud ta pagan, vaid vajalik liitlane usuvõitluste- rohkel ajal.¹⁷

Siinmail tuli talupoegade teema laiemale kasutusele 16. sajandi keskel, mil hakati hulganisti koostama Liivimaa ajaloo ülevaateid. Esimene selline ilmus

¹⁴ **Albertus Krantz.** Wandalia oder: Beschreibung wendischer Geschicht: darinen der Wenden eigentlicher Ursprung, mancherley Völcker und vilefaltige Verwandlungen sampt dero vollbrachten grossmechtigen Thaten und was sie entweder vor Reiche angerichtet oder auch zerstöret ... / erstlich vom Authore in Latein verefertiget: Nun aber ... in hochdeutsch transferiret und übers. Durch Stephanum Macropum. Lübeck, 1600. VI, 9. S. 195–196; VIII, 28. S. 286–287; XIII, 21. S. 463 (siin ja edaspidi on kroonikate uustrükkide puhul ära märgitud, millise trükiga on tegemist ja kasutatud siis esimese trüki numeratsioon); vrdl **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 204–205; **P. Johansen.** Nationale Vorurteile. S. 105–106.

¹⁵ Hasentödter viibis Liivimaal aastatel 1547–48 (vt **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 206–207). Krantzi ja Münsteri Liivimaa keele- ja kombekirjeldusi on omavahel võrrelnud Juhan Kreem (vt **Juhan Kreem.** Sebastian Münster ja Liivimaa. // Akadeemia. 1995. 3. Lk 506–524).

¹⁶ Siinkohal on viidatud Münsteri hilisemat, 1628. aasta trükki (vt **Sebastian Münster.** Cosmographia, Das ist: Beschreibung der gantzen welt, darinnen Aller Moanrchien, Keyserthumebn, Koenigreichen, Fuersthenthumebn, Graff- und Herrschafften; Laenderen, Staetten vnd Gemainden ... Faximilie Druck nach dem Original von 1628. Lindau, 1978. S. 1301–1303).

¹⁷ Das Bild von Bauern. Vorstellungen und Wirklichkeit vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Schriften des Museums für Deutsche Volkskunde Berlin. Bd. 3. 1978. S. 5 ff.

orduametnik Thomas Horneri sulest 1551. aastal Königsbergis. Selle lisana ilmus Poola aadliku Johannes Meletius kirjutis preislaste, liivlaste ja teiste naaberrahvaste ebausukohta.¹⁸ Kroonika ilmumiskoht ja lisa teemavalik ei olnud juhuslikud. Hertsog Albrecht Preisimaal oli humanismiideedega kursis, muu hulgas oli tema sooviks talupoegade olukorra kergendamine ning neile hariduse andmine. Aadli vastuseisu tõttu see ei õnnestunud.¹⁹ See, et esimene põhjalikum talupoegade kirjeldus valmis kommete kohta, kinnitab veel kord, kui olulisel kohal olid toona paganlikud ideed ja võitlus nendega. Teema ei olnud sugugi omane ainult Eesti- ja Liivimaale. 1592. aastal ilmus esimene Preisi ajaloo ülevaade, mille autoriks Caspar Schütz. Ka see kroonika algas talupoegade kommete kirjeldusega. Talupoegade kombed, eelkõige külapeod ja kirmesed, olid ühtlasi tollased Saksa graafika lemmikteemad.²⁰

Talupoegade teema tõstis tõsiselt esile Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse pastor Balthasar Russow ning pärast teda ei saanud neid valdkondi enam käsitleda Russowi enda kroonikat kasutamata ega tema seisukohtadele hinnangut andmata. Russow süüdistas Vana-Liivimaa hädades eelkõige rüütelkonda. Martin Linde (1998) järgi olid Russowi kolm põhiteesi järgmised: ülemkiht ei täida oma hingehoiu kohustust kohalike elanike, kirikute ja hingekarjaste suhtes; toimub piiritu prassimine ja talupoegade kui inimeste vastu ollakse ebaõiglased; valitseb omavoli. Russow peatus talupoegade teemal eelkõige seepärast, et see oli hea võimalus viidata kohaliku ülemkihi tegematajätmistele. Teatav enesekriitika ja kaastunne talupoegade vastu kuulus nende kirjelduste juurde. Samas ei saa Russowi kroonikast sugugi välja lugeda piiritut sümpaatiat talupoegade vastu.²¹ Russow väitis, et see oli just sakslaste kombelõtvus, mida talu-

¹⁸ **Carl Eduard Napiersky.** Vorwort (für die Chronik von Thomas Horner) / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig, 1848. S. XV.

¹⁹ **Feinrich Harmjan.** Ostpreussische Bauern. Volkstum und Geschichte. Königsberg, 1938. S. 65 ff.

²⁰ **Caspar Schütz.** Historia rerum prussicarum, warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen. Beteiligt von David Chyträus. Leipzig, 1599. S. 2a–3a; vt ka Das Bild von Bauern. S. 18.

²¹ **Martin Linde.** Das „Christlich Gespräch“ des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen. Bd. 26. München, 1998. S. 31; Russowi talupoegadesse suhtumise hinnanguid vt **K. Brüggemann.** Russen in Livland. S. 264; **Paul Johansen.** Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljö. // Tulimuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri. 1964. 4. Lk 254 jj; **Arved von Taube.** „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Herausgegeben von Georg von Rauch. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Köln-Wien, 1986. S. 24 ff.

pojad järele ahvisid. Seejuures nimetas ta kohalikke talupoegi kõige suuremateks hoorajateks ristirahva hulgas.²² Liivimaaalaste kombelõtvust kinnitasid ka teised jumalasalused usust sõltumata, nii katoliiklasest teoloogiadoktor Tilmann Bredenbach kui ka kohalik luteri kirikuõpetaja Timann Brakel.²³ Alates Läti Henrikust oli tavaks märkida ülemkihi kohustust hingehoius eelkõige isikliku eeskuju kaudu, mille täitmatajätmisele kaasajal korduvalt viidatakse.²⁴ Kõik kolm siin nimetatud kirjatööd ilmusid kaasajal trükis ning seetõttu oli neil järgmistele kirjutajatele suur mõju.²⁵

Russowi kriitika kohaliku valitseva kihi suhtes oli sedavõrd mõjukas, et kohalik aadel asus kaitsepositsioonile. On täpne öelda, et Russowit sõimati Heinrich von Tiesenhauseni, Tönnis Maydelli ja Elert Kruse poolt talupojaks, lausa talupojahärjaks.²⁶ Ilmsesti pidi tegemist olema kaasajal ränga solvanguga. Kol-

²² **Balthasar Rüssow.** Chronica der Prouintz Lyfflandt, darinne vermeldet werdt, Wo dath su[e]lviige Landt ersten gefunden ... Hrsg. Carl Eduard Napiersky. Scriptores rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig, 1848. Bl. 28a–35a.

²³ **Timan Brakel.** Christlich Gesprech von der grawsamen Zerstorung in Lifland durch den Muscowiter, vom 58. Jar her geschehen ... Neu hrsg. Von Theodor von Rieckhoff. // Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft 1889. Fellin, 1890. S. 116 ff; **Tilmann Bredenbach.** Beschreibung des dritten Livländischen Krieges. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 1. Riga, 1842. S. 178; vrdl Bredenbachi talupojapilti: **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 211; Brakeli talupojapilti: **M. Linde.** Das „Christlich Gesprech“. S. 29 ff; **Sulev Vahre.** Timann Brakel ja Balthasar Rüssow. / Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2000–2001. Tartu 2003. Lk 37.

²⁴ **T. Brakel.** „Christlich Gesprech“. S. 116. Russow märkis muuhulgas, et oli ka häid näiteid, kus talupoegade eest hoolt kanti (vt **B. Russow.** Chronica (1584). Bl. Ia–Vb, 18a–18b, 28a ff). Franz Nyenstede kirjutab, et sakslased ei kaitsnud talupoegi Liivi sõja ajal, ta pidas seda 1560. aasta talurahvamässu põhjuseks (vt **Franz Nyenstädt.** Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch. Hrsg. von Gotthard Tobias Tielemann. Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig, 1839. S. 63); vrdl. **Paul Johansen.** Die Chronik als Biographie. / Jahrbücher für Geschichte Ost-europas. NF. Bd. 2. H. 1. München, 1953–1954. S. 7 ff; **A. v. Taube.** „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“. S. 21–41, eriti S. 25.

²⁵ Esmatrükid: Tilmann Bredenbach – 1564; Balthasar Rüssow – 1578; Timann Brakel – 1579.

²⁶ **Elert Kruse.** Wahrhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Lieffländische Chronica Balthasar Russow's. Hrsg. Von August Buchholtz. Riga, 1861. S. 4; **Heinrich von Tiesenhausen.** Begangene irrthümbe und Fehler dess liefländischen Chronickenschreibers Balthasar Russowens. Hrsg. von Carl Schirren. Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 8 (1861). Reval, 1862. S. 287–312; vrdl **P. Johansen.** Kronist Balthasar Rüssowi päritolu. Lk 254; ?? ?????.

me suurmaavaldaja väljaütlemised näitavad selgelt, kui suureks oli toona kasvanud lõhe kohaliku ülemkihi ja talupoegade vahel ning viitavad ühtlasi sellele, kuivõrd ebakindlad oldi uute võimude all oma privileegide säilimise suhtes. Just viimane asjalolu sai järgmiste aastakümnete ajalookirjutuse liikumapanevaks jõuks. Privileeg oli meie aladel aga eelkõige talupoja tööjõu kasutamine, õigus talupoegade elu üle otsustada. Sel põhjusel jäävad talupojad märkimisväärsele kohale ka järgmiste aastakümnete kroonikakirjutuses.

TALUPOJAL OMA KUNINGAS JA KANGE KAEL, VÄÄRTUST AGA KUI KOERAL

Samamoodi, nagu emamaa humanistide teostes on nii kaastunnet kui ka talupoegade ohjamisele üles kutsuvaid avaldusi, on neid ka kohalikes töödes. Siin kirjeldatud ajal kujunes meie aladel lõplikult välja pärisorjus, mis on tollases kirjasõnas selgelt jälgitav.²⁷ Ehkki samal ajal halvenes ka Saksa emamaa talupoegade olukord, nad tõrjuti välja kohtumõistmisest ja koormised kasvasid, oli olukord siin siiski märkimisväärselt erinev.²⁸ Kohalikud Saksamaa kogemusega ajalookirjutajad ei jõudnud imestada siinseid talupoegi alavääristava elu üle. Russow kirjutas Saksamaal ennekuulmatust talupoegade vahetamisest koerte ja hurtade vastu, ehkki ta mõõnis, et neid juhtumeid pole väga palju. Brakel kirjutas, et talupoeg ei olnud niigi palju väärt, kui sakslased oleksid maksnud hobuse või mõne oma laisa jahikoera eest. Poola riigitegelane ja Kuramaa hertsogi nõunik

????? ?? ?????????????? ??????. I. ? ?????????????-????????? ??????????????.
???, 1949. ? . 34–35. Russowi kroonika valmimisega samal ajal kirjutas esimene kohalik aadlik-maaomanik Henricus Montanus, et põlisrahvad on kangekaelsed ning neid tuleb jõuga vaos hoida. Ta tugines Albert Krantzile (vt **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 210).

²⁷ Juba Sebastian Münster kirjutas otsesõnu, et kohalik rahvas elab pärisorjuses (vt **S. Münster**. *Cosmographia* (1628). S. 1301); Riia sündikuse David Hilcheni maaõiguse projekti kohta, kus pärisorjuse põhimõtted on otsesõnu esitatud, vt **Robert Wipper**. David Hilchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leieigenschaft in Livland. // *Filologu biedribas raksti*. Bd. 8. Riga, 1928. S. 225–240. Fabricius kirjutas, et sakslast nähes pidi talupoeg kähku hobuse seljast maha tulema ja saksa mööda laskma. Samuti, et talupojad ei tohi kanda relva ja kuldehteid (**D. Fabricius**. *Kurzer Abriss*. S. 72).

²⁸ Saksamaa lääne- ja idaalade erinevusest vt **Werner Rösener**. *Die Bauern in der europäischen Geschichte*. München: Beck, 1993. S. 140 ff; *Das Bild von Bauern*. S. 23 ff.

Laurentius Müller nimetas talupoegi lihtsalt vaesteks õnnetuteks.²⁹ Teistes kirjatöodes olid talupojad kujutatud võitlusvalmitena. Endine orduametnik Renner märkis samas peksukaristust ja nimetas, et kui seda poleks olnud, siis oleksid talupojad sakslased hukanud.³⁰ Nii Renner kui ka Russow kirjutasid seoses talurahva mässuga soovist sakslased päriselt maalt välja ajada.³¹ Viljandi praosti, katoliku vaimuliku Dionysius Fabriciuse järgi kiitnud põlisrahvad matustel õnnelikke surnuid, sest need on sellisel viisil sakslaste orjusest pääsenud, Liivimaa nimetanud kohalikud aga võõraste kodumaaks.³²

Üldlevinud oli toona seisukoht, et Jumal on aegade algusest Liivimaa rahvaste saatuseks määranud elada võõra ikke all. Põliselanikud ei suutnud tollaste arusaamade järgi enda üle valitseda, sakslane oli samas sündinud isand. Selle kinnituseks leiame Mülleri kroonikast loo, kus talupojad on senise olukorraga rahul ning ei soovi seda muuta. Ta kirjeldas Stefan Batory ja talupoegade kohutumist, kus kuningas lubanud talupoegade olukorda parandada, vähendada teoorjust ja asendada peksukaristus rahatrahvi või teopäevadega. Talupojad kumardunud ja palunud kõik endistviisi jätta: ühestki uuendusest polevat midagi head tulnud.³³ Kaasaegses ajalookirjutuses tehakse selget vahet ordumeistril või kuningal ja siis nn lähemal rõhujal, aadlikul. Müller väljendas nii Poola kuninga vastuolu kohaliku saksa võimuga. Juba Sebastian Münster rõhutas, et talupoegi

²⁹ **T. Brakel.** Christlich Gespräch. S. 117; **B. Rüssow.** Chronica (1584). S. 18b; **Laurentius Müller.** Septentrionalische Historien Oder Warhaffte Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten so sich von anno 1576 bis 1593 angetragen. Buch 1–2. Amberg, 1595. S. 31–32. Russowi ja Brakeli talupojakirjelduste omavahelistest seostest vt **M. Linde.** Das „Christlich Gespräch“. S. 29–34; **Sulev Vahtr.** Timann Brakel ja Balthasar Rüssow. Lk 41.

³⁰ **Johann Renner's** Livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen 1876. S. 9, 171 (edaspidi: **J. Renner.** Livländische Historien (1876)). Hinnangutest Renneri kirjeldustele vt **Ivar Leimus.** Renner ja tema aeg. / Johann Renneri Liivimaa ajalugu. Tõlkinud Ivar Leimus. Tallinn: Olion, 1995. Lk XV–XVI; **S. Vahtr.** Balti kroonikad. Lk 100; ? . ??????. ??????. ? . 36–38.

³¹ **Johann Renner's** Livländische Historien 1556–1561. Zum ersten Mal nach der Ur-schrift herausgegeben von Peter Karstedt. Lübeck, 1953. Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe. Bd. 2. S. 104; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 49b. Mässu kaugeleulatav kava on hiljem kahtluse alla seatud (vt **H. Ligi.** Eesti talurahva olukord. Lk 295–316, eriti Lk 309; Eesti talurahva ajalugu. Lk 263).

³² **Dionysius Fabricius.** Kurzer Abriss der livländischen Geschichte. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Georg und Karl von Freymann // Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft 1896–1899. Fellin, 1900. S. 69, 72.

³³ **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 31–33.

rõhutakse eriti aadli ja orduametnike poolt, orduhärрад ei muretse talupoegade pärast ja lasevad oma alamatel toimetada nii, nagu viimased tahavad. Russow liisas, et talupojad tahtsid alluda otse meistriale, mitte aadlile.³⁴

Teisalt toetas Mülleri kirjeldus Poola aadliku Henricus Montanuse ja endise Tartu stiftifoogti Elert Kruse mõttekäiku, et valitseval kihil pole häda midagi, nad on isegi humaansed ja heatahtlikud.³⁵ Sarnase väite kinnituseks kirjutasid mõned kaasaegsed kroonikud juba Liivimaa avastamisloos, et kohalikud sõlmsid saksa kaupmeestega lepingu ja ootasid neid meeleldi tagasi, teised kirjutasid verisest taplusest, mis kohe esimesel kohtumisel toimus, seda muidugi paganate initsiatiivil.³⁶

Siiski olid vastuhakud toona tavalised, need ägenesid reformatsiooni, rõhumi-se kasvu ja sõja mõjul.³⁷ Kõige tuntum nendest on Lääne- ja Harjumaa talupoegade mäss 1560. aasta sügisel. Selle kirjutasid kaasajal kuulsaks Russow ja endine orduametnik Johann Renner, märkimisväärne oli selle ulatus, räägitakse 4000 mässajast. Ülestõusnud valisid endale kuningad ja tegid neile kogunisti kroonid, mis koosnes kahest oksaga läbitorgatud kübarast.³⁸ Üsna vabas seletuses võiks see tähendada sidet endisaegse ülikonnaga, iseküsimus, kui tõsiselt said sarnast kummalist krooni võtta ajalookirjutajad, kel aimu Saksa õukonna-korraldusest.³⁹ Siiski ei eita tollases ajalookirjutuses keegi põlisrahva kunagist kuninglikku sugu, kes öeldavasti olevat olnud ühtlasi nii väejuhid kui ka väärju-malate preestrid. Kaasajal seostatakse endisaegset ülikonda vabatalupoegade-ga, kellest kroonikates suhteliselt palju juttu. Ajalookirjutajad teadsid eelkõige Liivi ja Kura kuningaid, kel olnud kogunisti oma relvastatud kaaskond ja uhked majad. Fabriciuse sõnul oli nende ainsaks kohustuseks sõjakäigu ajal vajaduse korral hobustele sööta muretseda. Mülleri kroonikas on selge märk nende posit-siooni kahanemisest just sel ajal. Tema järgi olnud Kura kuningal, kelle poola-kad tema kaasajal peaaegu hävitasid, veel 100 talupoega.⁴⁰

³⁴ **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 33; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1301; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 15b. Stefan Batory talupojapoliitka kohta vt **J. Heyde.** Bauer, Gutshof und Königsmacht. Besonders S. 343; vrdl ?. ??????. ??????. ? . 33–34.

³⁵ Henricus Montanuse järgi (vt **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 210); **E. Kruse.** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 5 ff.

³⁶ Sõbralikust esimesest kohtumisest rääkisid Dionysius Fabricius ja Franz Nyenstede (vt **K. Raik.** Historia magistra vitae. Ptk 4.2).

³⁷ **Erich Donnert.** Der livländische Ordensritterstaat und Russland: Der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1588. Berlin, 1993. S. 62 ff.

³⁸ Vt viide 31; talupojajahi kuju kohta: Das Bild von Bauern. S. 39–40.

³⁹ Vrdl Eesti talurahva ajalugu. Lk 263.

USKMATUVÕITU TÖLPLANE VÕI ...?

Kõigi meie alade ajalookirjutajate jaoks olid Eestimaa ja Liivimaa paigad, kuhu just nende vanemad olid toonud ristiusu ja inimväärse elu. Just eelkõige see andis kroonikutele ning nende kohalikku ülemkihti kuuluvatele kaasaegsetele tolle aja arusaamade kohaselt õigustatud üleolekutunde. Ka kaasajal kirjutati kohalikest kui paganatest. Münster võttis oma kroonikas halvustava tooni ja kirjutab, et kohalikud elavad nagu loomad ja neid peetakse loomadeks, paljud nende hulgas on paganad. Müller nimetas sakslaste-eelseid talupoegi barbaarseks rahvaks ning kaasaegseid tavaliselt pidas ta Poola kuninga suu läbi samamoodi barbaarseteks, kurjadeks.⁴¹ Fabricius rõhutas vastukaaluks, et paganlus on säilinud ainult piiriala metsades, suurte linnade lähedal olevat talupojad väga jumalakartlikud ning käivat hoolsalt ka armulaual. Siinkohal on ilmselt tõe kõrval tegemist katoliiklase positiivse hoiakuga. Tema teiste kirjelduste järgi olid talupojad minevikus ilma igasuguse kultuuri ja kommeteta ning kaasaja tavade kirjeldus ei luba lugejal eriti teistmoodi arvata.⁴² Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis asetas võrdusmargi 13. sajandi alguse paganate ja 16. sajandi lõpu talupoegade vahele. Ta kirjutab, et neid on põhjust niisama vähe usaldada kui nende paganlike esivanemaid. Ta kirjutab otsesõnu, et kohalik rahvas ei teadnud midagi ei Jumalast, aust, ustavusest ega usust. Katoliiklasest Bredenbach esitas hoopis vastupidise väite, pannes sõnad Vene tsaari suhu. Ta näitas, et asjad liiguvad halvemuse poole, kirjutades, et hoopis esivanemad olid ustavad ja vagad.⁴³

⁴⁰ **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 73; **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 33; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9–10; vt ka **Carl Edaurd Napierksy.** Zur Geschichte der Freibauern in Kurland. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Riga, 1858. Bd. 9. H. 1. S. 99–104; **Reinhard Wittram.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland und Kurland 1180–1918. 3. Auflage. München: Oldenbourg, 1954. S. 44–45.

⁴¹ **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 31–32; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1301.

⁴² **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 17, 71–74; vt ka **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1303.

⁴³ **T. Bredenbach.** Beschreibung des dritten Livländischen Krieges. S. 184; **Moritz Brandis.** Liefvländische Geschichte, oder: Wahrhaffte oder ordentliche Verzeichniss wichtiger Händel, so sich in der Provintz Liefvland vor und nach Christi ... Geburth ... zugetragen haben. Hrsg von Caspar Julius Paucker. Monumenta Livonia antiquae. Bd. 3. Riga und Leipzig, 1842. S. 17, 44–46; põlisrahvastest Brandise kroonikas vrdl **Gottfried Etzold.** Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Herausgegeben von Georg von

Saksa humanistid alustasid kombekirjeldusi paljukorratud teadetest pühade puude ja muu looduse austamise, libahuntluse, pruudiröövi ja matmiskommete kohta.⁴⁴ Kohalikud tegid hulgaliselt lisandusi. Olgu siinkohal kõrvalmärkusena lisatud, et teenimatult vähem tuntakse katoliku vaimulikku Dionysius Fabriciuse tollase aja kindlasti kõige mahukamat, täpsemat ja ka üsna tõest tavade kirjeldust.⁴⁵ Fabricius oli oma ameti tõttu talupoegadega tihedasti seotud, ka tema sisetulek tuli Vana-Võidu (Wrangelshof, ka Alt-Woidoma) mõisast Liivimaal. Samas asus tema juhitud katoliku seminar, kus õppisid ka talupoegade lapsed.⁴⁶

Tavade kirjeldamisel alustatakse päikese, kuu, puude ja kivide austamisest, vähem esineb pikse kummardamist. Puude puhul märgitakse eraldi pühasid hii- si, kust ka oksa murdmine oli patt. Eraldi tõstetakse esile tammepuud. Alates Bremeni Adamast on juttu madude kummardamisest, tollal oli see koos libahuntlusega üks lemmikteemasid. Märgitakse kogunisti, et inimesed ja maod elavad koos ning magavad ühes voodis; Emajões elavat aga sireenid, keda austatakse kui jumalaid. Kirjeldused jätkuvad nõidumise, mürgisegamise ja muu ebausuga. Rohkem on juttu äikese- ja vihmanõidumisest. Fabriciuse järgi ohverdati seejuures must lehm, must jää ja must kukk. Naabrid tulid kokku ja pöördusid üheskoos piksejumal Perkuni poole.⁴⁷ Üheskoos viidi läbi rituaalseid toi-

Rauch. Köln-Wien, 1986. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. S. 49–51; vrdl **Sulev Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus 1 (16. sajandi 2. pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri TÜ eesti ajaloo õppetoolis. Lk 4.

⁴⁴ **S. Münster**. Cosmographia (1628) S. 1303; vendide kommetest vt **A. Krantz**. Wandalia (1600). III, 37 (S. 111); IV, 23 (S. 139).

⁴⁵ Jesuiitide kriitilisest suhtumisest legendidesse vt **E. Fueter**. Geschichte der neueren Historiographie. S. 279; vrdl **Sulev Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus II (17. sajand ja 18. sajandi I pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri TÜ eesti ajaloo õppetoolis. Lk 6–10.

⁴⁶ **Friedrich Amelung**. Geschichte der Stadt Fellin von 1210 bis 1625. Fellin, 1898. S. 123–124. Prof Vahtre on Lemmit Margi järgi esile tõstnud Lorenz Mülleri kirjeldusi, mis on ajaliselts esimesed ja tähelepanuväärsed. Fabriciuse mitu aastakümnet tehtud kirjeldused on ilmselt märkimisväärsamad (vt **Lemmit Mark**. Eesti vanema historiograafia ajalugu. (1950ndad). Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond. Fond 75, säilik 10. Lk 329–331; **S. Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus I. Lk 35); Fabriciuse kohta vt **S. Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus II. Lk 6–10; **Sulev Vahtre**. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. Tartu 2004. Käsikiri TÜ eesti ajaloo õppetoolis. Lk 1–12.

⁴⁷ Leedu Perkunas, läti Perkons (vt. Jaan Puhvel. Mõrdlev mütoloogia. Eesti mõttelugu. 12. Tartu 1996. Lk 228–229).

metusi, kanti täidetud õllekarikat ümber tule ning söödi ja joodi.⁴⁸ Russow rõhus oma kroonikas eelkõige lõbustustele. Ta kirjutas vakustest, kirikulaadast ja jaanitulest. Neid kirjeldusi saatsid teated taplemisest, torupillimängust ja napsivõtust. Talupoegade pühana nimetas ta neljapäeva ning leidis, et vanad traditsioonid, näiteks killingukeerutamine ja vahakujude valmistamine, on visad kaduma.⁴⁹

Üldtunnustatud oli kirjeldustes väide, et naisevõtt toimus pruudiröövi teel, kusjuures ette tulnud ka kaklusi. Münster kirjutas, et noorpaar jäi kokku juhul, kui see ühekssaamise järel sobis. Pikem kirjeldus on Riia linnakodanikul ja mõisaomanikul Franz Nyenstedel, kes ühtlasi andis teada vastastikusest kostitamise tavast ja kinkide tegemisest, nimetades kindaid ja käterätikuid.⁵⁰ Fabricius esitas vastukaaluks põhjalikuma pulmakirjelduse. Tema järgi kestis pulm kolm päeva, laud oli kogu aeg kaetud ning üks söök järgnes teisele. Ühtlasi annab Fabricius teateid kohalike tantsu ja laulu kohta. Tantsiti ringtantsu, kus üheaegselt mõlema jalaga õhku hüpati. Kohalikke rahvalaule kirjeldas ta kui lihtsaid ja lühikesi.⁵¹

Tähtpäevadest huvitasid ajalookirjutajaid veel matused. Siinjuures oli oluline vabaks ja tugevaks saamine surma kaudu. Münster kirjutas rahast, mis pandi hauda kaasa, et surnul oleks samasugune võim nagu siinses elus sakslastel. Kirjutati surnu saatmise tavast, saatjad sõid ja jõid haul surnu mälestuseks. Kirjeldajatele hakkas silma tava panna hauda kaasa tööriistadest kirves ja maamulda.* Vanasti olla surnu põletatud, nüüd paigutatud kividega ümbritsetud alale. Fabricius, kel ka matmiskombestiku kirjeldus kõige põhjalikum, lisas teateid surnute austamisest ning eriti hingedepäeval söögi ja joogi viimisest.⁵²

Liivimaa talupoegade kirjelduste hulka kuulub suur hulk lugusid, mis on oma värvikuse tõttu hästi teada.⁵³ Seetõttu olgu nad siinkohal ainult loetletud. Põne-

⁴⁸ **Adam von Bremen.** Hamburgische Kirchengeschichte. S. 224; **M. Brandis.** Liefvländische Geschichte. S. 17; **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 71; **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 33; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1303; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10–11; **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 2b; vrdl **P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 237–238.

⁴⁹ **B. Russow.** Chronica (1584). S. 31a–32a; vrdl **A. v. Taube.** „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“. S. 31.

⁵⁰ **T. Brakel.** Chrislich Gespräch. S. 117; **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 73; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1303; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10.

⁵¹ **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 73.

⁵² Ebenda. S. 72; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1303; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 10–11.

⁵³ Enamuse tollastest värvikatest jutustustes on esitanud Paul Johansen (**P. Johansen.** Balthasar Rüssow. S. 203–213; **P. Johansen.** Nationale Vorurteile. S. 88–115).

vate jutustuste hulgas on nii traditsioonilisi legende kui ka tõe le vastavaid rahvajutte, seda eelkõige kohalike poolt kirja panduna. Tuntuimad lood on sellest, kuidas põliselanikud ei osanud enne ristiusku vahaga midagi peale hakata ning kuidas põgeneda püüdnud talupojal jalg maha raiuti. Viimane on „üksjala“ nimetuse seletus. Hästi teada on „tornikiskuja“ lugu.⁵⁴ Kohalikud katoliku vaimulikud kirjutasid pilkeloo luterlaste armulauast. Fabricius rääkis paganate heeringa söömisest, mida alustatud sabast. Kaasajakirjelduses teatas Fabricius talupoegadest, kes mõisaprouale porisel teel kápuli heites jalgte e moodustasid.⁵⁵

Ühtlasi kinnitab eeltoodu, et ka 16. sajandi teise poole kaasajakirjelduses elas pagana kuje edasi. Otseseid omadussõnu põlisrahva kohta ei kasutatud tihti, kuid needki vähesed jäid püsima sajanditeks. 15. sajandil lõpul põhjendas Albert Krantz kohalikku elukorraldust talupoegade iseloomuga – talupojad on kangekaelsed.⁵⁶ Mülleril olid talupojad otsusesõnu rumalad ja juhmivõitu. Fabricius nimetas esimesena sünnipärast kavalust, oskust petta ja valetada. Ta lisas ka, et talupojad on usinad ja töökad ning ei anna endale hingamise aega ei päeval ega õöl. Nad olevat vältinud suhtlemist võõrastega, aidanud samas tuttavaid ega keeldunud teelisele sööki ega jooki pakkumast. Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis pidas eestlasi otsesõnu röövimishimulisteks ja valelikeks, meenutades lugejatele Sigtuna hävitamise lugu.⁵⁷

Endisaegsed tavad ei säilinud ainult igapäevaelus, vaid ka kohtumõistmises. Tollases ettekujutuses ei olnud talupojad võimelised enese üle kohut mõistma. See oli üks sakslaste kaasaja olulisi argumente oma õiglase ülemvõimu tõesta-

⁵⁴ Vahaloo kohta vt **A. Krantz**. *Wandalia* (1600). VI, 9. S. 196; **S. Münster**. *Cosmographia* (1628). S. 1303; vt ka **M. Brandis**. *Lieffländische Geschichte*. S. 46. „Tornikiskuja“ loost: **F. Nyenstädt**. *Livländische Chronik*. S. 9. Vrdl. **P. Johansen**. *Die Chronik als Biographie*. S. 17–18; **Marek Tamm**. *Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus Descriptiones terrarum-is (u 1255)*. // *Keel ja Kirjandus*. 2001. 12. Lk 883–884.

⁵⁵ **T. Bredenbach**. *Beschreibung des dritten Livländischen Krieges*. S. 183; **D. Fabricius**. *Kurzer Abriss*. S 13, 98–99. Eelnimetatud hästituntud lugude kõrval on mõned vähemtuntud. Philipp Melanchton kirjutas, kuidas Narva nimi tulnud Herodotose järgi Nervisest. Ta lisas, et see on koht, kus inimesed on osa aastast libahundiks ning muutuvad siis inimeseks tagasi. Ta kinnitab, et just nii juhtus ühe inimesega enne Liivi sõda, kes seda ise usaldusväärsetele inimestele jutustas (vt **Robert Stuppernich**. *Melanchton und Hermann Wittekind*. S. 277).

⁵⁶ **A. Krantz**. *Wandalia* (1600). VIII, 28. S. 287. Sama kirjutas 1550. aastatel kohalik aadlik Henricus Montanus (vt **P. Johansen**. *Balthasar Rüssow*. S. 210).

⁵⁷ **M. Brandis**. *Lieffländische Geschichte*. S. 17ff; **D. Fabricius**. *Kurzer Abriss*. S. 73–74; **L. Müller**. *Septentrionalische Historien*. S. 33, 65.

misel.⁵⁸ Brakel, Russow ja Fabricius kirjutasid omakohtust ja veretasust, Nyenstede veel kaasajal rakendatud vee- ja rauaproovist, mida kasutanud ka saksa kohtunikud, ning varga karistamisest piinarikka surma läbi.⁵⁹

Siinkirjutaja on piinlikult vältinud eespool nimetamast rahvaid, keda täpsemalt kirjeldati. Ka kroonikud ise ei teinud vahet, millise rahva kombeid nad kirjeldasid. Tavasid kirjeldati ilmselt lähedal elavate talupoegade järgi.⁶⁰ Tavaliselt oli ka kohalik rahvas rohkem meele järgi ja usaldusväärsem ning eemal elavad rahvad eriti kurjad ja paganlikud. Fabricius võrdles samal moel omavahel lätlasti, liivlasi ja eestlasi. Tema sümpaatia kaldus küll esimeste poole. Russow oli üsna mürgine liivlaste suhtes.⁶¹ Samuti ei teinud toonased ajaloojutustajad täie õigusega vahet mittedakslastest linna- ja maarahva vahel, ehkki saksa tavadid võeti linnas kergemini üle.⁶²

VIISUD, AGANALEIB JA ÕLU

Põlisrahvaste elu-olu, tegevusalade, söögi, jalanõude ja riiete kirjeldamine kandis kahest eesmärki. Saksa humanistid kasutasid seda kohalike olude masendavas kirjelduses. Kohalikud rõhusid põliselanike primitiivsusele ja silusid samas Saksa emamaa kirjutajate esitatud lugusid, et talupoegade elu jõukamana, ilmselt ka tõesemana näidata. Käesoleva artikli alguses märkisime, et üks Saksa humanistide esimene motiiv oli kehv toit. Krantzi järgi olid talupojad peaaegu näljas, sõid nagu Saksamaa koerad, Münsteri järgi ei antud sellist toitu, eelkõige

⁵⁸ Vrdl **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 4; kohtumõistmisest ja kogukonnaelust Saksa emamaal vt Das Bild von Bauern. S. 25–26.

⁵⁹ **T. Brakel**. Christlich Gespräch. S. 116; **D. Fabricius**. Kurzer Abriss. S. 74; **F. Nyenstädt**. Livländische Chronik. S. 11; **B. Russow**. Chronica (1584). S. 18b; rauaproovi laialdasest rakendamisest 15. ja 16. sajandil vrdl **H. Ligi**. Eesti talurahva olukord. S. 262–263.

⁶⁰ Prof Sulev Vahtre Mülleri ja Fabriciuse kirjelduste kohta vrdl **S. Vahtre**. Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. Lk 6; **S. Vahtre**. Varauusaegne balti ajalookirjutus I. Lk 35; Varauusaegne balti ajalookirjutus II. Lk 7.

⁶¹ **B. Russow**. Chronica Der Prouintz Lyfflandt / darinne vormeldet werdt: Wo datsuf[e]luige Landt ersten gefunden / vnde thom Christendome gebracht ys: ... Anno M.D.LXXVIII. Bl 4b; **D. Fabricius**. Kurzer Abriss. S. 70 ff.

⁶² Mittedakslastest linnades vt **L. Arbusow**. Zur Würdigung. S. 31; **Vello Niitemaa**. Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1949; **Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen**. Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 15. Köln, Wien 1973. Eriti lk. 19–27. Vt ka **A. Krantz**. Wandalia (1600). VI, 9 (S. 195).

aganaleiba ka sigadele.⁶³ Mõisnik Elert Kruse kinnitas aga otse, et talupoegadel oli sööki ja jooki külluses. Samas seisuses Franz Nyenstede lisanälgateooria leevendamiseks teate joogist, mida valmistati rukkist ja odrajahust ning kui väga head joomaaega taheti, siis lisati joogile piima või mett. Dionysius Fabricius kirjutas, et kohalikud söövad rukkileiba ja sealiha, vähem loomaliha. Paastusid nad aga pikemalt kui tavaliselt, siis söödi ainult kapsast ja naereid.⁶⁴

Traditsiooniliselt märgitakse liivimaalaste, aga seejuures peetakse silmas eelkõige kohalikku mitteraksa ülemkihti, eelistust õlle ja ka hea saksa veini suhtes.⁶⁵ Üleliigne napsivõtmine, seejuures eriti mitterakslaste puhul, on taas moraliseeriva Russowi lemmikteema.⁶⁶ Millisena torkas võõrastele napsivõtmine silma kombekirjelduses, nägime eelpool.

Talurahva riietus, eriti jalanõud on samuti pärvinud tähelepanu. Kirjeldused on üsna vastuolulised. See sõltus taas nii kirjutaja taustast, isiklikust kogemusest kui ka sellest, kuidas kirjutajale siinkohal rohkem sobis. Müller kirjutas, et seljas kanti eelkõige villasest kangast riideid. Münster pajatas parkimata loomanahest tehtud riietest. Nyenstede kirjutas vastukaaluks karusnahkadest, lambavillast ja pargitud loomanahkadest ning kanepist ja linast kootud riietest. Fabricius oli lihtsalt hinnanguline ja ütles, et talupoegade riietus on vaene ja silmapaistmatu. Ilmselt see talupojal igapäevaselt nii oligi. Samas kirjutas Fabricius, et jalanõusid oskasid kohalikud päris hästi teha. Toona kirjeldati nii niinest ja pajukoorest punutud viiske kui ka pastlaid, viimaseid eriti kui talvejalanõusid.⁶⁷

Riietuse juures said kõige suurema tähelepanu osaliseks naiste peakatted. Müller kirjutas sinisest või punasest rätikust, mida talvel peas kanti. Ja lisan, et eheteks olid teokarpidest keed, sõrmused ja kellukesed, mis rippusid sääriste küljes. Fabricius nimetas, et naised kandsid juukseid vabalt õlgadele langevate-

⁶³ **A. Krantz.** *Wandalia* (1600). XIII, 21 (S. 463); **S. Münster.** *Cosmographia* (1628). S. 1301.

⁶⁴ **D. Fabricius.** *Kurzer Abriss*. S. 74; **E. Kruse.** *Wahrhaftiger Gegenbericht*. S. 12; **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik*. S. 12.

⁶⁵ **S. Münster.** *Cosmographia* (1628). S. 1304.

⁶⁶ **B. Rüssow.** *Chronica* (1584). Bl. 31a–32a; vrdl **P. Johansen.** *Balthasar Rüssow*. S. 208–209; *Volkserzählung und Reformation*. Joomine, eriti õllejoomine oli ka Saksa traditsioonis levinud motiiv (vt *Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur um Protestantismus*. Hrsg. Von Wolfgang Brückner. Berlin: Schmidt, 1974. S. 285 ff).

⁶⁷ **D. Fabricius.** *Kurzer Abriss*. S. 72; **L. Müller.** *Septentrionalische Historien*. S. 33; **S. Münster.** *Cosmographia* (1628). S. 1301; **F. Nyenstädt.** *Livländische Chronik*. S. 12; vrdl **P. Johansen.** *Balthasar Rüssow*. S. 206–207.

na ning pähe seoti linane rätk, mis oli tehtud mitme värvi lõngaga kootud kangast või kaunistatud tikandiga. Noorikud kandnud hobusejõhvist pärgi, mida nad päris hästi värvida osanud. Eraldi viitas poola ajaloojutustaja väinaäärsetele kullast karraga kaetud pärgadele, mis pidi viitama liivlaste kuninglikule soole.⁶⁸ Kogu Liivimaa naissoole andis hinnangu Münster: laisad ja kõrgid.⁶⁹

Talupoegade tegevusaladeks loeti põlluharimist, taimekasvatust, loomapidamist, kalastamist, küttimist, mesilaste pidamist.⁷⁰ Kõige põhjalikuma kirjelduse talupoegade tegevusaladest esitas Laurentius Müller, sellega kuulub talle Fabriciuse kõrval kohalike etnograafiliste kirjelduste algatamise au.⁷¹ Müller kirjutas põlluharimisest ja rehepeksust, töö käigust ja tööriistadest, mida seejuures kasutati. Kindlasti oli ta tööprotsessi ise pealt näinud. Ilus on näiteks partel vilja kuivatamise võrdlus raamatuköitmisega, kus sarnaselt paberit siluti. Müller kiitis kohaliku vilja kvaliteeti ja head säilivust, seda kasutatud eelkõige seemneks ja linnasteks ning viidud Hispaaniasse ja kuni Indiani välja. Koos Fabriciusega oli ta vaimustuses õlletegemise protsessist ja õlle kuumutamisest kuumadel kividel, kiites õlle head maitset, mis ka välismaalastele meelt mööda olnud.⁷² Ka kauplemine tuli toona jutuks. Franz Nyenstede jutustas 17. sajandi algul pikemalt Liivimaa avastamisloost ning näitas, kui primitiivne oli rahata kauplemine, viimase toonud koos käsitööga kaasa sakslased. Samas märkis ta vanadele skraadele viidates, et kohalikel olid oma laoplatid Novgorodis juba enne sakslaste saabumist.⁷³

⁶⁸ **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 72; **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 33–34.

⁶⁹ **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1304.

⁷⁰ **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 34–35; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 12.

⁷¹ Vt viide 46. Talupoegade kirjeldus oli Mülleril sedavõrd oluline, et ta nimetas seda ka oma kaasaja ajalooülevaate esmatrüki pealkirjas „... von der unteutschen Völcker in Liffland Sitten und Leben“.

⁷² **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 72; **L. Müller.** Septentrionalische Historien. S. 34–35.

⁷³ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 9–10; raha mittetundmisest vt ka **A. Krantz.** Wandalia (1600). VI, 9. S. 195.

PÖLISRAHVAS JA TEMA KEEL – MÕLEMAD ALAMAT SORTI

Põlisrahvaste keeled olid kommete kõrval teine teema, milles uute rahvaste tundmaõppimisel pea kõik humanistlikud ajalookirjutajad oma sõna sekka ütlesid. Saksa keele positsiooni tõus, sealhulgas reformatsiooni järel ka suhtluses kohalike talupoegadega, oli humanismi märk.⁷⁴ Muidugi oli ka meie alade jumalasel vana rahvaga kontakti saada, seda peetkase humanistlikus ajalootraditsioonis oluliseks. Kohalikud luterlikud kirikuõpetajad üleliia suurt edu ei saavutanud.⁷⁵ Põlisrahvaste keelte tähtsus tõusis pigem vastureformatsiooni ajal, katoliku usk saavutas kohalike hulgas ka suuremat edu, nii kirjutavad Poola alade jutustajad ise.⁷⁶ Just Poola ala kroonikatesse ilmusid põlisrahvaste keeles laused ja laulukatked.

Üldises ettekujutuses olid kohalikud keeled võõra, ent mitte meeldiva kõlaga – Münster kirjutab otse, et see sarnaneb hundi ulumisega – ning taas iseloomustati neid sarnaselt talupoegade üldisele olemusele barbaarsetena. Fabricius teatas, et kohalike keel on sellevõrra vaene, et selliste mõistete nagu „vaesus“, „voorus“ ja „ausus“ kohta sõnad lihtsalt puuduvad. Keelte loetlemisel oli taas teerajajaks Krantz. Ta kirjutab, et neil aladel elavad eestlased, liivimaalased, leedukad ja kuremaalased, kelle keeled ei olevat omavahel sarnased. Krantz tegi oma hinnangu põhjal järelduse, et need rahvad on tahumatud ja sõnakuulmatud. Ka Müller imestas, et kohalikel elanikel pole oma ühte ühist korralikku ja suurt keelt. Ta lisas ka seletuse, et kuna ühte keelt pole, tuli võtta kasutusele nimetus mitesaksa keeled. Kohalikke eesti, liivi ja kura keeli pidas ta pigem murreteks, mitte päris keelteks.⁷⁷ Traditsiooniliselt jagasid ka teised kohalikud ajaloojutustajad keeled piirkondade järgi. Russow nimetas kohalikke keeli Liivimaa mitesaksa keelteks, vastandades omavahel kolm põhiproovintsi ja nende keeled. Renner kirjutab oma geograafilises ülevaates samamoodi, et maa jagunes Eesti-,

⁷⁴ E. Fueter. *Geschichte der neueren Historiographie*. S. 181 ff; *Das Bild von Bauern*. S. 29.

⁷⁵ Krantzi järgi õppis juba Meinhard vaevaga paganate keelt (vt A. Krantz. *Wandalia* (1600). VI, 10. S. 196; tema järgi M. Brandis. *Lieffländische Geschichte*. S. 48; F. Nyenstädt. *Livländische Chronik*. S. 17). Russow kaebas, et kohalikud kirikuõpetajad ei osanud kohalikku keelt, samuti märkis ta, et ei olnud koole, kus nad seda oleksid saanud õppida (vt B. Rüssow. *Chronica* (1584). S. IIIa, 32b).

⁷⁶ D. Fabricius. *Kurzer Abriss*. S. 73; L. Müller. *Septentrionalische Historien*. S. 65–66; vrdl ? . ????? . ?????? . ? . 49–50.

⁷⁷ A. Krantz. *Wandalia* (1600). VI, 9. S. 195–196; L. Müller. *Septentrionalische Historien*. S. 33; S. Münster. *Cosmographia* (1628). S. 1301; D. Fabricius. *Kurzer Abriss*. S. 73. Vrdl J. Kreem. *Sebastian Münster ja Liivimaa*. Lk 520–521.

Läti- ja Kuramaaks, igatühel neist olla oma keel, kusjuures kuramaalased rääki-
vat kaasajal enam läti keelt. Brandis kirjutas kuremaalastest, eestlastest, liivlas-
test, liivimaalastest, mille all ta mõtles lätlasi ning eraldi saarlastest. Fabriciuse
järgi jagunes maa põlisrahvaste keele järgi kaheks põhiosaks: Lätiks ja Eestiks.
Paljureisinud kaupmees Nyenstede kirjutas põhjalikumalt, et Eesti- ja Liivimaal
räägiti liivi, eesti, alutaguse (ilmselt vadja), vene, kurelaste, leedu ja viru keelt.⁷⁸
Ülaltoodud ebatäpsusi pole püütud siinkohal põhjalikumalt õiendama hakata,
kindlasti kinnitab see muuhulgas eri alade väheseid sidemeid ning näitab, milli-
ne kroonik oli kohalike oludega paremini kursis.

On loomulik, et kohalikesse kroonikatesse jõudis esimesena Meie Isa palve ja
seda läti keeles, esmaavaldajaks Sebastian Münster, tema järgi Moritz Brandis.⁷⁹
Teine teema, mille puhul võõrad keeled Saksa emamaal huvi pakkusid, olid rah-
valaulud. Saksa humanist Johannes Löwenklau (Leunclavius), kes oli 1582. aastal
Riias ja kirjutas seejärel eesti rahvalaulust „Jörru, jörru!“. Kohalikest ajaloo-
kirjutajatest võttis selle esimesena paar aastakümnet hiljem üle Dionysius
Fabricius. Tõsi, ta oli realistlikum kui Löwenklau. Viimane sidus laulu põlisrah-
vaste päritoluga Jeruusalemmast ja Damaskusest, Fabricius aga kirjutas, et seda
laulu lauldi metsa minnes.⁸⁰ Tollastes kroonikates on teinegi eestikeelne teade.
Seda kasutas Franz Nyenstede „tornikiskuja“ loo juures, omistades saarlastest
talupoegadele, kui viimased kindlust vette tahtsid vedada, sõnad „Otes, otes
fader Herge ex Himmerlyh her fader“ ehk „Oot, oot, vader, härjad sõitvad tae-
va“.⁸¹ Mõlemad teated põhinevad eesti keelel, ehkki Löwenklaul puudusid meie
aladega üldse sidemed ja Nyenstede puutus põliselanikega pigem kokku oma
Lõuna-Liivimaa maamõisas Sunta?i kihelkonnas. Ilmselgelt on eesti keele suu-
rema kasutamise juures tegemist juhuste reaga, ehkki kaupmees Nyenstede ja

⁷⁸ **M. Brandis.** Lieffländische Geschichte. S. 4–5, 10, 13–14, 16; **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 68; **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 12; **J. Renner.** Livländische Historien (1876). S. 42; **B. Rüssow.** Chronica (1584). S. 1a–1b.

⁷⁹ **M. Brandis.** Lieffländische Geschichte. S. 16–17; **S. Münster.** Cosmographia (1628). S. 1305.

⁸⁰ Georg von Rauch esitas põhjenduse, et seda laulu lauldi metsajumalatele (vt **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 72; **Georg von Rauch.** Ein estnisches Volkslied im Blickfeld des späten Humanismus (1939/1972). / Aus der baltischen Geschichte: Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hannover-Döhren, 1980. Beiträge zur baltischen Geschichte. S. 59–71). Alles Christian Kelch andis laulule õige seletuse – tegemist oli eestikeelse armastuslauluga, milles esines liivikeelseid sugemeid.

⁸¹ **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 11; keeleline seletus vt **P. Johansen.** Nationale Vorurteile. S. 100.

jumalaselane ning mõisnik Fabricius teadsid ka Eesti alasid – üks oli elanud Tartus, teine Viljandis. Samas ei olnud Brandisel kokkupuuteid Läti alaga. Kasutati ilmselt lihtsalt neid teateid, mis kergemini kättesaadavad.

Ehkki Saksamaal oli kaasajal oma rahvusliku eneseuhkuse esimene tõusulaine, ei olnud meie alade kirjeldajatele põlisrahva keel ega seeläbi nende kuuluvus ühe rahva hulka oluline.⁸² Kõige selgema pildi annab siinjuures Russow kirjeldus. Arvestame siinkohal, et juba oma pikaajalise ameti tõttu oli ta kohalikele talupoegadele kõige lähemal seisev ajalookirjutaja. Saksa-Taani vallutuse eelsetest ning järgmistest sajanditest kirjutades rääkis ta eestlastest, liivlastest, saarlastest, kuramaalastest, kurelastest, samaitidest, semgalitest või üldnimetajaga paganatest. Oluline muutus suhtumises kohalikesse toimus 14. sajandi keskel, Jüriöö ülestõusu ajal. Seda ei kajasta ainult Tallinna krooniku tekst, nii on lugeda ka teistest töödest nii Saksamaal kui ka kohapeal.⁸³ Russow ise kasutas siis esimest korda üldnimetust „talupojad“, see on üks märk sõltuvussuhete arengust just humanistliku ajalookirjutuse traditsioonis. Kaasajakirjelduses jäid Russowil rahvaste nimed kõrvale, kohalikud olid talle eelkõige mittede saksa talupojad, vahel ka orjad ja pärisorjad. Mittede sakslastest ja talupoegadest räägivad ka teised kaasaegsed, kes rahvaid esialgu nimetasid samamoodi või kasutasid pagana ja barbari mõistet. Lisaks kirjutati otsesõnu vahetegemisest rahvaste järgi.⁸⁴ Vastukaaluks kohalikele ajaloojutustajatele ei olnud Saksamaa ajalookirjutajad nii järjekindlad. Krantz rääkis talupoegadest, mittede saksa talupoegadest, kuid ka nende kõneldud keele järgi eestlastest või liivimaalastest. Münster kirjutas talupoegadest ja liivimaalastest.

⁸² Paul Joachimsen eristas saksa rahvuse väljakujunemise alguse just humanismi ja saksa kultuuri võidukäiguga (vt **Paul Joachimsen**. Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. Eine Geschichte des deutschen Nationalbewusstseins. 4. Auflage. Göttingen, 1967. S. 18–28).

⁸³ Seoses Jüriöö ülestõusuga kirjutas Russow, et talupojad enne sureksid kui alluksid aadlile (**B. Rüssow**. Chronica (1584). Bl. 15b). Jüriöö ülestõusust kui murrangust suhtumises talupoegadesse vt ka **D. Fabricius**. Kurzer Abriss. S. 100–101; **A. Krantz**. Wandalia (1600). VIII, 28. S. 286–287; vrdl **A. v. Taube**. „Der Untergang der livländischen Selbständigkeit“. S. 25. Vrdl **R. Wittram**. Baltische Geschichte. S. 27–28.

⁸⁴ **B. Rüssow**. Chronica (1584). Bl. 2a–2b. Fabricius kirjutas, et talupojad pidid hobuse seljast maha tulema, kui sakslane vastu tuli ning kulla kandmine ehena oli talupoegadele keelatud (vt **D. Fabricius**. Kurzer Abriss. S. 72).

SÕJAS KAASLANE VÕI VAENLANE, VAENLASE VAENLANE VÕI LIITLANE?

Kommete ja keelte kirjelduste kõrval on talupojad kaasaegsetes kroonikates tegevad ka sõjasündmustes. Vahetult sõja ajal ja järel kirjutatud jutustustes olid heitlused peateemaks, just neile keskendutigi. Nii loemegi talupoegadest sõjas eelkõige Russowilt ja Rennerilt, samas kui Nyenstedet ja Fabriciust see teema enam ei huvitanud. Renner rääkis talupoegadest sõja alguse kirjelduses, seda ordualadel, kus ta ise tegutses. Russowil olid talupojad sõjakangelased 1570. aastate Tallinna sündmustega seoses. Mõlemat autorit huvitasid kitsamalt just need perioodid ning mõlemad tundsid põhjalikult just seda aega, võimaldades talupojad nii põhjalikult jutustusse tuua.⁸⁵

Sakslaste sõjaline ülemvõim on veel üks põlisrahvastest üleoleku märk. Relvakanandmise õigus kui vaba mehe staatuse sümbol oli kaotatud 1507. aastal. Aju ti, põhiliselt enne Liivi sõda, anti see vahel tagasi, kuid võeti esimesel võimalusel taas ära.⁸⁶ Juba seetõttu olid Liivi sõja sõdalased-talupojad pigem kõrvaltelgelased, kindlasti mitte sakslaste ustavad relvavennad, vaid võitluses olude sunnil – just nii paistsid seda võtvat mõlemad pooled. Mõnevõrra teistsugune pilt jääb vaid Russowi kroonikast. Siiski pole põhjust kohalike rolli sõjategevuses alahinnata.⁸⁷

Põhiliselt Renneri kroonikale tugineb arusaam, et talupojad olid Vene-sõbralikud, nad otsinud venelaste juures abi ja abistanud neid ise nii nõu kui jõuga.⁸⁸ Selles kroonikas on hulgaliselt teateid ka sakslaste tapmisest ja mõisate põletamisest, samas talupoegadest ordu poolelgi. Talupojad rüüstasid ka venelaste poolt hõivatud territooriumi või sõdisid üldse omavahel.⁸⁹ Muidugi langesid vaenlase territooriumil elavad talupojad julmas sõjas pidevalt vägivalda ja röövivi-

⁸⁵ Sõja alguse võitlusi Tallinna all Russow ei tundnud, ta saabus Saksamaalt tagasi alles 1562. aastal.

⁸⁶ Vt nt talupoeg ordu väes 1556 ja 1557 (**B. Rüssow**. *Chronica* (1584). Bl. 61a). Samal ajal muutus just Saksamaa talupoja tüüpkuju, keda pärast reformatsiooni kujutati uhkelt, mõök võöl (vt *Das Bild der Bauern*. S. 30 ff).

⁸⁷ Vrdl **J. Koit**. *Estnische Bauern*. S. 22–60, eriti S. 49–51.

⁸⁸ **Johann Renner's** *Livländische Historien 1556–1561*. S. 37 ff; **J. Renner**. *Livländische Historien* (1876). S. 186, 224; **E. Kruse**. *Wahrhaftiger Gegenbericht*. S. 14; vrdl **E. Donnert**. *Der livländische Ordensritterstaat und Russland*. S. 65 ff; **H. Ligi**. *Eesti talurahva olukord*. Lk 285 jj; *Eesti talurahva ajalugu*. Lk 260–265.

⁸⁹ **Johann Renner's** *Livländische Historien 1556–1561*. 27 ff; **J. Renner**. *Livländische Historien* (1876). S. 297 ff, 334.

mise ohvriks, seegi tegi nende meeleolu ärevaks.⁹⁰ Kõik need teated kinnitavad pigem segaste aegade peataolekut, kõigi võitlust kõigi vastu. Renneri kroonikas on eri kirjeldused ühes mahus. Sama kinnitavad Rootsi-sõbraliku Russowi teated talupoegadest Vene poolel või nende iseseisvatest võitlustest.⁹¹ On tõsi, et venelased kasutasid olukorda osavasti ära, kutsudes nii linnakodanikke kui talupoegi endi poolele, lubades esimestele vabadusi ja teistele maad. Muidugi mõjutas talupoegade poolehoidu tasu.⁹²

Russowi järgi olid talupojad eelkõige siiski abiks rootslastele. Tema sõnul õnnestus ainult ühiste jõududega venelaste vastu võidelda ja Tallinn nende võimu alt vaba hoida. Russowil olid talupojad nii kangelaslikud võitlejad, Hannibali rahvas, kes olid edukas seeläbi, et maad hästi tundis kui ka röövlid. Viimane polnud tollases kirjelduses häbiasi, sõja ajal röövisid kõik. Russowi hinnangut kinnitab suure kurbuse kirjeldus talupoegade sõjasalga juhi Ivo Schenkenbergi hukkamise puhul Pihkvas.⁹³

Sõjakannatused on valdkond, kus kohalikud ajalookirjutajad on lõpuks kaastundes kõigi liivimaalaste, muuhulgas talupoegade vastu ühte meelt. Seda nii humaansetel kaalutlustel kui ka ülemkihi hirmust, et maa jääb lihtsalt tühjaks. Kroonikud ei andnud oma hinnangutes armu isegi nendele, kelle võimu all nad kirjutasid. Nii kritiseeris Russow võrdselt nii sakslaste, poolakate kui ka rootslaste rüüsteretki. Fabricius põlastas poolakate vägivalda ega imestanud, et aadel Rootsi poole üle läks. Ta märkis ka, et rootslased samas kohelnud talupoegi hästi.⁹⁴

HUMANISTLIK TALUPOJAPILT ELAB EDASI

Saksa humanistid ja kohalikud ajaloojutustajad löid 16. sajandil talupojakujutuse, mis püsis sajandeid ning pole tänini lõplikult kadunud. Toona huvitasid ülemkihti kuuluvaid ajalookirjutajaid eelkõige majandusolud, klassikalises mõt-

⁹⁰ **J. Renner.** Livländische Historien 1556–1561. S. 59 ff; **J. Renner.** Livländische Historien (1876). S. 207 ff; 301 ff.

⁹¹ **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 119a.

⁹² **J. Renner.** Livländische Historien 1556–1561. S. 26; **B. Rüssow.** Chronica. Bl. 97b–98a, 119a; vt ka **A. Krantz.** Wandalia (1600). XIII, 21 (S. 463). **E. Kruse.** Wahrhaftiger Gegenbericht. S. 39–40.

⁹³ Vt eriti **B. Rüssow.** Chronica (1584). Bl. 97b ff, 102b, 114b ff, 117a–b, 122a.

⁹⁴ **D. Fabricius.** Kurzer Abriss. S. 156; **B. Russow.** Chronica (1584). Bl. 77a–77b, 81a ff; vt ka **F. Nyenstädt.** Livländische Chronik. S. 104.

tes rahvusküsimuse tekkimiseni jäi veel sajandeid.⁹⁵ Siiski oli viimane küsimus tagasivaates meie alade jaoks oluline juba enam kui neli ja pool sajandit tagasi, sest just siin langesid ülem- ja alamkihi ning rahvuse piir omavahel kokku.⁹⁶ See on üks põhjus, miks Saksa emamaalt tulnutele osutusid siinsed olud arusaamatult raskeks.⁹⁷ Toona kirjeldatud rahvaid nimetati eelkõige mittedaksa talupoegadeks. Seda nimetamist ei maksa küll üle dramatiseerida, ent teame oma tänasest keelepruugist, et eitava nimetusega „mitteeestlane“ ei saa midagi positiivset öelda. Kohalik talupoeg oli kirjeldustes vaene, peaaegu pagan, ta igatses vabadust ja teda sai vaid jõuga ohjes hoida. Traditsiooniliselt leiab vabadusiha tänapäevases eestikeelses ajalookirjutuses esiletõstmist, samas kui baltisakslased kohalike elanikke pigem allah eitlike ja saksa kultuuriruumi kuuluvatena, vahel ka sündinud alamatenä kujutavad. Nii kirjutab Paul Johansen nelikümmend aastat tagasi ja veidi ettevaatlikumalt on sama meelt Heinz von zur Mühlen (1994).⁹⁸ Johansen nimetas seejuures humanistide pilti otsesõnu ühekülgselt ning kahtles sarnases põlisrahva rõhumises. Ta leidis, et humanistid, sealhulgas Russow soovisid lihtsalt üksteist õudusjuttudega üle trumbata. Ta märkis, et tänu just nii tekkinud eelarvamustele kujutati edaspidi talupoegi õnnetute ja haledatena.⁹⁹

16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse ajalookirjutajad panid kirja seda, mis toonase üldise tooniga sobis ja kaunistasid oma mõttekäiku isiklike või kaaslaste tähelepanekutega. Tollane lugeja oli Saksamaal, talle oli võõras ülemeremaa tundmatu ja huvitav, seetõttu oli ilus kirjeldus eraldi eesmärk. Ehkki talupoegade elu oli kirjeldustes kehv, ei taotletud selle parandamist, pigem näidati Saksamaalt näpuga Liivi- ja Eestimaale. Siin jutlustasid omakorda moraliiseerivad kirikuõpetajad või kohalikud mõisnikud. Mõlema eluala esindajatele olid talupojad eluliselt olulised, kombekirjeldusi muutsid veelgi tendentslikumaks usuvõitlused. Paljud meie ajalookirjutajatest olid Saksa humanistide õpi-

⁹⁵ Etnilise ja rahvusliku argumentatsioonini meie aladel kulub veel sajandeid. Gert von Pistohlkors seob viimase alles 1905. aasta revolutsiooniga (vt **G. v. Pistohlkors**. Ständische, ethnische und nationale Argumentationen. S. 235–253); vrdl **K. Brüggemann**. Russen in Livland. S. 259–260.

⁹⁶ Saksa aadli ja kohalike talupoegade vastasseisust vrdl **L. Arbusow**. Zur Würdigung. S. 31; saksa ja preisi talupoegade olukorra erinevusest vt **Heinrich Harmjan**. Ostpreussische Bauern. Volkstum und Geschichte. Königsberg, 1939. S. 68 ff.

⁹⁷ Vrdl **J. Kreem**. Sebastian Münster ja Liivimaa. Lk 519

⁹⁸ Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. Gert von Pistohlkors. Berlin 1994. S. 126, 170 ff; vrdl **Reinhard Wittram**. Baltische Geschichte. S. 153.

⁹⁹ **P. Johansen**. Balthasar Rüssow. S. 206; **P. Johansen**. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö. Lk 258; **P. Johansen**. Nationale Vorurteile. S. 114.

lased, suur enamik neist kaitses endisaegseid privileege, teised esindasid uusi võime. Omavahel polnud üksmeelt, talupoegade teema võis hästi sobida nii meelepäraste seisukohtade esitamiseks kui ka teiste arvamuste ümberlökkamiseks. Teisalt hoiti omavahel mõnevõrra kokku, et end Saksamaa ajalookirjutajatele vastandada. Kirjeldustele lisab põnevust asjaolu, et kroonikud teadsid, millest kirjutasid, enamik tundis ilmselt ka mõnda kohalikku keelt. Siinkirjutajal jääb üle vaid kiita kirjelduste mahtu, põhjalikkust ja asjalikkust.

Tollane ajalugu oli Saksa, Poola ja Rootsi ajalugu, kus talupoegadele jäi heal juhul kõrvalosa, kellele ajastule sobival viisil vahel ka veidi sümpaatiat jagati ning rahulikule kooseksisteerimisele viidati. Kohalik talupoeg ei sekku ajalookirjutusse veel sajandeid ning temast maalitud pilt jääb niikauaks võõraste luua. August Wilhelm Hupel kirjutab veel 18. sajandi lõpul uskmatust ja harimatust pärismaalasest, kellele vabadusiha ei ole võõras.¹⁰⁰ 21. sajandi alul ei ole kroonikatele tagasi mõeldes sugugi üllatav lugeda, et vana Euroopa rahvad peavad eestlasi eelkõige viinalembesteks, naisi kauniteks, keelt aga salapäraseks ning kohalike väljamõeldiseks.¹⁰¹

Vaidlus selle üle, millised siiski olid täpselt kohalike elanike olud ning tavad neli ja pool sajandit tagasi, on lõputu. Kuid see on selge, et needsamad ülaltoodud kroonikakirjeldused on eestlaste ja lätlaste ajaloo seisukohalt hindamatud. Kirjapandud kujul on nad püsivamad kui ajas muutuvad tavad ise. Nad on üks vahelüli meie ettekujutuses esivanemate kommete ja maailmapildi ning selle püsimise kohta.

¹⁰⁰ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Riga, 1777, S. 121–193; vrdl **G. v. Pistohlkors**. Ständische, ethnische und nationale Argumentation. S. 236–237.

¹⁰¹ **Aet Süvari**. Vaesed, külmad, viinalembesed ja vanamoodsad... // Eesti Ekspress. 2. jaanuar 2004. A 18.

LÕPETUSEKS

Käesolevas doktoritöös on erinevad töö osad eraldi kokku võetud. Seetõttu kordab töö koostaja siin vaid kõige olulisemad uurimistöö tulemused.

Ajalugu on elu õpetaja – see põhimõte kehtib eriti murranguajal. Ajalugu on alati moes, kui ühiskond muutub. Vana-Liivimaa lagunemine ja omavaheline võitlus ülemvõimu pärast tõid kaasa soovi otsida õigustust ülemkihi senistele privileegidele. Just see oli ajalookirjutuse liikumapanev jõud. Sel muutusterohkel ajal ei olnud üksmeelt ei kaugema ajaloo ega kaasaja osas. Ülemkihi iga huvirühm püüdis oma ajaloo poole. Ajalugu, eriti aga kaasaega käsitleti omatahtsi. Sel viisil annavad ajaloojutustused edasi autori maailmavaate, tema suhtumise ajaloosse, Saksa emamaasse, oma kaasaegsetesse ja uutesse võimudesse, muuhulgas ka põlisrahvastesse. Tähelepanelikule lugejale on nimelt see ajalookirjutuse külg kõige väärtuslikum.

Märkimisväärset kohal olid ajalookirjutuses kogu kohaliku ülemkihi, põhiliselt sakslaste ühishuvid. Siinsed ajalookirjutajad otsisid uutesse oludesse sobivaid ühiseid, tõestades, et Eesti- ja Liivimaa on põlised Saksa alad. Selleks kasutati vanemat ajalugu, milles rõhutati kangelaslikkust ja üksmeelt. Traditsiooniliselt kuulus kohalikule ülemkihile ristiusu toomise au, nüüd räägiti rohkem ka valitsemisest ja kohtumõistmisest. Hirm tuleviku ees sundis minevikku idealiseerima. Keerulised olud toetasid kohaliku patriotismitunde teket. 16. sajandi teise poolde ulatuvad välja ka kultuurtreegerluse idee juured.

Tollase kohaliku ajalookirjutuse lugeja oli eelkõige Saksamaal. Ajalooülevaateid, seejuures siinsete jutustajate töid, ilmus üha enam trükis. See oli presitiži küsimus. Nende ilmumiskohaks oli muidugi emamaa. Juba 15. sajandi lõpul oli sattunud ülemere koloonia ja selle ülemkiht Saksa humanistide kriitika alla. Väljakujunev pärisorjus oli eemalt tulnud vaatlejale võõras. Kohalikud ajaloojutustajad pidid mõjusalt võitlema viimaste süüdistuste vastu. See lisas ajalookirjutusele veelgi hoogu.

Tollase ajalookirjutuse kogumahust moodustavad ülekaaluka osa kaasaja kirjeldused, kuhu autorid põimisid tihti ka isikliku loo. Ajalookirjutuse mõjukuse kasvuga kirjutajate ring laienes. Võimukandja poolt tellimustööd kirjutava haritlase kõrvale asusid võimumehed, tihti need, kel parasjagu probleem. Uued autorid on need, kel kaasaegses võimuvõitluses kõige rohkem kaotada. Ajaloo-

kirjutus oli propagandavahend, mis ei olnud uutest võimudest, Poolast ja Rootsi sugugi sõltumatu. Vaatamata ajalookirjutajate ringi laienemisele mängisid olulist osas sugulus- ja sõprussuhted. Alahinnata ei tohi kaasaegsete kultuuri-keskuste, eelkõige Königsbergi, Rostocki ja kohaliku Riia rolli.

Traditsiooniliselt vaatame me ajalookirjutust esmalt seal leiduvate faktide kogumina. Suur hulk meie teadmisi keskaja ja varase uusaja kohta pärineb just 16. sajandi teise poole ajalookirjutusest. Muidugi oli selles palju vigu, sest allikakriitika oli olematu. Seetõttu pole toonase ajalookirjutuse maine tihti kuigi kõrge. Tavaliselt hindame me kirjatööd eelkõige faktitõesuse järgi. See pole tänuväärne ülesanne. Alati jääb kahtlus, kas tegemist on vähese allikmaterjali, vigase allika, ajalookirjutaja vähese hariduse või tahtliku vassimisega.

Meid huvitaval ajal tulid käibesse vanemad ajaloojutustused, kaasaegsete tööde hulk oli võõrelde poole sajandi taguse ajaga aukartustäratav. Neis oludes on konkreetsete allikate kindlakstegemine, seda eriti kaasaja osas, küllalt keeruline. Olulisel kohal olid suulised allikad, mida tänaseni vähe hinnatakse. Siin töös toodud arutelu kinnitab vastupidist.

Samamoodi kuulub tollase ajalookirjutuse uuringute kullafondi arusaam, et Balthasar Russowi kroonika on ainulaadne. Käesolevas doktoritöös tutvustatakse lugejale samal aastal kirjutatud Poola alama Matthias Strubyczi tööd. See kinnitab veelkord ajalookirjutuse olulisust murranguaegadel, erinevate huvirühmade püüdlusi oma ajaloo poole. Liivi sõja lõpuaastad olid siin stardijooneks.

Tollase ajalookirjutuse kangelased ei ole ainult ülemkihi esindajad. Esmakordselt jõudsid nii suures mahus lugejani teated mittesaksa talupoegadest, eestlastest ja lätlastest. See on humanismi mõju. Toona loodi kohalikest pilt kui sündinud alamatest, uskmatastest ja harimatutest pärismaalastest, kellel tugev vabadusjanu, keeruline keel ning selle maailma mõnud hästi teada. Teine osa sellest pildist püsib tänini. Keerulisi sõjaolusid kasutas toonane talupoeg aga omatahtsi, poolehoidu otsimine sellele või teisele võimule ei vii sihile. Ehkki rahvusküsimus klassikalises mõttes ei olnud kaasajal aktuaalne, oli piir ülem- ja alamkihi vahel rahvuste järgi selgelt välja kujunenud.

Selle doktoritöö lõpetamise järel jääb uurimisrõõmu nii siinkirjutajale kui ka järgmistele uurijatele. Peame vaatama kõiki kroonikaid koos ja küsima, miks toona üldse ajalugu kirjutati, miks kirjutati just sellist ajalugu ja miks nii suures mahus. Pea kõik ajalookirjutused algasid pühendusega võimukandjale või potentsiaalsele töö trükki lubajale. Millises võtmes kirjutati pühendusi, on järgmine küsimus. Kõiki ajalootöid puudutavate üldiste küsimuste kõrval vajavad läbiuurimist ka kroonikate üksikud teemad ja üksikud tööd. Tollastes kroonikates on üheks olulisemaks teemaks sõda ning Rootsi ja Poola sajandivahetuse vaenused. Liivi sõda ootab Eesti ajaloo nüüdisaegset käsitlust. Kaasaegsed ajaloojutustu-

sed oleksid siin suureks abiks. 16. sajandi teise poole ja 17. sajandi alguse ajalooallikad, ka kroonikad, on esmapilgul hästi teada. Samas on need tööd, mida ei ole üldtunnustatud ajalookirjutuse ülevaadetes või mis on raskesti kättesaadavad, üsna tundmata. Siin jagub veel küllaga leidmisrõõmu.

Üksikute kroonikate autorite ja ajalookirjutuse teiste žanrite esindajate hulgast julgen siinkohal esile tõsta Liivimaa katoliku vaimuliku Dionysius Fabriciuse kroonikat. Temalt pärineb hulgaliselt köitvaid kirjeldusi, mis tuginevad tihti suulistele allikatele ning on seetõttu selgelt alahinnatud. Teema uurijatele on väljakutseks mõjukas ülevaade, mis Saksa tänapäevases historiograafias asetaks Preisi ajalookirjutuse kõrval väarikale kohale meie ajaloojutustuse.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Ajalooarhiiv

F 995 Tartu magistraat

F 2062 Kukruse mõisa ürikute ja pitserte kogu

Eesti Ajaloomuuseumi Arhiiv

F 92 Eestimaa Rüütelkonna raamatukogu

Latvijas Valsts Vestures Archivs

F 214 Livländische Ritterschaftsarchiv im Staatsarchiv Riga

F 4038 Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde Riga

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond

Mscr. 1186 Franz Nyenstädt's Livländische Chronic

PUBLITSEERITUD ALLIKAD

Der Auszug aus der (Deutsch-Ordens-) Chronik, soweit sie Livland betrifft, mit untergesetzten Varianten. Herausgegeben von Carl Eduard Napiersky. / *Scriptores rerum Livonicarum*. Bd. 1. Riga 1853. S. 843–902.

Bartholomäus Grefenthal's Livländische Chronik. Nach der Handschrift der königlichen Bibliothek in Dreseden herausgegeben von Freidrich Georg von Bunge. / *Monumenta Livoniae Antiquae*. Bd. 5. Riga, Dorpat und Leipzig 1847. S. 1–123.

Beilagen zur Geschichte des Codex Oxenstierna Hannoveranus. Die ersten Abschnitte der im Dez. 1587 vollendeten Chronik der Rigaschen Bischöfe und Erzbischöfe von Heinrich von Tiesenhausen zu Bersohn und Kalzenau. / **Leonid Arbusow**. Die Handschriftliche Überlieferung des «Chronicon Livoniae» Heinrichs von Lettland. // *Latvijas Universitates Raksti*. XV. Riga 1926. S. 174–192.

Beiträge zur Kunde der Osteprovinzen in alten Zeiten. Aus Sebastian Münster's *Cosmographie* (bis 1598). Mitgeteilt von Eduard Pabst. // *Das Inland*. Nr. 28. 1841. Den 8. Juli. 441–446; Nr. 29. 1841. Den 15. Juli. 457–460; Nr. 30. Den 22. Juni. 473–477.

- Bienemann, Friedrich.** Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. 5 Bde. Riga 1865–1876.
- Brandis, Moritz.** Chronik, oder älteste Lieffländische Geschichte, ... zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker. / *Monumenta Livoniae antiquae*. Bd. 3. Riga und Leipzig 1842. S. 1–195.
- Brandis, Moritz.** Collectaneen, oder Ritterrechte des Fürstenthums Ehsten. Zum ersten Mal in Druck gegeben mit Anmerkungen von Carl Julius Albert Paucker. / *Monumenta Livoniae Antiquae*. Bd. 3. Riga und Leipzig 1842. S. 1–122.
- Bredenbach, Timann.** Beschreibung des dritten Livländischen Krieges, den der große Kaiser von Rußland gegen die Livländer im Jahre 1558 geführt hat, durch welchen das Stift und die Stadt Dorpat von dem Fürsten der Moscowiter erobert und unterjocht worden ist. Aus dem Lateinischen übersetzt von L. von Tiesenhausen. / *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Bd. 1. Reval 1842. S. 172–194.
- Bremen, Adam von.** Hamburgische Kirchengeschichte. Hrsg. von Bernhard Schmeidler. Hannover 1917.
- Busse, Karl Heinrich von.** Die Einnahme der Stadt Dorpat und damit verbundene Ereignisse. / *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*. Bd. 2. Riga 1842. S. 383–467.
- Chyträus, David.** *Saxonia ab a Chr. 1500 usque ad a. 1599*. Leipzig 1599.
- Chyträus, David.** Schreiben des David Chyträus an den Magistrat zu Riga bei Übersendung eines verbesserten Chronikon, mitgeteilt von Adelung. / *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. Hrsg. von L. Büchler und C. G. Dümge. Bd. 2. Frankfurt 1820. S. 395–396.
- Deduktion des Tiesenhausenschen Geschlechts. / *Neue Nordische Miscellaneen von August Wilhelm Hupel*. Stück 7–8. Riga 1794. S. 239–354; Stück 9–10. Riga 1795. S. 488–496; Stück 13–14. Riga 1796. S. 575–604; Stück 18. Riga 1798. S. 15–105.
- Einhorn, Paul.** *Historia Lettica*. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation; Wiederlegungen der Abgötterey und nichtigen Aberglaubens von Paulo Einhorn (im Auszuge); Der ander Theil. Wieder der Abergläuben Missbrauch der Heiligen Schrift (im Auszuge). / *Scriptores rerum Livonicarum*. Bd. 2. Riga und Leipzig 1853. S. 567–652.
- Einne Schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren. Hrsg. von Carl Schirren. / *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*. Bd. 8 1861. S. 113–265.

- Engelken, Friedrich.** Neue Zeitung. Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar nur allen im Fürstenthumb Semgallen ... zugetragen. / *Scriptores rerum Livonicarum*. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. S. 657–664.
- Elert Kruse's Wahrhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene. Liefflendische Chronica Balthasar Russow's. Hrsg. von August Buchholtz. Riga 1861.
- Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Hrsg. von Gotthard Tobias Tielemann. / *Monumenta Livoniae Antiquae*. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. 1–165, sh Der Bürgermeisters Franz Nyenstede Handbuch, nach dessen auf der rigischen Stadtbibliothek befindlicher Original-Handschrift herausgegeben. / *Monumenta Livoniae Antiquae*. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. 129–163.
- Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Neudruck. Osnabrück 1968.
- Grefenthal, Barthalomäus.** Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des letzten Erzbischofs von Riga, Markgrafen Wilhelm von Brandenburg und seiner Zeit. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. / *Monumenta Livoniae Antiquae*. Bd. 5. S. 127–748.
- Heinrich von Lettland.** Livländische Chronik. *Heinrici Chronicon Livoniae*. Bearb. von Leonid Arbusow jun. und Albert Bauer. Hannover 1955.
- Herberstein, Sigismund von.** Das alte Russland. In Anlehnung an die älteste deutsche Ausgabe aus dem lateinischen übertragen von Wolfram von den Steinen. Mit einem Nachwort von Walter Latsch. Zürich 1984.
- Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Julius Mägiste. Stockholm 1962.
- Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982.
- Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1993.
- Herzog Gotthards von Kurland Friedensvermittlung zwischen Rat und Bürgerschaft der Stadt Riga im Jahre 1586. Ein Beitrag zur Geschichte der Kalenderunruhen. Hrsg. von der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, von H. Diederich. Mitau 1884.
- Henning, Salomon.** Lifflendische Churlendische Chronica. Hrsg. von Theodor Kallmeyer. / *Scriptores rerum Livonicarum*. Bd. 2. Riga und Leipzig 1853. S. 195–290.
- Henning, Salomon.** Warhaftiger vnd bestendiger Bericht, wie es bisshero vnd zu heutiger stunde, in Religions sachen, Im Fürstethum Churland und Semigaln, in Lieflland, ist gehalten worden ... Rostock 1589.

- Hjärn, Thomas.** Liffländische und Churländische Chronik. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga, Dorpat und Leipzig 1835.
Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. von Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum. Göttingen 1876.
- Krantz, Albertus.** Wandalia oder: Beschreibung wendischer Geschicht: darinen der Wenden eigentlicher Ursprung, mancherley Völcker und vielfaltige Verwandlungen sampt dero vollbrachten grossmechtigen Thaten und was sie entweder vor Reiche angerichtet oder auch zerstöret .../ erstlich vom Authore in Latein verfertigt: Nun aber ... in hochteutsch transferiret und übers durch Stephanum Macropum. Lübeck 1600.
Kurzer Abriss der livländischen Geschichte von Dionysius Fabricius, Probst zu Fellin. Aus de Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Georg und Karl von Freymann. // Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft für die Jahre 1896 bis 1899. Fellin 1900. S. 61–195.
Livländische Reimchronik. Hrsg. von Leo Meyer. Paderborn 1876.
- Müller, Laurentius.** Septentrionalische Historien Oder Warhaffte Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen und andern Geschichten so sich von anno 1576 bis 1593 augentragen. Buch 1–2. Amberg 1595.
Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348. Tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre. Tallinn 1960.
Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe. Teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn 2003.
Läti Henriku Liivimaa kroonika ehk Aja raamat. Tõlkinud Jaan Jung. Tallinn 1881, 1883
- Menius, Friedrich.** Syntagma de origine Livonorum. Dorpati 1632. / Scriptores rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848.
- Münster, Sebastian.** Cosmographia, Das ist: Beschreibung der gantzen welt, darinnen Aller Monarchien Keyserthumebn, Koenigreichen, Fuersthenthumebn, Graff- und Herrschaften, Laenderen, Staetten vnd Gemaynden ... Faximilie Druck nach dem Original von 1628. Lindau 1978.
- Renner, Johann.** Livländische Historien 1556–1561, zum ersten Mal nach der Urschrift hrsg. von Peter Karstedt. / Veröffentlichungen der Stadtbibilothek Lübeck. Neue Reihe. Bd. 2. Lübeck 1953.
Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlkinud Ivar Leimus. Tallinn 1995.
- Russow, Balthasar.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud Kaarel Leetberg. I–II. Tartu 1920, 1921.
- Russow, Balthasar.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Stockholm 1967.

- Russow, Balthasar.** Liivimaa kroonika. Tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn 1993.
- Rüssow, Balthasar.** Chronica Der Prouintz Lyfflandt / darinne vormeldet werdt: Wo datsu[e]luige Landt ersten gefunden / vnde thom Christendome gebracht ys: ... Anno M.D.LXXVIII.
- Rüssow, Balthasar.** Der Prouintz Lyfflandt, darinne vermeldet werdt, Wo dath su[e]luige Landt ertsen gefunden ... Dorch Balthasar Russowen ... 1584. Hrsg. von Carl Eduard Napiersky. / Scriptorum rerum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. S. 1–194.
- Schirren, Carl.** Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Archive zu Kopenhagen. 3 Bde. Reval 1883–1885.
- Schirren, Carl.** Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. 7 Bde. Reval 1861–1881.
- Schütz, Caspar.** Historia rerum prussicarum, warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen (beteiligt von David Chyträus). Leipzig 1599.
- Strubyczius, Matthias.** Brevis atque accurata Livoniae ducatus descriptio historico-geographica ad ecclesiasticam et profanum in primis ordinum Johannitarum, Teotonicarum et Templariorum facines historiam e manuscripto suo vetustissimo eruta et in lucem protaracta a M. Justo Laurentio Diezio. Amstelodami 1727.
- Sylvester Tegetmeyer's Tagebuch. Hrsg. von Friedrich Bienemann. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Bd. 12. Riga 1880.
- Das Tagebuch des Peter von Halle. Hrsg. von Otto Greiffenhagen. // Beiträge zur Kunde Esthlands. Bd. 10. H. 1–2. Reval 1925.
- Tiesenhausen, Heinrich von.** Begangene irrthumbe und Fehler dess liefländischen Chronikenschreibers Balthasaris Russowens. Hrsg. von Carl Schirren. / Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 8. Reval 1861. S. 287–313.
- Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter, vom 58. Jar her geschehen. Hrsg. von Theodor von Rieckhoff. // Jahresbericht der Felliner literarischen Gesellschaft 1889. Fellin 1890. S. 51–125.
- Urkunden zur ältesten Geschichte Rigas. Nr. 9–15. / Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. IV. Riga und Leipzig 1844.
- ? ?????????? ??????????. ?????? ?????????? ?????????? ??????????. T. 29. ?? ???? 1965.
- ????????????? ??????????. ?????? ?????????? ?????????? ??????????. ?. 13. ?-? ?????????? 1904.

KIRJANDUS

- Amelung, Friedrich.** Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1525. Jahresbericht Fellin 1890–1895. Fellin 1898. S. 52–294.
- Angermann, Norbert.** Die mittelalterliche Chronistik. // Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln–Wien 1986. S. 3–20.
- Angermann, Norbert.** Gotthard Kettler. Ordensmeister in Livland und Herzog von Kurland. Hrsg. von Bund der Vertriebenen. Arbeitshilfe Nr. 52. Bonn 1987.
- Angermann, Norbert.** Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburger Ostforschungen. Herausgegeben von Richard Breyer. Bd. 32. Marburg/Lahn 1972.
- Angermann, Norbert.** Zu den deutschen Handelsniederlassungen in Pleskau und Krasnyi. // Hansische Geschichtsblätter. 89. Köln–Wien 1971. S. 79–92.
- Arbusow, Leonid.** Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland. // Latvijas Universitātes Raksti. XV. Riga 1926. S. 189–341; XVI. Riga 1927. S. 125–202.
- Arbusow, Leonid.** Die Hauptrichtungen in der Entwicklung des Baltischen Kartenbildes bis gegen 1600. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga 1934. Riga 1936. S. 20–35.
- Arbusow, Leonid.** Zur Würdigung der Kultur Altlivlands im Mittelalter. // Historische Zeitschrift. 151. 1935. S. 18–47.
- Arndt, Johann Gottfried.** Der Liefländischen Chronik II Theil von Liefland unter seinen Herren Meistern, welche die alter Geschichte des Ordens und der benachbarten Völcker erleutert. Halle 1753.
- Baltisches Historisches Ortslexikon. Hrsg. von Hans Feldmann und Heinz von zur Mühlen. Teil 2: Lettland. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Bd. 8/II. Köln, Wien 1990.
- Bartlett, Robert.** Euroopa süüd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn 2001.
- Benninghoven, Friedrich.** Russland im Spiegel der Schönen Hysthorie von 1508. Rossica Externa. Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg 1963. S. 11–35.
- Bergmann, Benjamin.** Die Kalenderunruhen in Riga in den Jahren 1858 bis 1859. Bergmann's historische Schriften. Bd 2. Leipzig 1806.
- Das Bild von Bauern. Vorstellung und Wirklichkeit vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. / Schriften des Museums für Deutsche Volkskunde Berlin. Bd. 3. Berlin 1978.

- Bosse, Heinrich.** Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit (bis 1561). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. 1928–1933. Bd. 24. Riga 1933. S. 151–281.
- Bruiningk, Hermann von.** Über die Abführung der Einwohner in die Gefangenschaft nach Russland 1565. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. 1903. Riga 1904. S. 36–44.
- Brüggemann, Karsten.** Die „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ von Balthasar Rüssow. Ein lutherischer Pastor als Politischer Chronist. // Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. von Klaus Garber, Martin Klöker. Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Bd. 87. Tübingen 2003. S. 265–281.
- Brüggemann, Karsten.** Russen in Livland: Überlegungen zum Russlandbild Balthasar Rüssows anhand seiner „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (1584). / Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum von frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von Ortwin Pelc und Gertrud Pickhan. Lüneburg 1996. S. 249–268.
- Buchholtz, Arend.** Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588–1888. Riga 1890.
- Bunge, Friedrich Georg von.** Der letzte Erzbischof von Riga, Markgraf Wilhelm von Brandenburg. Eine Relation nach Urkunden. / Bartholomäus Grefenthal. Livländische Chronik. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 5. Riga und Leipzig 1847. S. I–LV.
- Böttführ, Heinrich Julius.** Franz Nyenstede. / Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 24. Leipzig 1887. S. 70–74.
- Böttführ, Heinrich Julius.** Franz Nyenstede. // Rigaische Stadtblätter. 1890. 36. S. 281–286.
- Böttführ, Heinrich Julius.** Die Rigische Rathslinie vom Jahre 1226 bis auf die gegenwärtige Zeit. Riga 1857.
- Ceumern, Caspar von.** Theadridium Livonicum oder kleine Liefpländische Schaubühne. Riga 1690.
- Christiani, Titus.** Die Neubildung des Dorpater Rates zu Beginn der Polenzeit. Tartu 1919.
- Christiani, Titus.** Dorpats erstes Privileg in polnischer Zeit. // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. 22. H. 3. Dorpat 1910.
- Christiani, Titus.** Martin Kuiwleha und Magnus von Holstein. // Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1914. Dorpat 1914. S. 21–80.

- Clossius, Walter Friedrich.** Die Bibliothek des Grossfürsten Wassilij IV Iwanowitsch und des Zaren Iwan IV Wassiljewitsch. // Dorpater Jahrbücher. Bd. 3. Riga und Dorpat 1834. S. 289–304.
- Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin 1994.
- Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des 13. Jahrhunderts. Hrsg. von Ottokar Lorenz. Bd. 2. 3. Aufl. Berlin 1886–1887.
- Donnert, Erich.** Der livländische Ordensritterstaat und Russland: der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1588. Berlin 1963.
- Dsirne, Friedrich.** Die Rigaische Kalenderstreit. Riga 1867.
- Eckardt, Julius.** Zur Geschichte Dorpats. Dorpat 1867.
- Franz Nyenstädt. / Eesti Entsüklopeedia. 7. kd. Tallinn 1994.
- Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd. Toimetanud Juhan Kahk. Tallinn 1961.
- Franz Nyenstede. / Latviešu konversācijas vārdnīca. Bd. 15. Riga 1937. Sl. 28 922–28 925.
- Franz Nyenstädt. / Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 5. kd. Tallinn 1973.
- Eesti talurahva ajalugu. 1. kd. Vanimatest aegadeist 19. sajandi keskpaigani. Toimetanud Enn Tarvel jt. Tallinn 1992.
- Einige Testamente aus ältester oder alter Zeit. // Rigaische Stadtblätter. 17. 1825. Den 28. April.
- Erler, Georg.** Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg. Die Immatrikulationen von 1544–1656. Bd. 1. Leipzig 1910.
- Etzold, Gotfried.** Die Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln, Wien 1986. S. 43–62.
- Freymuth, Otto.** Tartu linn orduajal. Tartu linn aastail 1558–1625. / Tartu. Tartu 1927. Lk 12–58.
- Friebe, Wilhelm Christian.** Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- und Kurlands. Bd. 1. Riga 1791.
- Fueter, Eduard.** Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. München und Berlin 1936.
- Gadebusch, Friedrich Konrad.** Abhandlung von livländischen Geschichtsschreibern. Riga 1772.
- Gadebusch, Friedrich Konrad.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Th. 2. Riga 1777.
- Grasshoff, Richard.** Die briefliche Zeitung des 16. Jahrhunderts. Dissertation. Leipzig 1877.

- Graus, František.** Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung. // Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. von Hans Patzen. Vorträge und Forschungen. 32. Konstanz 1987. S. 11–55.
- Hagemeister, Heinrich von.** Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I Theil. Riga 1836.
- Hamjanz, Heinrich.** Ostpreussische Bauern. Volkstum und Geschichte. Königsberg 1938.
- Hammerstein, Notker.** Universitäten und Landeschronistik im Zeichen des Humanismus. Hrsg. von Franz Brendle, Dieter Martens u. a. // Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 56. Stuttgart 2001. S. 33–47.
- Hammerstein, Notker.** Geschichte als Arsenal. Geschichtsschreibung im Umfeld deutscher Humanisten. / Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance. Hrsg. von August Buck, Tibor Klaniczay und S. Katalin Németh. Budapest 1989. S. 19–32.
- Hauptmann, Peter.** Das Christentum im Baltikum. / Theologische Real-Enzyklopädie. Bd. 5. Lfg. 1/2. Berlin, New York 1980. S. 145–159.
- Hausmann, Richard.** Die Monstranz des Hans Ryssenberch in der Kaiserlichen Ermitage zu St Petersburg. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen. Bd. 17. Riga 1900. S. 165–212.
- Hausmann, Richard.** Aus der Geschichte Dorpats. Dorpat 1872.
- Heide, Jürgen.** Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650. / Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Bd. 16. Hrsg. von Paul Kaegben und Gert von Pistohlkors. Köln u. a. 2000.
- Heimatbuch für deutschbaltische Jugend. Bd. 2. Hrsg. von Leon Goertz. Riga 1901.
- Hellmann, Manfred.** Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Länder. // Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Hrsg. von Manfred Hellmann. Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sonderband 37. Thorbecke 1989. S. 7–35.
- Higounet, Charles.** Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter. Aus dem Französischen übersetzt von Manfred Vasold. München 1990.
- Hubatsch, Walter.** Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens-Hochmeister und Herzog von Preussen 1490–1568. Heidelberg 1960.
- Joachimsen, Paul.** Der Humanismus und die Entwicklung des deutschen Geistes. Unerv. Nachdruck. Darmstadt 1969.

- Joachimsen, Paul.** Gesammelte Aufsätze. Beiträge zu Renaissance, Humanismus und Reformation, zur Historiographie und zum deutschen Staatsgedanken. Aalen 1970.
- Joachimsen, Paul.** Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus. Th. 1. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hrsg. von Walter Goetz. H. 6. Leipzig und Berlin 1910.
- Joachimsen, Paul.** Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. Eine Geschichte des deutschen Nationalbewusstseins. 4. Aufl. Göttingen 1967.
- Johansen, Paul.** Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und hrsg. von Heinz von zur Mühlen. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 14. Köln 1996.
- Johansen, Paul.** Die Chronik als Biographie. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. Bd. 2. H. 1. München 1953/1954. S. 1–24.
- Johansen, Paul.** Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljö. // Tulumuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri. 15. 1964. Lk 252–260.
- Johansen, Paul.** Die Legende von der Aufseglung Livlands durch Bremer Kaufleute. / Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin. Hamburg 1961. S. 42–68.
- Johansen, Paul.** Nationale Vorurteile und Minderwertigkeitsgefühle als sozialer Faktor im mittelalterlichen Livland. / Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner. Göttingen 1963. S. 88–115.
- Johansen, Paul.** Nowgorod und die Hanse. / Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig. Lübeck 1953. S. 121–149.
- Johansen, Paul.** Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. // Looming. 1989. 11. Lk 1502–1517.
- Johansen, Paul.** Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiele Livlands. // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. 56. Helsinki 1962. S. 1–29.
- Johansen, Paul; Mühlen, Heinz von zur.** Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 15. Köln, Wien 1973.
- Kaplinski, Külliki.** Veel Balthasar Russowi päritolust. // Keel ja Kirjandus. 1999. 2. Lk 74–82.
- Kienitz, Otto.** Schlachten bei Maholm und Pleskau. Riga 1849.
- Kivimäe, Jüri.** Uurimus Balthasar Russowist ja tema kroonikast. // Keel ja Kirjandus. 1999. 4. Lk 285–289.
- Kleiner Führer durch Riga. Riga 1896.

- Koit, Jakob.** Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. // Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat. Kd. 4. 1960–1964. Stockholm 1966. Lk 22–60.
- Kreem, Juhan.** Sebastian Münster and «Livonia illustrata». / Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Hrsg. von Enn Küng und Helina Tamman. Tartu 1998. S. 149–168.
- Kreem, Juhan.** Sebastian Münster ja Liivimaa. // Akadeemia. 1995. 3. Lk 508–234.
- Kruus, Hans.** Eesti ajaloo lugemik. 1. kd. Tartu 1924.
- Kruus, Hans.** Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu 1924.
- Küttler, Wolfgang.** Patriziat, Bürgeropposition und Volksbewegung in Riga in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Dissertation. Leipzig 1966.
- Küttler, Wolfgang.** Die Volksbewegung in Riga 1584–1589. // Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Bd. 6. Berlin 1962. S. 267–310.
- Leimus, Ivar.** Eesti majandusajaloo historiograafiast. I. Keskaja kaubandus. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2. Lk 25–46.
- Leimus, Ivar.** Eesti majandusajaloo historiograafiast. II. Keskaja käsitöö. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 3. Lk 5–20.
- Leimus, Ivar.** Franz Nyenstede – humanist ja kultuurträger? [Oponeering Katri Raigi magistritööle Franz Nyenstede Liivimaa ajaloost]. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107). Lk 177–179.
- Leimus, Ivar.** Renner ja tema aeg. / Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlkinud Ivar Leimus. Tallinn 1995. Lk VII–XIX.
- Lemm, Robert Arthur von.** Dorpater Ratslinie 1319–1889. Marburg/Lahn 1960.
- Lenz, Friedrich.** Skizze einer Geschichte der Stadt Dorpat. Dorpat 1803. Lexikon des Mittelalters. Bd. 1, 2. München und Zürich 1983.
- Ligi, Herbert.** Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul 1558–1561. Tallinn 1961.
- Ligi, Herbert.** Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn 1968.
- Linde, Martin.** Das „Christlich Gespräch“ des Tilman Brakel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts. Osteuropa-Institut München. Mitteilungen. Bd. 26. München, 1998.
- Maydell, Friedrich Ludwig von.** Erste Landung der Bremer Kaufleute. Nach Franz Nyenstädt. Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands. Dorpat 1839/1842.

- Mertens, Dieter.** Landesgeschichte im Zeitalter des Humanismus und ihre spätmittelalterlichen Wurzeln. // Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. von Franz Brendle, Dieter Brendle u. a. Stuttgart 2001. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Stuttgart 2001. S. 19–31.
- Mettig, Constantin.** Illustrierter Führer durch Riga. Riga 1901.
- Muhlack, Ulrich.** Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung: die Vorgeschichte des Historizismus. München 1991.
- Murray, Alan V.** The Structure Genre and Intended Audience of the Livonian Rhymed Chronicle. / Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500. Edited by Alan V. Murray. Aldershot 2001. P. 235–251.
- Müller, Ulrich.** Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Schriften des Baltischen Historischen Komission. Bd. 10. Lüneburg 2001.
- Napiersky, Carl Eduard.** Fortgesetzte Abhandlungen von livländischen Geschichtsschreiber. Mitau 1824.
- Napiersky, Carl Eduard.** Vorwort. / Scriptorum reum Livonicarum. Bd. 2. Riga und Leipzig 1848. S. V–XXIII.
- Napiersky, Carl Eduard.** Zur livländischen Chroniken-Kunde. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 1. H. 3. Riga und Leipzig 1840. S. 419–449.
- Napiersky, Carl Eduard.** Zur Geschichte der Freibauern in Kurland. / Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 9. H. 1. Riga 1858. S. 99–104.
- Niitemaa, Vello.** Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki 1949.
- Pabst, Eduard.** Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland. Einige kritische Versuche. / Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. 3. H. 1. Dorpat 1844. S. 1–55.
- Pabst, Eduard.** Die Russenschlacht bei Maholm im Jahre 1268, nicht von Plettenberg 1501 geliefert. / Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. 5. H. 2. Reval 1869. S. 115–143.
- Pabst, Eduard.** Der russische Krieg in Livland 1558, namentlich die Katastrophe Dorpat's aus der revalschen Abschrift der Chronik des Nyenstede. / Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. 1. H. 3. Reval 1873. S. 227–259.
- Paulsen, Peter.** David Chyträus als Historiker. Rostock 1897.

- Pistohlkors, Gert von.** Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. // Von regionaler zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen, Letten und Esten vom 13. bis 19. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Angermann. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. 7. 1998. H. 1. S. 235–253.
- Puhvel, Jaan.** Võrdlev mütoloogia. Eesti mõttelugu. 12. kd. Tartu 1997.
- Quedenau, Hans.** Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen. Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Hrsg. von Hermann Aubin. Leipzig 1939.
- Raik, Katri.** Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 5–26.
- Ramm-Helmsing, Herta von.** David Hilchen. // Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen 1936. H. 31. S. 141–212.
- Rau, Susanne.** Stadthistoriographie und Erinnerungskultur in Hamburg, Köln und Breslau. // Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus. Hrsg. von Franz Brendele, Dieter Martens u. a. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Bd. 56. Stuttgart 2001. S. 227–257.
- Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Bd. 1. 2. Auflage. Berlin 1958.
- Rauch, Georg von.** Deutschland im politischen Weltbild der baltischen Provinzen zur polnischen und schwedischen Zeit (16./17. Jh.) (1940). Aus der baltischen Geschichte. Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hrsg. Georg von Rauch. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover-Döhren 1980. S. 147–158.
- Rauch, Georg von.** Ein estnisches Volkslied im Blickenfeld des späten Humanismus. Aus der baltischen Geschichte: Beiträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten. Hrsg. Georg von Rauch. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 9. Hannover–Döhren 1980. S. 59–71.
- Rauch, Georg von.** Stadt und Bistum Dorpat zu Ende der Ordenszeit. // Zeitschrift für Ostforschung. 24. 1975.
- Rathlef, Georg.** Das Verhältnis der kleinen Meisterchronik zum Chronicon Livoniae Hermanns von Wartberge und zur Reimchronik. // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1875. Bd. 8. H. 2. Dorpat 1877. S. 27–84.
- Recke, Johann Friedrich von der & Napiersky, Karl Eduard.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. I–IV. Mitau 1827–1832.
- Rösener, Werner.** Die Bauern in der europäischen Geschichte. München 1993.

- Schiemann, Theodor.** Salomon Hennings Livländisch-Kurländische Chronik. Eine Quellenuntersuchung. Mitau 1874.
- Schirren, Carl.** Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat 1860–1868.
- Schlottenloher, Karl.** Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts. // Reformationsgeschichtliche Studien und Texte. H. 76/77. Münster 1953.
- Schlüter, Wolfgang.** Die Nowgoroder Schra in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13. bis 17. Jahrhundert. Sonderdruck. Riga 1910.
- Schlüter, Wolfgang.** Die Nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom XIII. bis XVII. Jahrhundert. Dorpat 1911.
- Schmale, Franz-Josef.** Funktion und Formen der mittelalterlichen Geschichtsschreibung. Darmstadt 1985.
- [Schwartz, Johann Christoph].** Franz Nyenstädt. / Nordische Miscellaneen. Stück 27/28. Riga 1791. S. 397–408.
- Selart, Anti.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. 5. Tartu 2002.
- Spelge, Lutz.** Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts. / Deutschland-Livland-Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hrsg. von Norbert Angermann. Lüneburg 1988. S. 174–204.
- Staats, Reinhart.** Bernhard von Clairvaux, die Zisterzienser und das Baltikum. / Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. von Riho Altnurme. Kiel 2001. S. 62–72.
- Stryk, Leonhard von.** Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Zweiter Theil. Der lettische District. Dresden 1885.
- Stupperich, Robert.** Melanchton und Hermann Wittekind über den livländischen Krieg. // Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins. 103. Neue Folge 64. 1955. S. 278–281.
- Süvalep, Arnold.** Narva ajalugu. 1. kd. Toimetanud Arnold Soom. Narva 1936.
- Süvari, Aet.** Vaesed, külmad viinalembesed ja vanamoodsad... // Eesti Ekspress. 2004. 2. jaanuar.
- Tamm, Marek.** Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u 1255). // Keel ja Kirjandus. 2001. 12. Lk 883–884.
- Tarkiainen, Kari.** Se vanha vainoja. Käsitukset itäisestä naapurista Ivana Julmasta Pietari Suureen. // Suomen Historiallinen Seura. Historiallisia Tutkimuksia. 132. Helsinki 1986. S. 21–32.
- Tarvel, Enn.** Adratalupoegade olukorrast Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. Tallinn 1964.

- Tarvel, Enn.** Hansalinnana 13. sajandist Liivi sõjani. Liivi sõjast Põhjasõjani. / Tartu ajalugu. Tartu 1980. Lk 33–70.
- Taube, Arved Freiherr von.** «Der Untergang der livländischen Selbständigkeit»: die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. // Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Bd. 20. Hrsg. von Georg von Rauch. Köln, Wien 1986. S. 21–41.
- Thielen, Peter Gerrit.** Die Kultur am Hofe Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568). Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Bd. 12. Göttingen 1953.
- Tielemann, Gotthard Tobias.** Livonia. Ein historisch-poetisches Taschenbuch. Riga und Dorpat 1812.
- Tielemann, Gotthard Tobias.** Livonia's Blumenkranz. Bd. I. Riga und Dorpat 1818.
- Tielemann, Gotthard Tobias.** Vorrede. / Franz Nyenstädt's Livländische Chronik mit dessen Handbuch. Hrsg. von G. T. Tielemann. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. 2. Riga und Leipzig 1839. S. I–VIII.
- Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Riga 1777.
- Ungern-Sternberg, Paul von.** Aus dem Leben eines Livländers zur Zeit des Ringens zwischen Schweden und Polen um den Besitz Livlands 1600–1621. / Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909/1910. Mitau 1913. S. 143–157.
- Vahtre, Sulev.** Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. / Eesti kirjanduse ajalugu. I. Toimetanud Aarne Vinkel. Tallinn 1965. Lk 91–106.
- Vahtre, Sulev; Piirimäe, Helmut.** Eesti ajaloo lugemik VII ja VIII klassile. Tallinn 1987.
- Vahtre, Sulev.** Eesti talurahva ülestõus 1560. aasta sügisel. // Looming. 1955. 5. Lk 623–632.
- Vahtre, Sulev.** Kroniki baltyckie (inflanckie) XII–XVIII wieku jako źródła historyczne. // Zapiski Historyczne. XXXIV. 1969. 4. S. 73–86.
- Vahtre, Sulev.** Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 3 (114). Lk 5–26.
- Vahtre, Sulev.** Timann Brakel ja Balthasar Russow. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2000–2001. Tartu 2003. Lk 29–44.
- Vahtre, Sulev.** Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 1/2 (112/113). Lk 15–24.

- Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur um Protestantismus. Hrsg. von Wolfgang Brückner. Berlin 1974.
- Vunk, Aldur.** Maarjamaa ristiusustamine. // Akadeemia. 1996. 5. Lk 926–950.
- Weller, Emil.** Die ersten deutschen Zeitungen mit Bibliographie (1505–1599). Hildensheim, New York 1971.
- Winkelmann, Eduard.** Bibliotheca Livoniae historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hilfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. 2. Ausgabe. Berlin 1878.
- Wipper, Robert.** David Hilchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leibeigenschaft in Livland. // Filologu biedribas raksti. 1928. 8. S. 225–240.
- Wippermann, Wolfgang.** Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Orden in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik. Publikationen zur Geschichte der Deutsch-Polnischen Beziehungen. Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 24. Berlin 1979.
- Wittram, Reinhard.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland und Kurland 1180–1918. 3. Auflage. München 1954.
- Öpik, Elina.** Ajalootunnetuse kahest tasandist ja Balthasar Russowi kohast Eesti kultuuriloos. // Keel ja Kirjandus. 1999. 4. Lk 285–289.
- ??????????, ? ???? ??????????????. ? ???? ? ??? ?????????????? ???? ??. ? ???? 1894.
- ?????, ?????. ? ????? ? ? ?????????????? ? ????? I. ?????????????-???????? ??????????????. ??? 1949.
- ? ???????, ????? ? ??????. ? ? ? ?????????? ???? ? ?????????? ?????????? ????????. / ?????-???????????? ??????????????. ?????? ??????? ??????. XV. ? ????? 2002. ? ??. 21–41.
- ? ????? ???? , ? ???? . ? ?????? ??????????. ?????? ? . ? . ??? ??????. / ?????? ?????????? ? ?????? ? ? ?????? ?????????????????? ???? . ? . 3. ??? 1880. ? ??. 353–400; ? . 4. Riga 1883. ? ??. 7–124.
- ? ??? . ? ????????????? ? ????????? ??????. ??? 1957. ? ??. 47.

KÄSIKIRJALISED MATERJALID

- [Mark, Lemmit].** Eesti vanema historiograafia ajalugu. I–II. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas.
- Raik, Katri.** Franz Nyenstede und seine Geschichte Livlands. Ein historiographischer und Quellenkritischer Überblick. Käsikirjas.
- Raik, Katri.** Matthias Strubycz und seine wenig bekannte Geschichte Livlands von 1577. Käsikirjas.
- Raik, Katri.** Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. Käsikirjas.
- Raik, Katri.** Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu. Historiograafiline ja allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Juhendaja professor Sulev Vahtre. Tartu 1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Teder, Erki.** Moritz Brandise kroonika. Allikad ja retseptsioon. Peaseminaritöö. Juhendaja professor Sulev Vahtre. Tartu 2000. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Vahtre, Sulev.** Ajalookirjutus Vana-Liivimaal. Varauusaegne Balti ajalookirjutus I (16. sajandi 2. pool). Varauusaegne Balti ajalookirjutus II (17. sajand ja 18. sajandi I pool). Tartu 1998–1999. Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis.
- Vahtre, Sulev.** Dionysius Fabriciuse Liivimaa kroonika. (Tartu 2004). Käsikiri Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis.
- Vahtre, Sulev.** Keskaja historiograafia. Kuidas mõisteti ja kujutati ajalugu keskajal? Ettekanne Akadeemilises Ajalooseltsis 15. aprillil 1999. Käsikiri autori valduses.

DIE HOCHPHASE DER CHRONISTIK ESTLANDS UND LIVLANDS IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 16. UND ANFANG DES 17. JAHRHUNDERTS

Chroniken und ihnen verwandte historiographische Genres stellen eine der Hauptquellen der jüngeren baltischen Geschichte dar. In diesen geographisch und zeitlich begrenzten Erzählungen liegt das inhaltliche Schwergewicht auf der Gegenwart des Autors; Quellenkritik sucht man bei ihnen allerdings vergebens. Im Vergleich zu Urkunden hat diese Form der Historiographie sowohl Vor- als auch Nachteile. In Dokumenten ist das Geschehen, bzw. die Tatsache genau fixiert: Genannt werden Daten und auch Personen. In den Geschichtsdarstellungen werden die Quellen beliebig genutzt, die Geschehnisse ungenau und oft in Abhängigkeit von der Intention des Autors entstellt präsentiert. Zugleich stellen diese historischen Texte die Denkweise des Autors als Repräsentanten seiner Zeit dar: Sie zeigen, was er für wichtig hielt, wovon und wie, wem und warum er geschrieben hat. Uns interessieren an dieser Stelle baltische Chroniken, in denen die Geschichte Liv- und Estlands vollständig behandelt wird, die mit der Ankunft der Katholiken im Baltikum anfangen und bis in die Gegenwart des jeweiligen Verfassers reichen, indem sie die Ereignisse mehr oder weniger vollständig in ihrer Reihenfolge darstellen. Hierbei können sowohl der Umfang als auch die Art und Weise der Berichterstattung variieren.

Die lokale Chronistik nahm ihren Anfang vor fast acht Jahrhunderten mit der Eroberung des Baltikums durch die Deutschen. Mehr als fünf Jahrhunderte lang handelte es sich hierbei um die Geschichtsschreibung der Deutschen über ihr eigenes Land, es ging um Alt-Livland, später um Estland und Livland. Traditionell gilt die Mitte des 18. Jahrhunderts, als man hinsichtlich des Anmerkungsapparates und der Quellenkritik eine neue Qualität in der Historiographie erreichte, als der Endpunkt der lokalen Chronistik.

Dem estnischen Leser sind vollständig ins Estnische übersetzte Werke, die über die hiesige Landbevölkerung berichten, gut bekannt. Viermal ist Heinrichs Christianisierungsgeschichte auf Estnisch erschienen (Jaan Jung, 1881-1883; Julius Mägiste, 1962; Richard Kleis, Enn Tarvel, 1982; dass. 1993). 1960 publizierte Sulev Vahre die Übersetzung eines Teils der jüngeren Reimchronik, der den Aufstand am Georgstag behandelt. Balthasar Russows Chronik ist dreimal

in estnischer Sprache veröffentlicht worden (Kaarel Leetberg, 1920-1921; D. und H. Stock, 1967; dass. 1993). Etwa vor zehn Jahren erschien in einer estnischen Übersetzung der die Vorgeschichte und den Anfang des Livländischen Krieges behandelnde Teil der Chronik von Johann Renner, unter anderem geht es dort auch um die Bauernunruhen im Jahre 1560 (Ivar Leimus, 1995). Vor kurzem wurde eine kommentierte Übersetzung der älteren Reimchronik veröffentlicht (Urmas Eelmäe, Enn Tarvel, 2003).

Zwei der obenerwähnten Arbeiten, die Texte von Russow und Renner, stammen aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, aus der Hochphase der hiesigen Chronistik. Das war eine Zeit, die von Veränderungen im ganzen deutschen Kulturraum geprägt war. Den Verlauf der Geschichte beeinflussten Glaubenskriege und Bauernaufstände. Für die baltische Geschichte war dies eine Zeit des Verfalls Alt-Livlands und der Machtaufteilung zwischen Russland, Polen und Schweden. In der gleichen Zeit brachten humanistische Ideen ein wachsendes Interesse für Geschichte auch ins Baltikum. Man wandte sich der Geschichte von Livland zu, und schrieb sowohl über die Geographie als auch über die Bevölkerung. Als Vorbilder dienten dabei sowohl die deutschen Humanisten als auch ältere lokale historische Erzählungen.

Das Interesse an Geschichte ist ein charakteristisches Merkmal von Umbruchszeiten, wenn die beste Erklärung für alte Traditionen und die Privilegien der Oberschicht gesucht wurde. Genau dies spornte auch die Chronisten des 16. Jahrhunderts in ihrem Bestreben an, sich der Geschichte von Livland zuzuwenden. Unter den Zeitgenossen gab es keine Einmütigkeit darüber, was die Zukunft oder die Vergangenheit des Landes betraf. Jede Interessengruppe brauchte ihre eigene Geschichte. In den ersten Jahrhunderten deutscher Vormacht wurden nur einige Chroniken verfasst, die mit der Ankunft der Fremden im Baltikum begannen und mit der Gegenwart des Autors endeten. Um die Mitte des 16. Jahrhunderts kamen noch zwei weitere hinzu: Die Werke des hohen Beamten des Livländischen Ordens Thomas Horner und des Rigaer Stadtsekretärs und Syndikus Johann Lohmüller. Uns sind wenigstens acht Livländische Geschichten aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und dem Anfang des 17. Jahrhunderts bekannt, deren Verfasser der Sekretär des polnischen Königs Matthias Strubycz, der Pastor aus Tallinn Balthasar Russow, der Adlige Heinrich von Tiesenhausen, der ehemalige Ordensbeamte Johann Renner, der Untertan des Rigaer Bischofs Bartholomäus Grefenthal, der Sekretär der estnischen Ritterschaft Moritz Brandis, der Bürgermeister von Riga und Kaufmann Franz Nyenstede und der katholische Priester Dionysius Fabricius waren. Man pflegte die eigenen Werke als „Geschichte“ zu bezeichnen, denn die Ambitionen der Autoren waren enorm.

Die Gegenwartsbeschreibungen sowohl der Chroniken als auch anderer Werke wurden von der Forschung oft in den Hintergrund gerückt, obwohl sie bezogen auf den Gesamtumfang der damaligen Historiographie ihren überwiegenden Teil bilden. Die Geschichte der Gegenwart diente als Propagandamittel, weshalb sie keineswegs von den neuen Mächten Polen und Schweden unabhängig war. Neben die traditionelle Geschichtserzählung und Chronik traten neue zeitgenössische Genre: Politische Pamphlete, kurze Übersichten, Texte in Versform, das Tagebuch bzw. Dokumentensammlungen. Letztere Form war besonders für die Legitimierung der alten Rechte tauglich. Ein Teil dieser historischen Werke wurde veröffentlicht, wodurch ihr Einfluss noch mehr anwuchs.

Unsere Kenntnisse über das Mittelalter und über die Frühe Neuzeit stammen zumeist aus der Historiographie der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, in der es natürlich viele Fehler gab, denn Quellenkritik war damals unbekannt. Daher werden die damaligen Geschichtsdarstellungen nicht immer als sehr hochwertig eingeschätzt, da wir traditionellerweise einen historischen Text nach der Wahrfähigkeit der von ihm berichteten Fakten beurteilen. Das ist aber eine undankbare Aufgabe, da ja stets der Zweifel bleibt, ob nicht zu wenige Quellen genutzt wurden oder die genutzte Quelle voller Fehler steckte, ob der Chronist ungebildet war oder es sich um eine absichtliche Fälschung handelte.

Die Erforschung der lokalen Chronistik kann in drei Etappen eingeteilt werden, wir stehen heute an der Schwelle der letzten. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts hatte man einen Höhepunkt in Bezug auf die Veröffentlichung von unbekanntem und schon bekannten älteren Arbeiten auf dem Gebiet der Geschichte erreicht. Dieser Zeitabschnitt bedarf nach anderthalb Jahrhunderten heute wieder einer intensiven Untersuchung. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurden hauptsächlich die Lebensläufe der Chronikschreiber überprüft und neu geschrieben. Man begann die Quellen der Erzählungen zu verzeichnen und Originalmitteilungen der Autoren hervorzuheben. Die Arbeiten von Renner und Salomon Henning wurden gründlich untersucht (Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum, 1876; Theodor Schiemann, 1874). Gemeinsam mit der 1953 von Peter Karstedt besorgten Edition des Renner'schen Manuskripts gelangene Beispiel für die Chronistikforschung dar. Dieses Arbeitsfeld ist unendlich, dies wird auch durch die zuletzt erschienene Übersicht über Russows Chronik von Paul Johansen bekräftigt (1996). Dennoch darf behauptet werden, dass die ältere baltische Geschichtsschreibung als historische Quelle mehr oder weniger detailliert untersucht worden ist. Die neue Aufgabe für den heutigen Historiker scheint leichter zu sein und weniger Geduld und Aufmerksamkeit zu verlangen, dafür aber mehr Raum für Assoziationen zu lassen. Vielleicht wird dieses Forschungsfeld dadurch für junge Forscher anziehender. Heute betrachtet

man die Chroniken als Zeugnis für damalige Mentalitäten, Gedankenwelten und Weltanschauungen, kurz, man widmet sich dem Geschichtsverständnis der Autoren.

Als ein eigenes Forschungsthema hat Paul Johansen in seiner Studie die Rezeption der Texte hervorgehoben, was nicht nur für die Arbeiten des 16. Jahrhunderts, sondern auch für diejenigen der folgenden Generation von Historikern in späteren Jahrhunderten gilt.

In der estnischen Geschichtswissenschaft gibt es nicht viele Überblicksdarstellungen über die lokale Chronistik. Eine der umfangreichsten Arbeiten entstand zu Beginn der 1950er Jahre, verfasst von Lemmit Mark (vorhanden in der Universitätsbibliothek in Tartu). Der Verfasser einer weiteren umfangreichen Übersicht ist Sulev Vahtre (1998-1999). Das Manuskript ist leider nicht im Druck erschienen. Professor Vahtre hat vor drei Jahrzehnten zwei einige Dutzend Seiten umfassende Artikel verfasst, einer davon erschien in polnischer Sprache. Die umfangreichste und im Druck erschienene Übersicht über die lokale Chronistik stammt von dem lettischen Historiker Janis Zutis (1949). Die Mehrheit der allgemeinen Untersuchungen, welche die baltische Geschichtsschreibung behandeln, sind während mehr als zwei Jahrhunderten in deutscher Sprache geschrieben worden. Unter den Autoren sind Friedrich Konrad Gadebusch (1772), Karl Eduard Napiersky (1824), Leonid Arbusow (1926-1927) und Georg von Rauch mit seinen Kollegen (1986). Zur Verwunderung hierüber gibt es keinen Grund: Die Geschichtsschreiber waren hauptsächlich Deutsche, außerdem gehört die baltische Geschichte zum deutschen Geschichtsraum, und schließlich ist die eigene estnische oder lettische Geschichtsschreibung ziemlich jung. In den letzten Jahrzehnten ist das Interesse an der Chronistik gestiegen, im Brennpunkt steht dabei gerade die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts. Einen bemerkenswerten Anstoß verlieh der Forschung die im Jahre 1996 auf der Grundlage des Nachlasses von Paul Johansen veröffentlichte, bereits mehrfach erwähnte Übersicht über Balthasar Russow, einen der humanistischen Chronisten. Die Arbeit von Johansen wurde schon jahrzehntelang erwartet, weshalb man sich über ihren Einfluss nicht zu wundern braucht. In Deutschland erschien dann eine Studie über Weltbild und Geschichtsverständnis des Pastors Timann Brakeli (Martin Linde, 1998), außerdem wurde die in den auf die Reformation folgenden Jahren von Johann Lohmüller geschriebene Livländische Geschichte zusammen mit einer Analyse erstmalig veröffentlicht (Ulrich Müller, 2001). An dem Lehrstuhl für Geschichte Estlands wurde unter Leitung von Tiit Rosenberg das Forschungsprojekt „Historiographie der estnischen Geschichte“ eingeleitet. Die bis heute im Druck veröffentlichten Ergebnisse des Projekts sammeln von Prof. Sulev Vahtre. Der

erste Artikel gibt eine Übersicht über Forschungsstand und Aufgaben der älteren Historiographie (Ajalooline Ajakiri 2001, 3 [14]). Die darauffolgenden Studien behandeln wiederum die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts, so wurde die Geschichte der Livländischen Kriege von Tilman Bredenbach vorgestellt und die Werke von Timann Brakel und Russow miteinander verglichen (Ajalooline Ajakiri 2001, 1/2 (112/113), *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2000-2001*). Es ist zudem wieder üblich geworden, dass Studenten ihre Hausarbeiten aufgrund der Chroniken verfassen; es gibt zum Beispiel Studentarbeiten, in welchen die Chroniken von Moritz Brandis und Franz Nyenstede untersucht worden sind.

In der vorliegenden Arbeit werden alte bewährte Forschungstraditionen unter Zuhilfenahme neuer Untersuchungsaufgaben fortgesetzt. Bei der Untersuchung zweier einzelner Chroniken wird, wie es bereits im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts üblich war, über den Lebenslauf des Autors, über verschiedene Abschriften der Chroniken und Quellen berichtet. In beiden Fällen wird nach dem Geschichtsbild des Chronisten gefragt. Die Autorin untersucht, warum gerade dieser Autor und warum er gerade auf diese Weise Geschichte geschrieben hat. Dies entspricht dem neueren Interesse an diesen Arbeiten. Gleichzeitig wird angestrebt, ein Gesamtbild der Geschichtsschreibung in der humanistischen Periode zu schaffen, indem den Zusammenhängen der damaligen Historiographie Aufmerksamkeit geschenkt wird. Zuletzt wird versucht, durch die Analyse eines Themas, das in allen Chroniken eine Rolle spielt, das Bild vom damaligen Bauern zu untersuchen. Als Vorbild dienen hier ähnliche Untersuchungen des Russland-Bildes (Karsten Brüggemanns Übersicht, 1996). Dabei wird versucht, die Arbeit auf allgemeinverständliche Weise darzubieten, um einen weiteren Kreis von Geschichtsinteressenten sowohl in Estland als auch in Deutschland anzusprechen; speziell für estnische Leser ist eine der Chroniken ins Estnische übersetzt worden.

Die vorliegende Doktorarbeit besteht aus fünf einzelnen Publikationen, von denen zwei im Druck erschienen sind. Die Herausgeber der drei übrigen bestätigen, dass diese Beiträge in nächster Zeit erscheinen. Alle Veröffentlichungen wurden unter dem Thema „Die Hochphase der Geschichtsschreibung in Estland und Livland“ zusammengefasst, wobei die zweite Hälfte des 16. und der Anfang des 17. Jahrhunderts in Betracht gezogen werden.

Auf den ersten Seiten dieser Doktorarbeit findet sich die erweiterte Version der vorliegenden Einleitung, die unter dem gleichlautenden Titel „Die Hochphase der Geschichtsschreibung in Estland und in Livland“ in der Zeitschrift „Ajalooline Ajakiri“ (2001, 4 [115]) publiziert worden ist. Es handelt sich hier um eine Untersuchung des Hintergrunds der Chronistik der zweiten Hälfte des

16. und des beginnenden 17. Jahrhunderts, und es ist die erste in estnischer Sprache publizierte ausführlichere Übersicht über die damalige baltische Chronistik. Als Gegengewicht zu den traditionellen Fragen über die Originalität der Chroniken und ihrer Abschriften, über die ausgewerteten Quellen und die Wahrhaftigkeit der Mitteilungen sowie über die Vorlieben der Chronisten stehen hier im Mittelpunkt der Einfluss der Geschichtsschreibung im Mutterland Deutschland, der Einfluss der Bildung und der historischen Ereignisse sowie die allgemeinen Entwicklungslinien und Grundzüge der damaligen Geschichtserzählungen im ganzen deutschen Kulturraum. Des weiteren werden die Beziehungen der Chronisten untereinander sowie ihr Verhältnis zu den Machthabern untersucht.

Drei weitere Studien stellen zwei weniger bekannte Chroniken vor. Die in vollem Umfang bekanntesten Chroniken Livlands sind schon längst ausführlich untersucht worden, es ist an der Zeit, sich den weniger bekannten und vielleicht auch problematischeren zuzuwenden. Den umfangreichsten Teil der vorliegenden Doktorarbeit bildet eine Studie über die Chronik des Rigaer Ratscherrn und Kaufmanns Franz Nyenstede sowie die partielle Übersetzung der Tallinner Abschrift, die als älteste Variante dieser Chronik gilt, ins Estnische. Die Aufgabe des auch als Monographie publizierten Textes ist es, die Stellung dieser Chronik im Zusammenhang der lokalen Chronistik zu bestimmen. Nyenstede vertrat als Großkaufmann und Grundbesitzer den Stadtmagistrat von Riga; seiner Chronik sind widersprüchliche, darunter sehr scharfe Beurteilungen zuteil geworden. Abgesehen davon wird Nyenstedes Text aber in Bezug auf mehrere Themen – die Geschichte von Tartu 1554-1571 und die Rigaer Kalenderunruhen von 1584 bis 1589 – als eine der wesentlichsten Quellen unter den späteren Chroniken eingeschätzt. Damit versucht die Verfasserin der vorliegenden Doktorarbeit, Nyenstede zu „rehabilitieren“. Davon ausgehend wird das Thema seines Weltbildes etwas gründlicher erörtert, wobei nicht nur der Chronist selbst als Persönlichkeit von Bedeutung ist, sondern auch die Kopien und Quellen seiner Chronik, deren Glaubhaftigkeit und Benutzungsweise, aber auch die Rezeption seiner Arbeit. Die Autorin fragt nach den Gründen, warum Nyenstede seine Chronik verfasst hat, nach seinen Antipathien und Sympathien. Zwei separate Kapitel der Arbeit sind den zeitgenössischen Lieblingsthemen Nyenstedes gewidmet: die Entdeckungsgeschichte von Livland (die „Aufsegelungslegende“) und sein Bild von den Bauern. Die Untersuchung der letztgenannten Themen ermöglicht es, Nyenstedes und seiner Zeitgenossen Geschichtsbild darzustellen, was heutzutage eine wichtige Aufgabe historischer Forschung darstellt.

Als Eigenart von Nyenstedes Chronik kann die deutliche Prägung durch seine persönlichen Interessen bezeichnet werden. Der christliche Glaube war für

Nyenstede nicht besonders wichtig; seine Sympathie gehörte der staatlichen Macht, unter der er lebte, d.h. Polen. Da sein hauptsächlichlicher Betätigungsbereich der Handel war, standen für ihn wirtschaftliche Interessen im Vordergrund. Nyenstede war kein Geistlicher und kein hochgebildeter Jurist, wie es damals für einen Chronisten gang und gäbe war. Er war ein Mann ohne Bildung, aber gleichzeitig ein angesehener Kaufmann. Das Thema des Handels fügte er somit der lokalen Chronistik hinzu. In der Zeit, in der Nyenstede seine Chronik schrieb, waren neben verschiedenen Gruppeninteressen auch die Interessen der hiesigen Oberschicht, d.h. hauptsächlich die gemeinsamen Interessen der Deutschen, von besonderer Bedeutung; es war eine Umbruchszeit, in der die Historiographen nach neuen, gemeinsamen Ideen suchten, die den neuen Verhältnissen entsprachen. Mit ihrer Hilfe wollten sie beweisen, dass Estland und Livland ureigene deutsche Gebiete waren. Zu diesem Zweck wurde diejenigen Passagen der ältesten Geschichte genutzt, in der Heldenhaftigkeit und Einmütigkeit der Eroberer hervorgehoben wurden. Die deutsche Oberschicht nahm traditionsgemäß für sich in Anspruch, den christlichen Glauben in die baltischen Länder gebracht zu haben. Jetzt allerdings wurde mehr über das Regieren und die Rechtsprechung gesprochen. Die umfangreiche Beschreibung des Bauernlebens weist in diesem Zusammenhang darauf hin, dass das Leben hier nur unter dem Taktstock der Oberschicht verlaufen konnte. Die Schilderungen Nyenstedes tragen teilweise dazu bei, dass sich die Idee des Kulturträgetums herausbildete.

Nyenstedes Chronik kann man als historische Quelle nicht eindeutig einschätzen. Bis zur Fertigstellung der vorliegenden Untersuchung waren Nyenstedes Quellen noch nicht gründlich untersucht worden, so dass es leicht war darauf hinzuweisen, dass er hauptsächlich nur mündliche Quellen benutzt hätte, weshalb der Wert der Chronik zweifelhaft sei. Die Bedeutung mündlicher Quellen fand auch in der vorliegenden Arbeit ihre Bestätigung; dabei wurde der Glaubhaftigkeit der Chronik, besonders in Bezug auf den die Gegenwart schildernden Teil, kein wesentlicher Schaden zugefügt. Dies kann durch einen Vergleich mit anderen Quellen bestätigt werden. Die Quellenanalyse zwingt uns aber, Nyenstedes Mitteilungen hinsichtlich der früheren Geschichte ernster zu nehmen.

Die übersetzten Teile der Chronik sind aufgrund der Erwägung ausgewählt worden, dass die auf die Geschichte Estlands und Livlands bezogenen Originalmitteilungen, die „Aufseglungslegende“, die Informationen über die Urbevölkerung sowie die Beschreibungen von Tartu vor und während des Livländischen Krieges ebenso interessant und hinreißend sind wie die wohlbekanntes und bereits ins Estnische übersetzten Schilderungen Russows und Renners. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass Nyenstedes Chronik von seinen Nachfolgern gern

benutzt wurde und seine Angaben in ihre Arbeiten eingingen.

Der nächste Teil der vorliegenden Doktorarbeit enthält eine deutschsprachige Übersicht über die Chronik Nyenstedes, die als fünftes Heft der Serie „Baltische Reihe“ von Norbert Angermann veröffentlicht werden wird. Diese Darstellung kommt den an der baltischen Geschichte Interessierten im deutschsprachigen Raum zugute und ergänzt die kürzlich erschienenen Untersuchungen zu derselben Periode ergänzen.

Der vierte Teil der Studie gibt eine Übersicht über die von Matthias Strubycz verfasste Livländische Geschichte. Matthias Strubycz – ein Untertan des Königs von Polen – hat die genannte Geschichte in demselben Jahr niedergeschrieben, in dem Balthasar Russow seine Chronik abschloss, d.h. 1577. Russows gedruckte Chronik wurde schlagartig aufgrund des Stils seiner Erzählung bekannt. Die zum deutschen Kulturraum gehörende Geschichte Estlands war auch im Mutterland beliebt. Denn hier lag Deutschlands Ostgrenze zu Russland, vor dem man Angst hatte. Doch kann Russow nicht als „Vater“ der ganzen baltischen humanistischen Geschichtsschreibung gehalten werden. Russows und Strubyczs Vorbilder ähneln einander sehr – es handelt sich um die deutschen Humanisten. Als Vorbilder dienten ihnen die in Königsberg erschienene Chronik von Horner und andere Arbeiten. Die gleichzeitig erschienenen zwei Chroniken bekräftigen die Tatsache, dass die Geschichtsschreibung nicht nur in den schwedischen, sondern auch in den polnischen Gebieten einen Aufschwung erlebte. Die Gründe dafür sind im Schlußakt des Livländischen Krieges und in den entgegengesetzten Interessen zweier Staaten zu suchen. Die hier eingeführte Chronik von Strubyczi zeigt, dass die polnische Historiographie über das Baltikum drei Jahrzehnte vorher einsetzte; traditionsgemäß wurde dies erst mit der lateinischen Livländischen Geschichte des katholischen Geistlichen Dionysius Fabricius in Verbindung gebracht, die Anfang des 17. Jahrhunderts verfasst wurde.

In dem über Strubycz verfassten Text wird unter anderem traditionsgemäß eine Übersicht über das Leben des Chronisten, die Entstehungsgeschichte der Chronik sowie über deren Inhalt, Quellen und Rezeption geboten. Besonders hervorgehoben wird der Einfluss des Königsberger Hofes von Herzog Albrecht sowie der preußischen Geschichtsschreibung auf Strubycz. Persönliche Beziehungen spielten dabei eine wichtige Rolle. Obwohl zahlreiche faktische Fehler den Wert der Chronik als wertvolle historische Quelle mindern, bekräftigt das Werk die Tatsache, dass die Geschichte in den Umbruchjahren wichtig war, und zeugt von ihrer propagandistischen Rolle. Die Chronik von Strubycz ist für polnische Leser gedacht. Aus ihr konnten erste Kenntnisse über das Land und über die diesbezüglichen Interessen der Großmächte entnommen werden.

Die Arbeit von Strubyczi ist mit Sicherheit nicht die letzte, die in die Hände

der Historiker gelangen wird und sie zu Korrekturen in ihren bisherigen Vorstellungen über die Chronistik zwingt. Die erst vor drei Jahren im Druck erschienene Livländische Geschichte des Stadtsekretärs und Syndikus Johann Lohmüller hat ein ähnliches Schicksal wie die Arbeit von Strubycz. Da beide Arbeiten nicht in das Verzeichnis der allgemein anerkannten historischen Texte aufgenommen worden waren, ausserdem schwer erhältlich waren, sind sie im Allgemeinen unbekannt.

Der letzte Teil der vorliegenden Doktorarbeit ist der zur Veröffentlichung in „Ajalooline Ajakiri“ vorgesehene Artikel „Die Bauern Estlands und Livlands in der baltischen humanistischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts“. Den Anstoß zur Wahl dieses Themas gaben die vom Doktorvater der vorliegenden Doktorarbeit, Prof. Sulev Vahtra, verfassten diesbezüglichen Abhandlungen (1965), die zur klassischen Forschungsliteratur gehörende, in die humanistische Geschichtsschreibung am Beispiel Russows einführende Untersuchung von Prof. Paul Johansen (1996) sowie Gert von Pistohlkors' (1998) Frage nach sozialen, ethnischen und nationalen Argumentationen im 19. Jahrhundert. Das Bauernbild ist für uns Esten besonders in Zeiten des Umbruchs von Interesse, wenn man erneut versucht, wie damals in Europa zu erklären, was für Leute das eigentlich sind, die seit uralten Zeiten im Baltikum leben. Vor Jahrzehnten wurde versucht – und das wird auch heute gemacht – ein klischeehaftes Bild der lokalen Bevölkerung zu prägen. Im diesbezüglichen Artikel wird nach den Wurzeln des typischen Estenbildes bzw. desjenigen der Nachbarvölker gesucht, wobei sowohl die Entwicklung dieser stereotypischen Vorstellungen wie auch ihre Kontinuität bis heute zur Sprache kommen. Es werden Schilderungen der Chroniken zitiert, die vor allem die drei wesentlichen Themen betreffen: Glaube, Sitten, Sprachen. Ein Vergleich der baltischen Chronistik mit den Informationen der deutschen Chroniken ergibt eine Konkurrenzsituation. Die baltischen Historiographen mussten sich gegen die Beschuldigungen der Humanisten im Mutterland zur Wehr setzen, welche ihrerseits die farbenreichen und wohl recht glaubhaften Beschreibungen der lokalen Gegebenheiten provozierten.

Der Beitrag erklärt die damaligen sozialen und wirtschaftlichen Widersprüche in der Zeit der Ausprägung der Leibeigenschaft am Ende des 16. und im beginnenden 17. Jahrhunderts. Es wird gezeigt, dass gleichzeitig solche Begriffe wie „Esten“, „Liven“ und „Kuren“, die noch im 13. und 14. Jahrhundert gebräuchlich waren, deutlich in den Hintergrund gedrängt wurden. Sie wurden durch die Verwendung von „Bauer“ oder „nichtdeutscher Bauer“ ersetzt. Hierdurch verschärften sich die Widersprüche zwischen Ober- und Unterschicht, die sich verschiedener Sprachen bedienten, doch gingen Freiheitsdrang und Protest-

geist der Bauern nicht zurück, auch wenn Paul Johansen (1963) den entgegengesetzten Standpunkt vertreten hat. Für die Zeitgenossen waren die Bauern sowohl Kampfgenossen als auch Plünderer, in Abhängigkeit von der jeweiligen Situation, vom Ort der Kämpfe und vom jeweiligen Chronisten. Die Bauern waren gemeinsam mit allen Livländern die Leidenden. Geschichtsschreiber waren gegenüber dem Krieg kritisch. Das traditionelle Schwarz-Weiß-Bild hält der Kritik nicht stand.

Als Quelle für die vorliegende Doktorarbeit dienen zeitgenössische Chroniken und ihre im Druck erschienenen Varianten. Auf den ersten Blick scheint es, dass sie durchaus greifbar sind, wurde doch die Mehrzahl der Chroniken des 16. und 17. Jahrhunderts schon damals veröffentlicht. Im folgenden Jahrhundert begann man mit der Veröffentlichung von alten Chroniken, darunter auch zwei Varianten der Chronik von Matthias Strubycz. Von diesen Chroniken trägt eine übrigens dieselbe Überschrift wie die vorliegende Doktorarbeit. Die Blütezeit der Veröffentlichung der baltischen Chroniken war die Mitte des 19. Jahrhunderts. Bis zu diesem Zeitpunkt nicht veröffentlichte Erzählungen erschienen in der Sammlung „*Monumenta Livoniae antiquae*“ in fünf Bänden. 1853 erschienen in zwei weiteren Bänden diejenigen Texte, die schon früher veröffentlicht worden waren. Abgesehen davon waren sie jedoch zur Rarität geworden. Einige Chroniken und andere Schriften erschienen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts als Erstausgaben bzw. als Neuerscheinung in Buchform. Viele kürzere historiographische Texte wurden in den deutschbaltischen Periodika veröffentlicht. Ende des 19. Jahrhunderts war allerdings die Zeit der Veröffentlichung alter Chroniken vorbei. Später hat man einige ursprüngliche Varianten der Texte gefunden, veröffentlicht wurden sie aber nicht. Eine Ausnahme bildet das Urmanuskript von Johann Renner aus den Jahren 1556-1561. Es spielte beim Druck eine wesentliche Rolle, von wem sie veröffentlicht wurden und wie korrekt der Verleger seine Arbeit gemacht hat. Deshalb muss man die gedruckten Texte sorgfältig durchlesen. Neben den lokalen Chroniken werden dafür auch deutsche humanistische Chroniken gebraucht. Die Namensliste beginnt mit Albert Krantz. Das Baltikum als Teil Deutschlands war auch für sie von Interesse. Andererseits hat man auch die Chroniken der Nachbarn hinzugezogen, vor allem die russischen *letopisi*.

Die untersuchte Periode ist reich an Urkunden, die im Druck erschienen sind. Friedrich Bienemann und Carl Schirren haben umfangreiche Dokumentensammlungen veröffentlicht (1865-1876; 1861-1881). Beim Verfassen der Studie über Franz Nyenstedes Chroniken sind vor allem Abschriften verwendet worden, die sich in den Historischen Archiven Estlands und Lettlands sowie in St. Petersburg befinden.

Beim Verfassen der vorliegenden Doktorarbeit wurden Überblicksdarstellungen zur baltischen Chronistik genutzt, sei es in publizierter Form oder als Manuskript, sowie weitere estnisch-, deutsch- und russischsprachige Arbeiten. Die wesentlichsten von ihnen sind oben bereits erwähnt worden. Obwohl in Überblicksdarstellungen zur deutscher Historiographie die estnischen und livländischen historischen Werke in der Regel nicht einbezogen sind, fanden sie vor allem bei einem Teil der humanistischen Geschichtsschreibung Verwendung, zu dieser Zeit wurden sowohl klassische als auch neuere Forschungen benutzt (Eduard Fueter, 1936; Paul Joachimsen, 1910; Franz-Josef Schmale, 1985; Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus). Die Autorin hat möglichst viele Geschichtsschreibungen und themenbezogene Einzel Forschungen über die interessierende Periode für ihre Arbeit genutzt. Nach dem Abschluss der vorliegenden Arbeit sollte sich die Geschichtswissenschaft weiter mit dem Thema der baltischen Chronistik beschäftigen. Es wäre notwendig, alle Chroniken vergleichend zu betrachten, wobei man fragen müsste: Warum wurde damals überhaupt Geschichte geschrieben, warum schrieb man Geschichte gerade in dieser Form und warum in solchem Umfang? Fast alle Darstellungen begannen mit einer Widmung an die Machthaber oder an die Menschen, von denen die Veröffentlichung der Arbeit abhängig war. Wie wurden diese Widmungen ausgedrückt? Neben Fragen, die sich auf die Chronistik als solche beziehen, wären sowohl einzelne von ihr berührte Themen als auch einzelne Arbeiten genauer zu untersuchen. In der damaligen Chronistik nehmen der Krieg und die Feindseligkeiten zwischen Schweden und Polen um die Jahrhundertwende einen wichtigen Platz ein. Der Livländische Krieg wartet auf eine heutigen Anforderungen genügende Untersuchung in Bezug auf die Geschichte Estlands. Hierbei können die Chroniken von großer Hilfe sein.

Unter den Autoren von Chroniken und anderer Genres ist die Chronik des livländischen Katholiken Dionysius Fabricius hervorzuheben. Von ihm stammen zahlreiche hinreißende Schilderungen. Oft stützen sie sich auf mündliche Quellen, weshalb sie oft unterschätzt werden. Für die Historiker ist es eine Herausforderung, eine anspruchsvolle Untersuchung anzustellen, die in der deutschsprachigen aktuellen Geschichtsschreibung der baltischen Chronistik neben der preußischen Historiographie einen würdigen Platz einräumen müsste.

Prof. Sulev Vahtre, Prof. Tiit Rosenberg (beide Tartu), Prof. Norbert Angermann (Hamburg), Dr. Karsten Brüggemann (Hamburg, Narva) und Dr. Juhan Kreem (Tallinn, Hamburg) haben mit ihren wertvollen Hinweisen der Autorin der vorliegenden Doktorarbeit unschätzbare Hilfe geleistet.

Vielen Dank!

CURRICULUM VITAE

KATRI RAIK

- Sünniaeg ja -koht:* 26.10.1967, Tartu
- Kodakondsus:* Eesti
- Haridus:*
1999	Tartu Ülikool, ajalooosakond, MA (Eesti ajalugu)
1991	Tartu Ülikool, ajalooosakond, ajaloolane, ajaloo ja ühiskonnateaduste õpetaja
1985	Tartu 3. Keskkool (praegu Raatuse Gümnaasium)
- Keelteoskus:* eesti (emakeel), saksa, vene, inglise (vähesel määral)
- Teenistuskäik:*
Alates 1. juuni 1999	Tartu Ülikooli Narva Kolledž, direktori kt
Aprill–mai 1999	Eesti Vabariigi Haridusministeerium, ministri nõunik
Veebruar–aprill 1999	Eesti Vabariigi Riigikantselei, avaliku halduse büroo juhataja
1991–1999	erinevad ametikohad Tartu Ülikooli administratsioonis, sh
1997–1999	teabetalituse juhataja
1994–1997	rektori referent, samal ajal 1996–1997 regionaalprojekti juht
- Peamised uurimisvaldkonnad:*
Eesti ajalookirjutuse ajalugu, eriti 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul.
Samuti multikultuurne haridus Eestis.
- Teaduspublikatsioone viimasel kolmel aastal:*
12, neist ilmumas 4.

Uurimistoetused ja lepingud:

Olen osalenud prof Tiit Rosenbergi poolt juhitud sihtfinantseeritava uurimistee-
ma „Eesti ajaloo historiograafia“ TFLAJ 0532 elluviimisel. Minu uurimistoe-
tused on nimetatud seoses enesetäiendamisega.

Erialane enesetäiendus:

- Märts 2004 (3 nädalat) uurimistöö Hamburgi Ülikooli (Saksamaa) raama-
tukogus, Tartu ja Hamburgi ülikoolide teadustöötajate vahetusprojekt;
- Jaanuar, veebruar 2004 (kuu aega) uurimistöö Marburgi Herderi Institutuu-
dis (Saksamaa), Kristjan Jaagu stipendium;
- August 2003 inglise keele õpingud Colchesteri keeltekoolis (Suurbritan-
nia), Briti Nõukogu stipendium;
- August 2002 (3 nädalat) uurimistöö Hamburgi Ülikooli (Saksamaa) raa-
matukogus, Bent Nurmekunna stipendium;
- Juuni 1998 (3 nädalat) uurimistöö Hamburgi Ülikooli (Saksamaa) raa-
matukogus, Tartu ja Hamburgi ülikoolide teadustöötajate vahetusprojekt;
- 1996–1997 Tartu Ülikooli avatud ülikool, õigusteadus;
- Sügissemester 1995 (üks semester) Praktika Münsteri Ülikooli (Saksa-
maa) administratsioonis, Hans Seideli Fondi stipendium.

TEADUSTÖÖDE LOETELU

I Monograafiad või nende osad:

1. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi tei-
sel poolel ja 17. sajandi alul. Doktoridissertatsioon. Ilmub Tartu Ülikooli kir-
jastuses 2004. aasta juunikuus. Ajaloo osakonna doktoritöö kaitsmise komis-
jon on töö trükki suunanud.
2. **Katri Raik.** *Historia magistra vitae.* Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu.
109 lk. Ilmub Tartu Ülikooli ajaloo osakonna väljaandena 2004. aasta suvel.
Toimetuskolleegiumi poolt vastu võetud (prof Tiit Rosenberg).
3. **Katri Raik.** Franz Nyenstede und seine Geschichte Livlands. Ein
historiographischer und quellenkritischer Überblick. 58 S. Ilmub Hamburgi
Ülikooli sarjas „Baltische Reihe“, vihikuna nr 5 2004. aasta teisel poolel. Toi-
metuskolleegiumi poolt vastu võetud (prof Norbert Angermann).

II Teaduslikud artiklid rahvusvahelise levikuga väljaannetes:

1. **Katri Raik.** Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. // Ajalooline Ajakiri. 2001. 4 (115). Lk 5–26.
2. **Katri Raik, Erki Tammiksaar.** 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartu Ülikooli kasvandike ja õppejõudude nimed maailmakaardil. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 291–308.
3. **Katri Raik.** Matthias Strubycz und seine wenig bekannter Geschichte Livlands von 1577. 14 S. Ilmub „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung“ 2004. aasta teise poole ühes numbritest. Toimetuskolleegiumi poolt vastu võetud (dr Winfried Irgang).
4. Katri Raik. Talupojapilt Eesti- ja Liivimaa kohalikus humanistlikus ajalookirjutuses. Ilmub ajakirjas “Ajalooline Ajakiri”. Toimetuskolleegiumi poolt vastu võetud (prof Aadu Must).

III Muud teaduslikud artiklid:

1. **Katri Raik.** Eesti omariiklus Narvas 1930ndatel aastatel ja täna. // *Acta et commentationes collegii Narovensis*. Tartu Ülikooli Narva Kolledži toimetised. 3. 2003. Narva 2004. Lk 5–12.
2. **Katri Raik.** Estland, Lettland, Littauen. Die Situation der Minderheiten in Staat und Gesellschaft heute. // Adalbertus Forum. Zeitschrift für ostmitteleuropäische Begegnung. 2001. 4. S. 7–8.
3. **Katri Raik.** Narva kolledži õpetajakoolituse kvaliteedist kolledžilõpetajate pilgu läbi. // *Acta et commentationes collegii Narovensis*. Tartu Ülikooli Narva Kolledži toimetised. 1. 2002. Narva 2002. Lk 71–89.
4. **Katri Raik.** Die Universität Dorpat wird neu gegründet. / Ostdeutsche Gedenktage 2001/2002. Persönlichkeiten und historische Ereignisse. Hrsg. von Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn 2003. S. 277–382.
5. **????? ?????.** ?????????? ?????????? ? ?????????????????? ?????? ? ??????? ? ?????? ??? ? ??????????????. / ? ?????????? IV ?????????????????? ?????????????? «????????? «????????? ??????» ? ?????, ?????????????? ? ??????????», 27–29 ? ??? 2003 ????. ????, ?????-????????? 2003. C?? 32–36.

